АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
В ДОКУМЕНТАХ І МАТЕРІАЛАХ

том III

ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ГНІТУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ І ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

(1569—1654 роки)

СКЛАЛИ
проф. М. Н. ПЕТРОВСЬКИЙ і В. К. ПУТІЛОВ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ 1941

Відповідальний редактор
С. М. БЄЛОУСОВ

ПЕРЕДМОВА

Цей том „Історії України в документах і матеріалах“ охоплює період 1569—1654 років, тобто час від Люблінської унії до приєднання України до Росії включно.

Цей період характеризується ростом гніту панської Польщі на Україні, який важким тягарем лягав на всі сторони життя українського народу. Український народ не корився йому, а боровся проти панської Польщі. В цій боротьбі тісно переплітаються два моменти, створюючи єдину картину: прагнення українського народу звільнитися від гніту шляхетської Польщі і об'єднатися з братнім єдинокровним російським народом, що і сталося в 1654 році.

В цьому томі подані джерела не лише видруковані, а й архівні, як от „Государственного архива феодально - крепостнической эпохи“ (ГАФКЭ) в Москві, „Київського архіву давніх актів“, „Відділу рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР“.

В тих випадках, коли джерело було видруковане не зовсім точно (як „Львівський руський літопис“, промова Л. Деревинського), ми подаємо його за оригіналом.

Видання це розраховане на студентів, учителів, аспірантів і всіх, які бажають поглибити свої знання з історії України.

Документи подані мовою оригіналу; ті ж, що написані іноземною мовою або які були приступні для нас в російському перекладі, перекладені на українську мову, при чому при перекладі ми намагалися якнайближче віддати тогочасний стиль.

Дати в заголовках скрізь подані за старим стилем, а в кожному документі ми зберігаємо стиль його, тобто коли в документі дано дати за новим стилем, то ми ці дати так і залишаємо в тексті документа.

Користуючись цими документами треба пам'ятати, що авторами більшості їх були представники пануючого класу феодалів, отже в творах часто відбита й ідеологія цього класу. Треба пам'ятати також, що польсько-шляхетські джерела часто невірно, всупереч історичній дійсності малюють події, намагаючись всіляко вихвалити польську шляхту і принизити український народ. Не треба забувати й того, що російські урядові документи подані часто в офіціальному урядовому формулюванні. Тому, наприклад, прагнення українського народу до об'єднання з російським російські урядові кола малювали, як бажання українців бути під владою російського царя. Часто джерела подають також боротьбу українського народу проти панської Польщі, як боротьбу за віру; це тому, що боротьба за віру була одним з лозунгів, який об'єднував український народ у його боротьбі проти гніту шляхетської Польщі.

Документи для цього тому підбирали член Кафедри історії СРСР Ленінградського державного університету В. К. Путілов і старший науковий співробітник Інституту історії України Академії Наук УРСР, доктор історичних наук проф. М. Н. Петровський. Упорядкував і підготував матеріали до друку проф. М. Н. Петровський.

I.

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ НАСТУПУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ (1569—1638 РР.)

1. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ (1569—1596 РР.).

РІСТ МАГНАТСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ СЕЛЯН

№ 1

1573 рік. 7 травня. Закладна шляхтича І. Ощовського шляхтичеві Л. Якубовському на десять селян. Повинності селян (уривок)

Року 1573, месеца мая 7 дня

Пришедчи на вряд кгродский, в замок луцкий, перед мене Петра Хомяка, подстаростего луцкого, от его милости князя Богуша Корецкого, воеводы земли Волынское, старосты луцкого, браславского и виницкого, земенин земли Волынское, повету Луцкого, пан Иван Иванович Ощовъский, доброволне до книг кгродских, луцких, вызнал тыми словы: иж дей взял и позычил есми у его милости пана Ленарта Якубовского, старосты звиняцкого, ку своей великой а пильной потребе, своими власными руками, сто коп грошей, личьбы монеты литовское, личечи по десети пенезей белых у грош. А в тых сту копах грошей поступил есми его милости, пану Ленарьту Якубовскому, старосте звиняцкому, в ыйменю своем, Цевовьском, десет человеков подворищных, с польми, и сеножатми и зо въсими пожитками их, никому ни в чом не заведеных, зо всими пожитками и повинностями, которыи повинни на роботу штодня ходиты, с чим колвек роскаже; а чиншу готового повинни давати в рок по шести грошей литовских, по осми мац овъса з дворища, кур по две — то есть на ймя: Ян Кравец, Иван Савчич, Федя Денисчая, Васько Кузьмичич, Евьхим Коз, Матфей Петрикович, Ильяш Попович, Евьхим Демидович, Сенко Солнцькович, Сенко Харкович. Маеть его милость пан Ленарт Якубовский тую десет человека, зо всими пожитками, што повинни полнити, в моци своей держати и въживати, росказовати, што повинность их есть, так власне, яко я сам, ими мает владати, почоньши року тепер идучого, семьдесят третего, месеца мая девятого дня, тоесть от семое суботы, аж до другого року, до семое суботы, которое свято маеть быти в року прийдучом, семьдесят четвертом.

Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, Киев, 1876, № 37, с. 97.

№ 2

1589 рік. Вересень. Інвентар с. Верхова (уривок)

Року тисеча пятсот осмдесят девятого, месеца сентебра семого дня. Рейстр списаня и поданя людей села Верховского от мене, Криштофа Рыминского, пану Петру Пересецкому, малжонце и сынови их, заставою в шестисот золотых червоных, на три лета заставленых и посту-

пленых через шляхетного пана Гаврила Дашковского, возного луцкого, меновите то есть людей от коньца гребли, подле корчмы мешкаючие: Павел Кгилюн — дворище одно; Богдан Чорнушич — дворище одно; Федор — дворище одно; Игнат Чорнушич — дворище одно; а то корчьма, з форосту плетеная, в ней пекарен чорных две, пивница походнею. А то людей, над ставом Верховским мешкаючие: Дронь боярын — дворище одно; Тимош — дворище одно; Левко Ширайчич — дворище одно; Макар боярин — дворище одно; Серьгий боярин — дворище одно; Степан Левкович — дворище одно; Самойло Довбенчич — дворище одно; Миско з Макаром — дворище одно; Гринец Безлепица — дворище одно; Хрон Пшончич — дворище одно; Иван Антипеня — дворище одно; Аврам Нестеревич — дворище одно; Кондрат з братаничем — дворище одно; Охрем Короткей — дворище одно; Прийма — дворище одно; Марьтын — дворище одно; Мес — дворище одно. А то огородники при тых людях: Малошеня Павел, Федор Матфиевич, Полишко, Максим Кропивник, Мартин Кропивников, Максим Сорока, Охрем Чорнышевич, Васко Жук, Першковая вдова. Повинность тых людей дворищных: цыньшу в рок по дванадцать грошей литовских; порохового и сторожевого по два гроши литовских; овса з вола по четвертиннику; по двое кур на рок; по гуси одно з дому; подвода далекая и близкая — ведле часу потребы; десетина от свиней, от овец и пчол; яловица одна; зо всим селом робит в тыйден по три дни, с чим роскажут. А подсуседки, то есть огородники: з дыму порохового и сторожевого по грошу одному, а цыншу по грошей шести; робит около огородов — што треба, а зими клячами дворными дрова возити по дню в тыйден. При тых людех и при корьчме бровар, з форосту робленый, солодовня, озница и виньница, ставок и млынок нижный, в нем коло одно мучное...

Архив Юго-Западной Росии. ч. VI. т. I, № 68, сс. 201—202.

№ 3

1590 рік. Постанова польського сейму про роздачу шляхті земель за Білою Церквою

Вказали нам коронні чини, що від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, отже як ці землі можна було б перетворити в корисні, аби не лежали пусті. Тому, і в наслідок даного нам від усіх чинів дозволу, встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу, а саме: Церехчемеровський (Трахтемирівський) монастир над Дніпром, Боришпільський з селищем Іванківським, городище Владерецьке (Володарське) і до нього селище Зволожжя, зване Велика Слобода, над рікою Россю, Рокитне над тою ж рікою і з Рокитнею — трьом особам, як їх привілеї свідчать. Також Гороша і Сліпорід, над рікою Неущю званою, при кордоні московському.

Volumina legum, t. II, Petersburg, 1859, c. 318.

№ 4

1590 рік. 8 квітня. Дарована грамота короля Сігізмунда III князеві Олександру Вишневецькому, старості черкаському і канівському, на вічне володіння землями по р. р. Сулі, Удаю і Солониці і уходом Лужок [1]) (уривок)

Во имя божое стався. Амин. Мы, Жикгимонт третий, божою милостю корол полский, [и проч.] — ознаймуем тым нашим листом всим вобец и каждому зособна, кому колвек то ведати належит, нинешним и на потом будучим, иж на сейме нинешном валном коронном в Варшаве, пришедши перед нас и панов рад наших послове зо всих земль, воеводств и поветов коронных обойга народу, причинялися через урожоного Миколая Ланцкорунского, посла з воеводства руского, за урожоным князем Александром Вишневецким, старостою черкаским, каневским и любецким, прекладаючи и залецаючи заслуги его, и показали привилей короля его милости Стефана, фалебное памети продка нашого, которым его королевская милост на сейме Варшавском в року семдесят осмом за службы шляхетного Михайла Грибуновича Байбузы ему, жоне, детем и потомком его на вечност дати был рачил в старостве черкаском и каневском ку осаженю людьми пустыню названную реку Сулу, реку Удай и реку Солоницу з речками и озерами, почавши з конца горою Сулы от Снитина, рубежа московского, аж вниз до устья Днепра, и ку тому в той же реце Суле уход названый Лужок, зо всими пожитки и доходами тыми, которые бы одно з них здавна належали и выналезены были, меновите з Сивера з даню медовою и звериными ловы, з бобровыми гоны, з рыбными уходы, и што колвек пожитков и доходов, якими колвек имены названых, оттул не выймуючи на нас и на старосту нашого черкаского и каневского не зоставуючи, яко оный привилей ширей в собе обмовляет; которых добр Байбуза на он час зараз в держане пришол и уживаючи их спокойне, оные по доброй воли своей за листом нашим позволенным пречеченому князю Александру Вишневецкому, его жоне, детем и потомком тым же правом своим вечным врядовне пустил... А так мы, маючи ласкавый взгляд и бачене нашо на зацность старожитного дому князей Вишневецких, которые завжды во всих справах и поступках своих зацни, мужни и славни были, а особливе тое ж все усмотруючи в том то князю Александру Вишневецкому, который прикладом продков своих, так в справах рыцерских, яко и во всих инших, верою и статечностю, уприймостю и делностю своею ничого николи жадному напрод не дал, овшем з молодых лет своих почавши служит, а выховаючися на Украине при отцу своем, годное памети небожчику князю Михайлу Вишневецком, кашталяне киевском, частокрот в войсках и потребах значных против неприятел наших татар и Москвы бывал, и на дворе за короля его милости Стефана служачи и водячи роты пнежные и немалые почты свои властные, за его королевское милости и за нашого щасливого панованя, тому продку нашему, так же нам самым и Речи Посполитой, не литуючи утрат, крови и горла своего, добре и пожиточне служил и служит; прото, хотячи знак ласки нашое королевское ему показати и оного тым способнейшим до послуг наших и Речи Посполитое учинити, з ласки нашое королевское... пречеченому князю Александру Вишневецкому, его жоне, детем, потомком, щадком и наследком их, так мужское, яко и женское плоти, утверждаем и тые добра зо всими землями, кгрунты, належностями и по-

[1]) Титла розкриті.

житки, якими колвек имены названы и менованы сут и потом онде вынайти и менованы быти могут, вечными часы в отчизну и дедицство дали есмо и тым листом нашим даем; и вжо зараз от сего часу, моцю и ухвалою сейму нинешнего, ничого там на нас и на потомки наши не зоставуем и овшем все право, еслибы еще якое нам и Речи Посполитой до того належало, на него и потомки его цале а зуполне вливаем: мают князь Александро Вишневецкий сам, его жона, дети, потомки и наследки их тые добра реку Сулу, реку Удай и реку Солоницу и вход Лужок зо всими кгрунтов широкостями, належностями, в прывилю короля Стефана, вышей в сем листе нашом описаными, спокойне держати, замки закладати, места и села на тых кгрунтех людми осажовати, костелы и церкви божие фундовати, земли розробливати, будовати, станы и млыны направовати и вшелякие пожитки собе там вынайдовати, становити, розмножати и оттол всих вшеляких доходов, чиншов, платов, десятин, дяклов, даней и иных належностей, яко колвек менованых и которые ся потом онде вынайти и менованы быти могуть, з людей и зо всих кгрунтов помененых добр уживати, водле означенья и положеня тым добрам границу через комисары наши, которых там на то з нинешнего сейму зараз назначимы и вышлемы, и до того там собе прибавляти, розширати и пожитков примножати; и будуть мели князь Вишневецкий и потомки его тую зуполую незамереную моц и владность — тые добра, буд порозну, любо вси зараз, коли колвек и кому хотя отдати, даровати, продати, променяти, записати, заставити и, яко хотячи, ку своему лепшому (пожитку) обернути, яко дедицством своим властным, водле воли и уподобаня своего, шафовати; и с тых то добр юрисдыцыи албо присуду воеводства киевского ровно з иншою шляхтою тамошнею подлечи, а нам и потомком нашим, королям их милости полским, ку коруне службу земскую военную служити, вшеляких свобод уживати и повинности водле часу и потребы Речи Посполитое на собе нести зо всими обывателями, шляхтою коронною в там том краю, заровно вечными часы. Што абы тым варовней на вси потомные часы непорушно князю Александру Вишневецкому и его потомком тръвало, тогды есмо сес привелей, данину вечную, рукою властною подписавши, печат нашу маестатувою (sic!) коронную до него привисити росказали есмо. Деялося в Варшаве, на сейме валном коронном, дня осмогонадцат месяца априля, року от нароженя Исус Христова тисеча пятсот деветдесятого, а кролеваня нашого року третего...

Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, кн. XIV, вып. III, сс. 92—95.

ПОЛЬСЬКА ШЛЯХТА

№ 5

Друга половина XVI століття. Польська шляхта не дає захисту від нападів турків і татар

А здешнему было королеви и зело ближаиши, да подобна его королевская высота и величество не к тому обращался умом, но паче в различныя плясания много и в преиспещренныя машкары. Тако же и властели земли тоя драгоценныя колачи со безчисленными проторы гортань и чрево с марцыпаны натыкающе, и якобы в утлые делвы дражаишие различные вина безмерне льюще, и с печенеги вкупе высоко скачяще и воздух биюще, и так прехвалне и прегорде друг друга пьяни возхвалящи, иже не токмо Москву, або Костянтинополь, но аще

бы и на небе был турок, совлещи его со другими неприятельми своими обещевающе. Егда же возлягут на одрех своих между толстыми перинами, тогда, едва по полудню проспавшись, со связанными головами с похмелья, едва живы, и выочутясь востанут; на протчие дни паки гнусны и ленивы, многолетнаго ради обыкновения. И сего ради забыли таковаго благополучнаго времени на бусурманы, и не радящи, горши предреченных тех, о своем отечестве, не токмо о оных заведеных, о нихже выше мало прежде рекох, во многолетнеи работе сущих, но на каждое лето пред очима их жен и деток, тако же и подручных во плен множество веденных, не пекущеся о них, но паче же те то предреченные печенеги и ни оброняюще их. Но, аще и срама ради великого и нарекания многаслезнаго от народу, аки бы выедут, ополчатся, грядуще издалека во след полков бусурманских, боящеся наступити и ударити на враги креста христова, и попошедчи за ними два дни або три, паки возвратятся восвояси; а что было остало от татар, або сохраненно убогих християн на лесех нечто со стяжанием яковым, або скотов, все поядят, и последное розграбят, и ничто же бедным и, окоянные, оставляюще оных слезных остатков.

А. Курбский, История о великом князе московском, Русская историческая библиотека, т. XXXI, Сочинения князя Курбского, т. I, СПБ, 1914, сс. 241—242.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ

№ 6

1576 рік. 9 вересня. Ствердження київським воєводою К. Острозьким земельних володінь київському Золотоверхо - Михайлівському монастиреві

Костентин княжа острозское, воевода киевский, маршалок земли Волынское, староста володимерский. Ознаймуем сим листом нашим, иж што которая земля, прозываемая Юрьевская, есть от колько-десят лет надана на манастырь святого архистратига Михаила церкви Золотоверхое в Киеве; на которую землю лист наш игумен того манастыря мел, и потверженье короля его милости Жикгимонта Августа у себя мають; а иж лист наш, даный игумену и чернцом того манастыря, часу поветрия, кгды игумен умер, яко то в поветрее бывает, згинул: и бил нам чолом игумен и вси чернцы манастыря святого Михаила церкви Золотоверхое, абысмо знову им лист наш на то дали. Мы тогды маючи оный лист наш на памяти, и взявши певную ведомость оное земли границы, наданья и уживанья их, — которыи границы так ее в собе мают: почонши от дороги Белоцерковское на низ речькою Шварновкою в речьку Юрьевку, а з Юрьевки в долину глубокую, тою долиною жывцом до дороги Запольское, а дорогою до Веты речьки, на низ Ветою до речьки Юрьевки, — и теперь их при той земли, водле наданья и потверженья короля его милости зоставуем; которое земли мают игумен и вси чернцы, мешкаючи в том манастыри, к тому манастырю спокойне уживати. На што и лист наш, с подписом руки нашей и под печатью нашею, игумену и всим чернцом манастыря святого Михаила церкви Золотоверхое даем. Писан в Жытомерю, на соймику киевском, дня 9 месяца сентября, року 1576.

Акты Западной России, т. III, СПБ, 1848, № 70, сс. 195—196.

МІСТА

№ 7

1576 рік. 10 листопада. Привілей короля Стефана міщанам м. Канева

Стефан etc, etc. Князям, панам, воєводам, каштелянам, княгиням, старостам, державцям, намісникам і урядникам, удовам, земянам і дворянам нашим і іншим як духовного, так і світського звання людям, тим, що мають маєтки свої, розташовані навколо Канева.

Присилали до нас замкові люди, також війт і піддані наші всі міщани канівські, гірко скаржачись нам на те, що вони здавна мали право при замку і місті нашому Каневі з одного боку по Білу Церкву, з другого боку до Києва по Товань і Пувол, землю орати, на уходи ходити, пасіки ставити, ловити звіря всякого і рибу в ріках і озерах поодинці; вони не тільки там на наших землях спокійно жили, а також і на ваших землях — князівських, панських, шляхетських, вільно мали уходи, в лісах усякого звіря і в ріках рибу неводом ловили для своєї поживи. А тепер не тільки на ваших землях, а й на власних наших землях і урочищах цим підданим міста нашого Канева забороняєте спокійно користуватися землею, ловити звіря, рибу, користуватися пасіками та іншими промислами, берете з них куниці і чините безупинно інші кривди і грабунки. І били чолом, щоб ми не допустили кривди і утисків і вказали на підтвердження їх прав відповідно до давніх звичаїв.

І якщо було так, як вони скаржились, якщо там ці несправедливості ви чините, тоді ми, користуючись нашою владою, наказали старості черкаському і канівському, князеві Михайлу Вишневецькому, це заборонити і попередити. Також і вам наказую, щоб, про це знаючи, не вступали в володіння земель наших власних канівських і ніяких доходів собі не привласнювали і куниць з них не брали, а особливо, якщо ці піддані на ваших землях, як згадано вище, мали вільно уходи, щоб і тепер такі уходи, тобто в лісах — ловіння всякого звіря і в ріках — ловіння неводом і кудою риби, добровільно для поживи допустити і зберегти все, чим вони за старим звичаєм користувались, щоб вони там не терпіли більше ніякої несправедливості в наших землях і нам, владареві, своїми скаргами ніяких турбот не завдавали. Писаний у Торуні, на сеймі вальному коронному, року божого 1576, місяця листопада 20, царювання нашого 1 рік.

Архив Юго-Западной России, ч. V, т. I, Киев, 1869, № 20, сс. 70—71.

№ 8

1594 рік. Опис Києва. — Еріх Ляссота (уривок)

Еріх Ляссота, сілезький дворянин, провадив переважно дипломатичну діяльність (останні звістки про нього збереглися від 1611 р.). В 1594 році з доручення імператора Рудольфа II Ляссота зробив подорож на Запорізьку Січ. Метою цього посольства було найняти запорожців на імператорську службу для війни з Туреччиною (ця місія зазнала в основному невдачі). Опис цієї подорожі Ляссота залишив у своєму щоденнику. Він дає багато важливих відомостей про Україну, особливо про Запорізьку Січ, зокрема про класові суперечності між запорізькими козаками.

Київ був колись знаменитою столицею і окремим князівством, мав власних повелителів (яких звали царями або князями) з того роду, від якого походять теперішні великі князі Русі або Московії. Він великий

і дуже укріплений, був колись прикрашений пишними церквами й будівлями як громадськими, так і приватними. Це можна помітити по валу, що оточує місто і тягнеться далі вверх по горі, простягаючись, як кажуть кияни, на дев'ять миль в обводі, і також по стародавніх руїнах. Найбільш знаменитий там прекрасний і пишний собор імени св. Софії, який не має рівного щодо розміру і збудований на зразок собору св. Софії в Константинополі царем Володимиром... Там, де видно руїни і де стояло колись старе місто, майже зовсім немає тепер будинків або їх дуже мало, а сучасне місто збудоване внизу, в долині, на правому березі Дніпра; воно займає досить великий простір, бо майже при кожному будинку є сад. В ньому багато православних церков; вони майже всі дерев'яні, одна лише кам'яна, стоїть на площі. Там є також біскупство католицької церкви, але соборна церква зовсім кепська і дерев'яна. Тут живуть також вірмени, проте не дуже заможні; вони теж мають власну церкву. Замок стоїть високо, на окремій горі, і займає великий простір; він теж не кам'яний, а дерев'яний, обмазаний глиною.

За чверть милі від міста вниз по Дніпру стоїть на горі Печерський монастир — обитель, де перебуває руський митрополит разом із своєю громадою, яку складають чорні монахи, звані через те ченцями. Церква прекрасна, кам'яна, в ній можна бачити розкішну мармурову гробницю князя Константина Острозького, батька теперішнього старого київського воєводи, хороброго вояки; напис на ній руською мовою.

Tagebuch des Erich Lassota von Steblau, Halle, 1866, cc. 203—204.

БРАТСТВА І ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ

№ 9

1586 рік. Січень. Статут Львівського братства. — З листа антіохійського патріарха Іоакима

Сие богоугодное законное братство выше писанное и нижей реченные обычая повинни так держати:

1. Сошедшися на день уреченный в дом выбраный, любовию и тихостию, друг друга честию болша себе творяще, промышляюще добрая пред богом и человеки: „Аще бо кто о своих не промышляет, веры отвергся и неверного горши есть".

2. А мають ся сходити за обсыланием знамене братского в четыри недели, или як потреба и час приличится, и повинен кождый брат в чотири недели полгроша дати до скринки братской.

3. А кто бы хотел вступити в сие братство, или мещанин, или шляхтич, или предмещанин, или посполитых людей вшелякого стану, як тутешний, так сторонний, — маеть дати вступного грошей шесть.

4. А который бы брат мешкане мел далекое от сего братства, тогды в рок по шести грошей мает давати до скринки братской.

5. А братя сполне кождого року мают выбирати з межи себе старших четыри брати, поручаючи им все старейшинство церковного братства.

6. Скринка братская маеть быти у старшего брата, а ключ в молодшего.

7. Личьбу мають чинити старшии братя пред всеми в рок, отдаючи уряды своя; а если кто хочет старей быти, да будет всем слуга, по христову евангелию.

8. А кого бы братя выбирали на старейшинство, а он бы ся зборонял без причины слушное, винен дати три безмены воску. А братя старшыи мають пилне престерегати повинности своея: „Проклят бо всяк, творяй дела господня с небрежением“.

9. Казнь всем посполитая — на звонници седети.

10. А еслибы брат брата словом в братстве наганбил, маеть быти каран седеньем, а вины камень мает дати и брата перепросити не отходячи, и все братство перепросити.

11. Слова непотребные, корчемные, хто бы мовил в братстве, вины фунт воску: „Всяко слово гнило да не исходить из уст вашых“. „И пребыяй в суесловиях и глумлениях, душею и телом блудник есть“.

12. Сходячися до сего братства, в справах упорожнившися, книги законные почитати и друг другу с послушанием вещати.

13. Который бы брат ведал брата выступного, не маеть его таити, але маеть оповести его в братстве, жебы был каран. А кто бы таил злости маеть быти при винном каран, як братя знайдут.

14. А если бы кто з межи старшых братов яковым колвек обычаем знашолся выступным, за што молодшых карут, маеть быти старший двояко и трояко каран: болшего бо томления достоин чести ради.

15. А который бы брат был каран седеньем или виною, маеть по карности зараз перепросити того, кому был провинил: „да не зайдеть солнце во гневе вашем“.

16. А кто бы не отдал вины братскои, поруку не отходячи маеть поставити два браты до другое схаджки.

17. А судитися мають радячися веспол, як старших, так млодшых, и як молодшыи вси позволять, так старшыи мають сказовати.

18. Который бы брат яковую справу мел, а не умел бы своей речи справити, волно ему взяти двох братов на пораду и на помочь.

19. Вшелякая справа братская не маеть быти выношена далей от порога дому братского. А на кого бы досведьчено, двема маеть быти каран: седеньем и безменом воску.

20. А кто бы гордел церковным братским судом, як преслушник церкве судится. А если ся того не каеть до четвертои недели, то як поганец и явногрешник от церкве да отлучится, по христову евангелию. И священник маеть его в церкви перед всеми обличити и от церкви отлучити.

21. А кто бы посполитовал с тыми отлучеными, посполу с ними осудится. „Всякого брата, бесчинно ходяща, отрыцайтеся, да посрамится, и не яко врага имейте его, но наказующе яко же брата. И аще некий брат именуемь будет, яко блудник, или лихоимец, или идолослужитель, или пяница, или драпежник, с таковыми неже ясти“. „Всяка неугодная мне истребете я от себе“, рече господь.

22. А если, з допущення божия, будеть на брата яковый упадок или немочь, а не имел бы достатку, мають ему братя помагати братскими пенязьми и в немочи призирати.

23. А которому бы брату помагали в напастех, в бедах, позычаючи ему пенязей, не мають от них лихвити; а позычати мають не на захованя смотречи, ани тым, которыи хотять быти богатшии, але которыи болшии недостатки терпять з допущеня божего.

24. А который бы брат християнский преставился с того света, мають его вси брати отпровадити ко гробу, к той церкви, которои был парафеи при месте, и свеча братская маеть быти в церкви, и тежь свечи братскии мають быти ко отпроваженю тела мертвого до гробу.

25. А когда будет братство знамением обсылано в четыри недели, или як потреба прилучится, или на погребь, не схочеть ли прийти ко-

торый брат за трудностями своими пилными, мает ся оповести перед старшим братом.

А если бы досветьчен, ижь не был затруднен, маеть быти каран фунтом воску.

26. Ку тому тыж кождый брат маеть уписати в помянник имя отца своего и матере и всех сородник своих представльшихся. А священник сея церкви успения пречистыя божия матере маеть читати помянник братский по утрьни и по вечерни во дни памятныя и в великый пост, по уставу церковному.

27. А на кождый рок маеть быти две литоргии за все братство: заздоровная и памятная, и убогых по силе наделити.

Сего ради мы Іоаким, божиею милостью патриарх великыя Антиохия, посланый от собору патриархов, моцью божиею повелеваем хранити сия предания нераззорне, вечне и даем моц сему братству церковному обличати противныя закону христову и всякое бесчиние от церкви отлучати.

28. А если которого брата отлучать от церкве през священника своего, того протопопа и епископ неблагословляти мають до того часу, аж ся братству покорить.

29. А еслибы где, при месте сем, при которой церкви видели, или слышали во иншем котором братстве не по закону живущих, или мирскых, или духовных: протопопу или попа, или диакона, или от причетник, мають их упомянути словом или писанем обсылати. Аще же обрящутся противляющеся истине, еже в законе, огласити их мають епископу.

30. Аще же и епископ сопротивится закону, истинне, и не по правилом святых апостол и святых отец строяще церков, развращающе праведных в неправду, подкрепляюще руки беззаконником, — таковому епископу сопротивитися всем, як врагу истинны.

31. А еслибы оскаржен был епископу, который з братства, не повинен сам един справлятися, аж с ним братство станеть, и веспол при епископу братя вынайдовати мають вины оскарженя и судитися по правилом святых отец.

32. А если бы теж в другых местех знали или слышали попов безчинников или мирских людей, и тых повинни христиански упоминами писанем и ответу от них жадати; аще ли обрящутся противни и не смиряющеся, епископу их оповедати.

33. И теж если бы где, в котором колвек месте, было братство, а не справовалися бы водле права сего церковного братского, которое мы першее во Лвове старейшинство законное подаем.

34. И да сопротивляются ему никто же, ниже отпираеть давными братствы, несовершенно от некоих епископ установлеными. Повелеваем же, да сему братству Лвовскому вси братства повсюду повинуются.

35. И теж кождое место, маючи в себе сие законное братство, повинни ведати в месте своем и по околичных местех и селех як попов, так мирскых людий житие, и всякое беззаконие в них видячи, не таити, но епископу оповедати.

36. А если бы поп виден был в корчме, в пианстве пребываючи, мает быти осветьчен двема человеки христианскими и епископу оповести.

37. А если бы был который поп чаровник или ворожбит книжный, или ворожку и волшебницу, або чаровницу при церкви держал, или в месте, или в селе, или бы сам до ворожок ходил или кого посылал, или на лихву давал, или девце хватаной слюб давал, или двоеженец,

или блудник, — на такового мають быти светьки два или три, и оповедати его епископу, да прийметь суд по правилам святых отец.

38. А если бы в котором месте или в селе будет чаровница или ворожка, сосуды диаволския, или волшебница, которых досветьчивши оповести братству и епископу, да истребится от церкве; и тых, которые, дияволом прельстившися, до чаровниц и до ворожок ходять, и пияниц, и лихвяров отлучайтеся; не точию бо, иже сия творять, но и которыи волю деють творящим, достойни смерти суть: „Весте ли, яко неправедницы царствия божия не наследят". „Да отступить от неправды всяк, именуяй имя господне". Понеже сам господь наш Иисус христос на страшном суде пред всеми речеть: „Отидите от мене вси делающыи беззаконие, яко николи же знах вас".

39. Повелеваем всякому стану людем христианским, сходячися до священника, или в братстве, почитайте святые книги ветхого и нового закона, по святых отец преданию, или сошедшися любовию не во пианственный дом, до которого брата, не во пианство, но во славу божию, глаголюще во псалмех и песнех духовных, воспевающе и поюще во сердцах вашых господеви.

40. Сим всем законне писаным епископ не имаеть противитися сему праву, от нас духовне церкви сей во вечныя роды, ани противитися яковыми правы, от земного царства надаными, по внешнему обычаю; но закона духовного писаным повинутися без всякого прекословия.

41. А кто бы тому был противен и разорял бы тое право духовное, аще архиепископ, или епископ, или протопопа, или поп, или диакон, или причетник церковный, или от княжеских, или от мирских, — на таковом буди неблагословение наше, и клятва всех четырех патриархов вселенских, и клятва святых богоносных отец вселеньских седми соборов. Благословение же божие и благодать святого духа буди на всех верующих заповедем его и на творящых волю его, и благословение святых отец вселенськых четырех патриархов, и благословение Иоакима, патриарха великия Антиохия, о христе Иисусе, господе нашем, ему же слава во веки веком, аминь.

Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов, т. III, изд. 2, Киев, 1898, отд. I, № I, сс. 5 — 11.

№ 10

1588 рік. 28 травня. Лист віленських православних Львівському братству з подякою за прислану книгу і з повідомленням про надіслання книжок Львівському братству

Отец истинного света, иже день устрои и укрепи небесным светом и иже нощь просвети огненным сиянием, и сын, свет истинный от истинного света, со святым духом, и с-проста рещи, бог един, трисолнечный свет и триособный, един и недоведомый силою, и вся твари безприкладный хитрец и творец, да осветит и укрепит сердца ваша, яко ходити вам достойне богу во всяком угождении, и всяком деле блазе плодоносне, и возрастающе в разум божий, всякою силою возмогающе во державе славы его. Посласте нам начало, проображение святых писаний грамматических языка греческого и словеньского, наказующе ны, да приймем со благоразумием, да и прочим сподобимся, по евангельскому речению. Сия убо разсмотревше достойно, молихом спаса нашего, да якоже прежде начать, такожде и да совер-

шит во вас благодать сию. Егда же сподобит вы оно благодарственное и спасителное начало совершити, молим, да избыток благодати их будет и в нашем лишении. Ис-проста рещи, сто или двесте книг пошлите нам, учинивши им цену слушную; а мы с подякованьем вашей любви, возвещенная пошлем. При них и дьяка или дву, могущих достойне разсудити и инех научити, молим, пошлите, имже зде житие и всяк достаток в потребу телесную достойне будет. О сих и прочее молим, якоже во всем избыточьствуете, верою, и словом, и разумом, и всяцем тщанием, и любовию к нам, да и в сей благодати избыточьствуете, яко да во всем будет равеньство, якоже есть писано: „иже многие не преумножил есть, и иже малое не умалил". А яко да согласни и благопотребни друг другу устроимся, посылаем вашему братолюбию тридесят книг порядков или Чина братства нашего, от нихже едину, молим, прочтите пред всею братиею. И паки книгу Маргарит, в нейже есть и на арменьскую ересь, посылаем вашему благоразумию, юже любовне приймите. Известихомся паки от вас писанием вашего благоговеиньства, яко велико-внимательная словеса гражанству вашему ныне уверишася кир Иеремием вселенским патриярхом Визаньтия града, Новаго Рима, егоже согласие списавше, молим, пошлите нам, и о всем отпишите. Бог же мира да будет всегда со всеми вами во веки, аминь. Писан у Вильни, в лето по воплощении спаса нашего 1588, месяца мая, 28 дня.

Акты Западной России, т. IV, СПБ, 1851, № 4, сс. 5—6.

КОЗАЦТВО. КЛАСОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СЕРЕД КОЗАЦТВА. БОРОТЬБА СЕЛЯН І КОЗАКІВ ПРОТИ ШЛЯХТИ

№ 11

1582 рік. Жовтень. Виступ селян села Кобчі проти пана М. Сокольського

Року божого нароженя 1582, месяца ноября 4 дня.

Пришедши перед мене Фалелея Бережецкого, будучи на местьцу пана Станислава Петровского, подстаростего луцкого, шляхетьный Матыс Хорьковский оповедал и жаловал тыми словы: што первей сего, в небытности моее в дому моем, жона моя, именем Марья, будучи сфрасованою и перестрашена огнем, оповедала и плачьливе жаловала его милости, и тая жалоба от его велможной милости княжати Марка Солтановича Сокольского, пана моего милостивого, до вряду кгродского, луцкого, неомешкана есть донесена. А так, вземши певную ведомость у жоны моее обо всем шкоды моее немалое, которая ми стала от всих подданых моих кобецких, и от помочников их, суседов близских, рожищан: Жданца и Павъла, а меновите моих: от Мыхна Гречаника, от Стецка Бондаровича, зятя жоны Гречаниковой, от Ивана Седъня и Сенъка, братаничов Гречаниковых, от Федка Шевка, кума Гречаникова, от Ивашка и Михна Ходоровичов, пасьнков Гречаниковых, от Хфедка Павловича Шепеля, от Сенка и Матфейца, сынов Шостаковых, — тые дей вси с паробки своими, з жонами з детьми своими, так теж суседами своими рожищаны: Жданцем Пинчуком и Павълом Куликом, бондаром, нарадившися з ними в небытности дей моей часу недавно прошлого, року тепер идучого осмьдесят второго, месяца окьтебра семогонадцать дня, змовившися и набравшися рады и воли своее, и умыслу своего злого наполнившися, нагадавши, проч вси, през бытности мое, пришедши дей

до двора моего, кобезского, ночью, праве у первоспы, з середы на четьверг, и, заперши дей жону и дети мои у коморе и челядь мою у в ызьбах, и заваливши всех, двор и маетность мою зо всих сторон огънем запалили, хотечи дей, абы там вси погорели, с тых причин, абы не было дати ким знати до двора его милости княжати, пану моему милостивому, для погони. Кгды ж дей бог сотворитель наш з особливое ласки своее и с презъреня своего святого, — с того гуку огненого, великого, жона моя очутившися и, не ведаючи ни о чом ничого щого ся такий огонь великий взял, порвавшися зо страху великого, з дверей заледво ся добыла, а там деток своих отбегла, кричачи на сельце ратунку, — ино не было никого. За тым дей челядь очутивъшися выбегъла, а вжо огонь обгорнул великий кругом весь верх, бо дей хоромы вси соломою покрытые были. А так вжды, за помочю божою, сама жона и с челядю деточки мои заледво выратовали, але до маетности своее жадным обычаем прийти не могъла, — не было с ким ратовати. Што дей одно было ринштунку моего: зброи, седла, серебра, золота, шаты, гроши, котлы, горщки меденые, пановки, ручницы и инших речей, вшелякое живности — муки ржаные, пшеничьные, а грецкие, крупы ячные, пшона, проса, горохи, польти мяса, сала, сыри, масла, сукьна простые и полотна, от мала до многа, што дочиста — все погорело. А так дей на том шкодую яко на пятьсот коп грошей литовских. А тых дей мужиков моих было парсун их самых през пятнадцать, а з жонами и з детьми их колкодесят душ, што зобравшися дей зо всем жытлом своим, и зо всею маетностю, и зо всим статком своим, оставивши дей селце тое, Кобьче, спустошивши именичко мое, учинивши пусто, и загорнувши дей часть статку моего межи свое, прилучивши кони, волы, коровы, бычки, овцы и побравши дей возы мои властные, зо всим тим проч втекли...

Архив Юго-Западной России,
ч. VI, т. I, № 49, сс. 128—130.

№ 12

1590 рік. З інструкції віленської шляхти послам на сейм

Тому, що низові козаки сваволею своєю не тільки порушують угоди й договори з сусідами з обох боків, але й нам дуже добре далися взнаки, поводячись з нами, не рахуючи спалення маєтків, не інакше як татари, накладаючи на шляхту й міста великі викупи, що теж і хліб духовний не висидівся[1]), даємо послам нашим повну владу зноситися з сеймом, як би вгамувати цю тих людей зухвалість. А що досвід минулого навчив нас, мають панове посли наші наполягати, щоб від наїздів тих зухвалих людей Велике князівство Литовське забезпечене було литовськими солдатами, поставленими в засідку на Лойовій горі...

Жерела до Історії України-Русі,
т. VIII, Львів, 1908, № 41, с. 65.

---

[1]) Się nie wysiedział.

№ 13

1594 рік. Літо. Запорізька Січ. Класова диференціація серед запорожців. — Еріх Ляссота (уривки)

9 червня. Прибули на острів, званий Базавлук, що лежить при одному з дніпровських рукавів — Чортомлику, або, як вони називають, при Чортомлицькому Дніприщі, близько 2 милі. Тут була тоді козацька Січ. Вони [козаки] вислали назустріч нам кілька знатніших осіб, щоб привітати нас від імени їхнього товариства і, коли ми наблизилися, салютували багатьма гарматними пострілами. Ледве вийшли ми на берег, як вони зараз же провели нас у коло. Лише кілька днів перед тим, а саме 31 травня, гетьман їхній Богдан Микошинський вирушив у море на 50 галерах з 1300 людей; ми просили доповісти колу, що ми дуже раді, що знайшли все лицарське товариство в доброму здоров'ї. Потім, через те, що гетьман був відсутній і не все військо було в зборі, ми вважали, що не личить нам цим разом справляти своє посольство, і залишили це до щасливого повернення гетьмана та всіх інших. Вони охоче на це згодились. Потім пішли ми в свої курені (які вони звуть кошами), знизу плетені, а зверху вкриті конячими шкірами для захисту від дощу.

Лише 18 червня гетьман з іншим військом, що був, як вище згадано, в морському поході, повернувся до табору. Він зустрів татар при Очаківській переправі, мав з ними дві сутички — одну на воді, другу на суші, при чому взяли в полон пораненого в коліно знатного татарина, на ім'я Белек, з панських придворних служителів. Але що турецькі сили, які оберігали татар від небезпеки, були надто значні, а саме складалися з 8 галер, 15 каравел і 150 сандалів, козаки примушені були відступити і не могли перешкодити переправі.

Розпитуючи Белека через товмача про сили та наміри татар, довідався я, що хан вирушив у похід з двома царевичами і 80000 людей, серед яких, проте, понад 20000 озброєних і боєздатних, і що вони мусили, ніде не спиняючись надовго, прямувати до Угорщини. Крім того, довідався я, що в Перекопській орді зоставалося понад 15000 людей і що хан їхній, ще до вирушення сповіщений про деякі невдачі, зазнані турками від угорського народу і імп. величності, дуже неохоче вирушав у похід.

19 червня вранці відвідав нас гетьман разом з деякими старшинами і потім приймав у себе. По обіді вислухали вони московського посла, який, подавши подарунки, одверто виклав перед колом саме те, про що розмовляв зі мною раніш у дорозі. Але перед тим, як вислухати його, гетьман прислав до нас з кола з проханням, щоб аудієнція, яку він дає московському послу раніш ніж нам, не стала за привід до непорозуміння, бо їм добре відомо, що й. і. величність стоїть вище всіх європейських монархів і що через те його послів слід було б вислухати першими. Через те ж, що вони гадали, навіть почасти переконалися в тому, що москвич мав висловити міркування щодо вербування сил й. і. величністю, визнали вони доречним спочатку вислухати його.

20 червня мали ми аудієнцію і подали в колі на письмі наше доручення вербувати військо. Після цього козаки, запросивши нас вийти з кола, прочитали прилюдно подану нашу грамоту і вимагали, щоб кожний висловив про неї свою думку. Коли ж після дворазового заклику гетьмана всі продовжували мовчати, присутні розділилися, як це в них водиться при обговоренні важливих справ, і утворили два кола: одно, де були старшини, і друге, в якому був простолюд,

що зветься в них черню. Кілька разів порадившись, чернь кінець-кінцем звичайними своїми вигуками висловила згоду стати на службу й. і. величності, на знак чого кидали вгору шапки. Після того юрба кинулась до другого кола — до старшини, загрожуючи покидати в воду і потопити кожного, хто буде проти цієї ухвали. Тому старшини зараз же згодилися на все, не сміючи суперечити черні, такій сильній, могутній і звичайно нетерпимій до заперечень, коли вона розлютується, і лише вимагали обговорити з нами умови. Обрано було 20 депутатів, і нас знову запросили в коло...[1])

Потім, коли осавули (начальники, яких можна прирівняти до поручиків) обійшли навкруги велике коло і про все, що було говорено, сповістили інших козаків, відділилася чернь знову, утворила окреме коло і, порадившись, знову висловила свою згоду голосними вигуками й киданням шапок угору. Коли ми слідом за тим вийшли з кола, загриміли військові барабани й сурми, зроблено було десять гарматних пострілів, а вночі пущено ще кілька ракет. Проте в той же вечір деякі неспокійні голови разом з тими, що мають тут свій добрий прожиток, як от ловці й власники човнів, ходили з куреня в курінь і умовляли простолюд, що дорога далека й небезпечна, остерігали, умовляли добре поміркувати про те, за що вони мають намір взятися, щоб потім вони самі себе не знадили. Вони вказували на мізерність присланої ним винагороди, на яку неможливо прохарчувати таку силу людей у такому далекому поході, тим більше, що середе них багато бідних товаришів; вони питали, що мають вони робити з тими грішми або на що передусім їх використати — на купівлю щоденного хліба чи на купівлю коней, при чому зауважували, що й. і. величність може кинути їх [козаків] далеко вглиб країни і потім, коли мине потреба, вчинити з ними зле, особливо якщо не мають вони ніякого певного писаного забезпечення, скріпленого його печаттю. Такими й подібними словами вони так настроїли простолюд, що ті, зібравшися вранці другого дня, 21 червня, знов у коло, прийшли до зовсім протилежного висновку, а саме: що на таких непевних умовах вони ніяк не можуть, та й не хочуть, вирушати в похід, тим більше, що їм невідомо, чи дійсно існують обіцяні їм гроші і від кого вони їх одержать, бо їм не подано жодного листа від й. і. величності, а також не надіслано зобов'язання на письмі на додаткові гроші й подарунки. Вони прислали в наше приміщення кількох козаків повідомити нас про таку ухвалу. Я їм на це відповів, що їм легко було б упевнитись, що гроші ці прислав й. і. величність і що я сам від себе не зміг би зробити їм такого подарунку; що, далі, було б нерозсудливо з мого боку подавати їм надію на такі гроші, якби їх не було, і тим накликати лихо на свою голову. Вони можуть бути певні в цих грошах, як тільки згодяться на те, що їм пропонував я від імени й. і. величності. Я показав їм також інструкцію від імператора, скріплену його печаттю.

Коли ж послані ці повернулися в коло з моєю відповіддю, а чернь настоювала на своїй ухвалі, то гетьман і деякі старшини, особливо ж Лобода, попередній гетьман, при якому був зруйнований Білгород, просили і умовляли їх добре подумати, що вони роблять, і не відкидати ласкавої пропозиції й обіцянки імператора, а вважати їх за велике щастя. В противному разі вони щонайменше зазнають вселюдного глуму, якщо відмовляться тепер від участі в такій похвальній справі, відмовляться вирушити в похід проти спадкового ворога християнства і від ласкавої прихильності такого можного монарха. Але

[1]) Далі йде мова про переговори цих депутатів з Ляссотою.

вони й далі обстоювали свою попередню думку. Тому гетьман тут таки серед кола відмовився від своєї достойності і зложив своє урядування, заявивши, що він не може й не хоче лишатися гетьманом людей, які так мало шанують свою славу і добре ім'я. Після цього коло розійшлося.

По обіді осавули знову скликали весь народ у коло, деяких навіть заганяли туди киями. Передусім збори просили Микошинського прийняти знову урядування, що він і зробив. Потім чути було різні дивні слова про Хлопицького; казали, між іншим, що він своїми неправдивими пропозиціями увів в оману не лише й. і. величність, а самих нас. Інші навіть одверто висловлювали намір кинути його в воду, від чого було йому дуже ніяково...

В наступні дні вони збирались у коло дуже старанно і кінець-кінцем прийшли до іншої ухвали, а саме: відрядити Хлопицького не до й. і. величності, а до великого князя московського, а замість нього обрали в депутати Саська Хведоровича й Ничипора, які мали разом зі мною виїхати до й. і. величності і умовитися з ним про їх службу й утримання. Тим часом Яків Генкель мав залишитись у них, щоб мати змогу своєчасно повідомляти й. і. величність про все, що за той час вони зроблять у службу йому. Похід у Татарію до Перекопа теж відкладений до слушного часу.

1 липня попрощався я прилюдно в колі з гетьманом і всім запорізьким лицарством; вони з свого боку подякували за труди, що я мав, і обдарували мене кунячою шубою й шапкою з чорних лисиць; потім вручили своїм послам листа до імператора і повноваження...

Tagebuch des Erich Lassota von Steblau, cc. 210—220.

НАЦІОНАЛЬНЕ ГНОБЛЕННЯ ШЛЯХЕТСЬКОЮ ПОЛЬЩЕЮ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

№ 14

1576 рік. 7 липня. Лист брацлавської шляхти королю Стефану Баторію про те, щоб королівські укази писалися їм не польською мовою, а українською

Наяснейший, милостивый королю, пане а пане наш милостивый! Даны суть листы, через дворянина вашей королевской милости пана Оршевского, братьи нашой, найменшим слугам и подданным вашой королевской милости, писмом польским писаные, позываючи их перед маестат вашей королевской милости нашого милостивого пана. Хотяж, наяснейший милостивый королю, за постановленьем унеи, листы с канцлерыи вашой королевской милости не инаким, одно руским писмом мают быти выдаваны: мы теды, наяснейший милостивый королю, ни в чом не будучи есмо о тые позваные братья наши спротивны воли и росказанью вашой королевской милости, вжо на тое росказанье вашой милости господарское ехати к вашой королевской милости были готовы. Нижли, будучи есмо под тот час у великом затревоженью и небезпеченьстве от неприятеля от татар, от себе есмо их не пустили; а вшакож мы предься послали к вашой королевской милости брата нашого, пана Яцковского, и покорными нашими прозбами вашой королевской милости нашого милостивого пана просимо, абы ваша королевская милость, з милостивой ласки своей королевской, тых братью нашу позваных от року и от позвов вольными учинити и заховати росказати рачил: кгдыж, наяснейший милостивый королю,

то ся нам деет над право и вольности наши, ижь листы с канцлерыи вашой королевской милости до нас писмом польским выдавают. За што и впрод вашой королевской милости нашого милостивого пана покорными нашими прозбами просимо, абы ваша королевская милость при привилею и свободах наших нас заховати, и до нас листы с канцлереи вашой королевской милости руским писмом выдавати росказати рачил; а напотом, кгды хто в чом винен зостанет, справоватися мусит. А за тым найнизшые службы наши милостивой ласце вашой королевской милости господарю нашому залецаем. Писан в Браславли, месяца июля 7 дня. — Найнизшые слуги и верные подданные в. к. м., вся шляхта рыцерство воеводства Браславского покорно низко чолом бьют.

Акты Западной России, т. III, № 64, с. 187.

ЗВ'ЯЗКИ РОСІЙСЬКОГО І УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ

№ 15

XVI століття. Друга половина. Перші кроки друкарства в Росії, Білорусії і на Україні. — І. Фьодоров

Іван Фьодоров, перший російський і український друкар, в 1564 році видрукував у Москві першу в Росії книжку. Потім він був примушений втекти з Росії від переслідувань ворогів друкарської справи. Він утік у Білорусію, де працював у Заблудові в Г. Хоткевича, займаючись друкуванням. З Заблудова Фьодоров мусив переселитися до Львова, де в 1574 році й видрукував першу книжку на Україні — „Апостол". Потім він працював в Острозі, де надрукував знамениту „Острозьку Біблію". Наведена далі автобіографія Фьодорова надрукована ним у післяслові до львівського „Апостола". Помер Фьодоров у Львові в 1583 році.

Сия оубо повесть изъявляет откуда начася и како свершися друкарня сия.

Изволением отца, испоспешением сына, и съвершением святаго духа повелением благочестиваго царя и великого князя Ивана Васильевича всея Русии, и благословением преосвященнаго Макария митрополита всея Руси, друкарня сия съставися, в царствующем граде Москве, в лето 7071, в тридесятое лето государства его. Сияже убо нету не начах поведати вам, но презелнаго ради озлобления часто случающагося нам не от самого того государя, но от многих начальник, и священноначальник, и учитель, которые на нас зависти ради многия ереси умышляли, хотячи благое в зло превратити, и божие дело в конець погубити, якож обычай есть злонравных и ненаученых, и неискусных в разуме человек, ниже грамотическия хитрости навыкше, ниже духовнаго разума исполнени бывше, но туне и всує слово зло пронесоша. Такова бо есть завист и ненависть, сама себе наветующи неразумеет како ходит, и о чем утвержается. Сия убо нас от земля и отечества и от рода нашего изгна и в ины страны незнаемы пересели. Егда же оттуду семо прейдохом, и по благодати богоначального Иисуса Христа господа нашего, хотящаго судити вселеннеи в правду, всприяша нас любезно благочестивый государь Жикгимонт Август кроль польский и великий князь литовский, руский, пруский, жемоиский, мазовецкий и иных, с всеми паны рады своея. В то же время с тщанием умоли государя волеможный пан Григореи Александрович Ходкевича, пан виленьский, гетман наивышший великого князьства литовскаго, староста гроденский и могилевский, прия нас любезно к своей благоутешней любви, и упокоеваше нас немало время,

и всякими потребами телесными удовляше нас. Еще же и сие недоволно ему бе еже тако устроити нас, но и весь немалу даровами на упокоение мое. Нам же работающим по воли господа нашего Иисуса Христа, и слово его по вселеннеи разсевающе. Егда же приити ему в глубоку старость и начасте главе его болезнию одержиме бывати, повеле нам работания сего престати, и художьство рук наших ни во что же положити, и в веси земледеланием житие мира сего препровождати. Еже неудобноми бе ралом ниже семен сеянием время живота своего съкращати, но имам убо в место рала художьство наручных дел с суды, вместоже житных семен духовная семена по вселенней разсевати, и всем по чину раздавати духовную сию пищу. Наипачеже убояхся истязания владыки моего Христа, непрестанно въпиюща к мне, лукавый рабе и лениве почто невда сребра моего торжником, и аз пришед взял бых свое с лихвою. И когда убо на уединении в себе прихождах, и множицею слезами моими постелю мою омочах, вся сия размышляя в сердцы своем, дабых не скрыл в земли таланта от бога дарованнаго ми. И тужащуми духом сия глаголах, еда в веки отринет господь, и неприложит благоволити паки, или до конца милость свою отсечет по притчи смоковничнаго неплодствия, яко всує землю упражняющу. И сего ради понудихся ити оттуду. И в путь шествующими многи скорби и беды обретошамя, неточию долготы ради путнаго шествия, но и презелному поветрею дышущу, и путь шествия моего стесняющу и просто рещи вся злая и злых злее. И тако промыслом божия человеколюбия до богоспасаемого града нарицаемаго Лвова приидох, и вся яже на пути случающаямися ни вочтоже вменях, да христа моего приобрящу. Вся яже зде сну подобна и сени, преходят бо, якоже бо дым на воздусе, благая и злая расходятся. Яко апостол хвалится в скорбех, занеже скорбь терпение сдевает, терпение же упование, упование ж не посрамит, почто, занеже любовь божия взгореся в сердцы моем духом святым данным ми. И разсуди вшуми се. И когда вселшумися в преименитом граде Львове, яко по стопам ходяще топтанным некоего богоизбранна мужа начах глаголати в себе молитву сию. Господи вседержителю боже вечный и безначальный, иже благости ради единыя, приведый от небытия в бытие всяческая словом своим вседетелным, духом уст своих срасленым, иже и промышляя присно и сдержа, и знося по числу тварь свою, и по имени вызывая, иже в последняя лета, неизреченныя ради милости твоея, падшее наше естество взвел еси схожением единородного сына твоего господа нашего Иисуса христа, иже и предасться за прегрешения наша. И вскрес оправдания ради нашего, его же язвою исцелехом по благоволению хотения твоего и в похвалу славы благодати твоея, предже нарече нас в усынение Иисусом Христом в тебе, в еже быти нам святом и непорочном пред тобою в любви, поведая нам тайну воля своея, еже быти нам исперва некое от създании твоих. Укрепи боже се еже съделавнас, неизвещенною глубиною судеб твоих, християном дателю, истинныя премудрости. Вразуми мя и испытаю закон твой, и не отими ото уст моих словесе истинна до зела ради братии моих и ближних моих. Услыши молитву мою господи, и моление мое внуши, слез моих не премолчи. Яко пресельник аз от тебе и пришлець, яко же вси отци мои. Ослаби ми от страстей моих, да полещу деянием и почию видением, и смирением. Ты убо о владыко и прежде множицею отпустил еси нечестие сердца моего, молитвами святых твоих, от века угодивших ти и ныне служащих ти преподобием и правдою аминь. И помолившумися, начах богоизбранное сие дело к устроению навершати, якобы богодохновенныя догматы распростаневати. И об-

тицах многащи богатых и благородных в мире, помощи прося от них, и метание створяя коленом касаяся и припадая на лицы земном, сердечнокаплющими слезами моими ноги их омывах, и сие не единою ни дващи, но и многащи створях. И в церкви священнику всем вслух поведати повелех. Не испросих умиленными глаголы, ни умолих многослезным рыданием, неисходатайствовах никоеяже милости иерейскими чинми. И плакахся прегоркими слезами, еже необретох милующаго ниже помогающаго, неточию же в русском народе, но ниже в греках милость обретох. Но мали нецыи в иерейском чину, инии же неславнии в мире обретошася, помощь подающе. Не мню бо от избытка им сия творити, но якоже оная оубогая вдовица от лишения своего две лепте въвергьшия. Всем убо яко в нынешнем мире должная их к ним възвратится, в будущем же веце от богатодавца бога стократицею въздастся. Молю убо вас непрогневайтеся на мя грешнаго, пишущуми сия, немните убо яко от чрева глаголати ми, или писати. Весть бо вся от начала прочитаяи, въкратце списаную сию историю, како от его милости пана Григория Ходковича, всякими потребами телесными пищею и одеждею удоволен бех. Но вся сия нивочтоже вменях, не уповах на неправду, и на восхищение нежелах, богатьства аще и много стекалося не прилагах тамо сердца, но паче изволих всякия предреченныя скорби и беды претерпевати, да множае умножу слово божие и свидетельство Иисус христово. Наше убо есть, еже с смиреномудрием просити и начинати, божие же еже миловати и совершати. Того бо и царствию наследником быти надеюся, его же буди всем нам получити. Благодатию и человеколюбием господа нашего Иисуса Христа, ему же подобает слава честь и поклоняние, с отцем и святым духом, ныне и в бесконечныя веки аминь.

А начася сия книга друковати рекомыи апостол в богоспасаемом граде Лвове, в ней же деяния апостольская, и послания съборная, и послания святаго апостола Павла по воплощении господа бога и спаса нашего Иисус Христа в лето 1573, февруария в 25 день и свершися в лето 74-е, того же месяца в 15 день. Молим же вас любовию духа господа нашего Иисуса Христа давшего себе о гресех наших, вси раби благословеннаго бога нашего. Дааще когда прилучится кому вникнути в сию душеполезную, апостольскую книгу, и разумети что потребно и душеполезно, тои преже всех виновнику всем благим, и съдетелю жизни нашея богу благодать да воздает, а его милости пану Григорию Александровичу Ходкевича, вечныя памяти и с святыми равно престольными от века богу угодившими с селения и съжительства, получити да просит. Потом же сыном его милости, пану Андрею Григорьевичу Ходкевича, пану подстолему, великаго князьства литовского, старосте могилевскому и его милости пану Александру Григорьевичу Ходкевича, старосте городеньскому, державцу аиньскому. Да просит душевного спасения и многолетнаго здравия, понеже бо они виновни суть таковыя ползы. Намъ же непотребным, начинания дерзнутым прощение, и грехом простыню да просят. Да и сами того же благословения и простыни грехом сподобитеся, и аще что погрешено будет бога ради исправляйте, благословите, а не клените. Понеже не писа дух святый ни ангел, но рука грешна и брена, якоже и прочии ненаказаннии.

Выдруковал есми сию душеполезную апостольскую книгу в преименитом месте Лвове, в славу всемогущия и живоначальныя троица отца и сына и святаго духа, аминь.

№ 16

1589 рік. Переселення з України в Росію відділу козаків на чолі з М. Федоровим.—З наказу царському посланцеві в Крим П. Зинов'єву

И как Петр пойдет с Ливен, а весть будет Петру учинитеся, что пришли на Донец с Днепра черкасы, Матвей Федоров с товарыщи, которые с Запорожья пришли, а стоять будет, и государевым людем станичникам и севрюкам от них зацепки нет никоторыя, и Петру послати пред собою станицу к запорожским черкасам и с провожатым к отоману к Матвею Федорову с товарищи, а велеть про себя сказати, что есть с ним от государя к ним ко всем грамота и речь, и Матвей бы Федоров с товарищи с ним виделся .... Да как с ними атаманы и молодцы запорожские сойдутца, и Петру от государя и царя и великого князя поклон им исправити и грамату от государя подати, и говорити им от государя, чтобы они его Петра и крымских гонцов ... пропустили и ничем их не задирали и провожатых Матвея с товарищи потомуже ничем некрянули, а государево с ним жалованье будет часа того с государским сыном боярским, которого государь за ним пришлет тотчас, а потому сыну боярскому и стояти на Донце, тут с ними, с черкаскими отоманы и с молодцы на Донце, и стояти и промышляти с ними государевым делом за один, и видеть их прямая служба перед государем; а государь и великий князь Федор Иванович всеа Руссии, увидя их пред собою службу, пришлет к ним на Донец великое свое жалование.

Историческое описание Земли Войска Донского, т. I, Новочеркасск, 1903, сс. 11—12.

№ 17

1593 рік. 20 березня. З грамоти царя Федора до донських козаків, щоб вони спільно з запорізькими козаками воювали проти турків і татар

Ныне как к вам ся наша грамота придет, и вы б службу свою показали, перебрав лутчих атаманов и молотцов конных, и послали на Калмиюс на Арасланаев улус Дивеева, и улусы его погромили и языков добрых подобыли, и к нам с теми языки товарыщей своих прислали, чтоб нам про царево умышление и про его поход ведомо было; а будет, до приходу в Азов турского чеуша и посланника нашего Григорья, царь или царевичи поидут на наши Украины и с ними азовские люди, и вы б конные все под них шли на перевозы и на шляхи на Донец на Северской, и над ними нашим делом промышляли. А где соидетеся на Донце с нашими людьми, с путивльскими и с запорожскими черкасы, которые придут по нашему указу под царя на Донец, а велено черкасом запорожским гетману Хриштопу Косицкому и всем атаманом и черкасом быть на Донце на шляхех и за царем итти и к нашим Украинам и вы б промышляли с ними с нашим дворянином, которой с ними будет сопча заодин.

Собрание государственных грамот и договоров, кн. II, Москва, 1819, № 62, с. 126.

СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ К. КОСИНСЬКОГО (1591—1593 рр.)

№ 18

1591 рік. 19 грудня. Напад відділів К. Косинського на Білу Церкву

Року тисеча пятсот деветдесет второго, месеца генвара девятого дня.

Присылал на вряд кгродский луцкий, до мене Щасного Кгалезского, подстаростего луцкого, велможный княжа Януш Острожский, воевода волынский, староста белоцерковский и богуславский, служебника своего, пана Яна Шостовицкого, оповедаючи на Криштофа Косинського, который на сесь час гетманом козацким се учинил, такьже и на все войско козаков низовых о то, иж они в року тепер прошлом деветдесят первом, месеца декабра двадцать-девятого дня, выежъдчаючи з Белое Церкви, пришедши кгвалтовне в дом князя Дмитра Курцевича Булыги, подстаростего белоцерковского, в Белой Церкви, снать с направы чие; добывшисе тот Косинский до коморы его, маетность всю его побрал и шкатулу с клейнотами, с пенязями, з листами взял, в которой дей было не мало мамърамов княжати его милости, князю Булызе до розных справ повероных и листов приватных, к тому привилея так княжати его милости, пана воеводы киевского, яко и его милости пана воеводы волынского на староство белоцерковское и Богуслав, такьже на кгрунт Розволовъский и Великую Слободу и на Рокитную, належачие, до схованья князю Булызе даные, зо всим взял, шкоды великие починал. Просил абы то до книг записано было, што я записаты казав.

Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, Киев, 1863, № 12, сс. 31—32.

№ 19

1592 рік. 1 січня. З ухвали шляхти Волинського воєводства про розвиток повстання

Мы рады, духовные и свецкие дакгнитаре, урядники земские, шляхта, рыцерство, обыватели воеводства Волынского, которые се есми тут, до Луцка, на роки земские и рочки кгродские были зъехалисе, иж за ознайменем ясневелможного пана его милости княжати Костентина Острозского воеводы киевского, маршалка земли Волынское, старосты володимерского, также и каждый из нас, маючи певню ведомость о великом небезпеченстве в Речи Посполитой от людей свовольных, которые се называют быти козаками низовыми, а вторгнувши в панства коронные, у воеводства Киевское и Волынское, обычаем неприятелским, замки и места так его королевское милости, яко и шляхетское поседают, и людей забияют и мордуют, палят и пустошат и до присег на послушенство свое примушають, подбиваючи их под год (sic!) на послушенство свое...

Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, № 15, с. 39.

№ 20

1592 рік. 1 серпня. Про козацьку сваволю. — З інструкції Краківського воєводства на сейм (уривок)

Козацьку сваволю, від якої сталися великі шкоди з великими смертовбивствами й насильствами як щодо Речі Посполитої, так і князів їх милостей Острозьких, доручаємо панам послам нашим, щоб вони, з іншими воєводствами умовившись, за це подбали і це вгамували. А козаки ці мають бути приведені під регімент й. м. пана гетьмана коронного.

Жерела до історії України-Русі, т. VIII, № 46, с. 68.

№ 21

1593 рік. Весна. Плани К. Косинського про боротьбу проти шляхетської Польщі. — З листа О. Вишневецького до Я. Замойського від 13 травня 1593 року (уривок)

Той зрадник Косинський... з військом своїм заприсягся на те, щоб з турецькими й татарськими військами спустошити коронні землі і допомагати поганським псам захопити корону. Хан кримський має з ним послати своє військо, а Косинський за це присяг йому воювати панство його королівської милості. На це він присяг і великому князю московському з усім своїм військом і піддав йому вже все пограниччя більш як на 100 миль на тих границях; в листі своїм до них великий князь уже пишеться царем запорізьким, черкаським і низовським і послав на Запоріжжя сукна і гроші...

Listy St. Żołkiewskiego 1584 — 1620, w Krakowie, 1868, № 17, cc. 26—27.

СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ НА ЧОЛІ З С. НАЛИВАЙКОМ, Г. ЛОБОДОЮ, М. ШАУЛОЮ (1594—1596 рр.)

№ 22

1594 рік. Осінь. Напад відділів С. Наливайка на Брацлав

Року тысеча пятсот деветдесять четвертого месяца октября семогонадцать дня.

Писал и присылал на вряд кгродский, в замок господарский Луцкий, до мене Александра Семашка на Хупкове, кашталяна браславского, старосты луцкого, его милость пан Василей Гулевич войский володимерский, жалуючи и оповедаючи тыми словы: иж дей, маючи я злеценье от брати своеи так дыкгнитаров, яко и всеи шляхты воеводства браславского, абым тую скгарку и оповеданье на вряд вашей милости тутошний луцкий внес, и оповедал кривду всеи Речи нашои Посполитои, которая се деет от людей свавольных, на тамтом краю, у воеводстви браславском, иж, кгдысмы были на рочкох городовых у Браславли, месеца сентебра шостого дня, в року тепер идучом, деветдесет четвертом, которые рочки почалися были судить в небытности козаков у Браславли, и кгды ся рочки отправовали, Наливайко з своею дружиною, притегнувши от Килии и Тегине, хоть был там сромен (sic!), предся (sic!) судови городовому был страшен, через посли свои до пана Байбузы, писара городового, грозечи посылал, для чого писар бавитися у Браславли не хотел, и, светчывшися

нами, рочки выволать росказал, за чим есмо без справедливости з Браславля розъехати мусели. Потом, кгдых мы ся зъехали до Венцыка (sic!) на обаране депутатов на суды трыбуналские, просились мы суду земського, абы нам роков не зволокивали, до Браславля на роки земские Михалские ехали, и суды свои отправовали, панове судовые мовили нам, абысмо з ними ве сполек вкупе до Браславля (ехали), было бы их (козаков) прес полторы тисечи под Тегинею згинуло, а иншые были по местечках и по селех до домов своих розышлися; а предся нам росказали давать собе стацею и померные, яко и первей, идучи до Тегине, по селах наших выбирали стада, по колко сот коней, также волы, яловицы чередами брали; мы, маючи на баченю першейе трудности, которые некоторых з брати нашее за часу явчого потыкали, абых мы также помочниками Наливайку не были поличоны, с посродку себе послали есмо брата нашого, пана Григоря Цурковского до козаков, ознаймуючи им, иж им стацеи далей дать не можем, абыхмо помочниками его не были называны, к тому писали и сказали есмо до войта и мещан браславских, жебы ся тым противко нас не оброжали, же громадою в одном местцы до Браславля з судом земским едемо; они посла нашого, пана Цурковского загамовали, и нам о воли своей не ознаймили. И кгдысьмы приехали под Браслявл, сталисьмы на ноч на кгрунте пана Шаска, хоружого браславского, по недалеку вишшей Городишча его Вышковского, над рекою Бугом; яко люде спокойные, никому не даючи причины до злого, то пан войт браславский Роман Тикович, з бурмистрами и райцами, и зо всем их посполитством, маючи собе на помощь того то чоловека незбожного, Наливайка з его дружиною, якобы с полночи скоро нападшы на нас, побили, помордовали, пана Ивана Гордеевича Микулашского окрутне на смерть замордовали, также колконадцать чоловеков слуг наших позабияли, помордовали, к тому нас самых не мало шляхты и людей служебных окрутне поранили, покололи, посекли, маетности наши, што при нас были: шаты, листы, гроши готовые, кони — побрали, зо всеи маетности нас злупили. Якож утеклисе есмо зараз скаргою до вряду тамошнего Вецицкого (sic!), кажды меновите кривду свою записал, и возным и шляхтою осветчил, и тут, за порученем брати своеи, вашей милости то оповедаю, и освечаю и прошу, абы то было записано, што есть записано.

Архив Юго-Западной России,
ч. III, т. I, № 22, сс. 66—68.

№ 23

1595—1596 роки. Похід війська С. Наливайка на Білорусію. — Ф. Євлашевський

Федір Євлашевський (помер на початку XVII ст.), шляхтич новогрудського воєводства, займав посаду новогородського підсудка. Його записки (писати їх він почав на початку XVII ст.) охоплюють період 1564—1604 років.

В том року 1595 Налевайко козак, собравши войско козаков, первей се указовал на Подолю, у Волошех, кусил се был и о турецкие земли, потом, ворочаючи се до Полши, сплендровал маетности пана Калиновского, мстечи се за обешене некгдысь отца его Наливайкового, и еще снать от отца Калиновского. Тым юж заюшоный, шел до Луцка, в ярмарок праве, где бискуп з преднейшими шляхтою выехавши, упоминал и еднал го за местом, и купцы зложили килка тысячи злотых, а не могло быти без збытков и шкод; отьтуд, юж лепей заюшоный, удал се на Полесе, аж до Петрикович, юж так своволне все

починаючи и в коло обсылаючи, подарки собе давати заказуючи; якож и давано, одно з Слуцка помешкано было, и прудкож убег (в) Слуцк новембра 6 дня и был там немало; заварли се были на замку з двема сынами, детми малыми пана виленского Яронима Ходкевича; а пан виленский, воевода новогородский, пан Скумин и инши паны и шляхта зъехали се до Клецка; не ведили, што почать, услышавши, же се у замок слуцкий добыли юж. В тым послал был Наливайко полковника Мартинка (о котором веле трымал, якож и был человек серца великого) до Копыля з пятисот козаков, который, з пригоды там потрафивши гайдуков пана воеводы виленского, которые, впадши до млына и испусту под местом, боронили пройстя до места и так справне козаков настреляли и Мартинка забили, же сила их на пляцу, а имше, назад се цофнувши, по дорозе и хрустох зоставили, а инши, постреленными юж будучи, в огонь скакали и згорели, бо были стайню дворовую, у того млынка будучую, запалили, же се барзо их мало до Слуцка воротило. Наливайко, стревоженый тым нещастем и розумеючи, же з тым з Клецка зобрани панове кусити се мели о него у Слуцку, зараз, яко тых в Копылю бито новембра 25, а он третего дня, новембра 27, з вечора, выбравши се из Слуцка, до Омгович знову ку Полесю вытегнул и потом кгрудня 13 Могилева моцю добыл, места и замку, сплендровал и попалил; панове за ним выправили Буйвида, человека памети годного, давши слуг своих, а пан виленский своего двору двесте коней, з которыми, яко розных панов слугами, розуме сам указуе яко было Буйвидови трудно, же, за непослушенством их, ничого годного почати не мог, толко зазябывши се, здорово стратил и у небачных людей на славе шванковати мусел; тамже згинул Оникей Униховский, человек серца доброго и великого захованя. Наливайко ходил потом над рекою Днепром в низ, аж потом, порвавши ся з Рогачова за якимись практыками, припадал знова до Петрикевич; поветы збегали се до купы и спрудка потом зъехали се новокгродский в Копылю, где был его княжеска милость пан Миколай Криштоф Радивил, воевода троцкий, напрод вшитких приехавши в килку сот человека, и тым вымог, же се инши спешили до его милости; за тым приехал пан воевода новокгродский и иншие панове и шиковали се в полю року 1596 дня 15 лютого; было людей о три тысечи готовых.

Аж мило было; давно юж войска не видевши, пан воевода се троцкий за справованя людми вымовял и здавал то пану воеводе новгородскому; але, юж никому не уймуючи, признавам, же досыть се деяло порядкови пристойному; пан воевода виленский з поветом минским приехал до Шацка; тамже и наши з Копыля ехали, а Наливайко з Петрикович, бывши в Турове и в Городку болшей, удал се до Высоцка и на Волынь. Лобода теж, отвратившисе от Шацка, шол тамже Киевщиною ку Наливайкови.

Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II, Киев, 1896, сс. 32—33.

№ 24

1596 рік. 25 березня. З листа польського польного гетьмана С. Жолкевського до Я. Замойського про боротьбу з повстанцями

Був я вже за чотири милі від Білої Церкви, коли Шаула, з'єднавшися з Наливайком, підійшов під Білу Церкву опівночі з минулого вівтірка на середу, маючи з собою коло 7 000 людей. Знав про мене

князь Ружинський, що був я так близько. Та хоч у вівторок мало не опівдні одержав він звістку, що козаки йдуть до Білої Церкви, і хоч їх уже помітили, він нічого не дав мені знати. Лише стороною дізнавшися [про це] в середу рано вранці, поспішив я до Білої Церкви. О півночі люди наші мали з ним сутичку. Могли безпечно діждатися дня в замку, бо тут є непоганий замок, а для козаків особливо неприступне було прикриття, яке мав з собою князь Ружинський. Одначе ж, легковажачи їх, він не мав уночі правдивої думки щодо них, бо не знав, що то за люди, а вони ввійшли в місто іншою брамою, розгромили й побили козаків у полі, яких напевно з тисяча згинуло, а наші в місто потім повернулись, теж немалої зазнавши втрати, особливо ж піхота, з якої зараз полягло людей з п'ятдесят; немало теж і інших поранено. Козаки, почувши про наступ війська, одразу рушили в дорогу назад до Трипілля. Вже були вони за добрих півмилі, як прийшов я під Білу Церкву. Там усі визнали за потрібне негайно рушити за ними. Догнали ми їх за милю від Білої Церкви. Вони йшли, спішившись, табором, в п'ять рядів, пустивши вози й візки. Гармат мали вони близько двадцяти. Години з три ми перебували так, повільно вперед ідучи, бо я чекав своїх людей, які були позаду.

Потім, коли час схилився до вечора, втекли від них серед поля двоє та ще один, який з дитинства служив небіжчикові пану підкоморію. Люди ці повідомили мене, що серед них тривога. Та й не годилося навіть нам чинити інакше, як лише випробувати щастя. Вишикувавши людей, атакував я тих і з фронту, і з тилу, і з флангів одразу. Не було нікого, хто б не плекав добру надію, бо тримав я їх майже на доброму місці, і люди з ними охоче побилися. Рушнична стрільба, з ласки божої, зовсім не заподіяла нам шкоди або заподіяла зовсім мало. В рукопашну був бій в обозі. Однак господь бог не судив їх розірвати, дарма що були для цього великі можливості. Побили їх на смерть багато; самі вони кажуть, що до того ніколи не мали таких втрат, як у цих сутичках. Шаулі гарматою руку до ліктя відірвало. Сасько вбитий і силу інших, між ними значних, побито. Але й нам не без крові обійшлася ця битва. Вбитий пан Вернер, ротмістр — в обозі кінь з ним об візок спіткнувся — і товаришів у деяких ротах та пахолків наших полягло на полі бою 32 трупи.

Замість Шаули козаки одразу обрали собі гетьманом Наливайка, який теж поранений, і пішли на цілу ніч до Трипілля. А ми зосталися на нічліг там же, де була битва. А нині ми прийшли сюди, в Білу Церкву. Вночі великий мороз не дає спокою ні людям, ні коням, а це дуже заважає вести війну. Дав би господь бог, щоб потеплішало і потім теж прибула підмога. Писав я й панові старості кам'янецькому, щоб сюди з тамтешніми людьми прибув, а найпаче з піхотою, якби стан речей у Валахії не збуджував тривоги (як господар мені пише, і з тим же від нього приїхав тепер сюди Філіповський). Буду напружено чекати всяких несподіванок. Господа бога просячи, плекаю надію, що невдовзі ж прийде їм час або [голову] зложити, або з голоду десь у пустині здохнути, або, як поширюють чутку, до Москви тікати. Певне, що тут справа ця надзвичайно тяжка: вся Україна покозачилась для зради, шпигунів повно. Неодмінно треба, звичайно, грунтовно дбати про цю Україну. Хоч, сподіваюсь, тепер цьому можна було б запобігти, якби якоюсь суворою постановою й законом забезпечений був тут на деякий час солдат, бо інакше гадина ця оживе.

Listy St. Żołkiewskiego, № 52, cc. 79—80.

№ 25

1596 рік. Боротьба українських повстанців проти польського війська. — І. Бєльський (уривки)

Іоахім Бєльський (1550—1629) — шляхтич, син відомого польського хроніста Мартина Бєльського, освічена людина, продовжив хроніку свого батька і довів її до кінця XVI століття.

Коли Наливайка виперли з Литви на Волинь, гетьман коронний польний Станіслав Жолкєвський вирушив проти нього з солдатами і, підійшовши до Кременця, довідався про нього коло Грицева за 13 миль від Кременця; тому поспішав до нього вдень і вночі, і 28 лютого застав п'ятсот його людей у селі Маційовичах, між Константиновим і Гостроплем, і вдарив на них. Вони ж довго боронилися проти нього з селянських халуп, а потім і з двору, аж поки він наказав їх вогнем підкурити; і так усіх було побито і чотири хоругви взято. Так з ними розправившись, знову в іншому селі знайшли їх з двісті. Побивши і їх, того ж таки дня пустився він [Жолкєвський] за Наливайком, але ніч того врятувала, бо йшов він цілу ніч. А гетьман під Гостроплем ночував, щоб дати коням відпочити.

Другого дня рано звідтіль рушивши, прийшов він до Пикова, а Наливайко тільки на дві години випередив його, хоч тікав і швидко, але з великим відділом; ішов усе табором, а в таборі мав до двадцяти гармат і гаківниць чимало, а при кожній гарматі прикутого пушкаря; до того ж пороху і ядер мав удосталь. Проте гетьман, мало що коням і людям давши відпочити, вирушив з Пикова за ним далі, досяг його за Прилукою (де вже пустині починаються) і там таки надибав його в дуже густій діброві. А коли вже сонце починало сідати, він ударив на табір і хоробро розгромив його. Козаки хоч тричі починали стріляти, проте нашим людям ніякої шкоди не завдали. По тому ніч настала, а Наливайко то пішки, то на конях щонайдалі в поля відходив. Гетьман, давши в тій діброві коням ніч відпочити, пішов далі за ним, не перестаючи гнати [Наливайка], поки йому тільки стало коней, і так прогнав його в дикі поля далеко і спинився аж коло Синьої Води.

І довго про нього [Наливайка] не було чутки, аж поки потім не виявився він коло Трипілля, а звідтіль під Білу Церкву вночі прийшов, де перебував князь Ружинський із своєю ротою, Михайло Станіславський і кілька інших ротмістрів і угорець Лепшені з піхотою королівською. Там Наливайко, розташувавши табір перед одною брамою, зайшов з частиною людей через другу і, маючи угоду з міщанами, які відчинили йому браму, в'їхав у місто. А наші тим часом другою брамою з міста вискочивши, вдарили на табір і взяли його, де одних порубали, а за іншими погналися, не знаючи, що там у місті діється, а саме, що домівки їхні всі розграбовані і лише двадцять угорців домівку капітана свого ледве оборонили. Вчинивши таке в місті, козаки рушили прямо до свого табору, який теж знайшли розграбованим і в ньому трупи. А коли верталися наші до їхнього табору, не знаючи, що ті в ньому, вдарили козаки на них. Наші, бачачи, що погано, втекли до замку. А втім гетьман, що перебував тільки за чотири милі, прибув до своїх на поміч, а козаки відходили табором. За милю від Білої Церкви він наздогнав їх, і тут Наливайко дав йому справжній бій табором, у якому загинуло наших усіх понад триста, а самих товаришів шістдесят і один ротмістр Ян Вернек; коло нього поручик і хорунжий, а також одинадцять товаришів полягли. Нарешті ніч сама бій між ними припинила.

Вночі Наливайко пішов до Трипілля, де його за те, що програв битву, козаки з гетьманства скинули, а обрали Лободу. Потім почали відходити далі. Сюди ж тільки ще стягалися під Білу Церкву з гетьманом усі інші роти, як Бекешова та інших. Сюди ж і Карл Хоткевич із своєю ротою прибув. А звідтіль у велику п'ятницю гетьман послав князя Ружинського, Вишневецького і Темрюка роту, Блінструба, козаків насамперед до Канева, а за ними Карла Хоткевича з ротою гусар Бекешова. Прибувши сюди, знайшли один полк козацький, над яким старшиною був Кремпський, а над нашим людом — Карл Хоткевич. Пощастило там нашим дуже, бо, прийшовши зненацька, вбили 400 чоловіка, а було то під великдень рано вранці. Інші тікали, інших теж не мало потонуло в Дніпрі. Після цього повернувся Хоткевич з тими всіма людьми до гетьмана, а потім рушило військо до Василькова, куди приїхав до війська кам'янецький староста Потоцький, що зараз з полком своїм повернув на Остер нижче Києва, щоб переправитися через Дніпро. Жолкевський же рушив до Києва, де під монастирем за півмилі від Києва став табором. А козаки були на другому боці Дніпра і перешкоджали нашим переправлятись. Наші добре їх спостерігали, але [перебратися] через Дніпро до них не могли...

Гетьман польний Жолкевський, бажаючи нарешті знищити козаків як почав від Переяслава, рушив за ними в дикі поля. Зійшовшися 24 травня за Переяславом з князем Богданом Огінським, старшиною війська литовського, цілу ніч ішов за ними з військом, перед себе ж п'ятсот коней вирядив, щоб затримали вони козаків біля річки Сули. Однак раніш, ніж прийшли наші, козаки вже переправились біля Лубен через річку і почали за собою руйнувати міст, дуже довгий і для переправи трудний. Але сторожа наша міст оборонила і козаків не допустили, які, отаборившись за півмилі, стали за річкою. А перед тим гетьман послав брацлавського старосту Струся з князем Ружинським і Михайлом Вишневецьким та кілька рот двірських за річку Сулу, наказавши їм переправитися нижче Лубен, щоб там козакам в тил зайти і їх з обох боків одночасно досягти. В наступну суботу гетьман теж прийшов до Лубен, але через погану переправу ледве перейшов через міст з військом до полудня. Втім, козаки намагалися рушити табором, якби не прибув староста брацлавський. Помітивши його, вони спинились і стріляли з обох боків. Потім гетьман, переправившися, почав наступати з людом. Так козаки мусили зостатися на тому місці в таборі, бо наші облягли їх з двох боків: з одного боку брацлавський староста Струсь з князем Кирилом Ружинським і Вишневецьким і з ними роти Хоткевича, Язловецького, Федра, Собеського, Чарнковського, Бекешова, Горностая і решта роти Вернека, всіх їх було понад тисячу коней як у гусар, так і в козаків; а з другого боку гетьман із своєю ротою і своїм полком, де були роти Щенсного, Гербурта, Ковачевського, Гурського, Сладковського, Тарнавського і піхота королівська з Лепшені; в цьому полку всіх було до півтори тисячі. Другий полк був кам'янецького старости Потоцького, де були роти: Стефана Потоцького, Якуба Потоцького і підчашого кам'янецького Яна Зебридовського, князя Порицького, старости перемиського, старости хмельницького, Даніловича Кравчого, Гербурта, старости скальського, двох Пжерембських, Плеснєвського, Уляніцького, де було тисяча триста чоловіка. Там був і князь Огінський з військом своїм литовським, числом в тисячу сто коней. З третього боку стояла постійна сторожа, а з четвертого були великі болота від річки Сули.

Козаки отаборились у чотири ряди возів та візків і навколо влаштували рів і вал, аж возів видно не було; в брамах насипали високі

горби, на яких мали гармати, а потім посеред табору збудували високі зруби і між ними землю насипали, щоб з них далі влучали гармати. Отже нашим важко було заподіяти їм щось штурмом. Вони лише на них нападали і звідусіль їм дошкуляли, так що ні худоби, ні коней не могли вони нікуди на випас випустити і через те дохли з голоду. Також заходили з ними постійно в сутички, в яких нашим не погано доводилося, дарма що під своїм табором накопали вони в полі проти нас густо ями і в них піших з мушкетами посадили. Тут підстрелений у руку Дмитро Полубінський з боку Хоткевича і забитий Димішок, староста житомирський, коли він підбіг до табору. Коротко кажучи, мали з ними наші невпинно роботи досить і вдень, і вночі: то мусила одна частина війська бути в сторожі, і дві частини коней, які були вже дуже виснажені і стомлені, йшли під сідло. Самі теж не мали чого їсти й пити, хіба що каламутну воду. 28 травня після півдня кинулися з табору кілька сот козаків на обоз старости брацлавського, куди підбігли теж роти Бекешова, Собєського й Рожинського; переслідували вони їх аж до табору і, хоч декілька з них забиті, проте й з наших дехто віддав там життя, як от поручик Ташицький з роти Бекешова, Нуж Пенговський, Мілковський та інші. Також двох козаків наші живцем схопили: одного одразу на палю посадили, другого ж четвертували. Скоро після цієї сутички козаки обвинуватили гетьмана свого Лободу, що він був доброзичливий до королівського війська, — а все це була справа Наливайка, — скарали, а замість нього обрали Кремпського.

Другого дня зробили вилазку на угорську піхоту, де підстрелили двох угорців, угорці ж кількох козаків забили і до табору загнали. А що такі вилазки чинилися майже щогодини, то кінець-кінцем наші на конях оточили табір. І так протягом цілого тижня, з коней не зсідаючи, стерегли їх і вдень і вночі, почасти теж побоюючись, що вдарять вони на обоз наш або шанці, або що Наливайко збройною рукою спробує з полком своїм пробитися; справді, не один раз готувався він на наших напасти і теж прорватися, але, бачачи постійну велику обережність нашого війська, змушений був намір свій змінити. А що табір їхній, як писав я вже раніш, був добре укріплений і рушниць та людей [мав] удосталь, то заподіяти їм щось штурмом було нам важко, поперше тому, що піхоти в нас було мало, і, подруге, гармати були несильні. Тому послав гетьман по великі гармати аж у Київ. Коли їх привезли, то поставили 4 червня з одного боку табору, а на другому боці були невеличкі польові гармати. Того ж дня прибув до нас з трьомастами коней князь Заславський, воєвода підляський. І так два дні стріляли ми по їхньому табору, в якому понад двісті людей і дуже багато коней було вбито; також позбавили їх води і дров; були в них викопані криниці і їжу при військах готували. Потім усі полковники з своїм лицарством зібравшись, вимагали від них, щоб вони, спішившись, на штурм пішли, бо мало було піхоти, від чого вони не відмовились.

Було це 7 того ж місяця червня; другого дня на світанку мали вони намір на них ударити. Тоді козаки, неминучу загибель свою бачачи, почали з перших кондицій, які подав їм гетьман, і хотіли видати проводирів своїх — Шаулу, Шостака та Наливайка. Але Наливайко, помітивши це, почав з полком своїм чинити їм опір; потім майже на присмерку зчинився серед них великий гамір, аж у нашому обозі було чути. Тому наші всі, на коней посідавши, табір оточили і вдарили в сурми та в бубни, щоб той зрадник Наливайко не втік. Проте наші були вже напоготові рушити на штурм того ж вечора і теж уже на-

ступали на табір, але козаки, схопивши Наливайка в рові при спробі втекти, видали його і самі привели до гетьмана; другого дня хотіли вони видати й інших, а також віддати гармати й хоругви, скласти зброю і принести присягу, аби їх від страти звільнили. Та коли не схотів гетьман їм обіцяти, що ніхто, де б він не пізнав свого підданця, не забере його, то вони відмовились і казали, що воліють боронитись до останньої краплі крові. Гетьман теж казав: „Бороніться". Наші одразу кинулись на них, так що не змогли вони ні вишикуватися, ні взятися до зброї. Рубали їх немилосердно, так що на протязі милі або більше лежав труп на трупі. Всіх же їх було в таборі, з черню й жінками, до десяти тисяч, з яких врятувалося з Кремпським не більше тисячі...

Наливайка гетьман наказав закувати і послав до короля; приставив його Петро Порембський, піший ротмістр герба Корничі, до Варшави разом з шістьма іншими ватажками, яких швидко потім скарали. А Наливайка тримали аж до сейму і він в багатьох лиходійських справах признався. Після сейму відтяли йому голову, а після цього четвертували і труп по шматках розвішали. Був він обличчям пригожий, до того ж людина незвичайна, до того не абияка, коли б обернув він на добре дане йому від бога, до того ж пушкар відмінний. Кажуть, був він родом з Кам'янця...

Joachima Bielskiego, Dalszy ciąg Kroniki Polskiej, Warczawa, 1851, cc. 252—265, 275—280, 281.

БРЕСТСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ (1596 р.)

№ 26

1596 рік. Жовтень. Ухвала православного собору

Поневаж до инших выступов тот апостата, митрополит киевский, галицкий и всея Руси, именем Михаил, з епископами своими, которые злому умыслу его помочны были, яко Ипатей Володимерский, Кирил Луцкий, Герман Полоцкий, Дионисей Холмский, Иона Пинский, на конец и того не хотели учинити, абы были позву нашого канонного услухали, а за ним перед нами на синод становилися и справу о собе дали в тых безбожных поступках своих, на которых смели ся были завзять. Для того тогды мы, кгвалтовной потребе догожаючи, то есмы учинили, ижь есмы на пробованье и на выпытанье всих тых схизматицких клявз, которые свовольне через них ся показали, и забуренья так великие справили межи людом, именем панским печатуючимся, в той богом сохраняемой епархии[1])... чого по них явне знашли: абовем ото всих единако з нами мыслячих, и в обычаех, также теж и в догматех нашой восходной божой и апостольской кафолической церкви статочне триваючих, суть посветчены быти явными апостатами и взгордителями легкомысленными, не одно только сознанья своего, яко ся офяровали перед богом и святыми ангелы его на он час, при хиротонии своей, и перед всею церковью, але и святых и богомысленных догматов и обычаев... повинности своее.. нашой... веры. А до того, иж и то учинити смели... а праве, с початку... епархию тую, патрияршому святому трону константинопольскому Нового Рима завше подлеглую, не хотячи,... шеству и трону старого Рима, над святые каноны, поддати и присвоити. А иж... явне учинили, и с тым отступленьем своим намней ся уже не таят, и як на особности,

[1]) Пропуск у тексті.

так и публичне сшедшися оповедують: тогды за тым, усиловне до того есмы приве..., взглядом богомысленных и святых канонов и взглядом... повшехных синодов... декретом их абысмы досыть чинили, которые при инших выписех акту... нынешнего нашого собору... суть положены, на тот жалостный и смутный на них пришли есмы декрет, а взгорженая от них святая божия восточная церков позволяет на то, и через нас конечне росказует на нынешнем соборе, абы звыш-помененый митрополит Михаил был низвержен, также и помененые епископове, и уже... изо всей шаты архиерейства были наги и отсужены от вшелякого справованья и порядку, аж и до самого имени епископства своего, и зостать на том... церковного, абы были преч вывержены и выписаны.

Акты Западной России, т. IV, № 104, сс. 141—142.

2. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ГНІТУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ В КІНЦІ XVI—ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

ГНОБЛЕННЯ ШЛЯХТОЮ СЕЛЯН

№ 27

1604 рік. Квітень. Скарга М. Варковського про утискання А. Речицьким селян в заставленому йому маєтку Варковського

Року тысеча шестсот четвертого, месеца мая первогонадцать дня. На вряде кгродском, в замку его королевское милости Луцком, перед мною Марцианом Олшамовским, будучим на тот час наместником подстароства Луцкого, постановившися очевисто урожоний пан Самоел Криницкий, именем велможного его милости пана Михайла Мишки Варковского, кашталяна земли Волынское, старосты гомелское, жаловал и оповедал тыми словы: што ж дей его милость пан каштелян волынский заставил был маетность свою, двор и село Серники, в повете Луцком лежачие, урожоному пану Олбрыхту Речицкому, который през колко леть тую маетность его милости держечи, двор и село спустошил, около двора острог и ворота дворные забравши, до державы своее, села Смолиева, и иншие речи ве двори и в селе Серниках побравши, отпровадил, и тот двор и село Серники, маетность его милости пана волынского, спустошил; подданых обтяживши незвыклыми роботами, на сторону розогнал, а то ест меновите: Сидора Боярча, Ивана Гулиденя, Васка Приступу, Ивана Синченя, Ситка Харченя, Хведора Киаска, Ивана Пархоменя, Павла а Ивашка Гайдука; которых подданых розогнавши, яко ся вышей поменило, с халупы мешканя тых подданых, нит ведома где подевал и в полю збожа не засиял, водле засивку ему поданого, и шкоды не малые его милости пану волынскому в том селе и дворе Серниках починил, которых шкод шацует собе на сем тысечей золотых полских. Яко ж дей и возным поветовым тое спустошене и знисчене двора и села Серник оповедал, просечи, абы то было записано. А так я тую справу его милости пана волынского принявши, до книга справ судовых кгродских, луцких, записати казал, и ест записано.

Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, № 95, сс. 295—296.

№ 28

1622 рік. Лютий. З люстрації Житомирського староства

Володільцем цього староства є князь Олександр із Острога Заславський, воєвода брацлавський, житомирський та ін. староста...

Староство це було здане в оренду, за поданими нам відомостями, з дозволу його милості короля двом орендаторам. Одна частина перебуває в оренді в пана Андрія Пересецького, друга — в єврея Шльоми Фабішевича, які особи не схотіли нам показати орендного договору.

Повинності міщан [м. Житомира]. Міщан, що зобов'язані повинностями і платять чинш по 2 злотих, — 66; по 1 злотому і 12 грошей — 120; по 1 злотому — 20; по мірці жита — 66; по півмірці — 120; по мірці вівса — 66; по півмірці вівса — 120; один день вони повинні влітку косити.

Чинш з міста в сумі становить злотих 355. Жита, збираного за чиншем, в загальній сумі мірок 126, мірка по 3 злотих, разом злотих 378. Вівса чиншового мірок 126, мірка по 1 злотому і 10 грошей, разом злотих 168. З міщан податок медом дають 13; податок цей становить 22 відра, кожне відро рахується по 5 злотих, разом злотих 110. Податку від десятини медової, яку для пана старости щороку збирають з підданих, набирається 5 барил, кожне барило по 16 злотих, усього злотих 80.

Збір по 2 гроші — коляда і волочобне на великдень — становить з 200 домів 13 злотих і 10 грошей.

Греблю коло міста міщани повинні лагодити шарварком.

Бояр 10; вони не платять ніяких податків, а тільки розвозять офіціальні папери. Стрільців — 2; вони ніякої служби не виконують. Грошей за підводи не платять. Возів вісімкових не відправляють.

Сума доходу з міста — 1104 злотих і 10 грошей...

Фільварок Станишівка. Це село орендує єврей від його милості пана старости. В селі підданих тяглових 26 і повинні вони працювати два дні на тиждень влітку і один день зимою. Оруть 10 плугів: три дні весною, три дні восени, три дні двоять поле.

Повіз відбувають раз на рік за 20 миль.

Чинш платять різно: один дає злотих 10, гусей і каплунів два, що становить 10 злотих і 10 грошей. Решта 25 платять по 1 злотому і $7^1/_2$ грошей, що становить суму 31 злотий і $7^1/_2$ грошей.

Вписних дають по 3 гроші і 12 шелягів, що становить 2 злотих, 21 гріш і 16 шелягів.

Там же підсусідків загородників 15, з яких 6 дають по 15 грошей, що становить 3 злотих. Бояр — 1; він нічого не платить, тільки розносить офіціальні папери. Загалом чиншу з цього села припадає 47 злотих, 9 грошей і 7 шелягів.

Кресценція (дохід)

Посів	Урожай	Обмолот	Сіножать	Решта	Ціна	Сума	
						злотих	грошей
Жито	200	$^1/_4$	7	31	3	93	—
Овес	180	$^1/_4$	10	20	гр. 40	26	20
Горох $^1/_{12}$	40	$^1/_4$	2	62	—	6	14
				Сума на цьому фільварку		173	$14^1/_2$

Фільварок Вереси. В цьому селі підданих 20. Повинності їх: влітку працювати три дні на тиждень, а зимою два; оруть 7 плугами: три дні весною, три дні восени. Повинність підводами повинні відбувати за 20 миль один раз на рік. Чиншу платять разом з пороховим і (пожарним) 24 злотих, 3 гроші і 6 шелягів. Вівса чиншового дають по півмірці, що становить мірок 10; кожна мірка по 3 злотих, разом буде злотих 30. Дають по одному гусаку чиншовому; буде разом 20 гусаків по 4 гроші, всього 2 злотих і 20 грошей. Чиншу ніякого не платять, тільки один день на тиждень відбувають панщину. Корчма і млин порожні.

Кресценція (дохід)

Посів	Урожай	Обмолот	Сіножать	Решта	Ціна	Сума	
						злотих	грошей
15 жито	200	1/4	3	32	3	96	—
3 пшениця . . .	60	1/4	—	—	5	55	—
12 овес	154	1/4	5	21 1/2	гр. 4	28	20
4 ячмінь	80	3/8	3	23	3	69	—
1/2 Scruti . . .	100	3/8	2	35	2 гр.	15 87	15
1/2 горох	126	1/2	3	10 1/2	1	10	15
				Сума з цього фільварку		406	3 1/3

Скарги житомирських міщан. Прийшовши до нас, житомирські міщани скаржились і протестували проти підстарости і єврея-орендатора за те, що вони порушують їхні привілеї, ярмарків і торгівлі не допускають, хоч у них [міщан] є на це права, відганяючи тим самим усяких купецьких і торгових людей; скаржились і на те, що з них самих і гостей, які приїжджають у місто, беруть неправильно мито по 3 гроші з воза, чим торгові люди дуже незадоволені; виганяють їх не по праву лагодити мости; під час ярмарків не допускають їх, всупереч праву, торгувати пивом, медом, горілкою.

Вони подали нам такі привілеї: перший — покійного короля нашого Стефана, даний у Варшаві 25 січня 1580 року, який звільняє їх від робіт, особливо оранки, жнив і косіння, молотіння, до чого їх примушував орендатор. Подали нам і другий привілей покійного короля Стефана, даний у Варшаві 20 листопада 1582 р., який підтверджує привілей вічної пам'яті короля Сігізмунда-Августа, даний цим міщанам і який звільняє їх від усякого мита як королівського, так і шляхетського, щоб вони могли вільно купувати і торгувати як живністю, так і всякими іншими товарами і щоб з них ніхто не смів брати ніякого мита. Подали нам ще й третій привілей короля Сігізмунда III, пануючого тепер, даний у Варшаві 8 липня 1596 р., в якому дається їм вольність на два ярмарки на рік, які можуть тривати по два тижні: перший у день нового року, тобто 1 січня, другий — у день св. Прокопа, 8 липня. Торгівля їм дозволяється щонеділі; лишаючи їх вільними від мит, митних оплат і різних податків, дозволяється їм вільно торгувати, відкривати шинки на цих ярмарках без ніяких повинностей.

Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, Киев, 1886, № 45, сс. 326—335.

№ 29

1622 рік. 4 квітня. Донесення возного про утискання селян с. Козлиничів шляхтичем Ф. Підгороденським

Року тысеча шестсот двадцат второго, месеца апреля чотырнадцатого дня.

На вряде кгродском, в замку его королевское милости Луцком, передо мною, Яном Козаковичем, буркграбим и наместником подстароства Луцкого, постановившисе очевисто шляхетный Кирил Островский, возъный енерал воеводства Волынского, который, за показаньем перед урядом нынешним автентику кресованя на вряд свой, в моц правдивое своее реляцыи, ку записаню до книг нинешних явно и доброволне сознал, иж он, за росказанем яснеосвецонего кнежати его милости Ерого з Острога Жаславского, был обецне в селе Козлиничах, в повете Луцком лежачое, маетности дедичное того ж кнежати его милости, там же будучи, маючи при собе, для лепшого сведецтва, людей добрых, шляхетных пана Яна Крыницкого и пана Бартоша Лукговского, видел и урядовне дня тринадцатого месеца квитня, римского календаря в року тепрешнем, тисеча шестсот двадцать втором, великое спустошене того села Козлинич и порозгонянье подданых в том селе добре оселых, на волоках седячих, през урожоного его милость не давных часов змерлого пана Фридриха Подгороденъского, подсудка хелмъского, которые, для великих и не зносных податков, робот незвыклых, и инших анкгарий, темеженя оных над право и звычай, за причиною даня его милости пана Подгороденского, проч з жонами и детми и з быдлом поутекали и тое село Козлиничи в нивеч спустошил. А меновите: Данило, сын Харитона, на третийни волоки седячого, з жоною и детми и з бытом всем утек; другой Сац Салязкович, на пулволоци седячий, и з сыном своим тяглым и оселым, подданым речоным, и Мохом, который з жоною и з детми и зо всим добытком утекл; четвертый Матвей Мроз, на пулволоце, з жоною и детми и з добытком; пятый Кузма Кохлаевич, на четвертине, з жоною и з детми и з добытком; шостый Яцко Конючич, на пулволоци, з жоною и з детми и з добытком; семый Тишъко Ющеня, на волоце седячий, з жоною и з детми и з добытком всим; осмый Назаров сын молодый; девятый Хведко Кудричина з жоною и з детми; десятый Иван Сенкович, з жоною и з детми; одинадцатый Яцко Мелехович, з жоною и з детьми; дванадцатый Панас Юркович, з жоною и з добытком; тринадцатый Мартин Хорбичина з жоною и з детми; чотырнадцатий Мисков сын Курян молодец; петнадцатый Грицов сын Карп; осмнадцатый Савка Степанович, на пулволоки, з жоною, з детми и з добытком всим; деветнадцатый Микита Ивашков сын Брухалович, з жоною, з детми, на пулволоки седячий, и з добытком всим; двадцатый Стас Приступа, на полволоки, з жоною и з детми и з добытком всим; двадцат первый Ших, осочник; двадцат вторый Семен, сын осочника, з жоною и з детми и с конем одним; двадцат третий Павлюк Хорбацович, на полволоки, з жоною и з детми и з добытком всим; двадцат четвертий Хведко Ноинка, на полволоки, з жоною и з детми и з бытом; двадцать пятый Юхим Канючич, на пулволоки, з жоною и з детми и з добытком; двадцать шостий Васко Розлада, з жоною и з добытком; двадцать семый Ярошов сын Иван от жоны проч пошол; двадцать осмый Панасов сын Кожулив Явдей молодец; двадцать девятый Остапов сын Васко з жоною; тридцатый Стасюв Винников Хведко, з жоною, з детми; тридцать первый Левко Мрозина Иваничич, з жоною, на полволоки седячий; тридцат вторый Ярош Карпов сын

молодец. И иншие шкоды над повинность чинил, а меновите: у войта яловицу над слушност безправне кгвалътом взял за золотых десет полских; у Карпа Поповича вола за коп чотыре литовских; у Семена Мелеховича вола за коп чотыри литовских; у Грицка Кожулича вола за коп чотыри литовских взял; у Назара вола — коп три литовских; у Данила Миха вола за золотых десет полских; у Харуты вола за коп три литовских; у Миска Головчич яловицу за золотых шест полских; у Андрея Мелеховича яловицу за золотых шест полских, у Ивана Лечевича вола за коп три литовских — кгвалтовьне взял и на свой пожиток обернул; у Уляша вола за коп три литовских; у Паръхома яловицу за золотых шест полских; — орати их примушал; над повинности оных гнал до села своего килка миль до Веръбое, под Володимер; од кождого подданного, над звычай и повинност, по куру з дыму выбирати росказал, — а кгды сам его милость пан Подгороденский чинши приехал выбирати, завъше перемешкивал две недели, з слугами своими и з жоною, з шкодою великою убогих подданых: першого часу десет коп литовских напил, а другого часу сем коп литовских, яловицу взял и до дому повезл и иншие стравные речи, што не мог с челядю стравити, до дому своего села Вербое казал отпровадити; слуги его милости гусей осмеро, по селу ходячи, своволне и кгвалтовне били и брали. О которые вси шкоды, укрывженя и уруганя, такъже анкгарие вшелякие, урожоный пан Матей Барчевъский, слуга яснеосвецоного кнежати его милости Ерого з Острога Жаславского, именем тогож кнежати его милости, пана своего, мною, пречоным возным Кириком Островским, и шляхтою вышей помененою, противко урожоным его милости пану Фридрихови Подгороденскому, подсудкови холмскому, недавного часу змерлого, такьже сукъцесором позосталым его милости: ее милости панее Алексанъдре Подгороденской и Владиславови, Станиславови и иншим сыном, которые в позвах по именю и прозвиску будут выражоны, соленитер се протестовал, оферуючи кнежати его милости о то все правне чинити часу своего ин форо фори. Што так а не иначей быти сознаваю, просечи, абы тая реляция моя до книг нинешних была записана и принята, — што есть записано и принято.

Архив Юго-Западной России,
ч. VI, т. I, № 132, сс. 424—426.

КОЗАЦТВО І КЛАСОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СЕРЕД НЬОГО. НАСТУП ПОЛЬСЬКОГО УРЯДУ НА КОЗАЦТВО

№ 30

1598 рік. 5 листопада. З листа Т. Байбузи до С. Жолкевського про класову боротьбу між запорожцями

Вигреблися ми на волость, займаючи міста його королівської милості. Йшли ми, кривд і шкоди нікому не чинячи, бо ми між собою кривд нікому не чинити постановили. А як помітили деякі товариші наші, що поводилися ми смирно і їм не дозволяли сваволити, то вони від нашого війська втекли. Втікши на Дніпро, вони до покинутого коша нашого прийшли і серед себе Полоуса старшим обрали, човни наші, борошно наше і казну нашу, що дав нам великий князь, забрали й розграбували, чим нам шкоду заподіяли. Потім своїм полком пішли до моря і там турецьке містечко взяли, а ми, не маючи змоги хана і військо його наздогнати, від Дністра повернули, маючи на увазі, щоб спокою Речі Посполитої не порушити і посла його королівської милості в безчестя в кесаря турецького не ввести. Повернулися ми знову

на свої звичні місця. Але побачивши, що все в покинутому коші нашому розкрадене, накинулися ми на тих, хто зраджує наше військо і піддає під ворога; кількох бунтівників майже головних, як от тих, що за давніх часів проти батьківщини бунтували, а самі сховалися, ми скарали, а інші повтікали і, втікши, з Полоусом проти нас з'єдналися, і через те, як ми вище згадали, вашій милості милостивому пану нашому звідомлення не посилали.

Прийшовши, ми одразу за звичаєм нашим послали з нашого війська товариша нашого осавула Скалозуба і з ним сто двадцять людей кінних вниз до Бургуна язика татарського звідтіля добути. Полоус, довідавшися про це, злого наміру і злої волі сповнений, напав уночі на товаришів наших, як злодій, і не по-людському побив і замордував їх, справді звичаєм тиранів, не зважаючи ні на обов'язок християнина, ні на товариша; було між ними поважних шляхтичів кілька десятків людей справді значних; їх вони повбивали, а також посланців наших і сторожу нашу, що стерегла по перевозах, забравши, зарубали. Полоус потім з тою зграєю своєю вверх по Дніпру пішов і, прийшовши на верх Дніпра, товаришів наших, що з волості з борошном ішли, до нас не пропускаючи, одних зарубали, других ув'язненням покарали, а в інших борошно відняли; звірства такі чинять вони нам і по цей час. Знову казну нашу, яку нам великий князь послав, по дорозі розбили й забрали, і до нас жодної людини не пропустили, чим нам дуже великої кривди завдають, і до того нас там на волості іншими виставляють.

Тож розуміємо, що ваша милість наш милостивий пан про те знати зволиш, як несправедливо описують нас, люд лицарський невинний. Бо давно вже вони цього заслужили; якщо деяких покарали, так були вони помічниками таких, як Наливайко та інші. Теж Полоус перед богом і людьми давно винний, і це ваша милість наш милостивий пан знаєш. Як відступив від Лободи, пішов він на верх Дніпра і там з полком своїм ходив, вибирав стації, і чинив наїзди на доми шляхетські, і тепер ось, згадавши про це, він знову робить те саме.

Отже ми вашу милість нашого милостивого пана, як голову влади і начальника над лицарським народом, покірливо просимо, зволи, ваша милість наш милостивий пан, на цю кривду нашу від того Полоуса з його товаришами подивившись, раду та допомогу нам дати, щоб ми їх з милостивої ласки вашої милості нашого милостивого пана могли приборкати; не можна нам робити інакше, тільки милостивої ласки вашої милості нашого милостивого пана потребуємо. Зволи, ваша милість, надіслати якогонебудь дворянина комісара ту кривду нашу побачити, а якщо не буде на то вашої милості нашого милостивого пана милостивої ласки, то звичайно дійде до дуже великого кровопролиття, з чого й бусурман радітиме. Але це клопотання наше задовольнити ніхто інший не спроможний, як тільки ваша милість наш милостивий пан, бо про це все даємо знати вашій милості нашому милостивому панові.

Також і про те вашу милість нашого милостивого пана покірливо просимо, хай зволить ваша милість наш милостивий пан своїми певними листами урядовцям українським нагадати, щоб борошна нам дали. Теж ваша милість наш милостивий пан хай зволить їм наказати суворо до товариства Полоусового поставитись і їх покарати, як убійників і невинної крові проливців, і, подруге, уклінно вашу милість нашого милостивого пана просимо, хай зволить ваша милість наш милостивий пан за давнім милостивим і ласкавим розумінням своїм милість нам явити і посланців наших з комісаром без затримки до нас

вирядити. Бо як не буде в тому вашої милості нашого милостивого пана милостивої ласки, тоді дійде тут між нами знову до якогось пролиття крові. Послали ми з листами до різних панів, але ці легкодумні люди товариша нашого посланця на ім'я Семена Залєвського під Чигирином схопили і погромили, листи віддати не допустили, чим нам велика кривда діється...

Listy St. Żołkiewskiego, № 60, cc. 80—90.

№ 31

1600 рік. 8 серпня. Тестамент козака Тишка Волевача

Во име отца и сына и светаго духа, святия живоначальния и нерозделения Тройца, стается реч у вечной памяти. Амень.

Я, раб божий Тишко Федорович Волевач, обыватель и козак чигринский, будучи мне от господа бога навежоному хоробою и лежачому на постели смертной, при конци живота моего, пишу сей мой тестамент за доброй памети и зуполного розуму моего и, будучи ни от кого намовенний и ни примушаний, тилко по доброй воле своей, напрод полецаю душу мою грешную господу богу, а тело мое ко погребению земному, отдаю се ув опеку — амень — сину моему Антону; он меет по смерти моей тело мое похоронити и душу мою грешную поменути ведлуг закону христианского.

Напрод отписую двор свой властный, в Чигрине будучий, в котором и живу, жоне моей Марии из мизиным сином Иванцем и зо всем господарским подсудком; пасеку будучую на Чутце, с пчелами и дванадесятма байрачками, с полем пахотним и сенокосами, възевши з усте Чутки, от Ирклее аж до привороте леса Чути, где Германовские байраки в Чутку речъку потекли, и хутор, там же будучий, з бидлом и овцами; коней два табуне з двома жеребцами вороным и гнедым; грошей тисеча коп; казанов шесть — жене моей Марии из сыном Иванцем; пасека в Мотренине, понад Еничем лес с подлесем, с сеножатми и пахотним полем; з екой пасеки и Суботовка речка выйшла; пчел в оной стодвадцеть, — то синови моему Антону; а тот грунт куплен небожчиком дедом моим Иаковом Волевачем, от Ивана Безмолъного, на який и запис имеем; тому ж синове моему петьсот коп грошей доброй монети; хутор на Березовце по полам з Андреем; Антону — рогатое быдло и овцы пополам; коней по табуну и по жеребцу половому и рыжому синам Антону и Андрею; Волевачевские байраки, яких меем восем, с полем понад Цибулником пахотным и сеножатми, по обадва бока речки Цибулника лежачими, з нижчей головы в зидши от жбира, где могила, и от Грузкой балки, и от малого круглого озерце мало не до скель оние сеножати и пахотное поле, в тех Волевачевских байраках пасека с пчелами, — то все синови моему Андрею и петсот коп грошей; и тие Волевачевские предком моим все сенокосние и пахотние заходи и байраки, за гроши здавна набитие, поле пахотние и сенокоси, яко-то у Калантаеве, так и на Чуте, синам моим Антону и Андрею; петдесет дежок меду — то тредцать жене моей из сином малим, а по десет болшим: Антону и Андрею; янчарек добрих под сребром по две, а по пет ручниц куждему сину; одежою и сребними чарками ровне меют поделитсе; невестком двом Вотце ... и Гапце по ярмаку хвалендишовом из злоцестими потреби и по едамашке ... да по позлоцестом поесу, единой ис червоними, а другой из зелеными ... попам Свето-Спаскому и Пречискому да третему Петровскому (на поми) наиие по двадцети коп грошей, да на церкви по сороку коп на

все три; а где жене своей сказал гроши, — то при конце своем... не воле меет по ровной части детем отказат, також на поминание за душе и на церкви роздать по воле своей; хъте теж мене ... (винен?) мееть жена себе виправит: первей, Кузма Кривец коп сто грошей; Иван Соленик полтораста две копи; Яким Довгополий пет сот коп винен грошей; Супрун винен, що Безноску держит, сорок коп грошей; Жук Белый винен тридцет пет коп грошей, застава его — жепан аксамитный чирвоний; Пшенична Керилова винна семнадцать коп грошей; Павел Свитка винен дванадцеть коп грошей; Яким Чернишенко винен тридцеть коп грошей; Иван Момот винен сорок коп грошей; Семен Турчинец петдесят коп грошей; Харко Гущенко винен четыри десет золотых; мещане винъни шесть десет коп грошей, — брал Коваленко Юско та Бондаренко; Скрипчишины дочки винни десет коп грошей; а большь того ни мне ни я ничего никому не винен, тилко господу богу душею моею грешною; а хтоби мел по смерти моее ув убогую маетность мою в опекунов моих отбират, позиват и духовницу мою косовати, приводити тот се зо мною розсудити на оном свете, на страшном суде христове, пред судиею нелицемернем.

При котором писанию и справованню сеей духовници моее были люди добрие вери годние козаки и мещане чигринские, того добре свидомие: пан Терешко Кременчук, Харко Гущинский; а дле лепшое вери и стверження сеей духовной моей, за прозбою моею, пан Михайло Лаврикович, атаман чигринский, печать свою мескую чигринскую до сее духовнице моее приложил, а писар руку свою подписал.

Писано в Чегрине. Року 1600-го, месеце августа 8 дне. Михайло Щелипинский, писар чегринский, рукою вл.

Чтения в историческом обществе Нестора Летописца, кн. III, отд. VIII, сс. 13—15.

№ 32

1617 рік. 13 вересня. Договір між Польщею і Туреччиною під Яругою (уривок)

Рескрипт, або лист, даний Скіндер-паші.

Після того, як я, Станіслав Жолкевський, воєвода київський, коронний гетьман польський, прийшов до Дністра з військами найсвітлішого Сігізмунда III, короля польського, шведського, готського, вандальського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфляндського та ін., для придушення і приборкання татарських набігів на держави найсвітлішого його милості короля пана мого, а також для приборкання козацьких розбоїв (в цьому війську були: ясновельможний пан Ян Данилович з Журова, руський, Ян з Острога князь Заславський волинський — воєводи; Мартин Красицький львівський, Ян Замойський холмський — каштеляни; Адам Ієронім Сенявський — коронний підчаший; Георгій (Юрій) князь Збаразький — коронний кравчий; Станіслав Конецпольський, коронний підстолій, Валент Олександр Каліновський кам'янецький, Олександр Балабан вінницький, Юрій Шуцький галицький, Петро Ожга трембовльський, Ян Зебржидовський, ланцкоронський — старости; Габріель Госцький, київський хорунжий, Мартин Казановський і чимало інших полковників, ротмістрів також знатних шляхтичів) — через кілька днів з другого боку Дністра з волоського берега підступив ясновельможний Скіндер-паша, боснійський беглербег, гетьман найсвітлішого турецького султана. Коли війська вже зійшлись і справа

дійшла майже до бою, [ми] послали один до одного послів для підтвердження старовинної приязні, що існувала здавна між найсвітлішим королем польським і найсвітлішим турецьким султаном і їх державами, і відбулася між ними угода:

Пункт перший

Щоб козацька вольниця не виходила з Дніпра на Чорне море і в державах, перебуваючих під владою найсвітлішого султана, ніякої шкоди не чинила, і взагалі яким завгодно способом була приборкана, щоб більше ні ми, ні козаки ніяких кривд не чинили і флотові султана не доводилося б у майбутньому виходити в Чорне море. Інакше ми обіцяємо і беремо на себе покарати як війська, так і козаків.

Пункт другий

Щодо татар, то, відповідно до давніх звичаїв, договореності і постанови, укладеної з ясновельможним паном Яном Замойським, канцлером і коронним гетьманом, підтвердженої на Цецорі, дані були з обох боків рескрипти і постанови або угоди посла його милості короля з каймаканом його милістю Ахмет пашею, щоб узяли звичайні подарунки (упоминки) на наступні роки по приїзді чауша від найсвітлішого султана до його милості короля разом з послом хана; щоб вони також у державах нашої корони в жодному місці найменшої шкоди не чинили б, так щоб ми в обопільній приязні жили і згідно з давніми пактами і своєю обіцянкою твердо додержували всіх пунктів...

Дано в таборі над рікою Дністром коло містечка Яруги. 23 вересня, року божого 1617.

Piśma St. Żołkiewskiego, Lwów, 1861, cc. 277—280.

№ 33

1617 рік. Жовтень. Ольшанська комісія між польським урядом і військом запорізьким

Ольшанська комісія, перша з запорізькими козаками.

Ми, комісари, делеговані владою його королівської милості нашого милостивого пана для приборкання свавільних людей, які збираються в юрби на Україні, з'їхавшись у Житомир на сеймик для виборів депутатів разом з панами ради, урядовцями (урядниками) і радами (radami), лицарством цього Київського воєводства, в справі, дорученій нам його королівською милістю, що стосується всієї Речі Посполитої, особливо ж цього поважного воєводства, прийшли до такої угоди.

Відзначаємо, що останнім часом сваволя поширилась, що під виглядом запорізьких козаків [багато людей], порушуючи давні звичаї, юрбами і взагалі великими загонами нападають на сусідні держави, порушуючи пакти і замирення, укладені з турецьким султаном з давніх часів, а це може поставити Річ Посполиту в трудне й небезпечне становище, чим загрожує турецький султан через посольства і листи в разі, якби вони [свавільні юрби] не були приборкані. І вдома ці свавільні юрби, виходячи на волость, велику шкоду, насильства, утиски [чинять] і взагалі завдають шкоди людям усякого стану як у володіннях і староствах його королівської милості, так і в інших володіннях духовних і світських, скрізь, де вони перебувають, бо самовільно виходять спід юрисдикції панів і їх намісників і створюють для себе нові, небувалі за часів предків і незвичні права.

Причиною всього цього є не що інше, як тільки розмір цих зборищ, через який [вони] самі в себе доброго порядку мати не можуть. Тому, передусім, силою і владою його королівської милості пана нашого милостивого і нашою комісарською ухвалюємо, щоб тих, які називаються запорізькими козаками, більш як тисяча чоловіка не було і щоб вони жили на звичайних місцях, наданих старшим від імени його королівської милості, і на волость не виходили. Щоб вони там мали з чого жити, не вдаючись до грабування сусідніх держав, установлюємо — подібно до того, як колись також ради приборкання сваволі установив славної пам'яті король його милість Стефан — платню їм по червінцю на людину і по куску сукна на кожного; цю платню і сукно завжди будуть вони одержувати в Києві на свято різдва. А інші, що десь перебувають як у маєтках королівських, так і в духовних і світських, щоб одразу ж перестали називатися козаками, не збиралися в юрби і не присвоювали собі ніяких юрисдикцій. Щодо тих, які собі їхні [права] колись присвоїли, то наданою нам його королівською милістю владою ми з цього часу [всі ці права] знищуємо, касуємо і ті, які користувалися цими правами, де б вони не проживали, не повинні виходити спід влади старост державців, дідичних панів, підстарост і їх намісників, а мусять коритися їм і лишатися покірними в усьому підданими своїх панів, своїх властей, де хто перебуває і має свою домівку. А якби знайшлись такі (чого ми не радили б), які через злість, упертість і сваволю цій постанові чинили б опір, проти таких непокірних одразу буде вжите військо його королівської милості, як проти заражених членів, ворогів, зрадників батьківщини; і ми, обивателі Київського воєводства, відповідно до коронних конституцій, ухвалених з приводу таких свавільних юрб, обіцяємо спільно виступити на загибель і знищення їх і своє рішення доведемо до кінця.

Щоб про це рішення знали всі, ми наказали записати їх у книги житомирські і книги київські. Боячись, щоб згодом такі юрби знову не з'явились і не поширилася знову сваволя, ми думаємо знищувати їх на самому початку, боронитись від такого згромадження: бо й вогонь легше загасити, поки він в іскрах, ніж коли він пошириться і розгориться. Особливо ті свавільники, які збирали б ці юрби і верховодили ними, повинні бути спіймані і скарані на смерть. А якби сила тих свавільників була така велика, що державець або пан у своєму володінні не міг би справитися з ними, тоді пан, у володінні якого зайнявся б такий вогонь, мусить повідомити [про це] гетьмана, а той мусить вирядити солдат проти цих свавільників, схопити їх і стратити. Якщо б потрібне було велике військо, то, за конституцією, на заклик нашого воєводи, а в несподіваному випадку, коли пан воєвода далеко, на заклик пана підвоєводи, ми повинні вирушити під керівництвом всякого з наших урядників, щоб загасити загальний вогонь, стати для покарання і знищення цих свавільників. Якби якийсь державець або пан, у державі чи володінні якого почали б [вони] збиратись, потурав би цьому і дивився б на все це крізь пальці і не боровся з цим і не повідомив би ні гетьмана, ні воєводу, ні в його відсутність підвоєводу, або, нарешті, і сам би таких свавільників збирав, скликав у юрби, — той, покликаний до трибуналу за чиїмсь позовом у справах поза воєводством, повинен бути скараний на смерть, якщо ці відомості будуть по суті правильні. А якби він не з'явився [до трибуналу], повинен бути позбавлений честі.

Ще одно вважаємо необхідним: щоб ніхто не насмілювався відправляти за пороги [військове] спорядження, порох; це можна робити тільки з розпорядження пана воєводи київського і старости чер-

каського, бо вони найкраще можуть знати, скільки спорядження й пороху буде їм потрібно для Запоріжжя. А якби хто насмілився, крім оповіщень і розпоряджень київського воєводи і черкаського старости або їх намісників теперішніх і майбутніх, висилати на Низ будьяке спорядження, порох, олово, човни, то, коли це шляхтич, він втрачає спорядження і, покликаний кимсь до трибуналу, хоч би поза межами воєводства, в офіціальних справах, якщо [провина його] буде доведена, мусить бути скараний на смерть, а коли не буде, то по честі мусить бути покараний. А якби плебей на це наважився, то він втрачає все і одразу ж негайно мусить бути скараний на смерть.

Трахтемирівський монастир, оскільки [він] наданий їм [козакам] його королівською милістю і Річчю Посполитою, лишається при них, з тою тільки різницею, що цей монастир повинен стати пристановищем для старих, хворих і поранених, для догляду за ними і для їх зручного проживання до [самої] смерті; але збирати і скликати юрби, як де в іншому місці, так і тут, не дозволяється. Якби ж, всупереч нашій постанові, з'явилися юрби, зібрані в ньому [монастирі], тоді вони втратять ласку його королівської милості і Речі Посполитої, виявлену їм наданням монастиря.

Комісарська трансакція [договір] з запорізькими козаками в таборі над рікою Россю.

Ми, Станіслав Жолкевський, воєвода київський, гетьман коронний польський, барський, кам'янецький, Ян Данілович, воєвода руський, белзький, корсунський, Станіслав Конецпольський, коронний підстолій, велюнський, жарновецький, Ян Жолкевський, рубешівський і старости й комісари, делеговані його королівською милістю паном нашим милостивим для встановлення порядку в прикордонних з Річчю Посполитою державах, оголошуємо, кому відати належить:

Прийшовши сюди на Україну з кварцяним військом, ми повідомили запорізьких козаків про комісію, доручену нам його милістю королем. Після цього вони, згідно з нашим закликом, прислали до нас своїх товаришів з інструкцією і необхідними вказівками, оголошуючи, що чинити опір волі його королівської милості пана нашого милостивого і всієї Речі Посполитої вони не хочуть, бажають довідатися про волю короля його милості, а також умовитися з нами відносно порядку, який повинен бути між нами. Тому після цього їм були показані й прочитані [постанови] комісії. Далі ми їм оголосили волю його королівської милості, щоб у державах його милості короля нічого через них не було такого, що могло б спричинитися до чиєїсь шкоди, утисків, кривди; щоб на сусідні держави турецького султана не нападали, щоб не порушували замирення і пактів, здавна укладених між його королівською милістю і Короною і турецьким султаном, поновлених щойно цього літа; щоб на певних місцях [лишаючись], служили вони його королівській милості і Речі Посполитій, попереджаючи про [появу] ворога держави, охороняючи переправи, як то робили їх предки. А щоб вони там мали на що жити, призначили ми їм від імени його королівської милості тисячу злотих і 700 кусків сукна на рік, які вони будуть одержувати щороку в Києві на свято різдва.

Також і про те волю його королівської милості ми їм передали, щоб у них був старший, призначений від імени його королівської милості пана коронного гетьмана як теперішнього, так і майбутнього. І ще про те з розпорядження його милості короля ми їм розповіли, щоб не

вигадували нових юрисдикцій [прав] там, де хто живе, [а] своїм панам і начальникам були покірні. А через те, що їх так багато зібралось і при такому великому згромадженні порядок установити трудно, нехай вони розпустять деякі з цих своїх юрб і розчистять [їх]. На таке наше повідомлення всі заявили, як згадано вище, що чинити опору його королівській милості не бажаючи, зазначену милість короля, який їм гроші й сукно дати хоче, з подякою приймають. На море ходити, нападати на держави султана турецького не хочуть і не будуть, а через те, що їх тут так багато зібралось, вони заявляють, що накажуть ремісникам, купцям, шинкарям, війтам, бурмістрам та іншим усім, що якимсь ремеслом займаються, а також іншим вільним людям піти геть і випишуть їх від себе; так само й тим, які роки три тому приєднались до їх війська, накажуть піти геть і не називатися надалі козаками. А коли прибуде до них комісар від його королівської милості з грішми й сукном, при ньому будуть робити виписку, як це й раніш бувало, щоб лишилось тільки певне число і щоб [ті, що залишаться] брали сукно й гроші і, проживаючи в звичайних місцях, служили його милості королю і Речі Посполитій і на волость не виходили без волі й розпорядження його милості короля і Речі Посполитої, а також коронного гетьмана.

Але через те, що, як нам говорили, цих грошей і сукна ледве стане на тисячу чоловіка, а для утримання цих місць велике число людей потрібне, залишили вони за собою право клопотатись [у цій справі] перед його милістю королем паном нашим милостивим і зібраними на сеймик панами, а також клопотатися, щоб вольності, які здавна козакам колишніми їх милостями панами-королями були надані, а його королівською милістю підтверджені, лишалися цілими й непорушними. Ці клопотання [хочуть вони] передати через своїх представників його королівській милості на найближчому сеймі, а нас просили, щоб ми підтримали ці клопотання перед його милістю королем. Ще про те заявили, що раді будуть мати в себе старшого, призначеного від імени його королівської милості нашого пана і коронного гетьмана, яким колись був Оришевський та інші; [старший цей] повинен вибиратись як найздатніший, присягатись із своїм товариством, яке одержує платню від його королівської милості, що він буде наглядати за порядком між ними і за тим, щоб те, що постановлено і буде постановлено між ними, виконувалось.

А щоб ухвалене зараз було доведене до кінця, вирішили ми, щоб його милість пан земський писар київський, пан Ієронім Врещ, ротмістр його королівської милості, пан Ян Білецький, пан Юзеф Галицький разом з послами від запорізьких козаків до нас присланими, виїхали до їх війська, щоб усе, потрібне тепер, було виконано. В таборі над рікою Россю на урочищі, званому Стара Ольшанка, в день св. апостолів Сімеона і Іуди, дня 28 жовтня 1617 року.

Лист від запорізьких козаків його милості пану Станіславу Жолкевському і їх милостям панам комісарам.

Я, Петро Конашевич, гетьман, і ми, все запорізьке військо його королівської милості, оголошуємо на всі наступні часи, що коли прийшли на Україну з найманим військом їх милості ясновельможні: його милість пан Станіслав Жолкевський з Жолкви, воєвода київський, коронний гетьман, барський, кам'янецький (?); його милість пан Ян Данілович, воєвода руський, белзький, корсунський, його милість пан

Ян Жолкевський, грубешівський, старости, комісари, делеговані його королівською милістю паном нашим милостивим для підтвердження порядків прикордонних Речі Посполитої держав, і повідомили нас про комісію, покладену на них його королівською милістю паном нашим милостивим, ми також на заклик їх милостей через своє виряджене до них товариство заявили, як і зараз заявляємо:

Ми не хочемо ні в чому чинити опір волі і розпорядженням його королівської милості пана нашого милостивого і всієї Речі Посполитої, і будемо охоче виконувати те, що їх милості сказати і наказати нам хотіли б від імени його королівської милості і всієї Речі Посполитої, утискаючи наші права, надані нам його милістю королем. Їх милості пани комісари показали всім нашим виряджeним до них товаришам комісію від його королівської милості і об'явили волю його королівської милості і всієї Речі Посполитої.

На ці пункти, крім двох нижче згаданих, по яких ми лишаємо за собою право клопотатися перед його королівською милістю паном нашим милостивим і всією Річчю Посполитою на найближчому сеймі, і їх милостей панів комісарів ... просимо підтримати нас перед його королівською милістю, дали ми згоду як через своїх посланців, так і через їх милостей панів послів, присланих до нас від панів комісарів, так:

Перше, що ми і потомки наші нічого такого, що б на шкоду, порушення прав і пригнічення чиєсь могло служити, в державах його королівської милості чинити не будемо.

Друге, що на сусідні держави, а саме [на володіння] турецького султана без волі і наказу його королівської милості і всієї Речі Посполитої набігів [чинити] і укладених здавна між його королівською милістю і турецьким султаном і поновлених цього року через їх милостей панів комісарів пактів порушувати не будемо, і відмовляємось виходити на Чорне море з Дніпра, і будемо на своїх звичайних місцях жити, маючи старшого, [даного нам] від імени його королівської милості пана нашого милостивого і пана коронного гетьмана, теперішнього і майбутнього, який з нашого війська як достойний і до цього придатний нами самими і ніким іншим був би обраний і затверджений паном коронним гетьманом. Цей старший і все товариство будуть одержувати від його милості короля платню, попереджати про ворога св. хреста і захищати переправи, як це робили наші предки, і ми також його королівській милості нашому пану милостивому і всій Речі Посполитій служити хочемо, обіцяємо і зобов'язуємось.

Третє: з своїх звичайних місць без волі і наказу його королівської милості і пана коронного гетьмана в волость виходити не будемо.

Четверте: ремісникам, купцям, шинкарям, війтам, бурмістрам, кафанникам (?), балакирям (?), різникам, кравцям та іншим вільним людям [накажемо] геть [піти] від нас, а також всім тим новоприбулим, які два роки тому вийшли спід державної юрисдикції, бувши міщанами, і до нашого війська приєднались, наказуємо одразу ж надалі козаками не називатись, і від себе відлучаємо, і в майбутньому в своє військо без волі його королівської милості і пана коронного гетьмана приймати [їх] не будемо.

А що його королівська милість наш милостивий пан виявляє нам свою панську ласку, хоче нас грішми і сукном постачати, посилаючи їх щороку в Київ, з подякою це від його королівської милості нашого пана милостивого приймаючи, уклінно дякуємо; але через те, що на ці гроші — тисячу злотих і 700 кусків сукна — ледве можна тисячу чоловіка утримати, а для утримання цих місць і безпеки їх велике число

людей потрібне, лишаємо ми по цьому [пункту] за собою право клопотатися перед його королівською милістю паном нашим милостивим і всіма панами, що збираються на найближчий сейм. Щодо наших вольностей, які нам святої пам'яті їх милостями королями надані, а його королівською милістю паном нашим милостивим тепер правлячим підтверджені, щоб вони при нас лишились цілими і непорушними, [про що] також за собою право клопотатись перед його милістю королем і всією Річчю Посполитою залишаємо; про це не загаємось послати клопотання його королівській милості і коронним панам на найближчий сейм.

Всі названі, тепер закінчені і ухвалені пункти ми і наші майбутні потомки, все військо запорізьке непорушно додержувати і виконувати їх на вічні часи добрим своїм чесним лицарським словом зобов'язуємось. В цьому дали ми цього свого листа, припечатаного військовою печаттю і з підписом рук товаришів наших, які вміють писати. Дано в таборі над рікою Россю в останній день жовтня 1617 року.

Петро Конашевич, в цей час гетьман його королівської милості війська запорізького, руку свою [приклав]. Богдан Балика, Гарлик Свиридович, Іван Мамайович осавул його королівської милості запорізького війська. Лаврентій Пашковський, писар війська запорізького. Станіслав Костожевський. Ян Мировський руку свою [приклав] і т. д.

Pisma St. Żołkiewskiego, cc. 311—322.

№ 34

1619 рік. Вересень—жовтень. Раставицька комісія між польським урядом і військом запорізьким

РАСТАВИЦЬКА КОМІСІЯ, ДРУГА З ЗАПОРІЗЬКИМИ КОЗАКАМИ

[Ми], Томаш Замойський на Замості київський, книшинський, гоняндський, Ян Данілович з Журова руський, бузький, корсунський — воєводи; Станіслав Жолкевський з Жовкви, канцлер, коронний гетьман, барський, яворовський, кам'янецький (?) староста, Станіслав Конецпольський, польний гетьман коронний, велюнський, жарновецький, Валента Олександр Каліновський кам'янецький, брацлавський, Ян Склинський жигвольський — старости; Тибурцій Злотницький, ротмістр його королівської милості, Ян Білецький, комісари, делеговані і призначені його королівською милістю паном нашим милостивим для укладення угоди і вирішення з панами козаками війська запорізького [питання] про спосіб життя і службу їх, як вони повинні поводитися на службі його королівської милості і Речі Посполитої, об'являємо, що, згідно з наказом його королівської милості пана нашого милостивого і з даним нам дорученням, ми умовились з панами-молодцями козаками війська запорізького про час нашого з'їзду і вибрали місце над Раставицею, де тепер військо його королівської милості нижче Паволочі, а війська запорізькі за Білою Церквою на ріці Вузені стоять; і після того, як були прислані до нас від запорізького війська [посланці] для переговорів і постанови з нами, всією силою влади, сьогодні, тобто 8 жовтня року 1619, така постанова і угода відбулись:

Насамперед, — бо така воля його королівської милості нашого пана, — щоб козаки запорожці, за звичаєм своїх предків, на звичайних місцях за порогами, подаючи перестороги і охороняючи від ворога переправи, служили Речі Посполитій і людям всякого стану

в державах його королівської милості і нікому тяжкими і неприємними не були, щоб пактів і замирень з сусідами, особливо з турецьким султаном, не порушували. Щоб там на звичайних своїх місцях вони мали чим жити, дозволили їм щорічну платню чистими грішми 40 000 злотих; також згідно з ольшанецькою постановою за минулий рік вони одержали десять тисяч злотих і сукна 700 штук, а також 10 000 злотих за цей поточний другий рік; таку суму грошей і сукно тут у Білій Церкві ми їм віддали; а потім уже не сукном, а чистими грішми повинна надходити до них цілком і вся сума 40 000 злотих; ці гроші повинні бути передані їм у Києві на св. Іллю руського.

Вони ж, беручи цю щорічну платню від його королівської милості і від Речі Посполитої, зобов'язуються лицарським словом, що вилазок з Дніпра в Чорне море і набігів на володіння турецького султана чинити не будуть, і це під присягою повинні підтвердити, так що [ті], які цю платню від його королівської милості і Речі Посполитої брати будуть, не тільки самі з Дніпра в море виходити [не будуть], а й іншим, якби такі свавільні знайшлися, всіма способами будуть це боронити; тих же, які тепер, не зважаючи на заборону, наважились на це, [вони] повинні будуть покарати. Морські човни, з яких деякі вже попсовані, повинні вони геть усі попсувати і тим позбавити свавільних змоги прокрастись на них у море, крім човнів, потрібних для перевезення по Дніпру; такі повинні бути під доброю охороною, щоб свавільники не скористувалися ними в морі.

А оскільки мова йде про те, щоб у державах його королівської милості, як і в його королівської милості володіннях, в духовних і світських, прикростей від них [козаків] людям не було, чого трудно було б уникнути, якби вони залишались у такому великому числі, вони повинні переглянути свій склад згідно з постановою, ухваленою на Ольшаниці, і виписати зсеред себе всіх ремісників, шинкарів, війтів, бурмістрів, кафанників [?], балакирів [?], м'ясників, а також усім, хто будьяким ремеслом займається, і іншим всяким вільним людям повинні наказати геть [піти]; і всім тим, хто вже років п'ять як до їх війська приєднався, повинні заборонити називатися козаками, бо ми ні в якому разі не дозволяємо лишатися такому великому числу, як тепер; а що зараз, як повідомляють наші козаки, при такому згромадженні трудно бракувати, то коли це як слід буде зроблено, нехай повідомлять його королівську милість пана нашого милостивого про своє число, скільки їх, а потім, відповідно до того, яке число їх його королівська милість схоче залишити, вся ця дозволена сума 40 000 злотих їм і піде. Коли ж ця сума грошей на св. Іллю руського буде привезена в Київ і хтось від імени його королівської милості буде їм гроші видавати, він повинен простежити, щоб їх [козаків] не було більш наміченого його королівською милістю числа. Ті ж, які будуть виписані, повинні підкоритися владі старост, державців і їх намісників та інших панів, під чиєю владою хто живе, до військового суду не звертаючись, і пани козаки за них заступатися не повинні.

Крім того, вимагаємо, щоб пани козаки-запорожці в земських володіннях, духовних, світських, спадкових чи взагалі не жили, або, якщо мали б там свої доми й квартири, щоб спадковим панам, під якими їхні володіння були, корилися, з підданства не виходили і до інших юрисдикцій не звертались. А якби хто не хотів під чиєюсь владою жити і підданим панові бути, то він повинен покинути [це місце] найпізніше до св. Іллі руського в наступному 1620 році і оселитися там, де хоче; а ті, які в містах окраїнних його милості короля будуть проживати, мусять до старост своїх або їх підстарост усяку пошану виявля-

ти [і], якби довелося, як це буває на Україні, проти ворогів св. хреста при панах старостах або їх намісниках, як годиться лицарям, діяти.

До того, пани запорізькі козаки, згідно з заявою на Ольшаниці, повинні мати старшого, який мусить бути завжди вірний присязі, всім товариством, як ухвалено на Ольшаниці від імени його милості пана коронного гетьмана, поставлений подібно до того, як колись був Оришевський; через нього його королівська милість і коронний гетьман будуть вести з ними [козаками] переговори про службу його королівській милості і Речі Посполитій. Він повинен стежити, щоб усе, що постановлено і буде постановлено, виконувалось. Він же повинен стежити, щоб умова про псування човнів була виконана. А що ця теперішня постанова і угода повсякчас непорушно буде виконуватись, їх милості пани комісари іменем його королівської милості обіцяють і запевняють, а пан Петро Конашевич, що є на цей час старшим начальником над військом запорізьким, разом з старшими осавулами, полковниками та іншим лицарством запорізького війська присягою підтвердити повинні, що цю постанову в усьому, що до них стосується, виконувати будуть. Щоб ця постанова була всім відома, ми наказали вписати її в гродські київські книги. Дано в таборі над Раставицею нижче Паволочі. 8 жовтня року 1619.

Лист від запорізьких козаків його милості панові Станіславу Жолкевському і їх милостям панам комісарам.

Я, Петро Конашевич, на цей час старший, і ми, все військо запорізьке його королівської милості нашого пана милостивого, бувши повідомлені універсалом його королівської милості і листом ясновельможних їх милостей панів Томаша Замойського київського, книшинського, гоніондського, його милості пана Яна Даніловича руського, бузького, корсунського — воєвод; його милості пана Станіслава Жолкевського канцлера і коронного гетьмана, барського, яворовського, кам'янецького, пана Станіслава Конецпольського, польного коронного гетьмана велюнського, жарновецького, пана Валента Олександра Каліновського кам'янецького, вроцлавського, пана Томаша Склинського жигвольського — старост; пана Тибурція Злотницького, ротмістра його королівської милості, і пана Яна Білецького, комісарів, делегованих його королівською милістю і Річчю Посполитою для угоди і постанови про нашу службу, — виконуючи наказ його королівської милості нашого милостивого пана, послали ми до їх милостей наших товаришів пана Яна Костревського, пана Петра Одинця, пана Яцину, пана Ратибора Боровського та інших до двадцяти [чоловіка] на переговори над Раставицею, нижче Паволочі, де в той час їх милості перебували з військом.

Там після переговорів і вирядження [назад] наших товаришів, вони [комісари] з свого боку вирішили послати до нас своїх колег, його милість пана Томаша Склинського, старосту жигвольського, його милість пана Тибурція Злотницького, пана Яна Білецького, пана Ієроніма Вреща, пана Михайла Холімовського і пана Валеріана Ставського для остаточного вирішення і закінчення комісії під датою 8 жовтня року 1619.

Договорившися з ними про все, ми на такому постановили. Насамперед, по волі його королівської милості нашого милостивого пана і Речі Посполитої, ми, лишаючись на своїх звичайних місцях, будемо служити, попереджаючи про ворога св. хреста і боронячи від

нього [ворога] переправи, і не будемо порушувати, живучи там на певній платні, пактів і замирень з сусідами, а особливо [пакту], укладеного з турецьким султаном. Його королівська милість обіцяє нам щороку видавати платню в Києві в день св. Іллі пророка руського 40 000 злотих чистими грішми, віддавши вже за роки минулі від Ольшанської комісії і як платню за московську службу суму чистими грішми 40 000 злотих і 14 сот кусків сукна, що ми з подякою прийняли.

Приймаючи цю щорічну платню, вірні піддані його королівської милості нашого милостивого пана обіцяємо і чесним нашим лицарським словом підтверджуємо не виходити з Дніпра в Чорне море на шкоду держави турецького султана, і не тільки самі [цього не будемо робити], а й іншим усіма способами будемо боронити, не заохочуючи, а навпаки, відтинаючи свавільним такий шлях; морські човни, що лишилися ще непопсовані, попсуємо, а ті, які для перевезення залишені будуть, візьмемо під охорону; і всіх, хто свавільно наважувався б ходити в море, покараємо. Зараз ми не можемо вказати свого числа, бо перегляд і виписка ремісників, торгівців, шинкарів і тому подібних чимало часу забере, і робити це треба по містах; але таких людей, що не зв'язані з лицарською справою, як от шинкарів, кравців, торгівців і всяких ремісників, кафанників (?), дяків [1]) і тих, які вже п'ять років тому вийшли спід юрисдикції своїх панів і стали козаками, ми від себе випишемо і виженемо. І вони, не прикриваючись нашими вольностями, муситимуть підкоритися владі панів, панів старост і їх намісників, де хто буде жити. А яке число нас залишиться, ми передамо через посланців своїх його королівській милості нашому милостивому панові і будемо чекати дальших вказівок і наказів відносно числа, в якому ми повинні лишитись.

Ще пани комісари іменем його королівської милості нашого милостивого пана зажадали, щоб ми земських володінь, духовних, шляхетських не обтяжували і з цих володінь вийшли, і дали нам для виходу час до св. Іллі пророка руського в наступному 1620 [році]. Тоді ми ухвалили таке (хоч це завдає великої шкоди нашим вольностям, наданим нам привілеями найясніших королів наших померлих панів; відносно цього ми повинні будемо вдатися до його королівської милості пана нашого милостивого з проханням лишити нас непорушно при них): хто хоче з нами лишатись на службі в його королівської милості і Речі Посполитої, хай іде з шляхетських земель (якщо не буде милостивої згоди його королівської милості нашого милостивого пана залишити і зберегти нас при наших старовинних вольностях і правах) і шукає собі безпечного житла в володіннях його королівської величності, де чия буде воля. У володіннях же його королівської милості, де домівки свої маємо і мати будемо, будемо виявляти належну пошану їх милостям старостам, підстаростам і їх намісникам. А якщо вторгнеться ворог св. хреста, ми не відмовимось під керівництвом пана старости і підстарости або з отаманом своїм виступити і, що на нас покладено, будемо виконувати.

Якби їх милості ласкаві були ще вставити в комісію, що ми повинні від імени його королівської милості нашого милостивого пана і його милостивого пана коронного гетьмана мати при собі старшого на зразок того, яким був колись небіжчик Оришевський, то й від цього ми не відмовляємось; його милість пан канцлер і коронний гетьман, не називаючи покищо його [старшого], вирішив звернутися до його королівської милості на майбутньому сеймі, куди й ми своїх послів з про-

[1]) Rybałtów.

ханнями своїми пошлемо, [з заявою], що це лишається в волі його королівської милості, і що тому ми такого [старшого] просимо, який би заодно з нами на славу і на послуги його королівській милості і Речі Посполитій проти коронного ворога виступав, і умів би добитись потрібного нам у його королівської милості. Що все перераховане і ухвалене буде виконане і далі буде виконуватись, присягами своїми підтвердили і дали цього листа з нашою військовою печаттю і підписами тих присутніх, хто писати вміє. Дано в таборі на Узені 17 жовтня року 1619.

Петро Конашевич старший руку свою [приклав]. Ян Ярич. Григор Заторкевич, осавул запорізького війська. Михайло Воловець, Тишко Бобель, Станіслав Золчовський, Дмитро Прецславець, Ян Бачинський, Ян Косторевський, Мартин Пнєвський, Олександр Качковський, Іван Гайдученко, Лаврін Пашковський, військовий писар Ілля Ільницький.

Piśma St. Żołkiewskiego, cc. 330—338.

№ 35

1621 рік. Спільний похід запорожців і донських козаків під м. Ризу на турків. — Повідомлення посланого на Дон російського урядовця С. Опухтіна

Семен же Опухтин сказал: ходили де с Дону на море на добычу атаманы и казаки атаман Василей Шалыгин, а с ним 1300 человек, да с ними ж запорожских черкас 400 человек; атаманы были у всех у черкас и у казаков большие черкашаня Сулим, да Шило, да Яцко, а пошли до его Семенова приезду за долго, еще до велика дни за три дни; а ходили за Черное море и приступали к городу Ризе и к пашину двору...

Историческое описание земли Войска Донского, т. I, с. 106.

№ 36

1623 рік. Спільний похід запорожців і донських козаків на Туреччину. — З грамоти царя Михайла на Дон

Ныне, ведомо нам, великому государю, учинилось, что вы, атаманы и казаки, через наше повеленье с Азовом розмирилися и посылали на море на Турских людей под город под Трапизон атаманов же и казаков пятьсот человек в тридцати стругех, да с ними ж ходили семьдесят человек запорожских черкас. И того де они турского царя города Трапизона мало не взяли, а посады выжгли и высекли и живота всякого, и корабли, и наряд, и гостей турского царя поимали; да и под Азов дей вы, атаманы и казаки, итти хотите вскоре ж...

Русская историческая библиотека, т. XVIII, СПБ, 1898, с. 219.

МІСТА

№ 37

1614 рік. Утискання остерських бояр і міщан старостою М. Ратомським

Жикгимонт третий. Урожоному Михаилу Ратомскому, старосте нашому острскому и бобровицкому, зо всих добр верности твоей, лежачых и рухомых, приказуем, абы верность твоя перед нами господа-

рем, албо перед судом нашым асесорским тут у Варшаве, албо там где на тот час щасливе двором нашим постановлени будем, от поданья того мандату за недель шесть, сам обличне и завите станул на жалобу и правное попиранье бояр и мещан нашых острских, которые ся на вер. твою жалуют и сим позвом позывают о то, иж вер. твоя, не ведати для якое прычыны, пречоным бояром и мещаном острским не мало волов, коней и быдла пограбил и оных самых бити и мордовати кажешь; над то тым же борти с пчолами рубать и борти выдирать, попал на кгрунтех их властных палити кажеш, с которых они повинность до замку нашого господарского чынят; буд на некоторых местах вер. твоя в пущы нашой арендовал ку шкоде нашой великой и ку спустошенью подданым нашим, чого вер. твоя не маешь чынити; и ловенья рыбы в Остры не допущаеш, греблю загамовал еси, а на чотыры недели мел вер. твоя греблю роскопать, абы уход рыбе у Остр был для поживенья подданым нашым. Сотника и войта оным забороняешь межы собою обирати, на што они наданья от продков наших и от нас мают, але же своих уставляеш, от которых также великую крывду терпят, яко теж и о заруки, яко се вер. твоя подданым нашым в записе своем заручыл, не уже у них ничего не мел кгвалтом брати, ани шарпати, пят тисячей коп грошей на нас господара, а пять тисечей на сторону жалобливую, о што все ширей тые бояре и мещане нашы з вер. твою мовити перед нами часу права водле процесу шыршыми словы хочуть водле крывд своих. Про то прыказуем, абы вер. твоя за тым мандатом станул и оным во всем ся конечно усправедливил. Писан у Варшаве року тисеча шестсот чотырнадцатого, мца августа петнадцатого дня.

Архив Юго-Западной России, ч. VIII, т. V, Киев, 1907, № 154, сс. 432—433.

НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНИЙ ГНІТ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ

№ 38

XVI століття (кінець). З послання Івана Вишенського до митрополита і єпіскопів, які прийняли унію (уривки)

Іван Вишенський — один з найвизначніших православних письменників-полемістів кінця XVI — початку XVII століття. Біографічні дані про нього збереглись дуже скупі і уривчасті. Вважають, що з 80-х років XVI століття він уже був ченцем на Афоні. В 1605—1606 роках він приїздив на Україну, звідкіля повернувся на Афон, де й скінчив, очевидно, своє життя. Розквіт літературної діяльності Вишенського припадає на останнє десятиліття XVI і перше десятиліття XVII століття.

Велможным их милости паном арцибискупу Михаилу, бискупом: Потею, Кирилу, Леонтию, Деонисию и Григорку, свышше память покаяния, страх геенны и будущаго суда низпослатися от всевидящаго ока троичнаго божества, отца и сына и святого духа, Иоан мних з Вышне, от святыя Афонския горы, усердно вам зычит...

Покажите ми убо, о згоду вяжучии, где который з вас первый степень сам собою выполнил и в вере, основанной в непорушеном фундаменте, с исполненными заповедми ся знашол? Не ваши милости ли веру делы злыми наперед еще разорили? не ваши милости ли прагненя лихоимства пенежного и достатку мирского жерело похотий в собе роспустили и насытитися никакоже не можете, и еще большею алчбою и жаждою достатков прагнучи, оболели есте? Покажете ми, о згоду вяжучии, где который з вас, в мирском житии будучи, оных

шесть заповедей, от христа узаконенных, сам собою исполнил, то есть: алчных прекормил, жаждных напоил, странных упокоил, нагых одеял, болным послужил, в темницах навежал? Не ваши милости ли тых шесть заповедей не толко в мирском чину разорили есте, але ныне в мнемаючемся духовном непрестанно разоряете? Не ваши милости ли алчных оголоднеете и жаждными чините бедных подданых, той же образ божий, што и вы, носячих, на сироты церковные и прекормление их от благочестивых християн наданых лупите и з гумна стоги и обороги волочите; сами и з своими слуговинами ся прекормлюете оных труд и пот крвавый, лежачи и седячи, смеючися и граючи, пожираете, горелки препущаные курите, пиво троякое превыборное варите и в пропасть несытнаго чрева вливаете; сами и з гостьми своими пресыщаете; а сироты церковные алчут и жаждут, а подданые бедные в своей неволи рочнего обходу удовлети не могут, з детьми ся стискают, оброку собе уймуют, боячися, да им хлеба до пришлого урожаю дотягнет!.. Где которий з вас странных в дом увел, упокоил, ублажил, ноги Авраамски страннику умыл?... Не ваши милости ли сами обнажаете из оборы коне, волы, овцы, у бедных подданых волочите дани пеняжные, дани пота и труда от них вытягаете, от них живо лупите, обнажаете, мучите, томите, до комяг и шкут безвременно зимою и летом в непогодное время гоните; а сами яко идоли на одном местцю приседите, или если и трафится того трупа оидолотворенного на другое местце перенести, на колысках, якбы и дома сидячи, безскорбно преносите; а бедные подданые и день и ночь на вас трудят и мучят; которых кров, силы и праци и подвига выссавши и нагых в оборе и коморе учинивши, вырванцов ваших, вам предстоящих, фалюндышами, утрфинами и каразиями одеваете, да красноглядством тых слуговин око накормите; а тые бедници подданые и простой сермяжки доброй, чим бы наготу покрыти могли, не мают! Вы их пота мешки полны грошми золотыми, талярми, полталярки, орты, четвертаки и потройники напыхаете, сумы докладаете; в шкатулках местца, где бы которой особе с тых помененых годное было почивати, росправуете; а тые бедници шелюга, за што соли купити, не мают!..

Акты Южной и Западной России, т. II, СПБ, 1865, сс. 227, 229—231, 234—235.

№ 39

1608 рік. З інструкції, даної львівськими міщанами на сейм 1609 року

Наяснейший милостивый кр! Чтырей народов в самой муре места Львова суть фун[д]ованы, которые и тераз помешканя свои там, теж костелы, церкви, и навет божнице свои жидове мают, свое вичум и церкви набоженства своего во Львове.

За тым полский, орменский и жидовский. Полский народ веспол з русским едного сут права и едны онера носят. Орменский зась свой особный, и жидове потом свой особный ряд и присуд мают.

Утяжени естесмо мы, народ русский, от народа полского ярмом над египъскую неволю, же нас леч без меча, але горей неж мечем с потомств выгубляют, заборонивши нам пожитков и ремесл обходов вшеляких, чим бы толко человек жив быти могл, того не волен русин на прирожоной земли своей руской уживати в том то руском Львове.

Маемо екземпля албо указ войска ваш. кор. мил. досыть огромного и страшливого каждому околичных панств неприятелеви; в которых то войсках видимо, же бывали и суть гетмани, ротмистре, полковники,

сотники е ц. и, о еден бок з народом полским становши, завше верне и менъжне вшеляких неприятелей коронных и маестату ваш. кор. мил. громят.

А заж панове цехмистрове и ремесници лвовские: шевце, кравце, резники, поворозники, гончары, ец., ец., цось зачнейшого о собе над войска ваш. кор. мил. быти разумеют, же нас в цехах своих веспол з собою мети не хотят? Видимо и щось болшого, то ест маестат ваш. корол. мил. яко рай божий розмаитых народов древы уквеченый, межи которыми напрод росский достоинъства месц сенаторских, воеводства, каштеляне и инъших преложенъств на собе верне носят, и бок ваш. кор. мил. ато[чи]ли сут. А заж панове райце лвовские и цехове лвовские, щось болшого над то себе быти разумеют, же нас, народу руского, при боку своем мети не хотят, але с потомствы нас выгубляют?

Наяснейший мил. к.!

Бысмы были и немотное быдло, албо овце якие, предсяж до в. к. м. волати бысмы мусели. Бронь нас, пастыру добрый, от тых, што нас фортельми с потомствы выгубляют, а дай нам пашу якую, а бери з нас дани, то есть волну, молоко и нас самых ку потребе, ведле уподобаня своего, поневаж естесмы и мы понеконд добро Речи Посполитое.

Просим справедливости святое и ратунку, абысмо до ровных волностей з народом полским были припущены.

Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, кн. V, отд. 3, сс. 209—210.

№ 40

1620 рік. Промова Л. Деревинського на Варшавському сеймі

Думка, викладена його милістю паном Лаврентієм Деревинським, чашником Волинської землі перед його королівською милістю, панами сенаторами і їх милостями панами послами обох народів в 1620 році (на Варшавському сеймі).

Якби в даний час не йшлося про таку велику небезпеку для держави, я б утримався, з певних причин, виступити перед величністю вашої королівської милості з такими словами: утисків зазнає східна церква, мати наша, не чинячи ніяких утисків з свого боку, і тому здається величною і творячою великі блага істиним синам своїм. Адже якби не відступництво деякої частини нашого духівництва від звичного свого в релігії пастиря, якби, кажу, ті, що пішли від нас, не пішли проти нас, — ніколи б такі вчення, такі школи і такі достойні вчені люди серед нашого руського (rossijskiem) народу не виявилися б. Учення в церквах наших по-старому було б укрите прахом недбальства. Але оскільки самий закон [цього] не забороняє, я, як посол від моїх братів, доповім вашій королівській милості про те, що стосується загального блага держави. З цього приводу, з дозволу його милості пана маршалка, скажу кілька слів.

Не для чого іншого цей час призначений, як для наради і переговорів про винайдення заходів для найміцнішої і найскоршої оборони держави його королівської милості, з однодушної згоди вірнопідданих вашої королівської милості, зібраних з Корони і Великого князівства Литовського в це місце, яке личить сеймові. Тому і артикули, дані послам у наказах від братів, дістали відстрочку.

Сміливо можу сказати, що для цієї експедиції проти головного ворога святого хреста ваша королівська милість можеш потребувати навряд чи не більшу частину ратників з нашого руського народу.

Якщо бачиш останній ще незадоволеним у його хвилюваннях і просьбах, то як може він грудьми своїми боронити в окопах державу вашої королівської милості, як може він старатись про вищий мир, не маючи вдома внутрішнього миру, з якою прихильністю, ретельністю, захопленням він буде кров'ю своєю гасити горящі стіни вітчизни, не бачачи, щоб гасився внутрішній вогонь горящих домашніх стін? А хто ж, о живий боже, наочно не бачить, що великих турбот, гніту і нестерпних кривд відносно релігії давній руський народ зазнає? Почнемо з Кракова в Короні: чи збільшується прославляння бога при цій нововигаданій унії? Саме, в великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, в монастирях замість монахів тримають худобу. Перейдемо до князівства Литовського: там у прикордонних з боку Москви містах робиться те саме. В Могильові і Орші церкви запечатані, попи розігнані. В Пінську зроблено те саме. З монастиря Лещинського зробили корчму. Через те діти вмирають нехрещені, тіла померлих без церковного обряду як падло вивозять з міст, без шлюбу люди в розпутстві живуть, без сповіді й святих тайн умирають. Хіба це не самому богу образа, хіба за це не буде помсти божої? Про це ваша королівська милість не зволить знати — божественної природи в собі не маєш, але також маєш людську. Тільки те до відома вашої королівської милості доходить, що інші або добре, або погане доносять про нас.

Придивись ще до образ і нечуваного гноблення — хіба не гноблення народу нашого руського те, що, обминаючи інші міста, робиться у Львові? — Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех; не дозволяється провожати за церковним обрядом тіло померлого жителя міста і відкрито приходити до хворого з тайнами божими. Знову ж — хіба не гноблення в Вільні, при тому нечуване: коли хочуть тіло померлого поза замком провожати через замкову браму, через яку проходять і проїжджають євреї й татари, то вони цю браму зачиняють і тіло доводиться проносити через іншу браму, яка служить для вивозу міських нечистот; бідняки не можуть добути води, через це виникають великі позови (praajudicium), бо всякій халупі дозволяють мати трубу для води, а велика площа і багато будинків не мають і жодної труби, хоч відомо, що вона була і сліди її є. Крім того, монахів, які не пристали до унії, уніати хапають по Новогрудку і по інших містах, розбивають на вільному шляху і заарештовують. Так само в міські ради не притягаються люди достойні і вчені, які не належать до унії, а простими мужиками неосвіченими до того, що інший не зуміє визначити, що таке є правосуддя, заповнюють ці місця, на сором руського суду. З невинних людей незаконно стягають грошові суми. Коротко сказати: давно вже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і в Великому князівстві Литовському.

І ці кривди і внутрішній неспокій походять не з іншого джерела, як з того, що вашій королівській милості вгодно було, всупереч праву і нашим шляхетським вольностям, роздавати пости духовним, ігноруючи їх походження. Хто не знає, що іменуючий нині себе архієпіскопом полоцьким походить з Володимира, син якогось Кунца шевця? звідси, створивши собі шляхетське ім'я, він Кунцевичем титулується. Хто не бачить, що перемиський владика, на прозьвисько Шишка, походить від свинопаса, і тепер рідний брат його батька сидить на наділі в Дропищах, у воєводи київського? Хто не знає, що володимирський владика, син львівської міщанки Стецькової, народився через

півроку після смерті Стецького, і якийсь Михалевський і Неапольський віддали його в науку? Хто ж не знає — присягаюся богом живим, — що холмський владика — якийсь Покость, син крамаря з Вільно, вкрав у віленського бурмістра кармазин і, якби не врятувала його ряса [kapica], мабуть, не минув би шибениці. Хто ж і того не знає, що теперішній пінський владика родом з містечка Заблудова? Ось стільки і не більше користі має ваша королівська милість від унії: не можуть за двадцять років цієї унії роздобути родовитих шляхтичів для достойного зайняття цих постів. Ось і тепер дано нам у Луцьк, всупереч праву і нашим вольностям, якогось Почаповського; хоч і не заперечуємо його шляхетства, але щодо віку, то він не гідний не тільки такого поста, а навіть і дияконства, не говорячи про священство; називати його отцем не можемо, оскільки він не має ще й двадцяти років.

В тому полягає велика шкода, завдавана нашим правам і вольностям, що невідповідно ці посади заміщаються, поскільки висвячення дістають не від звичного пастиря; адже відступили від константинопольського патріарха, якому здавна в державі вашої королівської милості така влада належала. Про це свідчать хроніки, привілей вашої королівської милості, наданий в 1599 році константинопольському патріархові на вільне відправляння юрисдикції в цій державі, так само як і недавно наданий привілей 1607 року, в якому ваша королівська милість обіцяє розв'язати питання про церковне майно на користь нашого сповідання, згідно з старовинними правами і вольностями; свідчать [про це], нарешті, і закони, видані в тому ж році і пізніше.

Ради цього і милосердя божого, іменем усіх моїх братів, уклінно прошу вашу королівську милість, — зглянься, ваша королівська милість, не на наші кривди, а на божі: ось уже протягом двадцяти років на кожному сеймику, сеймі і головному з'їзді ми слізно випрошуємо і випросити не можемо охорони нашої в правах і вольностях, щоб брати наші такої зневаги не терпіли, щоб принаймні митрополитові і владикам, які залишились тепер у підлеглості звичному в справі сповідання пастиреві, патріархові константинопольському, було повернуто церковне майно як законним володільцям, — якщо не зараз, то неодмінно після смерті нових володільців цього майна. Якби на цьому з'їзді не було дане повне заспокоєння і не зцілені такі тяжкі рани, то щоб не довелось призвати разом з пророком: „суди мене, боже, і розсуди мій спір".

Відділ рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР. Рукописи кол. Лаври, № 74, арк. 90—91.

№ 41

1623 рік. З супліки православної шляхти і духівництва на сейм проти національно-релігійного гніту в Польсько-Литовській державі (уривок)

Не хоче ніхто того знати, що мета наших відступників [1]) полягає в тому, щоб знищити Русь у Русі, щоб, скажемо ми, свята руська віра, яка божим промислом чудесно з'явилась із Сходу, не була в руській церкві, — віра, яка може бути знищена не раніш, ніж буде знищений народ руський; тому прагнути змінити народові руському віру — це

[1]) Уніатів.

значить намагатися знищити народ руський, а намагатися знищити народ руський — хто не бачить, що це значить намагатися знищити немалу частину батьківщини?..

Документы, объясняющие историю Западнорусского края и его отношения к России и к Польше, СПБ, 1865, № 19, с. 244.

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОГО ГНІТУ

№ 42

1599 рік. Розрухи на Україні. — З інструкції белзької шляхти

Щоб запобігти українській сваволі в майбутньому і вгамувати цих злочинців як найлютіших, вже тепер докласти всіх сил, щоб обивателів тамтешніх країв полегшено було в їхніх нестерпних утисках та муках, і так само господа бога в гніві його за їх безпеку, і знищено було небезпеку для суспільства та образу Речі Посполитій.

Жерела до історії України-Русі, т. VIII, № 71, сс. 97—98.

№ 43

1609 рік. Розрухи на Україні. — З листа кн. Я. Острозького до короля Сігізмунда III від 27 серпня 1609 року (уривок)

Найясніший, милостивий королю, державцю наш милостивий! Лист вашої королівської величності, державця нашого милостивого, віддав мені сьогодні, 6 вересня, комірник вашої королівської величності пан Мошинський, в якому в. к. в. зволиш веліти мені вгамувати козацьку сваволю на Україні, щоб не збиралися вони до купи і не порушували договорів [наших] з пограничними сусідами. Не маю такої ваги, щоб сам міг виправити те, що їх дуже псує. І тепер ім'ям в. к. величності розносять по Україні хоругви і деякі називають себе слугами в. к. величності, хоч вони ними не є. Та бачу я, що при такому порядку ані я, ані хто сильніший не зможе цього вгамувати. Шляхта скаржиться на великі грабунки під самими дверима, що не тільки волоська земля, але й ті краї терплять великий страх. Про це я по чесності своїй, як сенатор, повинен повідомити вашій королівській величності, державцеві нашому милостивому...

Жерела до історії України-Русі, т. VIII, № 29, с. 121.

№ 44

1609 рік. 29 травня. Виступ запорізьких козаків проти уніатського намісника Грековича в Києві. — Лист гетьмана Г. Тискіневича до київського підвоєводи М. Холонєвського

Милостивый пане подвоеводий Киевский! Зычливости и приязни наши рицерские яко напилней отдавамы в ласке вашей милости, нашому милостивому пану, иж там дана нам справа, же там неякийсь именем Антоний Грекович, рострыга и преступник веры нашое, именуетсе быти неяким официялом албо ли протопопою тамошним киевским; который забороняеть и не допускает собору в церкви божой у светое Софеи збирать и монораций ведле стародавного звычаю справовати; што нам жалостно есть и слышеть, и не вемы и сами, што

се в тым деет: ежели з раменя короля его милости або ли не; а так мы унижоне а покорне просим, абы ваша милость, як наш милостивый пан, того оному рострызе и преступнику допускать не рачил и в тым помочным быть, яко ж мы того боронити хочем наветь и пер... своих наставлять и литовать до конца хочем, и за церковь нашу восточную а за веру греческую головы свои быхмы мели вси положити, напродь богу милостивому оповедамсе и вашей милости, нашому милостивому пану; и естли бы умыслу своего отменити не мел оный рострыга, а мел бы забороняти, дозволили есьмо его, где ж колвек здыбавши, як пса убити; а мы такого... и боронить словом нашим рыцерским обецуем. Стороны новин ознаймуем вашей милости, нащему милостивому пану, иж царь кримский идет на Колзобаши с такою силою великою, же деветь десятого выправуют а в тым теж славу пущают на Козолбаше, але певне а певне в землю его королевское милости мают ити, и не рач ваша милость быть безпечен, але в осторожности рач быти: заказали рачил, абы в осторожности были. С тым дай пане боже, абы пан всемогущый в добром здоровью и щастливом панованью долго фортунне ховать рачил. Писан за порогами, року шесть сот десятого, мая двадцать девятого дня вашей милости, нашому милостивому пану, во всем поволны.

У того листу печать козацкая, а подпись руки тыми словы: „Григорый Тискиневичь, гетман и все Войско его королевское милости запорозское"; а надпис листу таковый: „его милости пану Михайлови Мышце Холоневскому, подвоеводему киевскому, ротмистрови его королевское милости, пану нам милостивому, отдать належить".

Акты Южной и Западной России, т. II, № 41, сс. 66—67.

№ 45

1616 рік. Розрухи на Україні. — З королівської інструкції на сеймик від 10 січня 1616 року

Особливо з міркувань деяких панів сенаторів, добре обізнаних в українських заколотах, повідомляє й. кор. величність вашим милостям про ту велику небезпеку, яка майже висить над Річчю Посполитою від козацької сваволі, бо вона налічує в різних місцях з сорок тисяч таких свавільників; є також на всяке лихо відвага, небезпечна для Речі Посполитої. Нічого не допомогли комісії, не допомогли засоби, які пропонували сейми для їх вгамування; бере гору їхня сваволя, тяжка вдома, здатна посварити нас з сусідніми державцями, накликати на нас війни...

Жерела до історії України-Русі, т. VIII, № 117, с. 167.

№ 46

1618 рік. 15 лютого. Забиття в Києві запорожцями намісника уніатського митрополита Потія А. Грековича

Року 1618 месеца февраля 15 козаки запорожские на Зверинци официала митрополичего, а по нашему протопопу, который был послан от митрополита Ипатия Потея до Киева на протопопство, Антония Грековича, родом з Рогатына, который пристал до римского костела и хотел увязатися у монастыр святого Михайла Золотоверхого, поймавши козаки тамже, против Выдубицкого, под люд подсадили воды пити.

Киевская летопись. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, Киев, 1888, с. 85.

№ 47

1620 рік. 26 лютого. Прийом у Москві посланців гетьмана Петра Сагайдачного

(Лета 7128) февраля в 26 де[нь], в суботу на масленой [неде]ле по государеву цареву и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии указу, были в посольской палате у дьяков у думнова у Ивана Грамотина да у Савы Раманчюкова запорожские черкасы Петр Одинец с товарыщи.

А посылал по них на подворье пристав их, сотник Яков Бесков; а черкасы шли в город пеши.

[А] как черкасы были у дьяков, и в то время стояли в городе стрельцы в чистом платье бес пищалей.

И как черкасы пошли в посольскую палату и посольской думной дьяк Иван Грамотин спрашивал черкас: здорово ли дорогою ехали, и нет ли какие нужи в кормех?

И черкасы били челом на государеве жалованье на корму, и говорили, что им нужи нет ни которые.

И дьяки говорили черкасом: Писали к царьскому величеству из Путивля воеводы, князь Иван Борятинский да [Ни]кита Оладьин, что вы приехали [к] государю от всего запорожского войска с крымскимя языки, и путивльские воеводы вас отпустили с языки к царъскому величеству, и они б ныне объявили, о чем войско запорожское прислали их к царьскому величеству бити челом, и где у них с крымскими людьми был бой, и сколько давно и сколько оне поимали языков.

И черкасы Петр Одинец говорили: Прислали их все запорожское войско, гетман Саадачной с товарыщи бити челом государю, объявляя свою службу, что оне все хотят ему великому государю служить головами своими по прежнему, как оне служили прежним великим российским государем и в ых государьских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили, а ныне они по тому ж служат великому государю: ходили из Запорог на крымские улусы, а было их с 5 000 человек, и было им с крымскими людьми дело по сю сторону Перекопи, под самою стеною; а было татар у Перекопи с 7 000 человек, а на заставе было их с 1 000 человек; и божиею де милостию и государевым счастьем татар они многих побили, и народ крестьянской многой из рук татарских высвободили, и с тою службою и с языки присланы оне к государю, и в том волен бог да царьское величество, как их пожалует. А татар они отдали преж того. А они вместе головами своими хотят служить его царьскому величеству и его царьские милости к себе ныне и вперед искать хотят.

И думной дияк Иван Грамотин говорил черкасом: То они делают добро, что они царьские милости к себе ищут и служить ему государю хотят, и до царьского величества бояр те их речи, что у них слышит, донесет; а об них царьского величества бояре и до царьского величества донесут, и что на то будет царьского величества повеленье, и им ответ на то будет.

Материалы для истории воссоединения Руси П. Кулиша, т. I, Москва, 1877, № 12, сс. 93—94.

№ 48

1622 рік. Посольство єпіскопа Ісаії Копинського до російського уряду. — Відписка путивльських воєвод царю

Приехали в Путивль из Литовской земли из Лубен два чорные старца; один сказался чорной поп Гедион, а другой старец Левонтий, и сказали, что послал их в Путивль из Лубен архиепископ Исаия Капинской, а в тайне де велел нам в Путивле сказать, что крестьяном от поляков утесненья; поляки де крестьянскую веру хотят теснить вскоре, и нам де от их гонения главы приклонить негде. Отец де их епископ Исаия с братьею послали его в Путивль, чтоб де о том отписали воеводы об указе к тебе, великому государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Русии, и ко отцу твоему, к великому государю к святейшему патриарху Филарету Никитичу московскому и всеа Русии: поволят ли де отцу нашему Исаию со всею братьею от гоненья веры крестьянские к себе? А братьи де нас полторасто человек; да и все де, государь, православные крестьяне и запорожские козаки, как им от поляков утесненья будет, многия хотят ехать к тебе, государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Русии.

Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, № 15, сс. 126—127.

НАСТУП ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНУ; КУРУКІВСЬКИЙ ТРАКТАТ 1625 РОКУ

№ 49

1625 рік. Оповідання в Москві в січні 1626 року українського попа Филипа про події війни

В те ж поры без них пришол на них [козаків] гетман Конецпольской с поляки ис ляхи со многими людьми, и городы черкасом и Крылов и иные, и места разорили и попленили и выжгли. А как они с моря пришли и хотели с Конецпольским бой учинить, и он им собратца не дал и пришел на стан ночью, и был бой великой. И побили на том бою казаков с пять тысяч человек, а ляхов с три тысячи человек. А после того гетман к казакам приступал и казаки с ним говорили и чево они у них хотят. И гетман сказал им, чтоб их вперед было в Запорожех 4000 человек, а больши б того не было. И казаки ему отказали, что им так учинить нельзе. И договорились, что быть вперед шти тысячам человеком, а достальных всех из Запорог выслать и пописать в пашенныя люди. И казаки де переписываютца и выбираютца в 6000 человек сами. А кровь де полилась многая, а вперед тово ж чаеть, потому что ныне в запороских местех есть всяких людей с сорок тысечь, и которые за шестью тысячи останутца, и те в пашенных людех быть не захотят, и чая[ть] того, что войну взочнут, или пойдут в Запор[ог]и или на Дон.

Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, № 18, сс. 229—230.

№ 50

1625 рік. 27 жовтня. Куруківський трактат

Ми: Станіслав на Конецполі Конецпольський, воєвода сендомірський, гетьман польний коронний, віленський, барський, ковельський староста; Фома на Замості Замойський, воєвода київський, староста

книшинський; Ян із Турова Данілович, воєвода земель руських, буський, корсунський, чигринський староста; Гаврило Госький, каштелян київський; Матвій Леснєвський, каштелян белзький, канівський, рациборський староста; Мартин Казановський, каштелян галицький, богуславський староста; Станіслав із Потока Потоцький, підкоморій подільський; Стефан Немірич, підкоморій київський; Яків Собєський, староста красноставський; Олександр Балабан, теребовльський, рогатинський староста; Адам Каліновський, брацлавський, вінницький староста; князь Константин Корибут Вишневецький; князь Юрій із Острога Заславський; Януш Тишкевич; Микола з Потока Потоцький, воєводич брацлавський; Фома Склинський, староста жигвольський; Федір Єлець, хорунжий київський; Филон Стрибель, чашник київський і Ян Бєлецький — комісари, призначені королем його милістю і Річчю Посполитою для приведення в належний порядок війська запорізького і оголошення йому королівської волі, об'являємо:

Виконуючи доручення Речі Посполитої і зобов'язання, яке ми прийняли, ми доклали всіх сил, відповідних часові і обставинам, щоб задовольнити наміри і потреби Речі Посполитої з найменшою для неї шкодою і кровопролиттям. Для цього, керовані любов'ю і належною вірністю державі, ми не шкодували ні праці, ні здоров'я і з божою допомогою і з загальної нашої згоди привели військо запорізьке в порядок і покору на таких умовах:

Найбільше і найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, які вони робили всупереч забороні уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська. Тим, які через щастя і з волі божої уникнули страти і зберегли життя, обіцяючи надалі віддати його на службу Речі Посполитій, ми іменем його королівської милості і Речі Посполитої оголошуємо прощення; всі вони, як ті, що лишаться на службі й. к. м., так і ті, які по волі й. к. м. повернуться в свої домівки, не мусять нести ніякої відповідальності з умовою, що вони виявлятимуть до начальників належну пошану і покору, не будуть втручатися в розпорядження судової і адміністративної влади і захоплювати доходи.

Ми вважаємо справедливим, щоб військо запорізьке, яке складається з підданих й. к. м., мало голову або старшого, за прикладом давніх років призначеного королем або гетьманами коронними з відома його королівської милості. Тому на основі повноваження, даного від й. к. м. і Речі Посполитої, й. м. пан воєвода сендомірський, гетьман польний коронний, з відома всіх нас затвердив старшим обраного козаками пана Михайла Дорошенка.

І надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наслідниками, польськими королями на подання коронних гетьманів. Якби він не виконував належним чином своїх обов'язків, то козаки мусять подати на нього скаргу й. к. м. і коронним гетьманам і покірно просити про дозвіл і затвердження нових виборів; так само мусять вони робити і в разі смерті старшого; втім, якби військо запорізьке було далеко від й. к. м. і коронних гетьманів, то йому дозволяється в разі смерті старшого обрати нового тимчасово для збереження військового ладу, поки король на подання коронного гетьмана не затвердить нових виборів. Старші надалі мусять давати присягу в присутності осіб, уповноважених на це коронними гетьманами, в тій формі, за якою виголосив її теперішній старший перед лицем й. м. пана гетьмана і панів комісарів. Вона полягає в такому:

„Я, Михайло Дорошенко, присягаю господу богу триєдиному, що буду додержувати вірності і послушенства в усьому найсвітлішому королю польському Жигмонту третьому, його наслідникам, Речі Посполитій і короні польській, лишаючись на моїй посаді з волі і милості й. к. м.; що буду в усьому виконувати накази й. к. м. і Речі Посполитої, приборкуючи всяку сваволю й непокору, а саме: ні сам я особисто, ні за допомогою інших осіб не буду робити походів ні по морю, ні по суші на володіння турецького султана (хібащо з наказу й. к. м.). Навпаки, якщо довідаюсь, що хтось замишляє такий похід, чи то з ввіреного мені війська, чи хто сторонній, я мушу повідомити про це короля і гетьманів коронних і сам мушу перешкоджати походові.

Я мушу не допускати зборищ і не скликати людей, виписаних з реєстру, без наказу й. к. м. і Речі Посполитої. Навпаки, учасників зборищ мушу карати. Взагалі я повинен разом з товариством додержувати до дрібниць усіх умов, встановлених панами комісарами в договорі, укладеному на Ведмежих Лозах".

Через те, що король його милість бажає для кращого порядку знати число козаків, щоб мати змогу заохотити більш заслужених до успішної служби Речі Посполитій, то він доручив скласти правильний список війська запорізького з зазначенням числа козаків, які проживають у кожному місті й. к. м. А що перепис цей зручніше зробити на місці, ніж тут, то ми призначаємо строк з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року. Протягом цих 6 тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 000 з зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. Реєстри ці мусять бути подані або й. м. коронному гетьманові, або панам комісарам, для цього призначеним. Далі списки будуть передані в коронний скарб, а звідти копії будуть повідомлені всім старостам. Особам, які не будуть включені в реєстри, виключення їх не повинне завдавати шкоди, і підстарости не повинні їх карати за те, що вони служили в війську запорізькому Іменем й. к. м. і Речі Посполитої ми затверджуємо в 6 000 число козаків на службі Речі Посполитої і ці 6 000, вписані в реєстр, всі взагалі і кожний зокрема, будуть користуватися правами й вольностями, які їм були надані як попередніми польськими королями, так і нині благополучно царствуючим королем й. м., так само, які і раніш ними користувались. Вони можуть вільно займатися промислами для поліпшення свого життя, як от: торгівлею, ловлею риби і звіря, але з умовою, щоб вони не завдавали шкоди доходам старост і не захоплювали єзів і уходів, які здавна належать старостам.

Для війська запорізького ми призначаємо платні на рік 60 000 злотих польських, які вони будуть одержувати в місті й. к. м. Києві в день св. Іллі за руським календарем. Крім того, бажаючи, щоб урядові особи ретельніше виконували свої обов'язки на службі й. к. м. і Речі Посполитої, ми призначаємо такі оклади для старшини: старшому над усім військом 500 злотих на рік, обозному 100 злотих, двом осавулам по 150 злотих, шести полковим осавулам по 50 злотих, шести полковникам по 100 злотих, шестидесяти сотникам по 50 злотих, судді військовому 100 злотих.

З числа 6 000 козаків 1 000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, муситиме йти в похід з наказу коронних гетьманів на допомогу регулярному війську або туди, куди треба буде, утримуючись у дорозі від утискання жителів.

Якщо старшому треба буде піти за пороги, він мусить лишити на своє місце людину певну і розсудливу, яка повинна стежити за порядком і особливо за задоволенням скарг, щоб козаки нікому не чинили кривди і не підлягали судам замковим, духовним і міщанським. Справедливість мусить бути виявлена до кожного, хто зазнав кривди від козаків, отаманами і старшинами в присутності підстарост за існуючими законами; суперечки ж між козаками вони повинні розв'язувати самі.

Козаки не повинні робити морських походів ні по Дніпру, ні по інших ріках, суміжних з територією Речі Посполитої, і не повинні порушувати трактатів, укладених з турецьким султаном. Вони не повинні, без наказу короля і Речі Посполитої, чинити війни з сусідніми державами ні на суші, ні на морі. Морські судна вони повинні спалити негайно в присутності ревізорів і, під страхом суворої кари, не повинні спускати в море по Дніпру і по інших ріках ні суден, ні липових колод; старший повинен буде стежити за виконанням цього під страхом немилості й. к. м. і суворої відповідальності. Старости також повинні стежити за цим і забороняти такі вчинки.

В маєтках земських, шляхетських і духовних козаки можуть проживати тільки з умовою, що вони коритимуться володільцям, і за згодою останніх. Ми наказуємо, щоб ті козаки, які не схочуть коритися владі поміщиків, виселилися з маєтків шляхетських і духовних в дванадцятитижневий строк з дня укладення цього наказу. Козаки мусять повернути негайно старостам, державцям і поміщикам усі села, уходи, єзи, млини та інші угіддя, які вони привласнили собі досі, якщо не зможуть подати прав на володіння ними панам комісарам, призначеним для перепису війська. Кожний, хто не схоче коритися володільцеві і через це повинен буде виселитися з маєтків шляхетських і духовних, має право протягом 12 тижнів до свого виселення продати свій будинок і майно особі, яка перебуває під владою поміщика; проте старости і поміщики повинні дозволити тим, що виселяються, без перешкоди зібрати озимі і ярові посіви.

Військо запорізьке не повинне затівати справ, для нього недоречних. Тому король і Річ Посполита наказують козакам, щоб вони не укладали договорів з сторонніми державами, не приймали їх послів, не виряджали до них посольств і не насмілювалися вступати на службу до іноземних державців. Якби вони насмілились чинити згадані речі, Річ Посполита вважатиме їх не вірними підданими, а ворогами, і суворо і жорстоко покарає їх, не зносячись далі з ними через комісарів, бо вони виявилися б негідними ні королівської милості, ні праці шановних і високопоставлених осіб.

Через те, що за покору і смиренність козаків ми прощаємо їм вчинені проти Речі Посполитої злочини і, крім того, від імени короля і Речі Посполитої даруємо їм милість у багатьох відношеннях, то застерігаємо їх, що якби вони виявились невдячними за милості й. к. м., не додержали свого слова і порушили дану присягу або в усіх пунктах цієї постанови, або в одному з них, то прав і вольностей, наданих їм, будуть позбавлені як неслухи Речі Посполитої. Всі милості, прощення злочинів і все те, що на їх користь тепер дається, буде скасовано і Річ Посполита буде їх переслідувати як порушників королівської волі.

А що військо запорізьке, розуміючи обов'язок послуху вірних підданих відносно короля і Речі Посполитої, прийняло всі вищенаписані умови і зобов'язалося присягою додержувати їх на майбутнє, то на знак свідчення цього вони до цього договору приклали військову пе-

чать і кілька старшин скріпили його своїми підписами. На Ведмежих Лозах, листопада 6 дня 1625 року.

Крім того, під Куруковим, не тільки старшина, а й уся чернь дала таку присягу:

„Ми, отамани і вся чернь війська й. к. м. запорізького, всі разом і кожний зокрема, присягаємо всемогутньому триєдиному господу богові в тому, що, корячись волі і наказові й. к. м., віднині будемо перебувати в вірному підданстві й. к. м., будемо коритися нашим старшим, припинимо походи по Дніпру в Чорне море і напади на землі турецького султана; всі наші морські судна спалимо, договорів із сторонніми монархами без відома й. к. м. укладати не будемо і не вчинимо нічого, що могло б образити величність короля й Речі Посполитої, а будемо точно виконувати всі умови, поставлені нині паном комісаром".

Для перепису козацького війська і для перевірки їх прав обрані зсеред комісарів: каштелян галицький Мартин Казановський, підкоморій київський Стефан Немірич, хорунжий Филон Стрибель і староста жигвольський Фома Склинський.

Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, № 78, сс. 284—292.

3. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ГНІТУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ В ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

ЛЮДНІСТЬ УКРАЇНИ

№ 51

XVII століття. Друга чверть. Опис люду України. — Г. Боплан (уривки)

Гільом Левасер де Боплан, француз, народився наприкінці XVI ст. в Нормандії. По спеціальності Боплан був військовим інженером. Приблизно з 1631 до 1648 р. він був на службі в Польщі. Діяльність його в ці часи була зв'язана майже виключно з Україною, де він перебував переважно при С. Конецпольському. Боплан добре знав життя України і Польщі, і тому відомості його мають для нас особливу вагу. Перше видання праці Боплана вийшло французькою мовою в Руані в 1651 році. Після цього ця праця виходила ще кілька разів французькою мовою. Протягом XVII—XX ст. вона була перекладена на ряд інших мов.

Говорячи про відважність козаків, не зайво буде сказати, які їх вдача і заняття. Отже ви будете знати, що серед цього народу взагалі зустрічаються люди досвідчені в усіх ремествах, потрібних для людського життя, як от: теслярі для будування як будинків, так і суден (човнів), екіпажні майстри, ковалі, зброярі, гарбарі, шкіряники, шевці та ін. Вони дуже спритні в оброблянні селітри, якої дуже багато в цих місцевостях, і чудово виробляють порох. Жінки в них прядуть льон та вовну, з яких вони виготовляють полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі вони добре обробляють землю, сіють, жнуть, печуть хліб, готують м'ясо різних сортів, варять пиво, мед, брагу, курять горілку та ін.

Цілком справедливо, що всі вони взагалі здатні до всіх занять; однак деякі бувають досвідченіші за інших у певних професіях. Зустрічаються також такі, що стоять на вищому рівні розвитку, ніж звичайне населення. Взагалі всі вони в достатній мірі розумні, але пра-

цюють виключно над тим, що практично корисне й потрібне, насамперед у справах, що стосуються сільського життя.

Родюча земля дає їм так багато хліба, що вони часто не знають, що з ним робити, тим більше, що в них немає судноплавних річок, які вливаються в море, крім Борісфена, плавання на якому припиняється за 50 миль нижче Києва, через 13 порогів на ньому; останній з них віддалений від першого принаймні на 7 миль, що становить не менш одного дня їзди. Саме ця перепона перешкоджає їм вивозити свій хліб до Константинополя...

Вони грецької релігії, яка зветься на́ їхній мові руською. В великій пошані у них їхні свята й пости, яким вони присвячують вісім або дев'ять місяців на рік, відмовляючись на той час від вживання м'ясної їжі; вони такі уперті в цій формальності, що переконані, нібито спасіння душі залежить від різниці в їжі...

Вони дотепні і проникливі, вигадливі й щедрі, без хитрості і не прагнуть до великих багатств, але найбільше шанують свою вольність, без якої не хочуть і жити. Ось чому вони такі схильні до заколотів і повстань проти державців країни, коли почувають себе гнобленими з боку тих; через це рідко минає 7 або 8 років без того, щоб вони не бунтували або не повставали проти державців. Втім, ці люди несумлінні й зрадливі, на яких ні в чому не можна покладатися. Вони мають дуже міцну будову тіла, легко переносять спеку й холод, голод і спрагу; невтомні на війні, відважні, мужні, чи, скорше, сміливі настільки, що не бережуть свого життя. Найбільше вони виявляють спритності й відважності під час бою табором, під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхня звичайна зброя) і при захисті укріплень; непогані вони й на морі, але верхівці їх не належать до найкращих. Мені доводилося бачити, як лише 200 польських верхівців примушували тікати 2 000 чоловіка з їхнього найкращого війська. Але правдиво й те, що 100 цих козаків під прикриттям таборів не лякаються 1 000 поляків або навіть більше ніж 1 000 татар, і якби вони були такі ж сильні на конях, як у піхоті, то я вважаю, що вони були б непереможні.

Вони високі на зріст, моторні й міцні, люблять гарно вбиратися, що добре виявляють, коли їм удається пограбувати сусідів; іншого часу вони вбираються досить скромно. Вони зроду мають найкраще здоров'я і навіть майже не піддаються тій епідемічній хворобі, що поширена в усій Польщі і яку лікарі звуть „ковтуном" (Buca) через те, що волосся уражених нею страшенно сплутується і злягається в жмут; місцеве населення зве їх „гостець" (cosches). Мало хто з козаків умирає від хвороби, хіба лише в дуже похилому віці; більшість умирає на полі честі, вбиті під час воєн...

Шляхетство серед них дуже нечисленне, наслідує польському шляхетству; здається, що воно соромиться належати до іншої, не католицької релігії, яка все більше поширюється між ними, хоч магнати і всі ті, що мають титул князів, походять від православних предків...

Через те, що ми говоримо про руських, або козаків, скажемо все, що в нас збереглось у пам'яті, зокрема дещо про їх способи діяти в різних обставинах і випадках. Я бачив козаків, що слабували на пропасницю, які, щоб видужати, не вживали ніяких інших ліків, крім півзаряду пороху, розчиненого в півмірці горілки; добре розмішавши, вони випивали це, а потім лягали спати і ранком вставали в найкращому здоров'ї. У мене був фурман, який робив це кілька разів і часто видужував від цих ліків, яких ні лікарі, ні аптекарі ніколи не мають і на думці. Я бачив також інших, які брали попіл, змішували

з горілкою на зразок вищенаведеного і випивали з подібними ж наслідками. Бачив кілька разів і поранених стрілами, які, перебуваючи далеко від хірургів, прикладали до рани трохи землі, змішаної на долоні з власною слиною, від чого вони видужували не гірше, ніж від кращої мазі. Це доводить, що потреба винахідлива в цій країні так само, як і в усякій іншій. Це дає мені привід пригадати, як один козак, якого я колись бачив на березі Самари, варив рибу в дерев'яній посудині, яку поляки й козаки прив'язують позаду сідла, щоб напувати коней. Для цього він розжарював на вогні камінці і кидав їх у посудину, аж поки вода закипіла і риба зварилася, — вигадка, яка на перший погляд здається грубою, а проте не позбавлена дотепності...

G. de Beauplan, Description de l'Ukranie, Paris, 1861, cc. 17—23, 135—136.

НАСТУП ШЛЯХТИ НА СЕЛЯНСТВО

№ 52

1626 рік. 14 червня. Інвентар села Городка (уривок)

Инвентарь маетности церкви соборное, Володимерское, пречистое богородицы девы Марии, сельца Городка, лежачого в повете Луцком, которое сельце арендовалем урожоному его милости пану Федорови Линевскому на лет три, зуполне по себе идучих, за певную суму пенезей, яко ширей интерциза тое аренды в собе мает; которая то аренда починатися мает в року теперешнем, тисеча шестсот двадцать шостом, месеца июня двадцать четвертого дня, на светый Ян, а кончится мает, дасть бог, в року пришлом, тысеча шестсот двадцать девятом, месеца июня двадцать четвертого дня, так же на светый Ян, свято римское, зо всими пожитками и приналежностями, яко ее тая маетность, сельце Городок, в широкости и долгости своей мает и забирает, с подданными тяглами, з огородниками и подсуседками и з их вшелякими роботами и повинностями, с полми пашными и не пашными, з запустами, дубровами, з млынами и их вымелками и з засевками дворными, и з дворцом на Городищу будучим, так же з сеножатами и речкою, названою Полонъною, на которой вышъречоные млыны городицкие уфундованы суть, — в тых млынех три кола мучные, добре направленые суть, в котором селцу Городку подданых дворишных, щоденых тринадцат, меновите: Федор Вишенька, Улас и Пархом Джуровичи, Мартин Приступа, Иван Тлушко, Тимош Аущич, Михно Боярчич, Ониско и Герасим Тушчичи, Иван Гайдук, Трохим и Сергией Паферичичи, Юхим Вишенъка другий, Клим Боярченя, Хвеска Михченя — тые що ден повини робити. А загородников того сельца шесть: перший Ярмол Дереча, Лукаш Логвинович, Андрей Гоменька, Потап Галъченя, Назар Мосур — тые по три дня в тыйдень повини робити. А подданые вси Городецкие, егды одну роботу роблят, другое работы не повини робити, то есть, коли пойдет з косою — зь серпом не повинен, албо з плугом — з цепом не повинен; так же инъших робот, одну отправуючи, другое не повини; млынар, бояров два, тые водлуг повиности своее стародавное, счо повинъни, до двора отправовати мают, стороны зась толок, на сено повини ити, а на жито и овес — тых нас большей — толко десет толок быти мает, однак не кгвалтом и на голову всих вкланяти, зоставу-

ючи челяди и подданым на их власную работу и потребу домовую. А тые толоки вси мают быти за хлибом и стравою дворною. То теж особливе варуючи, же тых толок и кождое потяглое роботы, през увес рок, в неделю и свята урочистые дни святые, роковые, не повинни робот жадных до двора полнити, окром сторожи звычайное и где бы послати в якой потреби, а то для того, абы теж набоженства, яко христиане, зажили. Засевку дворного, озимого: жита мац двадцат и чотыри, пшеницы мац дви а весенного зась ярого овъса мац двадцат, гречки мац чотыри. Чиньши тых подданых дворищных: овса по чотыри маци, по грошей пяти полских; а полдворищные: по две маци овса, по грошей полтретя, а тот овес отдавати мают мерою володимирскою... А що се тинет свещеника, тот до жадных повинностей, станови его не належачих, немает быти поволокан, окромь своего свещенического уряду и повинности пилновати мает. Боярове теж до жадных подвод, панъщин и оранъя, вышелякое работы, примушены быти не мают, а за то повинность свою боярскую, водлуг стародавнего звычаю, отправовати и полнити повини. Тую ж вышей менованую маетность Городок, с тыми всими вышей выражоными пожитками, з засевками, подданными и их повиностями, с полми, сеножатми, млынами, дворцом, боярами, млынаром и зовсим и вшелякими вышей меноваными пожитками, арендовалем урожоному его милости пану Федорови Линевскому за суму, в интерцизе выраженую... Писан у Володимире, року божого нароженя тисеча шестсот двадцать шостого, месеца июня двадцать четвертого дня. У того ивентару печатей притисненых чотыри, а подпис рук тыми словы: Иоаким Мороховский, епископ володимерский и берестейский, власною рукою, manu propria, Григорий Лозовицкий, протопоп володимирский, manu propria, Тимофей Симанович, архидиакон епископии Володимирское, manu propria, Andrzey Misiowski, swiadek, manu propria; Stephan Mikołajowski, ręka swa manu propria.

Архив Юго-Западной России,
ч. VI, т. I, № 143, сс. 462—465.

№ 53

1630 рік. 7 квітня. Скарга Андрія Фірлея на Андрія Лінєвського, що останній пригнічував селян орендованих ним у Фірлея маєтків

На вряде кгродском, в замку его королевское милости Луцком, передо мною княземь Павлом Друцким-Любецким, подстаростим луцким, ставши очевисто шляхетный пан Федор Высоцкий, возный, именем велможного его милости пана Андрея з Домбровиц Фирлея сведчил и протестовал се на урожоного его милост пана Андрея Линевского, о то: иж его милость пан Линевский, арендуючи маетность на чотыри лета у его милости пана Фирлея, фолварк и село Романов, опроч части певное, фолварк и село Воротнев, в року прошлом, тысеча шестсот двадцать осмом, месеца сентебря одинадцатого дня, записом интерцизою своею записал се и обликговал — подданных, в той маетности помененной будучих и до посессии взятых, тых так волочных, пулвлочных, подсуседков, яко и бояров, в их повинности и в послушенстве ни в чом над инвентарь не утяжати, а ни теж подданных тяглых, до податков, подвод и робот, так же и чиншов, з бояров до послуг не примушат, под закладом девети тисячей золотых полских и нагороженьем шкод голым речением слова, кром присяг ощацованых, в недосыт учиненю которой колвек кондиции, в тои интерцизе

выражоной; которому то записови интерцизе свей, также и кондициюм, в неи описаным, его милость пан Линевский, ничего се неогледаючи на заклад, в интерцизе описаной, а ни на право посполитое, и овшем те все легце собе важачи, и тому ее всему спротивляючи, а слову своему, которым ее опроч запису субмитовал его милости пану Фирлееви, ни в чем не досыть чинячи, зараз, скоро одно обнял тую вышпомененую маетность, подданых так в роботах, в чиншах, в податках и в повинностях, яко и в повозовых фурах, над инвентар и запис свой, а бояров, мимо их повинности, сам через себе, малжонку, урядников и слуг своих, утяжати почол, которых и до того часу утяжает, и великую кривду так подданным яко и бояром чинит: а меновите: бояров Вороневских и Романовских до уставичных послуг своих дворовых и за собою в дороги и иншие послуги, также некоторых на комягах зе збожем до Литвы, а на шкутах до Прус и Кгданска ходит, чинечи их шафарами, и до податков, ораня и робот над инвентар примушал; а подданых тяглых так волочных, яко и повлочных и инших, почавши од жнив прошлых аж до даты тое протестации, мало не што день до работы своеи дворнои примушат; а робечи ними через увесь тыждень, потом в суботу, противко недели, до торгов околичных, где потреба укажет, на подводу выганять кажет; а если с чим не на торг, то до Толмохова, маетности своеи, по збожье, албо по иншие якие речи посылает; которые то подданые и в недилю не порожнюют, чинши у них над повинность брати кажет; до того теперешние зимы фур, повозов их, зе збожем до Изова (sic) — повволочные шесть, а волочные и болшей, также и тыми, которые волов не мают, подвод килка одвести примусил; а инших околичных дорог и фур, до Лвова, до Люблина и инших мест, по килка и по килканадцати возов, яко которого часу, немало одправили, и збожье вшелякое не тилко с помененых фолварков вывозят, але навет и тое збожже, которое с Толмахова до Романова и до Воротнева привезут, и тое збожье, где им его милость пан Линевский кажет, вывозят; правдиво в терлицах терти и прясти тым подданым над повинность их кажет; жито у некоторых невинне побрал, а другим понаверчоват казал. А не тилко жито в подданых побрал, але навет и самого его милости пана Фирлиева жито, в фольварку Воротневском будучое, которое подданым и месчанам своим козынским продал, так немолочное, яко и молочное побрал и кгвалтовне пограбил. А который подданый, мимо повинность свою, не хотел бы росказаню его досыт чинить, так боем, грабежами, яко и везенем, через урядников своих, трапит; у бояров Романовских; у никоторых волы побравши, по килка дни оными орат казал, а инших и до ораня дворного, хоть не повинны, примусил; поданых Воротневских, тых што з Очавчич пришли, не чекаючи ним им рок вышол, до роботи примусил; а в Романове Ярмолову матку, которая з сынами до пилнованя лесов ексципована, вперед избивши и зранивши, до роботы своей дворной примусил, и тепер панщыну робят, под которой час иж юж сыны тое то подданое лесов и пусчи не пилнуют. Року теперешнем, тисеча шестсот тридцатом, месеца априля десятого дня, пусча Звировская, Синяковская, которая до Воротнева належит, и Очавецкая мало не вся через пожар, за непилнованем их, згорила; через што помененый протестуючийсе пану своему менует шкоды на три тисечи золотых полских. През которое то над инвентар утяженя през его милости пана Линевского и ее милост паню малжонку его, через урядников и слуг его, с тои маетности подданых килка в року теперешнем розными часы проч пошло, а меновите: з села Романова — Миско а Раско Велиски, боя-

рове, Сасько Купрык, Миско и Лаврин Белюнченята, Куц Дудка. О што все, яко се выжей поменило, и повторе именем его милости пана Фирлея противко его милости пану Линевскому светчил се и протестовал, оферуючи его милости пана Фирлея з его милостю паном Линевским ин форо фори правне поступит. А верификуючи тую протестацию свою, тот же возный вышпомененый, Федор Высоцкий, передо мною, урядом, стоячи, сознал тыми словы: иж я, возный, в року теперешнем, тисеча шестсот тридцатом, месяца апреля одинадцатого дня будучи в селе Воротневе и в селе Романове, пыталом се од его милости пана Фирлея урядовне подданых: для чого проч утекают и тепер на ярину в полю собе не орут? — теды подданые поведили передо мною, возным: „як же маем орат, коли уставичне на пансчину робым и иншие повинности над инвентар чинимо". И то, што помененый возный видил и слышал, то сознавает; и просил, абы тая протестация и реляция его была принята и до книг записана, — што, за принятем моим врядовным, есть записано.

Архив Юго-Западной России,
ч. VI, т. I, № 146, сс. 470—473.

№ 54

1631 рік. 13 червня. Інвентар половини села Шпакова

Інвентар з переліком моїх підданих у селі Шпакові, а також посівів озимого хліба, пшениці, жита і ярових посівів, вівса, ячменю на панських ланах половини села Шпакова.

Передусім посів: озимого хліба, жита, пшениці, засіяно дванадцять мац на двох моїх панських полях, коло Грушівців і за найближчим шпаківським лісом; вівса засіяно 14 мац; ячменю засіяно 3 маци за валом без прядива [przędziwa] поля під паром — два гони, належних до маєтку, перед найближчим лісом, шпаківським; потретє, поля в Дворовичах за Мельником і над Яновшичами; всі ці простори панським вівсом засіяні, крім валу і острова з порубами і поля між ровами під паром; всі ці поля, що належать до маєтку і які вже в цьому році одержує пан Колачкович, в 1631 [році] він повинен буде при закінченні оренди, дасть пан бог, віддати і відступити з такими ж посівами. Посіви ці повинні бути зроблені вчасно, відповідно до моїх посівів. Парубка і пастуха мого я вільно лишаю в панській частині маєтку, за найближчим лісом.

Піддані волочні: перший, Андрій Івашкович на волоці, має волів 4, коней 3; другий, Семен Морозович на волоці — волів 3, коней 3; третій, Юлій Грицейкович на волоці — коней 3, волів 3; четверта, Кирилиха вдова з синами на волоці — волів 2, коней 2; п'ята, Гудрниха вдова з синами на волоці — волів 2, коней 1; ці піддані, що мають лани, повинні з волоки щодня працювати з конем і піші один [день], орати повинні по чотири дні з волоки на пару, весною орати також повинні по чотири дні з волоки, повинні дати з волоки гусака і двох каплунів, підвод для хліба дві фури, або до Львова, або до Буга; під час жнив повинні жати по двоє з волоки в понеділок, в середу і в п'ятницю, а в вівторок, у четвер і в суботу по одному, толока (робота) в суботу з моїм хлібом і пивом.

Піддані на півволоці: перший, Бирюк на півволоці — коней 1, волів 2; другий, Мишко Горобець на півволоці — коней 2, волів 2; третій, Свита на півволоці — кінь і волів 2; четвертий, Грицько Ревчиня на півволоці — коней 2, волів 2; п'ятий, Липський, кравець, на півволоці — коней 2, волів 2; шостий, Трохим Дудка на півволоці —

кінь і віл; сьомий, Демиденя на півволоці — кінь і віл; восьмий, Іван Здухович на півволоці — кінь 1; дев'ятий, Ясеня Здухович на півволоці — коней 2, віл; десятий, Івашко Дашченя на півволоці — кінь, віл; одинадцятий, Шемрило на півволоці — кінь, віл; дванадцятий, Петрик на півволоці — волів 2; тринадцятий, Приходько на півволоці — волів 2; чотирнадцятий, Наум на півволоці — волів 2; п'ятнадцятий, Іван Омельченя на півволоці — віл. Ці півволочні піддані повинні працювати [на панщині] по три дні на тиждень, повинні одвезти по одній фурі з хлібом до Львова або до Буга раз на рік, повинні двоє їх з волоки дати гусака і по каплуну, під час жнив у понеділок — по два женці, у вівторок — по одному, в середу — по два, в четвер — по одному, в суботу толока з моїм хлібом і пивом; орати з півволоки кожний повинен на пару два дні, а весною для вівса — два дні.

Млин на ріці Стублі, кліть, у якій два млинарські колеса, і половина ставу — частина, що належить мені, тобто четверта частина всього спільного заріцького і шпаківського ставу; спуск цього ставу припадає в цьому 1631 році на Покрова, руське свято, а виїмка цього ставу після спуску повинна бути до середини посту; в цьому спільному ставі я залишаю за собою вільне ловіння риби як перед спуском, так і після спуску, на потреби мого маєтку. Також у тому млині, що орендував, залишаю за собою молоття протягом цих трьох років на панські потреби, а також і в ставу, що міститься при садибі, лишаю вільну риболовлю на мої панські потреби, і в присадибному млині — молоття на садибні потреби. Обидва мельники повинні виконувати мою панську роботу відповідно до попередньої повинності, коли в цьому буде потреба. Городи мої присадибні лишаю за собою при садибі і житлі моєму. Спуск дворового ставу припадає, дасть бог, в наступному 1633 році на Петрівку, і після спуску шість тижнів виїмка цього ставу, як раніш бувало, так і (тепер) повинна бути. Дібровою, запущеним і іншим лісом п. Колачковський не має права користуватись протягом трьох років наданої йому оренди, і хтось інший, співорендатор п. Колачковського, не має права користуватись нерубаними лісами.

І на це дав цей мій інвентар, моєю рукою написаний, з печаттю і з підписом руки моєї, рівно як з печаттю і підписом руки п. Колачковського. Писаний в Луцьку, 1631 року, місяця червня 23 дня. Податки, яких я не заплатив, зобов'язуюсь заплатити і віддати на свято Симона, під час ярмарку в Луцьку, цього року, також і борги мої повинен виплатити.

Архив Юго-Западной России,
ч. VI, т. I, № 149, сс. 479—481.

№ 55

1636 рік. 26 вересня. Інвентар сіл Свиди й Видибора

Інвентар від нас — Федора Тиші-Биковського і мене, Магдалини, уродженої Пясочинської Федорової, Тиші-Биковської, даний його милості панові Андрію Чечелу-Новоселецькому, як він повинен поводитись у маєтках наших, нами оцінених у 4 тисячі польських злотих, с. Видиборі і с. Свиди, як повинні виконувати повинності і платити податки і відбувати повинність підводами.

Насамперед мужики (chłopi) багатші повинні давати: грішми по півкопи грошей литовських, по мірці вівса, по два вози сіна, по дві

курки, два гусаки, підводи за 20 миль двічі на рік, а якщо не трапиться їхати, то повинен заплатити по одному польському злотому за кожний віз. Панщина (robota) тих же підданих: влітку три дні на тиждень, весною орати по два дні; три дні орати переліг і три дні двоїти... Бідніші відбувають такі повинності: грішми 20 польських грошей, від кожного диму по курці, влітку працювати один день на тиждень і зимою також один день...

З цих маєтків хлопи і ще бідніші городники мають такі повинності: грішми півзлотого, по курці з диму, влітку робити один день на тиждень, також і зимою... Оренда горілчана з усяких напоїв — мед, пиво, і з млина, яка становить на рік 50 злотих.

Штрафи для підданих: шахрайство — 1/2 копи, звичайна крадіжка — 1/2 злотого, таємна куниця — 1/2 злотого (zemierska), куниця — 1/2 злотого, потюремне — 3 гроші польських.

Все це й. м. п. Андрій Новоселецький, відповідно до цього інвентаря, даного йому нами, в цих селах і з підданих збирати чинші і призначати на панщину, не беручи понад це ні чиншу, ні примушуючи відбувати панщину, але додержуючи інвентаря, повинен поводитись в усьому і більшого не повинен брати і вимагати, як він сам, так і його спадкоємці, забезпечуючи виконання приписів інвентаря заставою в 4 тисячі польських злотих. Відносно цієї застави, якби в чомусь пан Новоселецький порушив наш інвентар, ми можемо його милість і його потомство до всякого суду і уряду в роки земські або рочки гродські київські, до суду головного, трибунального коронного Любельського або якогось іншого воєводства — Київського, Волинського, Брацлавського, Чернигівського і їх консервати подати і з ним діяти за правом.

Цей наш інвентар дали ми панові Чечелу-Новоселецькому за нашими печатями і за підписом панів наших приятелів, пойменованих нижче в підписах на інвентарі; останні на усне наше прохання зволили власноручно підписати і печать прикласти.

Писаний у Видиборі, 6 жовтня 1636 р.

Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, № 49, сс. 414—416.

НАПАДИ ТАТАР НА УКРАЇНУ

№ 56

XVII століття. Друга чверть. Опис нападів татар на Україну. — Г. Боплан

Скажемо тепер, як вони [татари] входять у ворожу країну, щоб її пограбувати, спалити і забрати з собою полонених у неволю.

Хан, який є їх володарем, одержавши наказ від султана вирушити до Польщі, вживає всіх заходів, щоб підготувати військо, тобто армію, кількістю в 80 000 чоловіка, якщо він сам бере участь у поході; в іншому разі військо складається звичайно з 40 000 — 50 000 чоловіка і командування ним доручається комунебудь з мурз. Вдираються вони в країну звичайно лише на початку січня, в усякому разі взимку, щоб не зустріти будьяких перешкод у дорозі і щоб болота й річки не заважали їм пересуватися по всіх напрямках, куди ведуть їх вибрані ними шляхи. Коли вони зібрались і огляд зроблено, військо рушає в похід. Треба сказати для читача, що хоч Крим розташований між 46 і 47 градусами північної широти, проте степи, які містяться на півночі

країни татар, взимку цілком укриті снігом аж до березня; саме це корисне для татар і надає їм сміливості впоряджати такі довгі експедиції, бо їхні коні не підковані і сніг зберігає їм копита; цього не було б, якби земля не була вкрита снігом і, затвердівши під час морозів, вона псувала б копита. Найвизначніші серед них і найбільш заможні підковують своїх коней підковами з волячих рогів, які пришивають до копит ремінцями на зразок дратви або цвяшків; але такі підкови тримаються дуже недовго і швидко губляться. Ось чому татари бояться безсніжної зими, а також ожеледиці, коли не можуть не ковзати навіть найкраще підковані коні.

Під час походу вони роблять лише невеличкі переходи, звичайно по 6 французьких миль за день, і рухаються таким чином день-у-день, розраховуючи свій час і засоби так, щоб встигнути повернутись додому раніш, ніж розтане лід, і щоб повернення було щасливим. Таким чином вони наближаються до кордонів Польщі, йдучи по балках, які вони розшукують і які тягнуться одна по одній; це для того, щоб сховатися в полі і не бути поміченими з боку козаків, розташованих чатами в різних місцях, щоб дізнатися про їх [татар] появу й напрям руху і сповістити про це населення. Але татари вживають зазначених хитрощів, рухаючись лише по балках; ввечері, спиняючись на ночівлю, вони не запалюють вогню з тої ж причини і посилають поперед себе розвідувачів, щоб спіймати кількох козаків і одержати відомості про ворогів з метою кінець-кінцем якнайспритніше й наймайстерніше захопити їх зненацька.

Татари йдуть фронтом у 100 коней, тобто власне в 300, бо кожний татарин має на поводі ще по двоє коней для зміни, як було вже зазначено вище. Їхній фронт простягається на 800 — 1000 кроків, а в глибину має від 800 до 1000 коней, розтягаючись таким чином більш як на 3 — 4 великих милі, коли вони йдуть густою лавою; інакше вони розтягаються лінією більш як 10 миль. Це дивне видовище для того, хто його бачить, бо 80 000 татар мають понад двісті тисяч коней. Дерева в лісі не стоять так густо, як коні на той час у степу; здалеку здається, що якась хмара здіймається на горизонті і, наближаючись, поступово росте, викликаючи жах у найбільш відважних людей; я маю на увазі тих, які не звикли бачити таке велике скупчення війська. Так рухається ця велика армія, спиняючись щогодини на 1/4 години, щоб дати можливість помочитися коням, які вимуштрувані так добре, що неодмінно користуються кожною зупинкою; тоді ж і татари злазять з коней, щоб зробити те саме, потім вони знову сідають на коней і, не гаючи часу, їдуть далі. Все це робиться по свистку.

Наблизившися до ворожого кордону на 3 або 4 милі, вони спиняються на два або три дні в добре вибраній місцевості, де на їх думку вони будуть заховані від ворога. Тоді вони дають перепочити своїй армії, яку розташовують так: розділяють її на три частини, з яких дві складають один корпус, а третя ділиться ще на два загони, які утворюють два крила, тобто правий і лівий фланг. В такій диспозиції вони входять у країну. Головний корпус, що зветься їхньою мовою кошем, іде густою масою разом з крилами, повільно, але вдень і вночі, даючи не більше години на годування коней і не чинячи жодних спустошень, аж поки не заглибляться в країну на 60 або 80 миль. Тоді вони починають повертати корпус назад тим же кроком, а ксмандувач відпускає крила, які мають дозвіл відійти кожне в свій бік на відстань 8 або 12 миль від головного корпусу, але половина вперед, а половина вбік. Я забув сказати, що кожне крило, маючи від 8 до

10 тисяч чоловіка, знову таки поділяється на 10 або 12 загонів по 500 або 600 татар у кожному; ці загони розходяться в різні боки, нападають на села, ставлячи навколо їх по 4 вартових пости і запалюючи по ночах також великі вогнища, щоб жоден селянин не міг втекти; потім вони грабують, палять, убивають усіх, хто чинить опір, беруть у полон тих, хто їм піддається, не лише чоловіків, жінок і немовлят, а також і худобу — коней, волів, овець, кіз і т. д.; щодо свиней, то вони їх зганяють увечері в одне місце — клуню або якесь інше приміщення, і потім підпалюють з чотирьох боків; це вони роблять через огиду до цих тварин.

Ці крила, як ми сказали, маючи наказ не віддалятися більш як на 8 — 12 миль, повертаються з своєю здобиччю до головного корпусу, який легко знайти, бо він лишає за собою великий слід, рухаючись уперед фронтом у 500 коней; отже треба лише стежити за слідом, щоб через 4 або 5 годин з'єднатися з головним корпусом. Як тільки загони повернуться, від корпусу відділяються два інші крила в такій же кількості, як і перші; одно йде праворуч, друге — ліворуч, щоб вчинити такий же грабунок; потім вони повертаються, і знову від головного корпусу відділяються два свіжих крила, які чинять те ж, що й попередні крила. Таким чином вони роблять послідовно свої наскоки без кількісного будьколи зменшення головного корпусу; він завжди складається з двох третин усієї армії, рухається, як ми сказали, лише кроком, щоб не стомлюватись і бути готовими до бою з польською армією, якщо натраплять на неї, хоч вони й не мають наміру зустрінутися з нею, а, навпаки, всіляко, наскільки можливо, ухиляються від такої зустрічі.

Вони ніколи не повертаються тим же шляхом, яким увійшли, а роблять щось подібне до дуги, щоб найкраще ухилитися від польської армії, бо вони ніколи не б'ються інакше, як обороняючись, та й то лише в разі крайньої потреби. Навіть тоді, коли їх десять проти одного, вони ще розмірковують, чи слід напасти першими, бо ці хижаки (так треба назвати татар) прямують до Польщі аж ніяк не для бою, а з метою грабувати і захопити здобич зненацька. Але коли вони натраплять на поляків, ті легко перемагають їх і примушують повертатися назад скоріше, ніж кроком. Кінець-кінцем, вдосталь поблукавши [по країні] і пограбувавши її, татари повертаються в степи-пустелі на кордоні, які простягаються на 30 — 40 миль в глибину; тут, почуваючи себе вже в безпеці, вони роблять довгу зупинку, відпочивають і приводять себе до ладу, якщо мали втрати, зустрівшися з поляками.

Під час цього відпочинку, який триває тиждень, вони збирають до купи всю здобич, яка складається з рабів і з тварин, і ділять усе між собою. Найбільш нелюдське серце зворушилося б, бачачи розлуку чоловіка з дружиною, матері з дочкою, без надії знову побачитися колись, ідучи в тяжку неволю до язичників-магометан, які роблять їм тисячі мерзотностей. Їхня [татар] грубість дозволяє їм чинити незчисленні паскудства, як от гвалтувати дівчат і жінок у присутності батьків і чоловіків, навіть перед очима в батьків обрізувати дітей, щоб обернути їх у магометанство. Нарешті, в найнечутливіших людей здригнулося б серце, чуючи вигуки й співи [переможців] серед плачу й стогону цих нещасних руських, які голосять і виють, плачучи. Ці бідолашні розлучаються, [ідучи] в різні країни, — одних відправляють до Константинополя, других до Криму, третіх до Анатолії і т. д.

Ось коротко про те, як татари на протязі менше двох тижнів грабують і захоплюють полонених в кількості понад 50 000 душ, як вони

поводяться з своїми рабами, поділивши їх між собою, і продають їх, повернувшися на батьківщину, на свій розсуд.

Скажемо тепер, як татари чинять наскоки на Польщу влітку, в кількості звичайно від 10 до 20 тисяч, бо більше число їх дуже швидко попомітили б. Ось як вони входять у країну. Бачачи, що перебувають на відстані від 20 до 30 миль від кордону, вони ділять військо на 10 або 12 загонів, з яких кожний складається з тисячі коней. Потім половину війська, яка складається з 5 або 6 загонів, посилають праворуч, на відстані загін від загону на одну або півтори милі. Те ж саме роблять вони з другою половиною війська, яка йде ліворуч на такій же відстані; це роблять, щоб мати можливість тримати фронт у 10 або 12 миль завдовжки. Попереду, на відстані однієї милі, йде загін розвідувачів, щоб захопити „язика" з метою дізнатися, куди скеровувати рух.

Таким чином ідуть вони дугою, дуже тісними лавами, щоб у призначений день одразу опинитись у певному для зустрічі місці, на відстані 2 — 3 милі від кордону, подібно до того, як радіуси збігаються до центра. Причиною руху їх окремими загонами є страх, щоб козаки, які завжди розташовані по степах чатами за 2 або 3 милі одна від одної, помітивши татар, не дізналися про точну кількість їх; в даному ж разі вони можуть сповістити лише про помічений загін. Козаки, виявивши татар, прожогом кидаються назад, щоб ударити на сполох у країні; але, бачачи загін в тисячу або близько тисячі чоловіка, вони не дуже турбуються. Трапляється, що населення буває застукане зненацька через кілька днів після сповіщення. Нарешті, татари переходять через кордон, ідучи шляхом між двома великими річками, завжди по найвищих місцях, шукаючи верхів'їв маленьких річок, які вливаються в великі, одні — в першу, інші — в другу. Таким чином вони не зустрічають ніяких перепон у своєму русі, грабують і чинять спустошення, як і перші, але не вдираються в країну глибше, як на 6 — 10 миль, і швидко повертаються назад, не залишаючись у країні більше двох днів; далі вони відходять, як це було зазначено вище, ділять здобич і розходяться по своїх домівках.

G. de Beauplan, Description de l'Ukranie, cc. 83—94.

КОЗАКИ. ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ З КОЗАКАМИ ДОНСЬКИМИ

№ 57

XVII століття. Друга чверть. Морські походи козаків. — Г. Боплан

Коли вони [козаки] мають намір впорядити морський похід, то беруть на це дозвіл не в короля, а в гетьмана. Далі вони збирають „Ruds", тобто раду, і обирають отамана, що має стати на чолі експедиції, додержуючись тих же церемоній, як і під час обрання гетьмана, але обирають його лише на певний час. Потім вони йдуть до військової скарбниці, яка є й місцем збору, і починають будувати човни завдовжки 60 футів, завширшки 10 або 12 футів і завглибшки 12 футів. Таке судно не має киля; в основі його човен з верби або з липи, довжиною приблизно 45 футів; дно й борти обкладаються й підвищуються дошками в 10—12 футів довжини і приблизно 1 фут ширини, які скріпляються і прибиваються цвяхами так, що кожна дошка виступає над попередньою, як будуються річкові судна, аж поки вони не дося-

гають 12 футів висоти і 60 футів довжини, поступово розширяючись угору.

Тут бачимо жмути з очерету завтовшки як барило, зв'язані один з одним кінцями так, що вони, облямовуючи судно, простягаються від одного кінця його до другого. Вони міцно прив'язані до судна вірьовками з кори липи або черешні.

Козаки будують свої судна так же, як звикли будувати й наші теслярі, з перегородками й поперечними лавами; потім осмолюють їх. Судна оснащені двома кермами, по одному з кожного кінця, бо через свою велику довжину вони [судна] потребували б багато часу для звертання на другий галс, якби з'явилася така потреба для відступу назад. Вони мають звичайно від 10 до 12 весел з кожного боку і пливуть швидше, ніж турецькі весельні галери; вони мають також щоглу, на якій підіймається досить поганий парус, але лише в добру погоду, а під час негоди козаки воліють плисти на веслах. На цих суднах немає палуби, і коли вони наповняються водою, прив'язаний навколо бортів очерет заважає їм потонути в морі.

Козаки зберігають свої сухарі в бочках 10 футів довжиною і 4 фути в діаметрі, міцно прив'язаних; вони виймають [сухарі з бочок] через дірку. У них також є бочка з вареним пшоном і бочка з рідким тістом, які вони їдять, змішавши разом, дуже люблячи цю страву, яка править їм за їжу й за питво і має кислуватий смак; вони звуть її саламаха, тобто чудова їжа. Щодо мене, то я не знаходив у ній особливого смаку і коли вживав під час моїх подорожей, то лише тому, що не мав кращої.

Цей народ дуже тверезий і якщо знайдеться між ними п'яний, то командуючий наказує кинути його за борт. Їм заборонено брати з собою горілку, бо вони дуже шанують тверезість під час своїх походів і експедицій.

Коли вони приймають рішення розпочати війну проти татар, щоб помститися за вчинені ними шкоди й грабунки, то звичайно вибирають для цього осінь. З цією метою вони посилають до Запоріжжя знаряддя, потрібне для походу й подорожі і для будування їхніх суден, і взагалі все, що на їх думку буде придатне для задоволення потреб; потім вони вирушають у похід в кількості 5 або 6 тисяч добрих козаків, міцно озброєних, і прямують до Запоріжжя будувати судна. 60 чоловіка беруться за будування кожного судна і роблять його на протязі двох тижнів, бо, як я зазначав, вони знають усі ремества. Отже через 2 або 3 тижні в них готові вісімдесят або сто суден вищезгаданої конструкції. В кожному судні вміщається від 50 до 70 чоловіка, озброєних кожний двома рушницями й шаблею, по боках ставиться від 4 до 6 фальконет, а також додається потрібна кількість харчів. На кожен човен припадає також шість фунтів пороху, достатня кількість олова і запас ядер для фальконет. На кожному є також годинник.

Одягнені вони [козаки] в сорочки й штани і мають ще одну пару для зміни, кепський жупан та шапку. Такий є літучий загін козаків на Чорному морі, здатний атакувати найкращі міста Анатолії.

З зазначеним спорядженням козаки спускаються вниз по Дніпру. Отаман має свою відзнаку на щоглі і пливе звичайно на деякій відстані попереду всього флоту; всі ж судна пливуть так близько одно від одного, що майже стикаються веслами.

Турки звичайно бувають заздалегідь попереджені і мають напоготові в гирлі Дніпра кілька галер, щоб перешкодити козакам виплисти в море. Але ті виявляються хитрішими і виходять у темну ніч, близько

до настання молодика, ховаючись в очереті, що росте за 3 або 4 милі від гирла Дніпра, куди галери не наважуються заходити, бо кілька разів уже гинули там; вони [турки] задовольняються тим, що вичікують козаків під час переходу і завжди бувають несподівано застукані. Але й козаки не можуть так раптово проплисти, щоб бути не поміченими. Тоді сполох поширюється на всю країну і доходить аж до Константинополя. Зауважте, що вони вирушають лише після свята св. Івана, щоб повернутися додому щонайпізніше на початку серпня. Султан розсилає гінців по всьому узбережжю Анатолії, Болгарії і Румелії, щоб усі були насторожі, і попереджає, що козаки на морі, але всі ці заходи марні, бо козаки так удало використовують час і пору року, що через тридцять або сорок годин вони вже в Анатолії, де висідають на берег, маючи кожний рушницю, і залишають на кожному судні для охорони лише по два чоловіка і по два хлопчики. Вони несподівано нападають на міста, захоплюють, грабують і спалюють, заглиблюючись іноді від берега на милю, але негайно ж повертаються, відчалюють від берега із здобиччю і пливуть в інше місце шукати долі. Якщо вони щасливо натрапляють на щось відповідне, то роблять напад; якщо ні — повертаються із здобиччю додому. Коли вони зустрічають турецькі галери або інші судна, вони їх переслідують, атакують і захоплюють. Ось як вони тут поводяться. Через те, що їхні судна підвищуються над рівнем води не більш як на два з половиною фути, вони помічають корабель або галеру раніш, ніж самі будуть помічені. Потім вони підіймають щогли на суднах, спостерігають, під яким напрямом вітру вони пливуть, і намагаються триматися так, щоб до вечора сонце було у них з тилу. За годину до заходу сонця вони підсилено гребуть у напрямі до корабля або галери, аж поки не підійдуть на відстань одної милі, щоб не спускати їх з очей, і стежать за ними. Коло півночі, після сигналу, вони щосили гребуть до корабля, при чому половина екіпажу цілком готова до бою і чекає лише абордажу, щоб вдертися в середину корабля. Екіпаж його вражений атакою 80 або 100 суден, що перемагають корабель силою людей, які вмить захоплюють його. Коли це сталося, козаки грабують усі знайдені гроші й дрібні товари, які не псуються від води, забирають усі гармати і все, що на їх думку може їм придатися, потім топлять корабель із людьми. Так діють козаки. Якби вони вміли керувати кораблем або галерою, то також повели б їх за собою, але вони не обізнані з таким керуванням.

Після цього треба повертатися до свого краю. В гирлі ж Дніпра стоїть подвоєна варта, щоб поквитатися з козаками. Але вони сміються з цього, хоч і знесилені, бо не може бути, щоб у витриманих боях вони не втратили багатьох і щоб море не поглинуло кількох з їхніх суден, не таких міцних, щоб жодне з них не загинуло. Вони причалюють у затоці, розташованій за 3 або 4 милі на схід від Очакова; тут на відстані 1/4 милі від моря тягнеться в бік Дніпра на добрих три милі дуже глибока балка, яка іноді наповнюється водою на півфута. Козаки сходять на берег і починають по двісті або по триста чоловіка одразу перетягати волоком судна одно по одному, і менше ніж через два або три дні переходять у Дніпро з усією здобиччю. Так вони ухиляються від бою з галерами, які стережуть гирло Дніпра на траверзі Очакова. Нарешті вони повертаються до військової скарбниці, де ділять між собою здобич, як я зазначив вище.

Є в них ще один шлях до повернення: вони повертаються через Донський лиман, проходячи через протоку між Таманню і Керчю і йдучи по лиману до річки Міус і далі по цій річці, аж поки вона може

підняти їхні судна, бо від верхів'я її до Тачаводи [Вовчі Води] не більше одної милі. Тачавода ж впадає в Самару, а Самара в Дніпро на одну милю вище Кодака. Але вони рідко повертаються цим шляхом, бо він дуже довгий. Іноді вони обирають цей шлях, щоб вийти в море, коли в гирлі Дніпра стоять великі турецькі сили, які перешкоджають їм вийти, або коли у них [козаків] менше як 20—25 суден.

Якщо галери натрапляють на козаків у морі вдень, то вони відкривають по них сильний вогонь з гармат, розганяють їх, як купку шпаків, і топлять кілька суден, викликаючи такий переполох, що ті, які уціліли, швидко розбігаються в усі боки. Але коли козаки б'ються з галерами, вони сходять з своїх лав, прив'язують весла до уключин перев'язками з лози, і коли зроблять постріл з рушниці, товариші подають їм другі, вже набиті, щоб знову стріляти; так вони стріляють безупинно і до того дуже влучно. Хоч галери можуть битися кожна лише з одним судном, але вони дуже шкодять [козакам] своїми гарматами, так що козаки завжди втрачають під час цих боїв дві третини свого складу; рідко вони повертаються з половиною свого екіпажу, але привозять з собою багату здобич, як от іспанські реали, арабські цехіни, килими, золотий грезет, шовкові й бавовняні тканини та інші високоцінні товари...

G. de Beauplan, Description de l'Ucranie, cc. 105—114.

№ 58

1626 рік. Оповідання запорізького старшини Олексія Шафрана в Москві про зв'язки запорожців і донських козаків

Живет де он Олеша на Дону 18 лет; а иные его товарищи живут лет по 5 и 6; а всех де их на Дону есть с 1000 человек; а в Запорогах де донских козаков так же много, — мало [не] в полы того, сколько их, только живут переходя: они ходят на Дон, а з Дону казаки к нам, и живут сколько где хто хочет. А повелось де у них то з донскими казаками изстари, что меж себя сходятца и живут вместе в одних куренях.

Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, № 19, с. 290.

№ 59

1626 рік. Спільний похід запорожців і донських козаків на Туреччину. — Відписка царю астраханських воєвод П. Головіна і О. Зубова

В нынешнем во 134 году, в осень ходили на море донских казаков тысячи с две да с ними же де на море пристали в трех сот стругех с десять тысячь запорожских черкас и те де, государь, донские казаки и запорожские черкасы ходили морем в судех войною под турские городы и взяли турских три городы Трапизон, а иные городом имян не упомнят; и тех де донских казаков на море турские люди пришед на каторгах побили с пять сот человек лучших людей, да запорожских черкас побили с восемь сот человек и с моря де государь донские достальные казаки пришли на Дон к себе в городки, да после де государь их в скоре пришли на Дон к казакам с моря ж запорожских черкас с пять сот человек, зазимовали у казаков на Дону...

Историческое описание земли Войска Донского, т. I, с. 128.

№ 60

1632 рік. Початок року. Оповідання донських козаків російському стрілецькому п'ятидесятникові В. Угрюмову про союз запорожців і донців

Да и тот де у нас, у казаков, на Дону слух есть ж, что де государь на нас, холопей своих, нынеча на весне указал послать на Дон посылку, чтоб нас, холопей ево, всех з Дону збити, и по Дону де будут государевы городы ставить, а как де у нас у казаков на Дону с Москвы про посылку подлинная весть учинитца, и мы де тотчас з Дону отпишем в Запороги к запороским черкасом, и к нам де придут на помочь запороские черкасы многие люди, тысеч десеть и больши. А у нас де, у донских казаков, з запороскими черкасы приговор учинен таков: как приходу откуда чаять каких донских людей многих на Дон или в Запороги, и запороским черкасом на Дону нам, казаком, помогать, а нам, донским казаком, помогать запороским черкасом, а Дону де нам так бес крови не покидывать.

Русская историческая библиотека, т. XVIII, Донские дела, кн. I, с. 340.

№ 61

1635 рік. Спільний похід запорожців і донських козаків під Керч. — Звідомлення В. Струкова

Апреля в 20-й день с Дону атаманы и казаки пошли на Черное море тридцать четыре струга. Атаман с ними Алексей Лом, да с ними запорожской полковник Сулим с запорожскими черкасы, да к ним же де на море погребло тридцать стругов черкас; а еще де их из Запорог двадцать стругов на море идет и с донским войском сошлись вместе и быть им под Керчью приступати; а с моря идучи назад, промышлять им над Азовом и лестницы на море делают, а срок положен Петров день...

Историческое описание земли Войска Донского, т. I, с. 169.

МІСТА

№ 62

Київ у другій чверті XVII століття. — Г. Боплан

Київ, який раніше звався Кизовією, був колись одним з найстаріших міст Європи, як про те свідчать рештки старовини, а саме висота і ширина його укріплень, глибина його ровів, руїни його церков, старовинні гробниці кількох князів, що поховані там. З його церков лишилися на спомин лише дві — це св. Софія і св. Михайло; від усіх інших бачимо лише руїни, як от від церкви св. Василя, від якої ще видно мури висотою 5—6 футів з грецькими написами на штукатурці віком понад 1 400 років, майже стерті через свою давність. Серед руїн цих церков знаходять гробниці кількох руських княгинь.

Церкви св. Софії і св. Михайла були відбудовані в їх старовинному вигляді. Софійська церква має гарний фасад і прекрасний вигляд, з якого боку на неї не поглянути; бо стіни її, як це видно, прикрашені кількома фігурами і зображеннями подій, виконаними мозаїкою. Ця робота складається з дуже маленьких камінців різного кольору, які

блищать наче скло, і так удало підібрані, що не можна розібрати, чи це живопис, чи вишивка по канві. Склепіння зроблене з самих глиняних черепків, наповнених і обмазаних з усіх боків гіпсом. В цій церкві є пам'ятники кількох князів; при ній живе й архімандрит. Церква св. Михайла зветься золотоверхою, бо вона вкрита золоченими пластинками. В ній показують мощі св. Варвари, що, як кажуть, були перенесені сюди з Нікомідії під час війни.

Це старовинне місто розташоване на рівнині, на вершині гори, яка височиться з одного боку над усією навколишньою рівниною, а з другого — над Борісфеном, що тече коло підошви цієї гори; між нею і згаданою річкою розташований новий Київ — місто, що тепер мало заселене і має не більше як 5—6 тисяч жителів. В довжину воно простягається вздовж Борісфена на 4 000 кроків, в ширину від Борісфена до гори — на 3 000 кроків; воно оточене поганим ровом шириною 25 футів, має трикутну форму і оточене дерев'яною стіною з баштами з того ж матеріалу. Його замок розташований на вершині однієї гори, що підноситься над нижнім містом, але над якою височиться старий Київ.

Римсько-католицьке населення має в цьому місті чотири церкви, а саме: кафедральний собор, домініканську церкву на базарі, церкву бернардинців під горою і з недавнього часу — церкву єзуїтську, яка міститься між бернардинцями і річкою. Греко-католицьке (православне) населення має щось із десять церков, які воно називає „серквіль". Одну з них, при якій розташований університет або академія і яка міститься біля ратуші, вони звуть „Браша-серквіль" (Братська церква); друга, збудована коло підніжжя замку, зветься св. Микола, якщо пам'ять мене не зраджує. Решта розташована в різних частинах міста, але я не пам'ятаю про це в подробицях.

Це місто має лише три гарних вулиці. Всі інші — не прямі, не правильно вигнуті, а покручені на зразок лабіринту. Місто вважається немов поділеним на дві частини, з яких одну, де стоїть кафедральна церква, звуть Єпіскопським містом, а другу, в якій містяться інші три церкви, римсько-католицькі і грецькі (православні), звуть Магістратським.

Місто є значним торговельним центром країни; предметами торгівлі є збіжжя, хутра, віск, мед, сало, солона риба та ін. В ньому перебувають єпіскоп, начальник війська, каштелян, староста і грод (?). Воно підлягає чотирьом юрисдикціям: судові єпіскопському, палатинському, або старостинському, що є те саме; третій — це суд війта, а останній — суд лавників і райців [радників].

Будинки тут збудовані на московський зразок, усі на один поверх, досить низькі, зрідка вищі, ніж на один поверх. Населення користується свічками, зробленими з трісок; вони коштують так дешево, що за подвійний денар можна освітлювати найдовшу зимову ніч...

G. de Beauplan, Description de l'Ucranie, cc. 11—15.

№ 63

1634 рік. Підтвердження королем Владіславом IV прав міста Києва згідно з привілеями Сігізмунда III 1588 року 10 травня і 1619 року 15 лютого (уривок)

Владислав IV, божиею милостию, король польский е. t. с. Ведомо чиним сим листом всем вопче и всякому особно, кому то ведати належит. Что показывали пред нами мещане города нашего Киева права

и привилия свои, содержащие в себе розные наданья и подтвержденья волности городу Киеву, от святобливых предков наших, королей их милостей полских и великих князей литовских служащие, и били нам челом, чтобы есми им властию нашею королевскою утвердили и укрепили те права, привилия, волности и всякие наданья, которые в себе содержат: первой привилей, на харатье, наяснейшого короля, его милости святой памяти Жигимунта Третьего, пана отца нашего, с подписью руки его, с печатью малою корунною, писмом латынским писаный, под датою в Кракове, лета господня 1588, мая 10 дня.

И тем привилием своим его королевская милость, святой памяти пан отец наш, первые привилия и земли, тому городу Киеву от святобливых предков наших, королей их милостей полских и великих князей литовских, Александра, князя литовского, а потом короля полского, Жигимунта Перваго, Жигимунта Августа и Стефана, на розные волности и доходы градцкие наданые подтвердити изволил, и теми привилиями тому городу и мещаном киевским первее право неметцкое, нареченное майдебурское, жителем киевским всем так веры кафтолитцкие римские, как греческие и армянские обретающимся и наследником их вечно есть наданное, чтоб по тому праву майдебургскому во всех вещех и делех жили и управлялись таковым обычаем, как город наш Вильно то право майдебургское держит и управляется; а от прав полских, литовских и русских и от всех обычаев, тому праву майдебургскому противных, вышереченных мещан свобожая. Увольняя также тех воспомяненных мещан от всяких вин, заповедей, должности, силы и власти воеводе, судей и иных урядников наших и иных наместников, которые о всякой вещи и деле головном и градцком заданном, из каковы нибудь причины на суд позваны, не имеют нигде инде ставати и отвечати, толко пред своим войтом; а войт и рада пред престолом нашим, где грамотами нашими позваны будут, во всяком деле тем же, а не иным, правом майдебургским исцом своим отвечати должны. Тому же войту дана власть полная теми ж привилиями все дела головные судити и преступных казнити теми всеми обычаи, как то право вышереченное майдебурское во всех своих главах, статьях и заключеньях содержит.

Теми ж привилиями поволены всякие ремесла ремесленником работать и под властию и судом городцким те ремесленики оставлены, кроме дву ремесленников со всякого ремесла, которые на услуге городовой и под судом городовым быти имеют поволено. Также и дана силу и власть воспомяненным мещанам города нашего Киева всякий склад имети пива, меду и вина, и то все продавати, а оттуда доход на нужды города того обращати. Также меренье меду, сиречь ведерко, которым мед мереют; также горелки волное продавати и всякие в торгу полки, резницы и стулы и лавки, для продаванья харчей и всякие мелочи, так однако, что от всякие корчмы по две копы платити должны. Также воскобойня, где воск вытиска... со всеми доходами, тем же мещаном надана. Также мещан тех вышереченных от некоторого обычая, в городе Киевском изстари будучого, которой они называют осмениство, уволнено, что об том никакие обиды и теснения имети не будут и ничего от таковых никто брати не посмеют, хотя б были в таком деле и найдены. Теми ж привилиями уволнено мещан киевских во всех державах наших, в Коруне и Великом Княжестве Литовском, от всяких мыт и пошлин, землею и водою, и волно тем мещаном и купцом киевским с товарами и куплями всякими итти и ехати и судами водяными плыти без плаченья всякого мыта, так королевского, как княжеского, панского, духовного и мирского чину. Те же мещане ки-

евские уволнены от всяких послов наших, гонцов, также от всех податков а от подвод под тех послов даванья, от казны и лошадей береженья, также с послы в орду хоженья и лошадей у них имати не велено, от судов и всяких утеснений от урядников киевских тех же мещан уволено.

Также всяких людей иноземцев приходящих в городе том Киеве живущих и куплею промышляющих, со всеми их службами, податми и доходами, тем же мещаном в область подано.

Также, что преж сего некогда воеводы киевские по дванадесять коп денег вины имали от тех мещан, у которых в летнее время огнь в дому вынимано, и от тоя вины мещан волных учинено, и мещаном всем, купцом и ремесленником, огнь и вдомах своих в ночи, или когданибудь, кроме летнее поры, при панствах добровольно, без всякие вины, урядников наших городовых, или каковых нибудь утеснения, имети и держати повелено. Духовным, сиречь бископом веры каталитцкой римской, и митрополитом киевским и всем духовным, в Киеве свои доходы имущим, все издавна обыклые подати цело сохранено, в которые король его милость в сие время вступатися не хотел. Также две ярманки в год тем же мещаном надано. О чем тот привилей святой памяти короля его милости пана отца нашего, на подтвержденья первых привилиев и крепостей, на земли, тому городу Киеву наданных, служащей, все те наданья явственно и доволно в себе писмом латынским описует.

Также повинности, по рассмотрению тех наданей на вышереченных мещан наших вложенные, в том же привилии суть объявлены, а именно: служба военная и сторожа на городе, которая в ночи кричит. Те же мещане киевские показывали другой привилей, харатейной, наяснейшего святой памяти короля его милости пана отца нашего, писмом полским писанной, под датою в Кракове, лета 1588, мая 10 дня, которым привилеем своим его королевская милость также первые привилия предков своих, королей их милостей, святой памяти Жигимунта Августа и Стефана, на откуп корчмей тем мещаном киевским в городе Киеве медовых, винных и пивных, по осми сот коп грошей литовских, на всякой год на две уплаченья даные, подтвердити изволили; в котором откупе явственно изъявлено и обережено, чтобы воеводы тамошные киевские к тем корчмам никакова дела не имели и никакие им помешки не чинили. Также ротмистры наши, десятники, товарыщи рот их, митрополитцкие, бискупские люди, архимандриты и игумены, сами они на господ своих и иных живущих в городе и в монастырях киевских корчем к прибыли своей заводити; и как в городе так за городом и на передместьях в кляшторе и в монастырех никакова питья для продаванья держати не имеют, кроме самих мещан киевских, или кому они поволят; а кто б хотел, мимо сей указ и уставы, корчмы на себя заводити и продажи к прибыли своей имети, то они с вожем, на то им приданным, таковые корчмы и продажи забирати имеют, в чем воеводы тамошные помочь им чинити должны, и половину питей и судов забранных корчемных имеют отдавать на город, а другую половину мещане при себе оставляти имеют, а в том никто им не должен противен быти, под заповедью ста рублев денег на всякого такового, который бы в том чинился противным. В том же привилии поволено ротмистру городовому имети пивоварню, для варенья пива и сыченья меду про обиход его, не для продажи, о чем тот привилей подтвержденной святой памяти короля его милости Жигимунта Третьяго, пана отца нашего, с приписью руки его, ширее в себе то объявляет.

Те ж мещане киевские показывали третей привилей, харатейной, наяснейшого святой памяти короля его милости того ж пана отца нашего, с приписью руки его и с печатью корунною, под датою в Кракове мая 10 дня лета 1588, на потверженье первых привилеев святой памяти королей их милостей, Жигимунта Августа и Стефана, тем же мещаном киевским на волное избрание меж себя войта наданых, где явственно описует, что тем мещаном киевским, по стародавнему их звычаю и волности своей, ныне и потом сами меж себя, посреди себя мещан киевских, которые под правом майдебургским сидят, по воли и улюбленьи, своего войта себе волно избирать; однако тем обычаем, что они, избравши людей добрых и достойных 4 человеки на тот уряд войтовский, нам господарю объявити и от них единого достоинство через лист свой похвалити должны; а мы господарь им того до живота подати и привилеем своим утвердити имеем, как о том, те привилия ширее в себе объявляют. Те ж мещане киевские показывали пред нами привилей харатейной, от святые памяти короля его милости Жигимонта Третьего, пана отца нашего, с приписью руки его и с печатью великою корунною, писмом полским писаный, под датою в Варшаве на сейме валном, лета 1619, февраля 15 дня, тем же мещаном данный, на то, чтоб никакой жид и никаков купец, откуда нибудь в город наш Киев приедет, нигде инде не становился во дворе, толко на гостином дворе местцком, и ни с каковым приезжим купцом никакова торгу не чинил, товаров у него не покупал и своего товару ему не продавал, толко чтоб с мещаны нашими киевскими торги свои имели, товары им продавали и у них товары себе надобные покупали, и не мешкая во граде нашем Киеве болши одной недели, отдав обыклые подати из двора гостинаго в ратуш, чтоб прочь из города выезжали.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. X, СПБ, 1878, № 3, сс. 635—641.

МОНАСТИРСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

№ 64

1630 рік. 28 лютого. Універсал гетьмана Григорія Чорного з забороною козакам порушувати земельні права Києво-Печерського монастиря

Мы, Григорей Савич Чорный, гетман, полковницы, сотники, атаманы войска его королевской милости запорожского, подчас конклюзий комисии зехавшися до Киева — всем вобец и каждому з особна паном товарыщом нашим войска его королевской милости запорожского, которые суть в приповеди до службы его королевской милости и Речи Посполитое захованы, обывателем черкасским, доброго здоровия! — Вы, от господа бога повеншовавши, ведомо чиним: перекладал пред нами перешкоду ясне в бозе превелебный отец его милость пан Петр Могила, воеводичь земел Молдавских, милостию божию архимандрит, со всею еже о Христе братиею святое великое чюдотворное Печерское Киевское Лавры, же вы в пасеце манастеря Печерского, которая лежит к грунтам в старостве Черкасском, за привилеем его королевской милости пана нашего милостиваго, великие перешкоды чините: без ведомости его милости и того там брата (который на тот час там кгрунтом и пасекою заведовати будет), в кгрунты вдершисе, лес пустошите и брата, которыи высланый бывает, зневажаете, што се деет противко воли самого бога и самого нашего су-

мления, же, место помноженья церкви божей, сами оную ущербляем. Прето повагою коммисии сее, владзою гетманства моего и всего войска срокго росказуем, абысте кождый из вас в кгрунт помененого монастыря Печерского вступу жадного не мел и в лис без воли и листу его милости отца архимандрита и ногою не вступовал, а естли бы который из вас противным и упорным против сего листовного заказу нашего знайдодовалсе, таковый кождый судового караня от всего войска не увойдет, иначей не чинечи конечне, што, так ствердивши, при печати войсковой писарю войсковому подписатисе казалисмо. Деялося в Киеве, февраля 28 дня, 1630 року. Константы Волк, писар войсковый. У сего листа печат одна.

Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, кн. VIII, отд. 3, сс. 9—10.

НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНЕ ГНОБЛЕННЯ УКРАЇНИ ШЛЯХЕТСЬКОЮ ПОЛЬЩЕЮ

№ 65

1630 рік. 6 лютого. Лист князя Д. Заславського про підлягання перебуваючих у його маєтках православних священиків уніатському митрополитові і єпіскопам

Владислав Домінік, князь з Острога Заславський, граф на Тарнові. Відомо, що всі в світі речі тримаються порядком, який мудрі люди називають душею речей, що без нього [порядку] ніяка держава і республіка існувати не може, і що основою цього порядку є послух, де молодші — старших, сини — батьків, вівці своїх пастирів повинні слухатись, а коли так, то й у духовній організації такий порядок потрібний.

Цього порядку, як бачу, дуже бракує руським духовним, що в схізмі живуть, бо їх пресвітери, наче блудні вівці без законного пастиря ходять. Тому, виконуючи свої католицькі обов'язки, бажаючи бачити порядок замість безладдя серед руських духовних, що живуть у моїх володіннях, всіх священиків під владу і юрисдикцію тих законних пастирів, митрополита, єпіскопів або владик, що є в єдності з святою римсько-католицькою церквою, віддаю і хочу, щоб було так: щоб у моїх володіннях усі миряни своїм священикам, а священики своєму митрополитові і владикам, у святій єдності перебуваючим, корилися, під загрозою суду і кари неслухняним, які наказую виконувати старостам і урядникам у володіннях моїх.

Додаю, що якби хто з шляхти, слуг моїх, які держать мій маєток, схотів би чинити перешкоди в духовному нагляді уніатських владик, то цим він втратить маєток, якщо буде приписувати собі право патронату, яке власне належить спадковим панам.

Цим же листом моїм звільняю священиків, що живуть у святій єдності, від усіх повинностей і контрибуцій.

Дано в Дубно 16 лютого, року божого 1630.

Архив Юго-Западной России, ч. VI т. VI, Киев, 1883, № 246, сс. 611—613.

№ 66

1635 рік. 4 березня. Розпорядження короля Владіслава IV про заборону православним на Україні і в Білорусії мати вищі школи

В київських і віленських школах дозволяємо також учитись неуніатам по-грецьки і латині, проте, щоб учили гуманістичні науки, але тільки не вище діалектики і логіки.

Архив Юго-Западной России,
ч. I, т. VI, № 279, с. 696.

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ В 1630—1635 РР. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ

№ 67

1627 рік. Липень. Свідчення в Москві О. Лукомського про події на Україні і про українсько-російські відносини

135 года июля в 26 день писали ко государю из Путивля стольник и воеводы, Богдан Нагово да Петр Бунаков, и прислали с путивльцом с Семеном Рослаго выходца литвина Александра Лукомского да литовского полоняника старца Варлама. А на Москве выходец литвин Александр Лукомской и полоняник старец Варлам распрашиваны порознь.

Литвин Александр Лукомской в роспросе сказал: Аршанского (Варшавского) повету шляхтич; отец де его, князь Константин, служил литовскому королю с именья на осмь коней, и отца де его не стало тому лет с пять, а он де после отца своего съехал в Киев к киевскому митрополиту к Иову к Борецкому для науки, тому ныне четыре года, а от Иова Борецкого поехал он в нынешнем в 135 году в великий пост на первой недели и был в Каневе у черкасского гетмана у Дорошенка, а от гетмана съехал в Снежин, а из Снежина съехал в Новгородок-Северской к капитану к Вишлю и был де у него недель с шесть; и как де капитан поехал на сойму до Аршавы, и он де, Александр, поехал на государево имя, и как де он будет от рубежа верст с тридцать, и его де воры ограбили, лошади и платья отняли, а он де от тех воров ушел на лес пеш и бродил по лесу три дня и пришел на заставу к головам и головы де его прислали в Путивль; и воеводы де, его распрося, отпустили к государю к Москве. А на именье остался брат его большой.

А вестей сказал: как де он был в Каневе у гетмана у Дорошенка, и при нем де присылал королевич к гетману к Дорошенку посланцев шесть человек, а писал де к нему, чтоб он с шестью тысячи с черкасы шел против швед; и гетман де Дорошенко писал к королевичу, что они против швед не идут, потому что без них с их жен и детей поборы емлют, а им де заслуженных грошей и сукон не дают и ляхов на них насылают, и веру их нарушают и они вперед служить ему не хотят, а как де их не мера будет, и они деи пойдут служить государю, царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Русии. И после де того черкасы, собрався, пошли в Запороги, а из Запорог деи ходили на море и взяли у турского город Трапезон, и назад черкасы с моря пришли и где они ныне, того не ведает.

Акты Московского государства,
т. I, СПБ, 1890, № 196, сс. 215—216.

№ 68

1630 рік. Повстання проти гніту шляхетської Польщі. — Львівський Руський Літопис

Львівський Руський Літопис охоплює часи від 1498 до 1649 року включно і закінчується звісткою про Зборівський трактат 1649 року.

Автором цього літопису вважають Михайла Гунашевського, православного шляхтича з Поділля. Гунашевський вчився в Замойській академії, потім був православним іподияконом Львівської єпархії. В часи ж визвольної війни 1648—1654 років ми бачимо його канцеляристом канцелярії гетьмана Богдана Хмельницького. Писати свій літопис Гунашевський почав, як уважають, не раніше 1640-х років.

Львівський Руський Літопис видрукований М. Погодіним в „Русском историческом сборнике, издаваемом Обществом истории и древностей российских", т. III, кн. 3, Москва, 1839. Поскільки ж це видання має ряд друкарських помилок і неточностей, бо Погодін видавав літопис не з оригіналу, а з копії, то ми подаємо уривки з рукопису-оригіналу, який переховується в відділі рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР (Університетський відділ, фонд колишнього Університету, збірка Петрушевича, № 27).

1630. Гетман Конецполский ходил за Днепр козаков зносити, людий много стратил и сам ледвеся вынес, але предця гарматы им зоставил и познал що козаки! И як ся му поводило есть выписано таким способом: жолнере до Киева приехали с тим интентом, абы впрод козаков, а затым в вшиткой Украине Русь выстинали, аж до Москви. А отколь бы ведомо? Сами подчас выжигали под добрую мысль, другие зась Русь жолнере отцу Митрополиту в милости о том поведали. То едини в Киеве, а другии всюди по за Днепром где некгди нехто непамятает, абы туда стояти мели. И так збродне и крывды незносный чинили, людей без даня причины забиваючи, пред воскресением, отця митрополитового, челядника Петра на штуки розсекли, и трох подданных.

Козаки, вышовши з Запорожа, й того Гриска Гетмана, же зле пенязе, рекомо, поделил, котрый на унию был присягл, сам ся признал, которого стято! Потым зобравшися почали ся купити зевсюд. Пан Лащ, до Киева шедши Лисенку местечко на самый день великодний, вшитко выстинал ак мужов так и жон, так и детей в церкви будучих, и попа с ними, по дорозе людей невынных, былебы тилко Русин был, забивали.

А козаки, видячи войско, вступили за Днепр, и станули в Переяславлю, завше громили го на килка месць значне, а Лащ, до Киева притягнувши, рекомо, гонячи за козаками килка недель, очекиваючи люду и пана гетмана Конецполского. Потым же недочекавшися, шол до пана Потоцкого с людом и с козаками реистровыми, которых две тисячи было, а 4000 до Тараса были пошли за Днепр. Потым сам пан гетман прибыл и з великим гневом на козаки и на вшитку Русь. Приихавши, зараз за Днепр ялся перевозити, где на первей переправе, туж под Киевом козаки капитана немецкого живцем поимали, и самого пана гетмана мало не поймали, але умкнул до Киева, а оных тылко зо сто коней шпигов было. А капетан, который был пойманый, на великой помочи был козаком в стрельбе.

Переправившися, пан гетман обозом станул под Переяславлем, а козаки в месте. Битва была великая в самую суботу. Пан Лащ, люд постерегши козацкий, котрый на чату ехал 5 сот коней, поведают, взявши жолнеров, штурм до них учинил, и, недоставши их, дал знати пану гетманови, а пан гетман жолнера добраго взял з собою 2 тыс. и шол з Лащом. Там же оных козаков на оном месцу ненайшовши,

других натрафили, которые оным на помочь шли, поведают, кгдиж их не много было тылко зо двесте коний, а поляци поведают, же 500. Тамжеся козаки заперши в единой шопе, боронилися так, же жадного живцем не поймали тылко единого сотника, и то юж раненаго. В тым иж и з обозу польского два гайдуки ся до козаков передали, тыи поведали: же час маете, бо и гетмана в обозе немашь. В той час козаки до обозу, а наместником был гетманским пан Потоцкий. Тамже били, секли: до двох тисячей люду з обох сторон пало. Тамже едни били козаки, а другии дел що найболших три взяли, и гаковниц две и в свой обоз вправадили. В тимжеся пан гетман поспешил, тогды ся с собою на шест годин били, кдыбы не дощ окрутне великий перешкодил, снать бы вшитких и ноги не выпустили, аж гетман знак покою выставил, и перестали. З той битви значных жолнеров 30 до Киева припроважено, полковников, ротмистров, межи которыми неякий пан Ганебаля, который был 30 лет ротмистром, и вшиткой короне значный и заслужоный, по которым сам пан гетман як по отцу плакал, бо его рады во вшитким заживано; и другого пана Ганебаля, повинного его поручника, пана Паковского, пана Карского, п. Красноставского, п. Красновойского, П. Красноселского. И тая то значнейшая битва, в которой пан Стефан сын старший отца митрополита полег межи козаками.

Потым козаков що день прибывает поведано, же под сто тысячей их было; взяли моц, особливе за тое, же Лащ местечко тое высек, же жолнере Димер, маетность княжати Вишневецкаго, высекли. (Поляков так были облегли зо вшитких сторон, же юж не могли що радити, як богач з Лазарем. Обоз обозом, а тут Поляков незличоных ходит по вшиткой Украине).

Един, который ишол до войска полского, заступивши, побили, вшитко побрали, а що гайдуци были, же Русь была, зоставляли, не забивали, и в их сукне, повбиравшися тых жолнеров килка сот побили, котрые за гайдуками шли, бо жолнере розумели, же гайдуки стоят, и обезпечилися (знову в Копачове жолнеров вшитких збили, а возы их побрали з скарбами); потом в Димеру жолнеров громили, знову в Белгородце, под Киевом жолнеров побили, же поведают, же в ных коней почтовых до шести сот взяли, и возы их с добрами, а то по св. духу в пятницю — в неделю всех святых, в окопе, за Днепром зараз, в котором ся был пан гетман з разу окопал, роту едну велце богатую, мудрую, зо вшитких панят имя ей было золотая рота: на хоругве коло золотое было, на свитаню вшитких побито и ноги невпустили, и там в окопе поклали и ховати не казали. Где скарбы великии окрутне побрали, которых то панят самых полтораста было и гетман, кром челяди, и купцов киевских до 20 было, котрыи живность до обозу провадили, которая рота стала, поведают, в Ченстохове. Полковник ей был некий Лишчинский.

Тоеиж неделе другую роту перевезшися з за Днепра на местечку монастирским побили, же як в поветря по улицах и домах лежали, и тела их жолнерскии оголены, и подданных монастирских десять забито, другий от вшиткого поутекали, и сам отец архимандрит был у великом страху; другии с тоиж роты в лесе Николском побили до 50. едного русина Попеля знашли в чернца, взяли и розстреляли, а другого с церкви св. Феодосия, межи котрыми паня якоесь было великое Гломбоцкий, в осмнадцят тылко летах, поведают, и втекло было; лечь оны нашовши его, казалися ему из соболей шуби розобрати, а он ся просил, по три крот сто тысячей окупу даючи, а оны, нец недбаючи, и того разстреляли.

На завтре в Киев байдаков 50 и чолнов без личбы спалили, жебы ся поляцы не мели чим перевезти на тамтую сторону, до гетмана. В той час страх великий на вшитких был, потым юж были одешли. Того ж дня люд королевский настигал, котрый, поведают, наятый за жидовские был пенязе. Пришедши в вечер на местечко, на монастир хтели вдарити, и ударили были, леч козаки не подалеку были, а до того услышали звонов великих кгвалт, вернулися тыи, опановали монастир и немцов одразили. На завтре знову немце штурмовали до монастира, куле с кобыл на церквах падали, где що за страх был хто выповесть. В тым козаки одешли, а немцы, рекомо, впросилися в козакув до местечка, вшитко местечко сплюндровали, и самому бися монастиреви достало, гды би не особливая ласка святой пречистой, и тых святых, которые фундовали. Тая война через тижден немало около монастиря была. Потым, немцы монастир пустынный св. Николы, напавши, сплюндровали и вшитко забрали, що было в полате людского сховано и монастирского.

На третий день, тыиж немцы иерданскии под Киевским монастирем пошарпали, и до Межигорского монастиря хтели штурмовати, леч ся чернцы постерегли и забежали тому. Щож розумеете, в яком мы страху были? Же юж в козацким монастиру, на который вшитки зубами скреготали, и певне гды бы ся им ведлуг замыслов их повело, вшитко бы ся Руси было достало, але тамтому месцю на горе так ся трагедия точила. Пять миль от Борисполя в Буржаню жолнеров тылко 25 зосталося с полторы тысячи, же их побито на тымто месцу.

С королевичевой роты стала в Луцку, и на Русь окрутне ся перехваляли: гды ся вернемо, вшитких вас в пясти мети будемо, мовили. Пятьдесят товаришов згинуло, окром пахоликов. Немцов и гайдуков нич, албо мало ся што остало тых, що за Днепром были: бо тыи, що монастыре лупили, за Днепром. Так поведают, же триста велце значных панов коронных згинуло; вшиткого войска до десяти тысячей згинуло.

То видячи пан гетман, же зле, що бют, хоть бы еще десять раз так великое было войско, нога бы их не войшла, молился, слыше (бо и его на месте навежали): „Найсветейшая панно! вынеси же мене оттоль здорового“. И так о примире просил, и що хотели козаки, то себе вымовили: же знову козаков хоть сто тысячей; яко и сам видел. И гды му, слыше, Тарас обраного войска показал. Позосталого юж не 6 тысящей, нех будет. Гетмана не он, ани король мает надавати, тылко сами обирати, признал му рыцерство. При пану гетману отцов было от наших пять. Теды, слуше, показовал он, слези отираючи, труп великий тые слова мовячи: отож Унея лежит Русь с Поляками!

Жолнере зась позосталый хотели конфедерацию на него поднести, же их так много погинуло и гине, а не платят им. Теды ся им записал на своих маетностях, же зараз вшитко заплатит, и еще им чверть даровал.

Козацы рейстровыи, що позостали скилка сот, до ных же пан гетман приточил болше, юж ми ся с памяти выбило. Можете кто иншии поведати, хто ся бога боит, справедливе.

Тое зась за певно поведано его милости отцу архимандриту, же унетове, що през килка лет юж пенязе збирали на школы рекомо, теды тые пенязе послали были до его милости пана гетмана, котрых было — едни поведают 40 тысячий, а другии — 80 тысячий, теды и тыи пенязе козаки за Днепром аж отняли. Якож есть подобеньство, бо Руцский в Киеве был, и з жолнерами ся намовлял, и у пана гетмана был.

Пан гетман гды за Днепр мал ити, теды мниси доменекани меч посвящовали, и около костела носили, и през вшитку мшу на олтаре лежал с тым докладом, же на то поганьство, на Русь, же бы их выкоренити.

Львівський Руський Літопис, арк. 168—170.

№ 69

1630 рік. Серпень. Повстання 1630 року. Оповідання в Путивлі путивльського боярського сина Г. Гладкого. — Відписка царю путивльських воєвод

Нынешнего, государь, 138 года августа в 4 день приехал в Путивль из Литовской земли ис Киева путивлец сын боярской Григорей Гладкой, а в роспросе нам холопем твоим сказал, что в нынешнем, государь, во 138 году, пред вознесеньевым днем, послали де ево Григорья ис Путивля воеводы Михайла Бутурлин да Володимер Ляпунов в Литовскую землю в Киев к митрополиту киевскому к Иеву Борецкому з братом ево с Ондреем Борецким; и как де он, Григорей ис Путивля поехал в Киев, а гетман де Конец Польской с польскими людьми перешол на сю сторону Днепра преже их и стал обозом под Переясловлем, и ему де Григорью от польских людей проехать было в Киев к митрополиту в те поры немошно, и он де Григорей с митрополичем братом с Ондреем проехали к черкасом в Переясловль к гетману и ко всему войску запорозскому. И сидели де оне в Переясловли, с черкасы в осаде от польских людей три недели, и у польских де, государь, людей с черкасы в те три недели бои бывали многие, и на тех де боех черкасы поляков побивали, а на последнем де, государь, бою черкасы у гетмана Конец Польского в обозе наряд взяли, и многих поляков в обозе побили, и перевозы по Днепру отнели, и поромы по перевозом пожгли. И после де того бою гетман Конец Польской с черкасы помирилися.

А приходил де он гетман Конец Польской на них черкас войною за их непослушанья, что оне черкасы самовольством ходят из Запорог морем под Турского городы войною, а которого де он преже того гетмана Гришку Чорного дал им во все войска на гетманство, и оне де черкасы того даного гетмана Гришку войскам убили.

И помиряся де он гетман Конец Польской с черкасы, и выбрал им из них де черкас иново гетмана, каневца Тимоху Арандаренка, и пошол в Польшу. А о чом де у них на миру договор был, про то он не ведает. А было де, государь, с ним гетманом польских и немецких людей и черкас лутчих людей, которые от черкас пристали к ним поляком восем тысечь, а черкас де в зборе против ево гетмана было тритцат сем тысеч.

Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, № 23, сс. 316—317.

№ 70

1630 рік. Серпень. Плани козаків. Оповідання в Путивлі сина київського митрополита Іова Борецького — Андрія. — Відписка царю путивльських воєвод (уривок)

...От запорозских де, государь, черкас посланы к королю посланцы, и те де черкаские посланцы от короля к ним черкасом не бывали, и говорят де, государь, черкасы: будет де опять на них придут польские люди войною, а их де мочи не будет против поляков стоять, и оне

де хотят бить челом тебе государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии, чтобы ты государь пожаловал их, велел им в своем государстве повеленье...

Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, № 21, с. 300.

№ 71

1635 рік. Збудування польським урядом фортеці Кодак. Зруйнування її запорожцями на чолі з гетьманом Іваном Сулимою. — Львівський Руський Літопис

На лето зась король пошол до Прус з войском великим, а неякий капетан, который ся был оженил ве Львове у пана Дзяного, у влоха, обнялся королеви, а найболше духовным, на Украине, где Днепр упадает в Дунай [1]), замок муровати и место осадити немцами, аби козаки не ходили на море, котрому дано скарбы не малыи, и поихал и муровал и люду щось мал много, килка тысячей. Козаци указовали му тое, же то непотребное, а тобе теж не безпечне тое обейматися, чинити, а он их не слухал, еще хотел их зневажати. Оны, учинивши раду, неякий Самуило Сулима из Черкас, еще два полковника з ним, зобравши козаков 3000 пошли до него; и так напавши месяця августа, скоро заступивши до матки божие 3 дня з вечера, то до света збили вшисток люд его, и ноги неоставили, тылько що на чату были выехали 15 коней, и тыи ся остали, а самого живо взявши непервее руки му изсекли, и за пазуху вложили, а у плюндры пороху насипали, и поставили у столпа над Днепром, и запалили, и порох го втыснул в Днепр, и на розсвете скарбом ся делили, куршаком розославши килимов килька, а потом, зробивши тое, поехали...

В тымже року 35, по св. Марцине, сейм был зложенный, с стороны тых речей, що на Украине козацы починали, бо хотели знову козаков зносити. Козаци реестровии, що при королю служат, запоровции, доведавшися, где суть тые, що поброили з тымто Сулимою гетманом, послали до ных оповедаючи, иж нас ляхи хотят бити, а так приймет нас до себе, жебихмося боронили в купе; оны им неверили, боячися здрады, и не уйшли ей! А потом за присягами их приняли их до себе до окопу, которой барзо потужный был, и так учинивши здраду з войском, абы им старшину выдали, хочете ли сами не погинути. А оны доведавшися о том, самы ся доброволне дали, а оны взявши их обецяли им, же непогинете, а потом оковавши их одвезли до Варшавы до короля на сейм. Тамже послове были турецкий и татарский, просили: ежели хочете у згоде з нами мешкати, чинете нам справедливость с тых здрайцов наших, то есть козаков, бо в тым року 5 раз на море ходили, и позволено их потратити, которыи и смотрилися на их смерть, и стято их 4, а двох упросил посел турецкий.

Львівський Руський Літопис, арк. 172—173.

№ 72

1635 рік. Взяття козаками на чолі з гетьманом Іваном Сулимою фортеці Кодак. — Щоденник Ф. Обуховича

Філіп Казімір Обухович (умер в 1656 році) — знатний шляхтич. Займав ряд відповідальних посад у Польсько-Литовській державі, аж до посади смоленського воєводи. Щоденник його охоплює період від 1630 до 1634 року.

В 1635 році свавільний козак, на ім'я Сулима, підступно і таємно прокравшись с 800 козаками з моря до Дніпра, насмілився напасти на

---

[1]) Очевидна помилка: треба „Лиман".

фортецю, яку його милість король Владіслав звелів на кошти Речі Посполитої збудувати на першому дніпровському порозі і оточити валами проти розбещеної сваволі козаків, щоб вони на море в човнах більше не ходили і турка не дратували.

Сулима, напавши вночі на цю фортецю і перебивши сторожу, зарубав шаблею капітана і багатьох людей, забрав чимало грошей Речі Посполитої і нову фортецю в кількох місцях зруйнував.

Пізніше він був, з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на паливо не стало, був виданий своїми і відправлений у Варшаву на двотижневий сейм, що відбувався в 1636 р. на початку року. Там же йому і ще кільком таким же негідникам відрубали голови і посадили їх усіх четвертями на кіл [четвертували]. Так він дістав гідну відплату за свої лиходійства.

Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku. Wydał Michał Baliński, Wilno, 1859, c. 5.

ПОВСТАННЯ 1637—1638 РОКІВ

№ 73

1637 рік. Червень — серпень. Початок повстання. Скарання Павлюком зрадників — козацьких старшин. — Щоденник С. Окольського (уривки)

Симон Окольський, монах католицького домініканського ордену, був капеланом при польському війську в 1637—1638 роках під час повстання українського народу проти гніту шляхетської Польщі. В своєму щоденнику Окольський описав боротьбу польського війська проти повсталого українського народу.

Коли військо коронне, що зазнавало в таборі звичайного голоду й дорожнечі, раділо вже з призначення для нього зимніх квартир, в Польщі несподівано за три дні перед вирушенням з табору одержано було звістку про нову війну, що загрожує з боку Запоріжжя і Задніпрянського краю. Ворог, ні трохи не боячись королівської могутності, не тільки позбавив війська коронні жаданого спокою, але знову підняв бунтівливу козацьку шаблю, приборкану було в Куруківському поході, люто загрожуючи всім польським панам, гетьманам, сенаторам і самій королівській величності... Кривавий Марс обрав собі на те козака Павла Михновича; самовпевненість останнього залежала почасти від служби деяким чином в Орді при татарському хані, якого захищав він разом з козаками проти Кантеміра, почасти ж від сліпої фортуни, бо йому, обвинуваченому разом з Сулимою, як бунтівникові, співучасникові і винуватцеві в забитті німецьких солдат з їх капітаном Маріоном, а також у пограбуванні зброї і здобутті знов укріпленого замку на Кодаку, вдалося уникнути страти в Варшаві.

Павлюк з купою бунтівливого війська накинувся в Корсуні на власного начальника, старшого військ його королівської милості запорізьких, Василя Томиленка, якого примусив віддати йому і гетьманство, і воєнні гармати, і всі військові знаки. Але що вчинив він це без великого гвалту, не бажаючи наперед сповістити отаманів і свою компанію, тому тяжко цілком виправдати й Василя, якого можна було запідозрити в якійсь змові з Павлюком...

Отже він [Томиленко] готував військо до війни, а війни не було. Ознака, що готувався не на Павлюка, але за Павлюка проти панів коронних, бо так легко відступив йому старшинство і спільно з ним

повстав проти коронних. На тому вони умовились, а реєстрові козаки... не бажаючи терпіти бунтівника, вчинили з природженою селянам хитрістю: негайно обрали гетьманом зсеред військ й. к. м. запорізьких реєстрових переяславського полковника Саву Кононовича, якого й представили з проханням через послів своїх й. м. каштелянові краківському[1]) як найвищому гетьманові коронному, віддаючи його й. к. м. панові своєму милостивому під оборону і до послуг Речі Посполитій. Павлюк незабаром про це дізнався і, вважаючи, що ця швидка слава накликає на його голову біду, замислив знищити причину силою [2]). Він вирядив кілька тисяч війська, щоб захопити й привести до нього новообраного реєстровими козаками гетьмана разом з його спільниками і таким добрим умислом викликати розбрат, розлад і тривогу серед тих, що лишались у послуху Речі Посполитій. Обравши для цього найспритніших щодо зла полковників Карпа Скидана й Семена Биховця, він дав їм на папері такий заклик до міст:

„Павло Михнович Бут, гетьман з військом й. к. м. запорізьким. Панові отаману переяславському і всьому товариству, черні, тобто поспільству і всій братії нашій доброго здоров'я від господа бога справді бажаємо. Ласкаво даємо знати товаришам своїм справді приязним про те, що з дозволу й наказу війська посилаю до вас у Переяслав панів полковників двох: пана Карпа Павловича Скидана та пана Семена Биховця в великій скруті і з ними війська й. к. м. запорізького кілька тисяч, про що ваша милість, як вірні товариші наші, не тривожтесь, а згляньтеся на себе і купчіться коло цих полковників; щождо тих зрадників війська, скільки їх є, яким давалися обіди, вечері й бенкети в пана Жолкевського, які за те зрадили йому товаришів наших, через що не одному з них вуха поодрізувано, а самих відпроваджено до Гадяча вали насипати, — цих зрадників війська не забороніть зловити і відпровадити до військової гармати, де повинні вони дати від себе слушний довід. А в. м. пани отамани, не тривожтеся з того і теж товаришам своїм і панам міщанам кажіть не тривожитися, але допоможіть проти цих зрадників, бо ці зрадники силу лиха наробили. Візьміться всі одностайно і, всі з'єднавшись, ідіть з панами полковниками до війська, а там порадимо собі все найкраще. Коли треба буде королю й. м. війська на якусь послугу, будемо одностайно всі готові. Але якби, боронь боже, ваші милості збиралися тих зрадників боронити і самі не схотіли до війська приєднатися, то ми з усіма своїми силами, з усім військом і гарматами підемо на Переяслав і, звичайно, побачимо, чи боронитиме хто зрадників наших. Вдруге просимо вас і строго й суворо наказуємо ім'ям війська: не важтеся боронити цих зрадників, але якнайшвидше йдіть з нашими панами полковниками до війська й до гармати. Далі доручаємо вас господу богові. — З Крилова, дня 12 серпня, року божого 1637".

Бунтівники проти короля й Речі Посполитої вчинили злочин швидко, з жорстокістю, нетерпінням, зухвалістю і безсоромністю: схопили гетьмана, або старшого війська й. к. м. запорізького, схопили й писаря його Онушковича і багато іншої кращої старшини в Переяславі і видали Павлюкові, що дожидав їх у Боровиці, містечку князя Вишневецького.

Забравши їх разом з їхнім майном, він без ніякого милосердя й поваги люто на лузі перед містом розстріляв гетьмана з військовим писарем, інших різно стративши, добро їхнє віддав на розграбування...

---

[1]) С. Конецпольському.
[2]) Crimen eximine tollere.

Переяславський реєстровий товариш Ілляш Караїмович доніс про лиходійські успіхи бунтівника й підбурювача Павлюка й. м. краківському каштелянові, великому коронному гетьманові і зараз видав й. м. двох бунтівливих козаків Смоляху й Ганжу, яких вирядив був Павлюк, щоб його спіймати. Вони дали широкі відомості про злочин, про юрби, наїзди на будинки як шляхетські, так і козацькі, про великий заколот на Україні й за Дніпром, про небезпеку дворам і містам шляхетським і поміщицьким, про те, що багато з них повтікали із своїх маєтків, що багато зазнали наїздів та грабунків у своїх замках і що можна сподіватися щораз гіршого; вогонь загрожує костьолам, шабля — ксьондзам і монахам; повстанці мають намір затягти до себе донських козаків, з'єднатися з татарами, визнати владу царя московського, напасти на турецьку державу, для чого вже 50 човнів приготували.

Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637 Szymona Okolskiego, Kraków, 1858, cc. 10—14.

№ 74

1637 рік. Грудень. Битва під Кумейками. — С. Окольський (уривки)

Маючи короткий призначений час, треба було діяти якось швидко. Але через те, що таємний план ї. м. панів гетьманів — захопити в полях гармати і знищити свавільного бунтівника раніш, ніж гармати і запорізькі козаки з'єднаються з містами, — через загаяння став уже нездійсненним, прийняли двояке розв'язання справи. Перше, щоб пан підкоморій чернігівський, який добре знає козаків, послав з листом до них близького свого слугу, умовляючи їх скоритися і [обіцяючи] їм ласку й. м. пана гетьмана; пан підкоморій справді вирядив слугу свого п. Люлю з кількома волохами. Потім 11 грудня вирядив й. м. пан гетьман польний на під'їзд до Корсуня з Богуслава під командою й. м. пана стражника коронного хоругви ї. м. панів Коморовського, Хржонстовського, Віхровського й Загоровського; прибувши до Корсуня, вони не застали там свавільних козаків, а лише реєстрових і покірних...

Тоді рушили з Кумейків вози в десять рядів, до них приєдналися й вози з полка й. м. п. стражника; потім ішли, як звичайно, хоругви бойовою лавою своєю. Багато з товаришів і сам й. м. п. гетьман, смирившися перед господом богом, приступили до сповіді й причастя і бог продовжив час, і вози й військо вчасно зайняли позицію. Багато що віщувало щасливий кінець битви: перше, вітер віяв нам у спину і в очі ворогові; друге, битва була в день руського свята св. Миколи, патрона й. м. п. польного гетмана [1]); третє, густий дим від соломи, якої багато було в густо й на великому просторі збудованих Кумейках і яка зайнялася, бив в очі ворогові; четверте, жовніри були дуже охочі до битви, бо тільки но прибули і заявили, що самохіть підуть з й. м. п. гетьманом, бо небагато зробить гетьман, ведучи в бій солдат проти їхньої волі. Але найбільше можна було сподіватися на щасливу війну тому, що хлопи проти своїх панів так зухвало битися виходили, що кожний мусив їм дивуватися.

Хто надивився тоді на наступ хлопства, яке в порядку йшло табором у шість рядів з чотирма гарматами на чолі, двома посередині

[1]) М. Потоцького.

і двома наприкінці, а в середині між возами йшло людей 23 000, добре на полки й сотні поділених, той не може назвати цих людей тваринами, [сказати] ніби вони нерозумні, але слушно назве їх тваринами тому, що так сміливо, охоче й вміло йдуть вони проти гідності й. к. м. пана свого милостивого, проти Речі Посполитої, проти гетьмана й війська коронного. Оплакував це ревний до православної віри й. м. п. підкоморій[1]), мовлячи: „Прекрасний народ і непоганий в нього запал; якби то було проти ворога св. хреста, а не проти пана й короля свого, Речі Посполитої і батьківщини, було б що хвалити, але тут є що ганити"... Цю гідру привів за собою по п'ятах й. м. п. стражник до й. м. п. гетьмана польного, майже від Мошен аж до Кумейків, аж на місце розташування коронного війська і битви. Не обійшлося там без шкоди з обох боків, особливо ж на герцях, бо й з козацької хоругви й. м. п. воєводи брацлавського стрілою з лука тяжко поранено товариша в голову. Але найгірше було те, що по всій дорозі ворог голосним криком, блюзнірством, лайкою, соромицькими й паскудними словами частував і зневажав шляхту, гетьманів, жовнірів і самого й. м. короля. А коли їх привели до коронного війська, яке на протязі півмилі закривали з одного боку вози, розташовані в десять рядів, на чолі яких стояв, під зверхністю й. м. п. обозного та й. м. п. Коморовського, чужоземний полк з піхотою угорською й. м. п. гетьмана польного, а по другий бік возів, праворуч, відкіля йшов табором Павлюк, вздовж розташувалися полки в бойовому порядку з гарматами посередині. Побачивши військо, ворог, піднявшись на гірку, затримався, вагаючись, але Павлюк піддавав їм [військам] духу, кажучи: „Хіба ж не знаєте, що ляхи в два ряди військо становлять? Ідімо!". І почали наступати передні ряди, але не могли перейти болото і через те повели табір вдовж [берега], ніби в кінець польського строю. Проте й. м. п. гетьман, знаючи про це болото, міцно укріпив кінець строю чужоземною піхотою, вишикувавши там майже другий фронт, і наказав й. м. п. стражникові коронному відійти до цієї піхоти і прикрити її рештою своєї хоругви. Йшли козаки з майорячими прапорами, стріляючи з гармат, здіймаючи галас до неба, вигукуючи: „А чи далеко гетьман буде ночувати? Лящику, побіжиш до хащику". А військо коронне на те ані рушило, ані відповідало на вигуки, і це був добрий знак майбутньої перемоги... Та коли ворог уже дійшов до середини бойової лави, а військо далі стояло спокійно, дехто з наших, які не знали про те болото, гадали, що ворогові дозволять або до води наблизитись окопами, або стати за вітром. Чудове то було міркування, потрібне для вдалого шикування... але справу цю найліпше доручити богові і гетьманам...

Як побачили козаки, що важко їм опиратися, почали вони відходити табором з двома гарматами, покладаючи надію на надходячу ніч, бо й пороху залишалося в них уже мало. Вони відходять табором, а й. м. п. гетьман послав до свого обозу по коні, щоб відвезти гармати, яких привезли чотири, а п'яту віддали й. м. п. Лащу..: А як настав день 17 грудня і ворог не показувався, то просурмлено було наказ коней напувати, а тим часом виїхали на бойовище багато їх милостей з й. м. п. гетьманом; тоді признало давнє товариство, що не бувало воно ніколи в такому сильному й довготривалому вогні і, відколи вони вояки, не бачили вони на плацу такої сили трупів.

Dyaryusz S. Okolskiego, cc. 42—49, 50—56.

---

[1]) А. Кисіль.

№ 75

1637 рік (кінець) — 1638 (початок). Повстання після битви під Кумейками. Терор польського уряду проти повстанців. — С. Окольський

Маючи відомості, що за чотири милі відсіля, в Ірклієві, перебуває Кизим з чотирма тисячами війська, послав проти нього його милість [пан гетьман] Станіслава Потоцького, воєводу брацлавського; потім з другого боку наказав реєстровим назавтра звідти ж рушити до Ірклієва. Прибули теж і старші козаки з Дорошем та Цихринею, просячи милосердя, на що дістали вони обіцянку під умовою видати Скидана та інших бунтівників. Вони твердили, що Скидан пішов на Запоріжжя, інших — Куша та Сачка, Павлюкового полковника — видали, а Скидана обіцяли розшукати, в чому й заприсяглися.

В день різдва христового, віддавши з гармат шану богові на утрені і відправивши літургію, коронне військо скликали до кола, де й. м. п. гетьман дуже й милостиво дякував за послугу [зроблену протягом] трьох тижнів, таких успішних для послушенства йому і служби Речі Посполитій та вітчизні; повідомив їх про те, що за Дніпром зібралися нові зграї з Скиданом, а інші далі показуються. А що ці три тижні скоро минають, просив він кожного з поручиків їх милостей, щоб до кінця з такою ж охотою вгамовували ворога. Одні хотіли цього і не суперечили, інші хотіли розійтися, нарешті, прихилилися до братії, обіцяли служити до 1 березня, поки закінчиться сейм, і в своїх справах обрали послів на сейм: й. м. п. старосту хмельницького, й. м. п. старосту богуславського. й. м. п. Корицинського, й. м. п. Длотовського, й. м. п. Стана, й. м. п. Убиша та інших.

В той час, коли лицарство відбувало коло, козаки числом три тисячі йшли назустріч Кизимові до Ірклієва, граючи в дуди, б'ючи в бубни, з прапорами і з знаком над старшим полковником, тобто під бунчуком — під білим прапорцем з двома кінськими хвостами, причепленими під яблуком і вкритими чорним чохлом. Не один, дивлячись на них, казав там: „Якщо зрадите Річ Посполиту, не знайти вам того, хто б на вас зглянувся". Але, з ласки божої, довели вони свою вірність.

Коли ж від й. м. п. воєводича, й. м. п. Гіжицького, привели язиків, які повідомили про нові зграї і про те, що Кизим послав свого сина разом з Кропцем до Лубен по гармати, гаківниці та людей, то й. м. п. гетьман поїхав того ж вечора до Дніпра довідатись, чи можна переправитись з артилерією. Ніч була сприятлива. Дніпро став. Другого ранку, 26 грудня, військо рушило і перейшло з гарматами Дніпро, але ледве відійшло воно на півмилі від Дніпра, як до й. м. п. гетьмана реєстрові козаки привели Кизима, а його селянську компанію розігнали. Так бог сприяв й. м. п. гетьманові (який не беріг своєї крові й життя, щиро бажаючи миру та поваги батьківщині й Речі Посполитій), і що тільки він замислив, те все мав він від бога — і дощі, і мороз, і перемогу, так що слушно можемо сказати: прийшов, побачив, побив, переміг.

Тому, маючи за допомогою божою заспокоєну за такий короткий час Україну, й. м., прибувши з військом до Єреміївки, частину війська відіслав назад, за Дніпро, на стацію, другій частині з гарматами і з полоненими наказав іти до Києва, третій — за Київ аж до Муравських шляхів, де наказав стати на зимні квартири для повсюдного вгамування сваволі. Але коли й. м., сам розпустивши військо, наблизився до Ірклієва, сталося нове замішання: пишуть з Лубен, що там утретє збирається ворог і спустошує міста — спочатку Скидан, потім Кукла

й Скребець, тепер Кизименко й Дукренко, які спалили костьол і кляштор, бернардинів повбивали і не дозволяють їх поховати, вбили п. Клобучинського з братом та слугами, також п. Бедлінського, п. Вишнерського з дружиною й матір'ю, п. Красносельського, Каленцького, Киянського, Пудловського, Гловацького та багато інших людей. Й. м. знову вирядив й. м. п. Станіслава Потоцького, свого брата, разом з й. м. п. Казановським, п. Гіжицького, п. Коморовського, п. Віхровського, кн. Четвертинського та інших з хоругвами і [разом з тим наказав] полковникові миргородському, щоб він придивлявся до справи, ловив, відсилав і карав [винних]. Потім сам й. м. п. гетьман рушив до Переяслава і там скарав бунтівників, трьох з них на смерть, і так майже по всіх містечках чинив, а за його прикладом і самі пани карали свавільних підданців своїх — одні на горло, другі — відібранням майна. В день нового року попрямував й. м. до Ніжина, але й. м. п. підкоморій чернігівський, маючи дорогого гостя, затримував його в своєму домі і привітно приймав, хоч сам він через козацьку війну був гостем у себе вдома. Прибувши до Ніжина, наказав скарати на смерть бунтівників — Пирога й п'ятьох старшин. Сюди козаки Миргородського полку привели Кизименка...

Ненадовго спинившись у Ніжині, [гетьман] виїхав до Києва, щоб у столиці сваволі відновити законний лад, маючи, проте, в призначених місцях напоготові хоругви. Місто прийняло й. м. п. гетьмана як годиться, його відвідав й. м. київський митрополит, новозаведені школи вітали [його] пишними промовами. На другий день наказав посадити на палю призвідців розбійників і блюзнірів — Кизима з сином, а третьому, Кушеві, відтяти голову... В той же день й. м. наказав, щоб полковник Ілляш у присутності призначених комісарів склав список реєстрових козаків, щоб бачити, скільки бракує, і прийняти від усіх присягу.

Потім поїхали в перший день посту на той перепис у Трахтемирів й. м. п. підкоморій чернігівський з й. м. п. Станіславом Потоцьким, воєводичем брацлавським, полковником й. к. милості. Там було велике замішання, бо Скидан уже бунтував на Запоріжжі, де зібрав п'ять тисяч свавільників. Але турботами ї. м. п. комісарів хлопство було заспокоєне і [козаки] по одному заприсяглися на хресті додержувати статтей, укладених у Куруківській комісії. Призначив також й. м. п. гетьман польний й. м. п. ротмістрові Мелецькому їхати на Запоріжжя разом із старшим полковником Ілляшем і там відібрати присягу, попалити човни, відібрати київські гармати, які взяв на Кодаку й. м. п. краківський під розписку, і повернути назад, схопити Скидана і вивести в Запоріжжя надлишок сторожі.

Dyaryusz S. Okolskiego, cc. 68—70, 72.

№ 76

1638 рік. Ординація війська запорізького, заведена польським урядом

Організація війська запорізького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але, оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословіння бога як володаря всіх воєн, розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі

Посполитої, — тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер в наслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які смирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде [вибиратись] зсеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, — людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита. Він мусить бути приведений до присяги за такою формою:

„Я, такий то, присягаю господу богу, в святій трійці єдиному, що на цій посаді вірно і віддано буду служити найсвітлішому Владіславу IV, королю, моєму панові, його наступникам, королям польським, і Речі Посполитій, сваволю козацьку по моїй можливості буду заспокоювати, заздалегідь запобігати бунтам і про останні гетьмана коронного вчасно повідомляти, чинити справедливість потерпілим від козаків, а козакам кривд і несудових присудів не чинити. Буду додержуватися всіх вказівок і в усьому коритися наказам гетьмана. Так поможи мені боже і його святі страждання".

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана. Більше того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті і віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, при чому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запоріжжя без паспорта комісара; спійманий комендантом кодацьким, він підлягає смертній карі.

При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити і комісар з двома полками за межі волості, особливо коли немає виняткової небезпеки, і там, розташувавшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз'їздам. В разі великої небезпеки він мусить з'єднати все військо і піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ.

Попереджаємо також про те, щоб перебуваючі на службі у Речі Посполитої козаки не терпіли від старост і українських підстарост безсудних вироків. Так само козаки не повинні втручатися ні в які справи, що їх не стосуються, і не повинні чинити ніяких труднощів у здобуванні доходів у наших маєтках, — за цим полковники і комісар повинні пильно стежити і, якби виявились недбалими в виконанні

своїх обов'язків, то підлягають відповідальності перед коронним гетьманом. В разі виникнення справи між міщанином з наших маєтків і реєстровим козаком в судах у таких справах повинні засідати підстарости з полковником.

Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осілості козаків, якою повинні користуватися козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Речі Посполитій і зменшення доходів з наших маєтків.

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

Попереджаємо і про те, що козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирина, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

Призначаємо також комісарів сейму для того, щоб вони придивились до трахтемирівських земель і щоб землі, силою відібрані козаками, були повернуті старим володільцям.

Докладніший виклад даної організації в особливому списку переданий до державного архіву.

Volumina legum, t. III, c. 440.

№ 77

1638 рік. 11 березня. Донесення польського ротмістра Мелецького С. Потоцькому про невдалу експедицію проти Запоріжжя

З свого бажання і з волі вашої милості мого милостивого пана [я] хотів у даному разі якнайкраще зробити послугу Речі Посполитій, але коли вийшло не так, як уявлялося вашій милості, не моя в тому провина. Далі, ваша милість, мій милостивий пане, описую свою подорож і [те], що зробило військо запорізьке.

Причина того, що сталося, в тому, що в. м. мій милостивий пан разом з й. м. паном були тої думки, що я зумію дістатись до Запоріжжя ще по льоду, тоді як у тій місцевості, де вони [запорожці] кочують, Дніпро протягом усієї зими мало був укритий льодом, а на всіх річках ще за п'ять тижнів до цього рушила крига.

Проте, прийшовши до того місця, де вони кочують, я вирядив до них як послів ретельних козаків з висловленням благовоління його королівської милості і їх милостей панів гетьманів. Не відповідаючи на це і порвавши листи, послів звеліли закувати в кайдани, а мені через кілька днів дали невтішну відповідь і то не через посла, а залишивши його [листа] вночі на березі.

Я старався, щоб ця праця і ці витрати могли дати щось утішне Речі Посполитій. Я випробував усякі способи, які тільки підказував розум, і що було в [моїх] силах, обіцяючи благовоління його королівської милості і стародавні вольності, але й це не допомогло. Тільки самого Скидана, їхнього полковника, вимагав від них. Нарешті спробував щастя і в війні з ними. Тоді був убитий [наш] товариш, його милостивий пан Павловський; з допомогою козаків трудно воювати проти їх же народу — як вовком орати. Ці ж зрадники ніяк не схотіли схилитись у сприятливий бік. Пішов [від них] ні з чим.

Тому вчасно повідомляю про це вашу милість мого милостивого пана, дбаючи про благо Речі Посполитої. По українських містах розіслав універсали і забезпечив їх вартою, щоб не пропускати до них по Дніпру ні харчів, ні допомоги. Ті, що кочують на Запоріжжя, є ватажки всього свавілля.

Я думаю, що вашій милості милостивому панові слід якнашвидше повідомити й. в. п. воєводу брацлавського, щоб вчасно запобіг цьому свавіллю як гетьман, щасливий переможець, щоб геть приборкав його і в країні завів добрий лад і спокій.

Думав би також, що вашій милості моєму милостивому панові слід було б універсалом або листом стримати реєстрових козаків від цієї сваволі, адже немало їх перейшло на бік свавільників.

Ні на кого покластись: якби не моя обережність і спільне з Ільяшем старання, з нами вчинили б те саме, що й з іншими. Від Ільяша і деяких полковників діставав допомогу і перед моїми очима вони виявляли доблесть, вірність і прихильність до свого володаря.

Втім, і описати трудно, що діялось; хіба при нагоді повідомлю особисто вашій милості пану моєму милостивому.

Далі складаю і т. д.

Відділ рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР, № II, 13402, арк. 435—436.

№ 78

1638 рік. 2 червня. Битва під Жовнином. — З реляції ротмістра Хржонстовського до С. Конецпольського від 14 червня

Острянин, довідавшися від утікачів із складу розгромленої юрби про взяття Секирявого і про поразку свого полку, хотів іти знову на Москву через Ромен, але чернь настоювала, щоб він ішов вниз по Сулі до Дніпра і по Дніпру до Запоріжжя. Далі на вимогу цієї більшості він пішов униз по Сулі. Але наше військо йшло за ним не менш спішно. Переправившись у Лукомлі по мосту і греблі, передні наші полки разом з людьми його милості Єремії [Вишневецького] якраз на світанку настигли Острянина нижче Жовнина, слободи князя його милості Єремії.

Там, не давши тому гультяйству отаборитись, бо воно вдень и вночі йшло, на нього негайно вдарив полк його милостивого пана воєводи брацлавського. Це були хоругви й. м. п. Каменецького, й. м. п. Маркграбія, й. м. п. воєводи брацлавського Петра, й. м. п. старости теребовльського, козацькі — й. м. п. воєводи брацлавського, й. м. п. Четвертинського і моя. Хоругви ці розірвали табір надвоє і захопили весь запас пороху і чотири гармати; щоб захопити останні, наші навіть залишили коней, але ті знову заволоділи ними. Харчі, яких було у них вдосталь, відібрали.

Зрадникам було завдано такої великої шкоди, що піхота тікала з табору в болото, а сам Острянин переправився з вершниками вплав через Сулу — його багато хто бачив по той бік Сули, як він тікав від Переяслава на Низ.

Проте рештки табору, якими керував Кудря (Скидана там не було — він заготовляв порох у Чигирині) разом з Пештою, одразу ж почали отаборюватись і майже всі згадані хоругви були оточені. При цьому князь його милість, тричі затриманий тими зрадниками, за третім разом, стріляючи з рушниць із своїм полком, проломив отвір, через який згадані хоругви вибилися з табору з великим трудом і втра-

тами. В цій сутичці в таборі був убитий пан Ташицький з утратою хоругви. Убитий був у таборі також п. Врублевський. Пан Билина був поранений і вмер на третій день. Хоругва п. Четвертинського загинула другою. З загону вбито коло 20; крім поранених, з нашого боку великі втрати.

Після цього половина табору хлопства опинилась у луці Сули — в тому місці Сула робить таку круту луку, що має вигляд мало не півмісяця. Далі військо продовжувало наступати, надвечір прибуло і на рештки табору вчинило великий замах. Протягом ночі гультяйство окопалось від води до води.

Відділ рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР, № Ш, 13402, арк. 467—468.

№ 79

1638 рік. Червень — липень. Облога польським військом повстанського табору. — С. Окольський (уривки)

Отже бунтівливі хлопи щодень спостерігали з табору прибуття нових полків, тим часом як самі вони ніякої підмоги не бачили; одні радили просити милосердя, інші, а найпаче найбільш винні, воліли загинути всі разом.

[Обложені] козаки довго відволікали в окопі, воліючи зморити панське військо і жовнірам завдати шкоди в конях, ніж ретельно й щиро вести переговори... Тому вислав й. м. п. гетьман[1]) чати до найближчих сіл, щоб знищити їх вогнем. Коли з'явився великий огонь, з окопу до табору донеслися просьби, благання і лемент. Проте, хоч лихо це й спонукало їх до жалості, воно мало підохочувало до справжньої смиренності й каяття в своїх лиходійствах, а, значить, і до покори. Тому [артилерії] знову було наказано з вищих шанців стріляти по окопу, а піхоті, полкам і кінноті — бути напоготові і пильнувати битву; підступали під вали й браму, наїжджали, кожний квапився з усім якомога управитись. Тривала ця вилазка аж до самої ночі. Ніч теж не була спокійна; навпаки, [вона] робила воїнів такими пильними, що навчила їх протягом п'яти тижнів не скидати зброї і панцерів.

5 червня, бажаючи випробувати щастя, Гуня вийшов з окопу, проте не хотів далеко відходити від нього; частина козаків оточила вали; інші хотіли щось почати проти валів, але хитрощі їх були попереджені, бо й. м. п. гетьман наказав випалити з трьох гармат у прапор Гуні; при тому був убитий козак, що носив над ним [Гунею] бунчук, і він сам був у страху, але зараз же схопив з землі бунчук і спочатку сам носив його, а потім віддав іншому козакові. Потішилися там і реєстрові козаки, і піхота. Так само пощастило їм і наступного дня, але боротьба тривала в двох напрямках, бо [з одного боку] війська й. м. п. воєводи краківського і й. м. п. стражника коронного[2]), що наближалися з Домонтова, очищали шляхи від бунтарів, встановлюючи спокій у полях, наче в упорядкованому місті, а [з другого боку] сутичка під окопами й цього дня тривала з не меншою запеклістю. [Під кінець битви], коли обидві сторони відходили з поля, Гуня вдруге вчинив учорашній жарт, випустив кілька ядер у гетьманський прапор; при цьому ядро вдарило в голову коня й. м. п. Жолтовського, який був майже поруч з й. м. п. гетьманом, а гетьманський кінь, перед яким вискочив держак від списа, врятувався стрибком...

---

[1]) М. Потоцький.
[2]) С. Лаща.

Не змігши ласкою зломити хлопську упертість, а деякі війська вже верталися додому, й. м. п. гетьман 4 серпня зробив генеральний наступ на окоп. Вся піхота, і князівська і військова, була направлена до валів; били з гармат, кіннота кинулася на вали. Реєстрові козаки не гаялись і відрізували виманених на бій свавільників від окопу; інших, які добре стріляли з окопу, вигублювали цілі полки, бо ледве показувалася за привалком чуприна, як її обстригали з мушкета швидше, ніж цирульник ножицями. Бунтівники вдавалися там до своїх зрадницьких хитрощів: вийшовши з окопу, вони, коли наступали хоругви, обертали свої рушниці до окопу і стріляли, щоб наступаючі жовніри вважали їх за реєстрових, але ледве тільки хоругва проходила, вони знову боронили свою позицію; одні, стоячи в окопі проти наших, другі, лежачи під валами з рушницями, підстерігали тих, хто підійде ближче, щоб підстрелити або стягти з коня й заполонити; це було не трудно, бо коло окопу накопали вони багато круглих ям, де коні легко могли спіткнутися. Іноді перемагали коронні хоругви, іноді козацькі, як це звичайно буває в бою, при чому обидві сторони не були без шкоди, бо битва тривала майже день і ніч. Проте вона дала деяку вигоду коронним військам, почасти тому, що вже надходив Филоненко, почасти тому, що порох у козаків вичерпувався і вони самі, стомлені й знеможені, ставали менш здатні до вилазки й захисту Филоненка... Велику користь давала ця атака ще й тим, що реєстрові козаки добули найкращих язиків, продерлися в окоп, розглянули шанці і спостерегли, що не варто намагатись оволодіти валами, бо всередині є збудовані блокгаузи і сила води; тому справа не закінчиться захопленням валів, а доведеться морити ворога голодом. Ці вали й окопи завжди наганяють страх на облягаючих...

Всі надії справедливої війни покладаються не на людські сили, а на бога, але свавільне хлопство, що підступно й бунтівливо підняло безчесну руку на й. м. короля свого милостивого і Річ Посполиту, надіялось не на бога, а на сили, яких чекали з Филоненком, давно вже посланим Остряниним по селах; тому бунтівники незабаром мусили згинути як худоба... Одержавши певні відомості, що Филоненко 6 серпня має підійти до окопу, вони на радощах втягли на верхні вали гармати, ядра та порох, міцно оберігаючи вали, щоб війська мали змогу безпечно входити коло їх підніжжя, оглянули зброю, кіннота нагодувала коней. Всі вже готові, чекають. Раптом чують, що жаданих гостей, числом коло двох тисяч, які йшли по другому берегу й по воді, коронні — й. м. п. стражник з військом й. м. п. воєводи краківського, під проводом пана Бржозовського, — зустрічають з другого боку Дніпра гарматними та рушничними залпами. Жовніри з великої радості танцюють навколо них, замість руки подають їм шаблю, замість поту ллється кров. Але що людина не страждає з того, чого не бачить, то перебуваючі в окопі, чуючи цей гук, тішаться наймилішими думками, що то йдуть великі сили і багато харчів, що з їх прибуттям [вони] здобудуть [давні] вольності і козаки знову дістануть право обирати гетьмана...

Бідолаха Филоненко жваво обертався серед коронного війська, але все таки невдало — він втрачав багато [людей], розкидав харчі, розтрусив немало пороху, а окоп козацький ще далекий... Тому козаки перестали баритись і, швидше взявшися за весла, прудко й спритно завели їх, і так під прикриттям боліт і островів, по рукавах дніпровських викрутилися від смілої й суворої руки й. м. п. воєводи краківського й п. Ляща і опівночі прибули до окопу. Тут вони зараз набува-

ють сил і намагаються ввести новоприбулих; одні виходять з окопу, другі допомагають, стоячи на валах, треті працюють, щоб під охороною провести до окопу, інші затримують військо й. м. п. гетьмана. Але й. м. п. гетьман темної ночі розмістив і кінноту, і піхоту, і зустрів тих, що виходили на берег; свою спритну й легку двірську міліцію він пустив до Дніпра і наказав їм рубати шаблями; після першого пострілу жовнірів з ворогом змішалися волохи й татари, наспів до них і син й. м. п. гетьмана, за ним хоругви ї. м. п. Казановського, Гіжицького, Бориславського, і так його провели до Дніпра. А й. м. п. гетьман з князем й. м. Єремією Вишневецьким та іншими хоругвами так заступили їм дорогу, що ні безупинна стрільба, ні хоробрість тих, що входили, ні хитрощі тих, що оборонялися, нічого їм не допомогли. Одні вмирали, загороджуючи вхід, другі — пориваючись пройти...

Вночі козаки вдавалися до воєнних хитрощів: вони нікого не залишили в брамі окопу, прагнучи, щоб хоругви попадали на готові засідки; подруге, частина козаків відсунулась від окопу і, коли хоругви наступали на Гуню, вони повертали свої самопали до окопу, удаючи стріляючих по окопу реєстрових, а коли хоругви віддалялися і минали їх, вони спрямовували постріли в тил останнім і відступали до окопу; потретє, вони стріляли, лігши на землю, так що доводилося тільки рубати їх шаблями або топтати кіньми, в чому відважні жовніри собі й не відмовляли...

Достойний доброго спомину й. м. п. Микола Загорський, ротмістр й. к. м. піхоти угорської при особі й. м. пана гетьмана польного, якому доручено було стерегти в таборі сімдесят найзначніших козацьких полонених; боячись, щоб серед такої навали табір не зазнав небезпеки від полонених і бажаючи допомогти піхоті успішніше стерегти його, він вивів на сторону кількох в'язнів — Путивельця, Скидана й Саву і потім дав знак угорській піхоті вирізати решту, після чого з'єднав свою піхоту з піхотою й. м. п. Петра Потоцького, воєводича брацлавського, і мужньо вдарив з нею на свавільників. Достойні особливого спомину й інші, бо тут бог винятковим чином указував лицарству коронному способи вгамувати гидкий богові бунт і підкорити свавільників порядкові й правилам, вказаним конституціями Речі Посполитої...

До двох годин ночі не вгавав вогонь і не гас багатирський запал мужніх коронних лицарів. Вони дали стальне перо і кров свою замість чорнил письменникам і майбутнім історикам, щоб ці останні не лише довели на вічні часи до вселюдного відома хоробрі їх діяння, а й засвідчили також, що такою високою відвагою вони [ще більше] прикрасили своє високе народження...

Увійшов Филоненко до окопу, але з великим для себе соромом, поперше тому, що втратив більшу частину війська, бо пробився лише з кількома сотнями людей; подруге, і харчів, яких чекали від нього, ледве стало на два дні; потретє, його послугу козаки охрестили зрадництвом і його самого спочатку прилюдно киями покарали, а потім прикували ланцюгом за шию.

Dyaryusz S. Okolskiego, cc. 150, 155—156, 166—167, 168—172, 173.

№ 80

1638 рік. Червень. Переселення люду з України в Росію. — З відписки путивльського воєводи Н. Плещеєва царю

Июня ж де в 23 день писали в Путивль к нему Микифору из Литвы, из Лубен, лубенской урядник Якуб Коледа, да из лубенского Преобра-

женского Моргарского монастыря игумен Калистрат с братьею, о тех же литовских лубенских Моргарского монастыря о старцах, о Силивестре с товарищи, и о монастырской животине, чтоб тех старцев и с монастырской животиною отдать им назад; а в листу лубенского старосты Якуба Коледы написано, что подданые князя Еремея Карабуты Вешневетцкого, поднявся в нынешнюю свою казацкую войну, от места Гадятцкого, несколько тысечь, ушли в Путивль, а с собою взяли чернцов Мгарского монастыря и поимали з собою ж всякого роготого живота.

Акты Южной и Западной России, т. III, СПБ, 1861, № 8, сс. 15—16.

№ 81

1639 рік. Березень. Указ царя Михайла про влаштування в Чугуєві Я. Острянина і козаків, що переселилися з України

Лета 7147 марта 11 д. по гос. цареву и вел. кн. Мих. Фед. всея Русии указу память дьяком думному Михаилу Данилову да Ивану Переносову в прошлом 147 г. приехали в Белгород на гос. имя на вечную службу запорожского войска гетман Ятцко Остренин с сыном да с гетманом же приехали на гос. имя на вечную службу запорожского войска сотники и пятидесятники и десятники и рядовые черкасы и били челом государю царю и вел. князю Мих. Фед. всея Русии запорожского войска гетман и сотники и пятидесятники и десятники и рядовые черкасы, что они в литовской стороне держали православную хрестьянскую веру и поляки де и папежане, хотя их в неволю привести в папежскую веру, учели их и жон их, и детей побивать и многие их братья и жоны их и дети и всякие их родымцы побиты и они, гетман и черкасы от того смертного убойства и не хотя быть в папежской вере, с женами и детьми пришли в государеву сторону и государь бы их пожаловал велел бы им быть в своей гос. державе в Московском государстве и пожаловал бы государь велел их устроить на вечное житье на поле на Муравском шляху на Северском Донце, на Чугуеве городище. И гос. царь и вел. кн. Михаил Фед. всея русии запорожского войска гетмана и сотников и пятидесятников и рядовых черкас для хрестьянския веры пожаловал велел их принять под свою государеву державу в Московское государство и пожаловал велел их по их челобитью устроить на Чугуеве на вечное житье. И по гос. указу запорожского войска гетман и сотники и пятидесятники и десятники и рядовые черкасы из Белагорода на Чугуев отпущены а с ними для строенья по гос. указу послан Максим Лодыженской. А по гос. указу велено в Чугуеве всяким строением ведать в Белгороде стольнику и воеводе кн. П. Пожарскому, и в нынешнем 147 году февраля в 21 день писал к гос. царю и вел. кн. Мих. Фед. всея русии из Белагорода кн. П. Пожарский, что по гос. указу на Чугуеве Максим Лодыженской острог ставит и запорожские черкасы на Чугуеве дворами строятца. И били челом государю запорожского войска гетман Ятцко Остренин и сотники и пятидесятники и десятники и рядовые черкасы, что им на Чугуеве под дворы и под огороды места розданы, а землями и сенными покосы и всякими угодьи они не устроены и гос. бы их пожаловал велел их землею и сенными покосы на Чугуеве устроить и гос. царь и вел. кн. Мих. Фед. всея русии указал на Чугуев послать свой государев указ из поместного приказу к Максиму Лодыженскому и велел на Чугуеве подгородные и дальние земли и сенные

покосы и рыбные ловли и леса и бортные ухожья и перевесы и всякие угодья описать и земли и подгородные и дальние измерить и рассмотреть, которым землям и всякими угодьями быть к Чугуеву и которым землям и всяким угодьям быть к Белуграду. А для знатья всяких земель и всяких угодий указал гос. быть с Максимом Лодыженским из Белагорода тем, за которыми на Чугуеве и около Чугуева были земли и всякие угодья в дачах и на оброке, а написав на Чугуеве земли и всякие угодья и сыскав про оброчные места подлинно указал гос. дати на пашню земель гетману 120 ч., сыну его 40 ч., войсковому есаулу 50 ч., войсковому дьячку 40 ч., сотникам 10 чел. по 35 ч., пятидесятникам по 30 ч., десятникам 102 чел. по 25 ч., рядовым 887 чел. по 20 ч., белорусским попам 2-м чел. по 30 ч., детям боярским кормовым, которых по госуд. указу велено устроить на Чугуеве на житье 12 чел. по 25 четьи в поле, а вдву потому ж, а для того дела указал гос. с Москвы послать к Максиму Лодыженскому ис поместного приказу подьячего добра, а подьячему указал государь отпустить к Максиму Лодыженскому приправочный список с белгородцких списовых и с оброшных со всех книг и по гос. цареву и вел. кн. Мих. Фед. всея русии указу дьяком думному Михаилу Данилову да Ивану Переносову да Андрею Строеву велеть на Чугуево к Максиму Лодыженскому гос. указ послать и велети ему да подъячему которово ис поместного приказу пошлют всякие земли подгородные и дальние и сенные покосы и рыбные ловли и леса и бортные ухожья и перевесы и всякие угодья описати и разсмотрети которым землям и всяким угодьям быти к Чугуеву и которым землям и всяким угодьям быти к Белгороду и меж белгородских и чугуевских земель велети межники учинить, чтоб вперед было вечно и стоятельно, и велети гетману и всему запорожскому войску государевы жалованные земли и к землям леса и сенные покосы и всякие угодья раздати против государева указу тотчас ныне ж по весне рано, чтоб гетману и всему запорожскому войску нынешние весны на указных своих землях хлеб посеять во время не испустя поры, да с Максимом же с Лодыженским и с подъячим велети на Чугуеве для знатья всяких земель быти белгородцем за которыми на Чугуеве и около Чугуева земли и всякие угодья в дачах и на оброке были, а что Максим Лодыженский и подъячей на Чугуеве гетману и сотникам и пятидесятникам и десятникам и рядовым черкасам и белорусским попам и детем боярским земель и сенных покосов и всяких угодий из диково поля из дач белгородцев и что у ково у белгородцов каких земель и всяких угодий из дач отойдет к Чугуеву и которым лесам и речным ловлям быти на оброке, и за кем и что с которово оброчново места государю в казну оброку платить и Максиму Лодыженскому и подъячему то все велети написать в книги подлинно по статьям и с теми книгами Максиму Лодыженскому и подъячему ехать к Москве, а другие ж таковы ж книги велеть отдать на Чугуеве воеводе заруками.

Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства., Харьков, 1886, № 4, сс. 15—16.

II

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ГНІТУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ (1648—1654 РР.)

1. УКРАЇНА ПЕРЕД ВИЗВОЛЬНОЮ ВІЙНОЮ (1639—1647 РР.)

РІСТ ШЛЯХЕТСЬКО-МАГНАТСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЕКСПЛУАТАЦІЇ СЕЛЯН. НАСТУП ШЛЯХТИ НА КОЗАКІВ, КОЗАЦЬКУ СТАРШИНУ, МІСТА. СВАВОЛЯ ШЛЯХТИ-МАГНАТІВ

№ 82

1639 рік. 24 липня. Інструкція польського коронного гетьмана С. Конецпольського комендантові фортеці Кодак

Інструкція й. м. п. краківського п. Жолтовському, губернаторові м. Кодак, дана в обозі в Кодаку 3 серпня 1639 року.

Лишаючись на тому місці, яке доручене п. губернаторові його королівською милістю і Річчю Посполитою, він мусить докласти всіх сил, щоб довести належні віру, мужність, твердість, обережність як у збереженні, так і в утриманні цього місця його королівською милістю і Річчю Посполитою. В тому легко бог благословить його, якщо сам він виявить себе богобоязливим, даючи добрий приклад своїм солдатам, не допускаючи серед них ніякого злочину, ніяких гріхів, що зневажають величність божу, пам'ятаючи не тільки про артикули і закони воєнні, а також і про те, що там, де є бог, гніздо своє мають щастя і благословіння; звідки ж він відступить через гріхи, буде там неблагословіння і нещастя.

Капітанів, офіцерів і інших солдат мусить він шанувати за їх особистими властивостями — милувати добрих і карати лихих, — маючи від них належну пошану і послух.

Стежити, щоб компанія завжди була в повному складі; їх у цьому полку, згідно з моєю волею, мусить бути п'ять, бо при більшому числі офіцерів полк звичайно міцніший.

Стежити також, щоб до складу компаній були допущені солдати не інших народностей, як тільки польської і німецької, згідно з певними вказівками, даними усно.

Хоч компанії давні і добре навчені, але не без того, щоб і нових солдат у їх складі не було. Оскільки ж Річ Посполита хотіла б мати тут школу для піхоти, з якої буде добирати капітанів і інших офіцерів, треба робити з солдатами постійні вправи, щоб нові навчались, а старші не забували того, чого їх навчено — проте в найбільшій мірі щадячи амуніцію.

Треба вчасно обдумати заходи для утримання солдат, щоб від нужди і надмірної дорожнечі вони не терпіли в цій пустелі, а далі пильно стежити, щоб вони не зазнавали кривд від своїх офіцерів.

Усердно треба стежити за закінченням збудування фортеці і за завершенням усього. В разі, якби добре закінчити фортецю від-

повідно до даного рисунку було не можна, треба її навколо обвести, а решту робіт відкласти до осені. Проте Річ Посполита віддала б на цю фортецю і більшу за призначену суму, — подумай, чи є в цьому потреба.

Усердно треба утримувати як польову сторожу, до чого притягнута козацька хоругва, так і сторожу на валах. Ворота завжди мусять бути замкнені, а в фортеці — за годину до заходу сонця; через годину ж після сходу сонця щоб вони відмикались, після попереднього об'їзду всіх балок і долин і коли буде поставлена денна сторожа. Не допускати нікого з приїжджих у фортецю, а відправляти їх перед нею.

Але якби настоювала на відвіданні [її] якась висока особа шляхетського стану, то не перешкоджати цьому, виключивши, проте, почет, якби такий був.

Про гармати, амуніцію, провіант добре дбати, старанно оберігаючи їх від вогню і вогкості.

Оскільки весь порядок залежить від постійної присутності губернатора, останній не може нікуди від'їздити з даного місця без дозволу коронного гетьмана, а від'їжджаючи, мусить залишити такого заступника, який зумів би доглянути доручене йому Річчю Посполитою.

Оскільки найважливішим мотивом й. к. милості і Речі Посполитої при закладенні даної фортеці було перешкодити морським набігам і козацькій сваволі, треба стежити, щоб не була пропущена за пороги жодна жива людина, крім тих, кому доведеться їхати з мукою за своїми полками, згідно з постановою Речі Посполитої, при чому вони повинні мати листи від свого полковника. Повертати назад тих, кого постійні володільці і різні обивателі звикли посилати на пониззя ріки ради риби й звіря, не звертаючи уваги ні на які листи: адже саме від таких росте сваволя.

Пильно стежити і охороняти, щоб липи ні звідки не спускали на Низ.

Через те, що не тільки водою, а й по суші сваволя за пороги проникає, треба посилати часті під'їзди на тамтешній шлях; тих, що їдуть по ньому, ловити і суворо карати.

Якби їх не було зловлено і тільки шляхи були перетяті, слід давати знати [про це] полковникові, який на той час перебуває на Запоріжжі [1]), для розслідування і спіймання [їх].

Треба пильно стерегти й тих, які беруть участь у сваволі на Інгулі і Інгульці.

Нарешті, треба старанно і часто зноситися з комісаром війська запорізького і з полковниками, щоб воля його королівської милості і Речі Посполитої належно здійснювалась.

Все це покладається на віру і доблесть п. губернатора іменем його королівської милості і Речі Посполитої.

Відділ рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР, № II, 13402, арк. 487—488.

---

[1]) Тобто полковникові урядового гарнізону, що перебуває на Запорізькій Січі.

№ 83

1640-і роки. Реєстр володінь князя Єремії Вишневецького на Вишневеччині

	Господарств	Колес млинарських
Лубни	2646	40
Хорол	1297	8
Горошин	107	11
Лукомль	524	—
Оржиця	91	—
Буромль	158	6
Вереміївка	327	—
Жовнин	312	9
Чигирин Діброва	137	6
Пирятин	1749	38
Білошапки	374	3
Держикрай	318	—
Золотоноша	273	13
Піщана	230	8
Домонтів	243	5
Прилуки	366	36
Полтава	812	11
Монастирище	939	12
Галка	824	6
Журавка	474	16
Городня	312	12
Гмирівка	135	2
Ічня	1494	3
Іваниця	336	3
Голенка	304	2
Красне	995	4
Липове	381	9
Кропивна	184	—
Самбор	198	—
Глинськ	1264	16
Варва	2037	21
Переволочна	426	10
Сокиринці	128	12
Срібне	1830	11
Чернухи	944	9
Снятинка	436	14
Воронки	145	1
Многа	285	3
Курінка	346	24
Лохвиця	3325	35
Піски	349	6
Сенча	1403	31
Комишне і Ручинці	1194	9
Хомутець	446	8
Сергіївка і Робишівка	214	—
Царів Брід	104	2
Липова Долина	150	2
Райгород	137	—
Опанасівка	17	—
Талалаївка	60	—
Ромни	6000	—
Мошни	1400	—
Корибутів	600	—
Кулигородище	80	—
Разом	39610	423

Видане у: A. Przezdziecki, Podole, Wołyń, Ukraina, t. I, Wilno, 1841, cc. 41—44.

№ 84

Становище селян Середнього Наддніпров'я. — Г. Боплан

Селяни там надзвичайно бідні; вони мусять працювати по три дні на тиждень із своїми кіньми на користь панові і давати йому, відповідно до належної їм землі, багато мірок збіжжя, багато каплунів, курей, гусей і курчат на свята пасхи, трійці і різдва; крім того, возити дрова їхнім панам і відбувати тисячу інших повинностей, яких вони не повинні відбувати без платні. Вимагають з них пани грошову повинність, десятину баранів, поросят, меду, всяких плодів і щотри роки третього бика, — коротко, селяни примушені віддавати своєму панові все, що той захоче; тому недивно, що ці нещасні, закабалені, поставлені в такі тяжкі умови, не можуть ніколи нічого зберегти. Але це ще не так важливо, як те, що поміщики їх

мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а навіть і над їх життям. Така велика свобода польської шляхти (вона живе, як у раю, а селяни — як у чистилищі), і тому, коли селянам трапиться ще попасти в неволю до лихого пана, становище їх гірше, ніж галерних невільників.

G. de Beauplan, Description de l'Ukranie.., cc. 23—24.

№ 85

1643 рік. 5 листопада. Орендний договір С. Конецпольського з М. Длуським на Гадяцьку волость (уривки)

Цей договір укладений між ясновельможним його милості паном Станіславом на Конецполі Конецпольським з одного боку і уродженим п. Мартином Длуським з другого на таких умовах.

Ясновельможний й. м. п. краківський віддав в оренду п. Мартину Длуському на три повних роки місто Гадяч з усіма селами й хуторами, розташованими навколо нього, з тими млинами на річках Пслі й Груні, які є тепер і які він, може, збудує, з корчмами, з шинками, гутами, з орендою на гуральництво й тютюнництво в селах, з перерахованими обов'язками (підданих); місто Лютенку також з млинами на річках Пслі і Лютенці і з усіма іншими доходами, які його милості належать і які досі платили піддані; місто Рашівку з млинами, належними йому.

Ця оренда починається з майбутнього свята трьох королів у наступному 1644 році, а кінчається в той самий час у 1647 році. За цю оренду п. Длуський платитиме щороку по 13 тисяч злотих польського зразка так:

Насамперед, коли почнуться різдвяні свята, він повинен внести в казну й. м. п. краківського 4 тисячі злотих, а потім дати поташу з чотирьох буд, в яких він готується, 1000 шифунтів двома заходами — перший у наступному 1644 році на Івана хрестителя, 500 шифунтів поташу чистого, фарбувального, маслянистого, вищої проби, що відповідає гданській пробі; а друга виплата такого ж поташу 500 шифунтів на св. Андрія в тому ж році; кожний шифунт п. краківський прийматиме по 8 злотих і 15 грошей... А коли той поташ не буде відповідати гданській пробі, п. Длуський повинен заплатити за кожний шифунт по тій найвищій ціні, яка буде в той час у Гданську.

Крім того, п. Длуський зобов'язується давати щороку 15 грошей, ласт шмельцуги, твердої, доброї якості, добре впакованої в бочки такого зразка, який буде даний п. краківським; шифунт буде прийматись від нього п. краківським по 40 злотих. Якби поташ був вироблений у більшій кількості порівнюючи з зазначеним, п. краківський буде приймати той поташ по тій же ціні. Поташ і шмельцугу з трьох буд повинні відвести до Миргорода або туди, куди буде треба, піддані, яких тримає п. Длуський; з четвертої ж буди — букріївської повинні відвезти поташ туди ж миргородські піддані, а пан орендатор повинен класти, як звичайно, свій штамп поруч із штампом його милості. Ці бочки повинні бути добре обковані і міцно стягнуті обручами.

Й. м. п. краківський забороняє, щоб ті, які виробляють поташ на землі його милості, один у другого будну челядь переманювали і до себе приймали.

А якщо пан Длуський перенесе букріївську буду на інше місце, вигідніше, й. м. п. краківський, беручи на увагу її збудування, обіцяє прийняти на себе 200 злотих і скинути їх при розрахунку з п. Длуським.

Обіцяє також п. краківський п. Длуському, що під час оренди ніхто не буде курити по селах горілки без його дозволу, не заплативши орендаторові, не буде продавати тютюну, а також не буде привозити в села горілку з іншого міста і не посміє шинкувати нею. Якби такий знайшовся, з підданих або з козаків, той повинен заплатити 10 кіп п. краківському.

Місто Гадяч зберігає за привілеєм право вільно варити пиво і ситити мед, виплативши призначений дохід, а право курити горілку п. краківський лишає за собою.

Цією горілкою, пивами й медами мають право торгувати в місті тільки гадяцькі міщани, а якщо хто з них повезе горілку по селах і через це п. державець матиме збитки, той повинен заплатити і державцеві 10 кіп. Але піддані можуть вільно варити пиво на весілля, хрестини і свята, віддавши звичайну плату орендаторові. Вони не можуть тримати в себе пиво більш як три дні без дозволу пана державця або його орендатора. Якщо ж підданим потрібна буде для весілля або на хрестини горілка, то орендатор повинен дати її на гріш дешевше за кварту.

Пан краківський дозволяє п. Длуському притягати до роботи сільських підданих з інвентарем, який вони мають: нажати по дві копи хліба, звести і змолотити їх, косити сіно протягом дня, накошене зібрати, відвести і скласти в стоги або дати готове сіно, або заплатити за віз сіна 15 грошей. Але піддані, які не мають коней або волів, возити не повинні.

Кожний селянин, що має коней або волів, повинен привезти два вози дров щороку. Від диму повинні давати по курці, а з чотирьох димів — гуску або за неї 6 грошей. Підсусідків дозволяє й. м. п. краківський притягати до роботи на фільварковому городі по буднях, але по черзі, щоб тільки раз на рік вони відбували цю роботу.

Прясти ніхто з підданих не зобов'язаний. Не повинен також п. державець приневолювати підданих молотити.

П. державець повинен у відносинах з підданими додержувати цілком і непорушно всіх зазначених у пунктах обов'язків. А місто Гадяч виключається з зазначеної роботи: міщани за даним їм привілеєм повинні відвозити поташ з буд і мед й. м. п. краківському, а також борошно до буд возити, робити шарварки на греблях, лагодити місто і замок.

Домагатись від підданих інших повинностей і податків над обумовлені в пунктах, крім підписаних, п. Длуський не може.

З оренди п. краківський виключає поволовщину, десятину з пасік і інші побори — право на майно померлих (відумерщина) і плату за втікачів, вартістю понад 10 кіп поруки понад 1 копу, викидщину; а менші збори понад зазначені в опису, а також збори за злочини менше 3 кіп збирає п. Длуський. Інші збори, не зазначені в пунктах опису, з міщан і підданих також він бере...

До цієї ж оренди долучається Кам'яна Слобідка і Бобрики. Приблудні коні також віддаються п. Длуському. Всякі будівлі, збудовані п. Длуським у місті — будинки, броварні, солодовні, винниці, після закінчення оренди будуть залишені за ним, як збудовані на його кошти. Таксамо має він право збирати і всякі посіви, які бу-

дуть при закінченні оренди, крім 70 кіп жита, одержаних на початку оренди, — їх він повинен залишити.

А коли хто з підданих і міщан буде в чому скривджений п. Длуським, то [п. Длуський] повинен, за вказівкою ревізора, посиланого щороку й. м. п. краківським, винагородити потерпілого. Таксамо п. Длуський повинен дбати, щоб піддані не зазнавали ніякої шкоди від будників у товарах, худобі, возах, свинях і конях. Він повинен забороняти гнати дьоготь по лісах і дивитись, щоб лісу не псували вівці та інша скотина. Він повинен охороняти межу, щоб ніякої втрати в землях його королівської милості не сталося через сусідів... Якщо п. Длуський цих умов не буде додержувати, то п. краківський має право до закінчення строку оренди відібрати її в нього...

Пан Длуський застерігає, що коли — боронь боже — місцевість буде спустошена ворогом святого хреста або війною, козацькою сваволею, або її землі будуть відрізані через розмежування з Московією, і коли він від того зазнає якихсь збитків, то пан краківський повинен буде повернути йому втрату.

За поруку п. Длуський платить щороку 200 злотих дружині його милості п. краківського, які віддає на початку року.

Цих умов обидві сторони обіцяють додержувати під загрозою виплати невстойки 13 тисяч злотих польських, на що вони дали підписи рук своїх і печатями своїми припечатали.

Укладений у Гадячі, 15 листопада 1643 року.

Станіслав Конецпольський, каштелян краківський.

Записки українського наукового товариства в Києві, кн. I, сс. 39—43.

№ 86

1646 рік. 19 січня. Скарга панів Замойських на пана Душу-Подорецького і дружину його про те, що вони, взявши в оренду маєток скаржників Нову Волю, всіляко пригнічують тамтешніх селян і вкрай зруйнували маєток (уривок)

Панове Подорецки, малжонкове, маючи певный контакт арендовный з ее милостю панею Замойскою теперешнею, а он час прими вотн з ее милостю панею Марциновою Ходоровскою, и с тым же помененым небожчиком его милостю паном Марцином Ходоровским, яко малжонком ее милости, на лет по собе непрерване идучих тры, взглядом певных добр местечка названого Новой Вилли завартый, которым добре тое варовала была собе пречоная ее милост пани Замойская, пани протестантис, абы над тот и поданый при тым инвентар жадное безправе подданым ее милости Виллинским не деялосе (яко о тым тот помененый контракт албо интерцыза деактует, дата в року тисеча шестсот сорок второго, в тых же добрах Вилли дня осмнадцатого сентебра справена, ширей и достаточней в собе опевает); нижли помененые их милость панове Подорецьцы, намъней на таковую мощную обликгацию контракту своего не респектуючи, над пречоный инвентар через тот всей декурс трылетный своей арендовней державы пречоного местечка подданых, екстра омнем фас, тяжъкими роботами ку доброму пожитковы свому, а к шкоде и знишченю панства протестантис, акгравуючи, до

розных повинностей потегали, а некоторых теж бытем и иншою цеменжою о смерт и злое здорове приправили; яко то в року прошлым, бондара тамечнего, на имя Тимоша, бил киями сам его милость пан Подорецкий, од которого рук и такового битя, мало што хоруючи, с того света смертю зшед, а по себе в тяжким сиротстве, убозстве и великих долгах утрапеных потомков позоставил; покотелшъчизну, специалней и великой в тых добрах пожиток, праву своему неналежный, а ни инвентаром до уживаня собе поданый, тое през лет три од котлов шести, десяти и чотырох горелчаных, нуллитер, ви ет виолентер, от тых хлопов, которые горилки пиют, по золотых десети на каждый рок од кождого котла выбирали; десетину пчолную, собе до интраты не показано, через тые лет три пнюв з пчолами и медом в личбе пятдесят на пожиток свой забравши, оное (до) Шъчешевское державы его милости пана Яна Творковского запровадили; якож мимо тое, значне утяженые было хлопком, же они роботизну, мимо належност в маетности, до права арендовного нестегаючийсе, в селе Зарубинцах, за мил килка, а не на кгрунте арендовным, над повинност, мимо инвентар, частокротным з великим своим уприкренем одъправовали. А шъто болшая и жалоснейшая, же тых же убогих подданых жидом Котеленским з належною их роботизною, так пеших, яко и коных, праве в неволи неприятелской запродал был, которыи тяжкие з великим своим утяженем работизны вшелякие, за мил чотыри, там и сям ездячи, и над повинность по дни два в кождым тыждню трачечи, одправовали; а мимо тое паншъчину на месцу по дний чотыри, а не по два, водлуг инвентару, одправоват мусели; а што се тъкне подвод, тые и без личбы, мимо постановене, инвентарем описаные, за мил килканадцат часто-густо з розными ликгуминами помененные их милость панове Подорецъцы одправоват приневоляли; якож поневолне, уходечи вшелякого небезпеченства своего, убогие подданые одправоват мусели. А кгды так великое хлопкове видечи свою кривду, и не хотечи таковой в далший час терпет цимяжи, для такого, яко се выш поминило, утяженя, проч се ити некоторые, яко то: Давид Курило сподарок, Гриц Кравец, Андрей Посмик и инше розошли, теды их милост панове Подорецкы позосталые их халупы до села Зарубинец некоторые, а иншие теж до Волыци, маетности урожоного его милости пана Мацея Души-Подорецкого, отца своего, звезли и праве фундитус мешканя выш менованых хлопов знесли; а што колвек позостало было по ных одъбегщнизны, тое на свой власный пожиток обернули; ...лое од резников вилейских, неналежный собе пожиток, през мус по вси лета державы своей выбирали; вепри над повинность млынаром для карменя под час тенути своей кгвалтовне накидали; бондаров и инших ремесников кгвалтовне до того привели, же намней розных робот, вшелякого пачиня, на золотых триста, мимо належную повинность, под час тоей арендовной их милости панов Подорецких державы, оным преробили, а особливе од хлопов праве всих на так же великую суму колес, возов, саны, ободов, осей ет идиенус (sic) завзяли и на пожиток свой обернули; лес, Холопчу названый, на вшелякую потребу и будинки выгодный, в ничев праве, даючи волю околичным суседом вырубу, и самые их милост панове Подгорецки на потребу Зарубинскую заживаючи, спустошили; але не меншую межи инными и тое чинит подданым вилейским шкоду, кгды пустопаш быдло и свини свое в засевы оных пушъчаючи, розного рожаю збожа вытравяли, и през тое право в нивеч убогих хлоп-

ков оборочали, а так барзо, же некоторые з мешчан, для великого в полю збожя спашеня, и одного снопу часом взят не мог; на остаток выдомым шкодцом, людям люзным, которых право посполитое переховыват заказуе, значно личбу цыганов, праве годечи на шкоду хлопскую, по тот час арендовное державы своей в пречоных добрах мешканя их милости панове Подорецки позволяли, за чим теж в розным крадежу убогие месчане вилейсцы значне шкоды понести мусели.

Архив Юго-Западной России,
ч. VI, т. I, № 166, сс. 538—543.

№ 87

Становище козаків і козацької старшини. — Літопис Самовидця (уривок)

Літопис Самовидця охоплює часи 1648—1702 років. Автором її, як уважають, був Роман Ракушка-Романовський (народився в 20-х роках XVII століття, умер коло 1702 року). Ракушка займав різні посади в козацькому війську, переважно в Ніжинському полку, до посади наказного полковника включно. Протягом 1663—1668 років він був генеральним підскарбієм при лівобережному гетьмані Івані Брюховецькому, в 1669—1675 — протопопом у Брацлаві, а далі попом у Стародубі, де він і жив до самої смерті. Літопис свій Ракушка почав писати з 1677 року.

О начале войни Хмелницкого. Початок и причина войни Хмелницкого есть едино от ляхов на православие гонение и козаком отягощение; тогда бо оным не хотячи, чого не звикли были, панщини робити, на службу замковую обернено, которих з листами и в городе до хандоження коней старостове держали, в дворах грубу то есть печи палити, псов хандожити, дворе зъметати и до инших незносних дел приставляли. Знову зась которие зоставали козаками реестровыми, а над ониими полковникове шляхта панове от гетмана коронного насиланние были, которие б от их волности бинамней не дбаючи, але, яко могучи, оных мерали, легце поважаючи; плату, которая поставлена была на козаки от короля его милости и Речи посполитой по золотих тридцать на рок, тое на себе отберали, з сотниками делячися; бо сотников не козаки оббырали и настановляли, але полковники кого хотели з своей руки, жебы оным зичливими были. Также полковникове козаков до всякой домовой незвичайной роботи пристановляли; в поля зась пойшовши, любо який козак достане у татар коня доброго, того отоймут; з Запорожжа през поля дикие з рарогом, яструбом, орлом албо с хортом козака бедного шлет в городи, кому подарок шлючи, якому панове, не жалуючи козака, хоча й бы згинул, як не трудно от татар. Знову зась хоча й бы якого язика татарского поймали козаки, то з язиком татарским, на кого ласкав полковник, якого жолнера своего высилает до гетмана коронного, а козацкую отвагу потлумляют... Которие зась на рибу хожували козаки за Пороги, то на Кодаку на коммисара рибу десятую отберали, а полковником особливо треба дати и сотникам и асаулове, и писареве, — аж до великого убозства козацтво прийшло. А болше шести тысячей не повинно козаков бити: хочай и син козацкий, тую ж панщину мусел робити и плату давати.

Летопись Самовидца, Киев, 1878,
сс. 3—5.

№ 88

1648 рік. Скарги і інструкція послів козацьких, виряджених Богданом Хмельницьким у Варшаву на сейм у червні (уривок)

1. Їх милості пани державці поводяться з нами, людьми лицарськими, гірше, ніж з невільниками.

2. Хутори, луги, млини і все, що їм вподобається, в домах козаків забирають силою, мучать, убивають.

3. Беруть десятину з бджіл і поволовщину.

4. Старих козаків жінок і батьків їх, хоч би син і був на службі, обкладають чиншем, як і інших хлопів.

5. Козацьких жінок одразу по смерті козаків примушують без милості працювати нарівні з міщанами.

6. Пани полковники не захищають, а ще й допомагають чинити нам кривди, а речі наші і майно, під виглядом торгу, забирають за половину ціни.

7. Жовнірська челядь забирає в козаків волів, худобу і всяке добро.

8. На Запоріжжі і на Дніпрі не дають промишляти, ні звіря, ні рибу ловити, а з кожного козака беруть по лисиці; а якщо не зловить лисиці, то за лисицю відбирають самопали. Панам полковникам підводи даємо або замість підвод платимо грішми.

9. Навіть нашу воєнну здобич, татар і молодих татарчат, пани полковники віднімають у козаків.

10. Захоплені в ворога стада, худобу, овець пани полковники відбирають собі від козаків, а ми ж тільки ними й живемо.

11. З усякої нагоди одразу садовлять козака в в'язницю і, де чують хабара, не випустять, поки не дасть доброго викупу, і примушують робити, що схочуть.

Памятники, изданные Киевскои комиссией для разбора древних актов, т. I, изд. 2, Киев, 1898, отд. 3, № 20, сс. 245—247.

№ 89

Перед 1648 роком. Свідчення ігумена Феодосія Васьківського про становище київських міщан (уривки)

На той час все ремесники всякого ремесла киевского належали не до ратуша, але до замку киевского. Наместник воеводский замку киевского и судил ремесников всяких киевских, и владел онимы як подданными пана своего, всяким ремесником киевским не велено было у шинках ратушних киевских, а ни квартирки горелки, а ни пива купити и выпити под виною великою, бо арендар жид Лейзор, которий мешкал водле церкви светого Николи доброго в Киеве платил за шинки воеводские замковие осмнадцать тысячей до року, а мещане, которые в ратушу пред майстратом и судилися и целе до ратуша належали, платили з ратуша киевского воеводе киевскому за всякие шинки ратушные меские и за перевуз на Днепре киевский двадцать тысячей и чтире тисяча; а коли-колвек воевода киевский приихал в Киев, а въезжал завше многолюдно, то мещане киевские повинны были три дни его стравоваты зо всем его поездом. И тое добре знаю, що померное, которое брано от всякой пашне и муки,

ишло на кляштор доминиканский, и комора тая, в которой чверти померний ховано (бо в той час не дойницями, але чвертями меряно пашню и муку) недалеко костела, а ведля тоеи комори склеп был доминеканский, в котором завше мед доминиканский шинковано гарнец по десять осмаков. А десятину рыбную з рибного торгу брали ксендзы барнадини. И тое добре знаю, ще до слободы Преварки жадного дела а не мещане киевские, а не хто инший не мели, тилко сами ксендзи доминекане, бо они самы тую слободу на грунте своем осадили. И тое знаю, що хутора Осетщина названного не хто инший дела не мел, тилко сам староста местечка в Киеве бискупского назвиско Осецкий, который Осецкий в том местечку и мешкал. И тое знаю, що до местечка бискупского киевского жадной владзы а ни мещане киевские, а не хто инший не мел, тылко сам ксендз быскуп киевский, и там держал старосту своего вышменованного Осецкого. В том бескупском местечку и свои торги и коморы торговыи были, и аренда быскупля нам была... А тое добре ведаю, що мещане киевскии не мели жадного приступу волного до лесов и до сеножатей и до озер вышегородских...

И тое добре знаю, же жадного приступу волного не мели мещане киевские до жадных добр всех монастырей киевских, которые добра около Киева лежат, лесные и половые и водяные и сенные, там теж не мели жадного приступу волного мещане киевские до жадных добр костельных и шляхецких, которые добра свои мели около Киева неподалеку, а короле польскии, яко несамадержцы, не могли добр шляхецких церковных и костельных отимовити и кому иному давати, тилко свои кролевские, и то за высокие прислугы в Речи Посполитой и у маестату кролевского; зачим панове мещане киевские если мают писмо короля Жигмонта третего (за которым писмом волно бы им за пять миль около Киева добр костельных и церковных и шляхецких заживати то есть леси рубити, поля пахати, рибы ловити, сена косити) хиба в тесном куте, где ховали, але указати того права и тих добр заживати жадною мерою им неволно было и страшно. Еще и тии волности мещане киевские мели, же каждого року, почавшы од осени, аж до травы любо немцев корнеты, любо корогов жолнеров в Киеве в домах их зимовали и кормили их аж до того часу, нем Кодак поляки построили, а як Кодак построенно, то на той час мещан киевских от становиск войсковых уволнено, але на Кодак великую станцию жолдаков на кождый рок давати з Киева постановлено и приказано.

О том всем щом вышей именовал, сами люде стариние киевские добре знают, — такие то им пред войною Хмелницкого волности бывали! Еще шинки бывали на горе, где София святая и прочие церквы святые стоят, шинк бывал в аренде митрополитанской, а другой шинк бывал монастыря Михайловского, а иние до трох святителей, до церквы монастыря Братского киевского. Для того тое письмо одважилемся написати, жебы оборона была на грунты церковные монастыра и Межигорского киевского, яко и иних монастырей... На том всем истинном свидетельстве и руку мою власную подписую при печати монастыра межигорского киевского, року 1699 Декамврия 10 д. Федосий Васковский игумен межигорский рукою власною.

Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, кн. I. сс. 312—314.

№ 90

1646 рік. Сваволя Самійла Лаща. — Я. Єрліч

Яким Єрліч, український православний шляхтич, був автором хроніки, що охоплює 1620—1672 роки. Єрліч належав до тої української шляхти, яка в визвольній війні українського народу проти Польщі була в таборі польської шляхти, і був дуже вороже настроєний проти визвольної війни.

Дня 17 жовтня (1646 року) проти його милості пана коронного стражника Самійла Лаща за неймовірні насильства, шкоди і кривди [відбувся похід].

Він ні на бога не зважав, ні громадського суду не боявся, ні достойних людей не соромився, на маєтки і доми робив набіги, насильства чинив, убивав, вуха й носи відрізував, забираючи силою дівчат і вдів, видаючи їх заміж за своїх негідників, що перебували при ньому для розбою і грабунку.

Самі тільки вигнані волохи й татари, розбійники, лиходії, завжди кількасот їх було при ньому, — чесної людини й не шукай, вони загубили вже дорогу на Київ і роз'їжджали для грабунків і розбою не тільки по дорогах.

Знаючи за собою баніцій 236 і інфамій за різні злочини 37, мав він у всіх своїх злочинах великого заступника в розбоях і набігах — ясновельможного пана краківського, гетьмана Конецпольського, який надавав йому різні військові пільги, і такі великі пільги були зроблені для цього негідника, безбожної людини, що він ні за що мав князів, панів, воєвод. Дрібну шляхту поголовно убивав і грабував; жінки, панянки, дівчата були згвалтовані, все розграбоване і ні за що пропало. Коли хто хотів удатись до закону, то мусив відмовитись від дружини і дому, аби лише самому якось утекти. З князями Вишневецьким, Корецьким і київським воєводою Тишкевичем мав він великі сутички, посилаючи [людей] на їх володіння, забирав усе і розбійничав протягом багатьох років.

I. J e r l i c z, Latopisiec albo Kroniczka, t. I, Warczawa, 1853, cc. 49—50.

НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНИЙ ГНІТ. СОЮЗ ВИЩОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ І ЧАСТИНИ ВИЩОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХІВНИЦТВА З ПОЛЬСЬКОЮ ШЛЯХТОЮ ПРОТИ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

№ 91

1641 рік. Промова ректора київського колегіуму І. Старушича на похороні князя І. Четвертинського

Высоце славный богатырь наш, князь Илия, будучи барзо лет молодых, где послышал иж казацкий ребелизант Голиад, ласкою кролевскою и волностю золотою утучоный порвался на власного своего пана, руку подносячи, при инших многих сердечных милосниках отчизны, сынах коронных, не фолгуючи летам молодым, ани на члонки суптелностю квитнучои молодости укшталтованые

намней респектуючи, порвался з одважным анимушем молодым на застарелые в бурде и крнобрности козацкие Голиады, на Курукови, на котрых карках первястки мужества своего досить славне милой принесл и оферовал отчизне...

А гды ребеллия своволных козаков запорозских межи Белозором и Кумейками в немалую прибралися купу, там князь его милость Илия чи показался? Не збавилъся и до тоеи потреби багатыр славныи, але при боку ясне велможного его милости пана Миколая Потоцкого, воеводы браславского, гетмана полного, яко добрый ротмистр станол и крнобрность днепровых ребелизантов, дурною бутою ушикованую, з сердечными кавалерами полскими, братиею своею, помешал, стелючи поля на милю бездушным трупом козацким; а потым, летом того ж року в открытом полку людий власных ясне освецоного родича своего прибыл, одважный тот богатыр на Старец, против своволному ребеллизанту Остренину, где пред очима ясне велможного его милости пана гетмана полного досыть одважне и мужне ребеллизанты громил днепровые и богатырский свой анимуш милой отчизне ясне осведчил...

Известия Отделения русского языка и словесности Академии Наук, т. VIII, кн. 2, СПБ. 1903, сс. 162—163

№ 92

1645 рік. З інструкції Волинської православної шляхти послам на Варшавський сейм про утиски православних у Польщі

Релігія грецька... такі утиски терпить... в вільній і свобідній Речі Посполитій польській, яких не терплять і греки християни в турецькій неволі: забрані в православних церкви, монастирі і кафедри, заборонене вільне відправляння служби, бідні православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похоронів; у Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах через відібрання церков православні мусять потайки ховати своїх померлих у підвалах і своїх домах.

Архив Юго-Западной России, ч. II, т. I, Киев, 1861, № 25, с. 287.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ

№ 93

1638—1639 роки. Участь українських козаків в обороні донськими козаками Азова від турків і татар. — а) Із свідчень у Москві в квітні 1638 року донського отамана М. Татарина. — б) Із свідчень у Москві в листопаді 1639 року донського отамана С. Алфімова

а) Всех де донских атаманов и казаков ныне будет з 10000 человек, опричь запорозских черкас; а запорозских черкас у них в Азове и на Дону з 10000 человек; и ныне к ним в Азов запорозские черкасы идут безпрестанно многие люди...

б) Поехали де они з Дону из Озова октября в 7 день, тому 4 недели, а ехали де они через поле степью коньми на Волуйку, с Волуйки

на Оскол, с Оскола на Ливны. А вестей за ними: в Озове ныне донские атаманы и казаки многие люди, а с ними есть черкасы запорозские, которые приходят из государевых новых из украинных городов, и татаровя, которые служили с ними на Дону, а старшина ныне в Озове войсковой атаман Наум Васильев.

Русская историческая библиотека, т. XVIII, сс. 701, 935.

№ 94

1646 рік. Травень—червень. Поручні записи українців на російській службі (уривок)

Се яз, Григорей Пофомов сын литовского Богуславля города, да яз, Михайло Иванов сын Черенков зарубежного ж Черкасково города, да яз, Юрьи Микифоров сын Пыжов того ж города, да яз, Юрья Микулаев сын Торадол зарубежного з Ромна города, да яз, Степан Ондреев сын Гиря зарубежного Корсуня города, да яз Мотвей Микулаев сын Черкашенин зарубежного з Рамны города, да яз, Лаврентей Михайлов сын Черкашенин зарубежного з Глухава города, да яз, Филип Иванов сын зарубежного з Рамна города, да яз, Тимофей Васильев сын Шерпилов Рыльска города, да яз Савелей Яковлев сын зарубежного ж з Ромна города, все есми вольные розных зарубежных литовских городов охочие люди донской службы, поручились есми меж собою, все десять человек, кои в сей записи имяны писаны, друг по другу в том, что быти нам за своими поруками на Дону и служити государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии службу и быти нам всегда готовым, где, по государеву указу, государевы воеводы, и приказные люди, и донские атоманы нам укажут. А что нам дано государево жалованье: у ково свои пищали, по пяти рублев да по осмине муки, а у ково нет своих пищалей, и нам тем дано по три рубли с полтиною, да по пищали, да по осмине муки. И нам то государева жалованья не проворовать, не красть и не розбивать и ни к какому воровству не пристовать; и государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии не изменить, и в Крым, и в Литву, и в ыные ни в которые государьства не отъехоть. А будет хто из нас за нашими поруками государево жалованья... А на то послух Козловец сын боярской Иван Домашней, а поручную запись писал Козловец Савинко Кортавцов.

Русская историческая библиотека, т. XXIV, Донские дела, кн. II, СПБ, 1906, сс. 1016—1017.

2. ПОВАЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ

ПОЧАТОК ПОВСТАННЯ

№ 95

1647 рік (кінець)—1648 (початок). Виступ Богдана Хмельницького, втеча його на Низ Дніпра. Початок повстання. Союз Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гіреєм III. — Короткий літопис

Про особу автора „Короткого літопису" певних даних немає. Припускають, що він був польським офіцером невисокого чину, очевидно, сучасником і навіть учасником подій.

Його милість хорунжий коронний[1]) [прибув] до Кодака над Дніпром для огляду всіх дніпровських порогів. Прийшла звістка про те, що Хмельницький бунтує козаків. Тоді його милість пан хорунжий коронний посилає його милість пана Адама Радлінського, свого слугу, який держав від нього Крилов. Прибувши до Крилова, він застав різні звістки про бунти Хмельницького: той безперечно підбиває козаків знищити табір, що йде до Крилова. Його милість пан Радлінський, розгадавши вже ці наміри, вирушив з Крилова до Бужина, де перебував Хмельницький, там його зловив і відправив у Крилов.

Його милість хорунжий коронний, прийшовши до Кодака, застав його милість пана Гродзіцького, коменданта кодацького, і його милість пана полковника Лончинського і відпочиває там з військом протягом кількох днів. Знову надходить звістка — Хмельницького зловлено. Його милість пан хорунжий коронний з Кодака вирушає до Крилова і, прийшовши туди, застає Хмельницького в ув'язненні. Влаштовує нараду про те, що робити з Хмельницьким. Договорились, щоб він лишався на поруках. Поручився за нього його милість пан Кричевський, полковник війська запорізького і приятель Хмельницького. Потім негайно вирушив його милість пан хорунжий коронний до Корсуня, але там недовго затримався і, залишивши своїх людей на волості, виїхав у Броди.

Його милість пан Лащ лишався в той час у Стеблеві, недалеко від Корсуня. Туди до його милості пана Лаща приходить звістка, що Хмельницький з усіма своїми приятелями втік спід порук на Запоріжжя і, прибувши туди, бунтує козаків. Коли його милість пан Кричевський повідомив про втечу Хмельницького його милість пана хорунжого коронного, той був цією втечею дуже схвильований і обвинувачував у цьому його милість пана Кричевського.

Пан Кричевський вирушив у поле по відомості про те, що робиться в Запоріжжі. В полі натрапив на двох козаків і двох бутів, виряджених Хмельницьким. Зловивши їх, допитує про те, що робиться на Запоріжжі. [Вони] сказали, що [там] великі бунти, що все Запоріжжя повстало і що Хмельницький уже договорюється з татарами про те, щоб вони допомогли йому в війні з Польщею, посилає Клишу, свого козака, і сина свого Тимоша з Запоріжжя для переговорів з Ордою.

Його милість пан Кричевський прибігає з цими відомостями до його милості пана Миколи Потоцького, гетьмана великого корон-

---

[1]) О. Конецпольський.

ного, який в той час перебував у Барі. Його милість пан гетьман, познайомившись з цими відомостями, послав по його милість пана Лаща, який у цей час був у Липівці, недалеко від Вінниці, і по його милість пана Одживольського, вінницького старосту, і по його милість пана Чарнецького, який перебував в Іллінцях. Ці їх милості пани приїхали в Бар на нараду, тільки пан Лащ не приїхав, бо захворів у Липівці. Після цієї наради його милість пан гетьман великий коронний видав універсал про те, щоб військо якнайскорше стягалося з різних місць своєї стоянки до Бара на призначений строк.

Знову надходить з України звістка, що Хмельницький уже цілком договорився з Ордою і дав свого сина Тимоша в заставу. Орда, роздратована зайняттям тих улусів, охоче дала на це дозвіл. Його милість пан гетьман, з'єднавши війська [в Барі], рушив у лютому до м. Корсуня.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. I, отд. 3, № I, сс. 174—176.

№ 96

1648 рік (початок). Універсал Богдана Хмельницького з закликом українського народу до повстання (уривки)

Не слухайте одного пана [Шемберга], не слухайте більше урядників, як невільники, ви, котрих батьки не піддавалися ніяким законам, ніяким королям, лише шанували його власть, та так жили, що вигнали татар і зайняли частину землі. Ніколи не найдете способу на польську перемогу, як тепер не скинете цілком ярмо урядників і не здобудете свободи, тої свободи, що наші батьки кров'ю окупили, і прийдете в неприступні місця на Дніпровім низу...

Нас чутких і живих уважають дикими і неспокійними, відважних і добре заслужених назвали нас бунтівниками. Се ж відомо цілому світові, що польське військо нищить козацьке і селянське добро, неславить їх жінок і дітей. Всім накладають невільницькі послуги, тягарі, панщизняні роботи проти давнього звичаю, а як хто публічно чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, подибле лише сміх і зневагу; щонайбільше — дістане порожні, безвартні слова. Всі уважають лише, аби знищити козацький рід.

Навіть військову службу Річ Посполита призначила нам від недавна безплідну і ми в границях королівства тратимо козацьку відвагу, коли ж лише на Чорнім морі, серед небезпечностей від турків, козацький народ росте, ширшає й живе.

Поляки поклали святою ціллю своєї політики опанувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядників, як і де інде, не на те, аби вони розказували міщанам і селянам поправу, лише на те, аби силою могли задержувати міста.

На всі ті кривди нема іншого способу, як лише зламати поляків силою і погордою смерті, тих поляків, що вже відвикли від боротьби; а як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тіла й трупи, дамо не стації, а душу й кров нашим начальникам; не полишимо міст і нив, лише дорогу застелемо могилами. Я вже з тількох прикладів знаю, що свобода найменше тоді певна, коли не маємо перед собою журби й ворога, а найліпше бороніться її в готовості й напруженню.

Дуже було б добре, аби вже раз на поляків, не відкладаючи, сполучно, одним ударом козаки й селяни вдарили. Мені здається, що се більше чесно, ліпше і безпечніше, коли поляки почують залізо у власній середині, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються і самим пострахом займаються міста, — аж тоді знелюблять війну, вернуть волю козакам, аби мати спокій.

Щодо мене, то не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпечності, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою і душа моя не потішиться скорше, доки не добуду сього плоду, що я в найвисшим бажаню собі поклав.

Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. XXIII—XXIV, від. 5, сс. 4—6.

№ 97

1648 рік. 21 березня. Лист до короля Владіслава IV гетьмана коронного М. Потоцького про становище на Україні. Початок повстання (уривок)

Не без роздумів і великих міркувань рушив я на Україну з військом вашої королівської милості і доброчинця мого. Я мав для того дуже важливі причини, [які полягали] в захисті недоторканості і достоїнства вашої королівської величності, а також самої батьківщини і її свободи. Схилило мене до того прохання люб'язних братів, з яких одні, рятуючи життя і майно, втекли з України до війська, інші, лишаючись у домах своїх і не покладаючись на силу свого опору, палко благали, щоб я своєю присутністю і допомогою врятував Україну і поспішав загасити згубне полум'я, яке так уже розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до сваволі і де не чинили б замахів на життя і майно своїх панів і державців, свавільно нагадуючи про свої заслуги і часто скаржачись на кривди і утиски. Це було тільки приводом до бунтів, бо не стільки їх мучили [кривди і утиски], як ординація Речі Посполитої, встановлена для цього вашою королівською милістю управління і начальство старших, яке вони не тільки хочуть повалити, а бажають також самостійно панувати на Україні, укладати договори з іноземцями і сторонними володарями і робити все, що тільки їм заманеться.

Нічого не вартою здавалася б банда в 500 бунтівників, але коли розміркувати, з якою сміливістю й надією повстали вони, то кожний мусить знати, що не мізерна причина змусила мене рушити проти 500 чоловіка, бо ці 500 підняли бунт у змові з усіма козацькими полками і з усією Україною. Мабуть господь бог, при постійному щасті королівської милості, звеличує своїм святим провидінням батьківщину нашу, що рада різних сенаторів і мій досвід у подібних випадках збудили в серці моєму намір поспішити з військом. Якби я до того часу не вчинив швидкої протидії, то на Україні вибухло б полум'я, яке можна було б погасити не скоро або з великими труднощами.

Один пан князь воєвода руський[1]) відібрав у своїх селян кілька десятків тисяч самопалів. Те ж зробили і інші. Вся ця зброя з людьми перейшла б до бунтарів Хмельницького. Легко можете уявити собі, наша королівська милість, як підсилилось би буйство і до чого призвело б воно в землях вашої королівської милості, якби не перешко-

[1]) Князь Є. Вишневецький.

дити йому на самому початку і якби не була забрана гармата в різних замках, куди могли втекти бунтарі.

Хоч я й рушив на Україну, але рушив не для пролиття крові християнської і в свій час потрібної для Речі Посполитої, а для того, щоб, не оголюючи меча, одним страхом припинити війну і тим зробити послугу вашій королівській милості. Досі військо вашої королівської милості не пролило жодної краплі козацької крові і не пролле, якщо козаки, залишивши безрозсудність свою і зухвалість, визнають свою провину і заглушать у собі цю злобу.

Хоч я й бачу, що Хмельницького, цю безрозсудну людину, поблажливість не пом'якшить: вже не один раз посилав я до нього, пропонуючи вийти з Запоріжжя, обіцяючи йому помилування і пробачення всіх його провин. Але це на нього ніяк не діє; він навіть затримав моїх посланців. Нарешті, з війська я посилав до нього пана Хмелецького, ротмістра вашої королівської милості, людину дільну і яка добре знає характер козацький, переконуючи покинути бунти і запевняючи його словом своїм, що й волос з голови його не впаде. Не зворушений і цією поблажливістю, Хмельницький відпустив моїх послів з такими вимогами: поперше, щоб я з військом виступив з України; подруге, щоб полковників і всіх підлеглих з полків усунув; потретє, щоб ординацію Речі Посполитої[1]) знищив, і козаки повинні лишитись при таких правах, за допомогою яких вони могли б не тільки сварити нас з сторонніми, а й піднести свою нечестиву руку як на величність святої пам'яті попередників і предків вашої королівської милості, так і на величність вас самих. Ясно видно, що до такої мети прагне його честолюбство. Тепер він послав на Низ, вимагаючи допомоги від татар, які стоять коло Дніпра напоготові, і насмілився кілька сот з них перевезти на цей бік, щоб вони розганяли нашу сторожу, розставлену по різних шляхах для того, щоб бунтарі не з'єдналися з ним.

Що він давно обдумав, як би почати бунт і як діяти в цьому, ваша королівська милість зволите переконатись, звернувши увагу на число його спільників, [яке доходить] тепер до трьох тисяч. Боронь боже, щоб він увійшов з ними на Україну. Тоді ці три тисячі швидко зросли б до ста тисяч і нас чекала б тяжка робота з цими бунтівниками. На Буцьках у пониззі Хмельницький будує і укріпляє для себе місто, в якому він вирішив захищатись.

Щоб уберегти батьківщину від цієї шкідливої людини, у вашої милості є сильні засоби, а саме той засіб, який ваша королівська милість пропонувати зволили: дозволити бунтарям іти на море, скільки їм буде завгодно. Не схильний Хмельницький до того, щоб вийти на море, але щоб жити в старій сваволі і щоб повалити священні узаконення Речі Посполитої, для затвердження яких багато [покладено] праці і старань і багато пролито шляхетської крові. Я вважав би необхідним для загального блага дозволити козакам вийти на море і це — доконечна потреба самої республіки, щоб це ополчення не займало полів і не забувало давнього способу війни, який згодом нам може бути корисним. Але в теперішній неспокійний час виконати цього не можна, хоча б і тому, що одні човни ще не виготовлені, інші хоч і готові, але не в такому стані й порядку, щоб придатні були для морської війни. Неготові я наказав добудувати при собі, а замість непридатних, які зроблені абияк, інші зроблені будуть. Далі, якщо суд-

---

[1]) Тобто ординацію 1638 року.

на і будуть готові, то головне полягає в тому, щоб заспокоєні козаки, коли буде потреба для республіки і вашої королівської милості, виряджені були в належному порядку. Але боронь боже, щоб вони вийшли в море тоді, коли ще не буде приборканий бунт: повернувшися звідти, вони вчинили б нове невгасиме повстання...

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. I, отд. 3, № 3, сс. 197—200.

РОЗГРОМ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬК ПІД ЖОВТИМИ ВОДАМИ І КОРСУНЕМ

№ 98

1648 рік. 24 квітня. Повстання реєстрових козаків. Донесення коменданта Кодака Гродзіцького М. Потоцькому від 29 квітня

Повідомляю вашій милості, моєму ласкавому панові, сумну звістку: 4 травня коло Кам'яного Затону все запорізьке військо, яке йшло водою, збунтувалось і побило полковників і всю старшину. Це безперечна і незмінна новина. Вірте мені, милостивий пане, бо сьогодні, о першій годині ночі, прибігли до мене два мої поранені мушкетери, яких я послав був туди з мортирою і гранатами. Все там пропало — і найкращий пушкар, — а ці речі були б нам дуже потрібні. Вони обрали собі на осавула Дзялкія Кривулю[1]). Ті ж мушкетери розповіли мені також, що в них була нарада про те, щоб перевести через Дніпро орду й хана і, вирушивши разом, розгромити пана комісара і потім заволодіти Кодаком. Коли почали вбивати всіх, хто не був козаком, то цим мушкетерам якось пощастило втекти, і вони не могли довідатись, які були дальші наміри козаків.

Повстання їх почалось так. Один з них схопив хоругву і почав кликати на чернецьку раду. С чернецької ради всі вискочили за ним. Осавул Ілляш кинувся було до них з рушницею, але його одразу почали бити обушками, потім схопили його і всіх старшин і в той же день після ради їх убили.

Повідомляючи про це вашу милість, прошу негайно прислати підкріплення. Ваша милість, ласкавий пане, знаєте, що ця фортеця влаштована не на 400 чоловіка, що й 800 матимуть що робити, захищаючи її. Прошу також прислати гнотів, пороху й куль. Якщо ваша милість, ласкавий пане, почуєте, що Кодак узятий (від чого боронь боже), то не думайте, щоб мене й моїх офіцерів узяли живими.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. I, отд. 3, № 6, с. 202.

№ 99

1648 рік. 16 травня. Розгром польського війська під Корсунем. — Короткий літопис

Й. м. пан гетьман Микола Потоцький, й. м. пан Мартин Каліновський, одержавши відомості про знищення війська як на воді, так і на суші, почали будувати окопи під Корсунем, але потім на нараді вирішили так: відходити з усім табором на Паволоч. Був у нашому

[1]) Тобто Ф. Джалалія.

війську один козак на ім'я Самійло Зарудний. Він узявся провести військо до Паволочі. За це йому обіцяли добру нагороду. Проте це був зрадник. Він дав знати Хмельницькому, яким шляхом піде військо, щоб Хмельницький якнайшвидше зайняв його ордою й козаками.

Хмельницький, який ішов у напрямку польського війська вдень і вночі, послав козаків уперед на цей шлях, випередити військо, яке там мало йти. Знайшовши цей шлях, викопали через дорогу великий рів і поробили засідки коло нього в балках.

Стикнувшися з величезним нашестям ворога, вже спішившися, наше військо йде, пробиваючись. І там, недалеко відійшовши від Корсуня, на цьому згаданому шляху військо було розгромлене, а їх милості пани гетьмани і багато старшин взяті в татарський полон. Тільки й. м. пан Корецький, полковник й. м. князя Острозького, відійшов до Дубна, до князя й. м. Домініка. Це сталося в травні вищевказаного року.

Памятники Киевской комиссии,
т. I, 3, № 1, с. 177.

№ 100

1648 рік. 16 травня. Реляція про розгром гетьманів під Корсунем. — Щоденник походу польського війська

Пани гетьмани йшли на допомогу тому таборові, що був коло Жовтих Вод, маючи людей не більше, як 5 тисяч. Найманого війська було три тисячі, волонтерів — дві тисячі. Полковників було двоє: пан Черніховський і пан оберштер Денгоф; ротмістрів найманих гусарів двоє: пан Синявський і пан Балабан; козацьких троє: пан Комаровський, пан Гдешинський, пан Олдаховський. Капітанів четверо: пан Бегановський, пан Гордон, пан Лакестуді (Лакестудій), пан Флік; волонтерських полковників було троє: один — пана Синявського пан Корицький, другий — пана воєводи руського[1]), третій — пана Замойського, стражника коронного.

Це військо було вже по той бік Чигирина, тільки за 15 миль від Жовтих Вод. Уже там викопали шанці для артилерії; а коли одержали звістку про велику ворожу силу, хотіли й табір окопати. Не знаю напевне, що потім було сказано й вирішено, бо не всім довелося це знати; пан краківський[2]) відвів 13 травня табір на півмилі по цей бік Чигирина. З 14 числа протягом довгого часу не могли добути жодного язика, пояснюючи [це тим], що [там] завжди стоїть сильна сторожа і трудно добитись; і нічого нового [певного] не принесли, крім того, що чули в Княжих Байраках, куди пробрались, [а саме] що дуже захищаються, відстрілюючись.

15 травня. Військо спинилось за три милі над Дніпром під Боровицею і там стояло два дні. Під час першого нічлігу повернулись волохи, відправлені в роз'їзд; вони хотіли неодмінно добути язика, але їм не пощастило: двоє з них були схоплені; замість того, щоб привести [до себе] язика, свій [там] залишили, а продажний татарин [зрадник], що був тоді з ними, поранений в шию, ледве врятувався на крижі коня. Нічого не говорили, крім того, що там і в четвер, і в п'ятницю була якась стрілянина.

17 травня. Вирушили до Черкас. Спинилися за милю від Черкас, і там табір стояв два дні.

---

[1]) Є. Вишневецького.
[2]) М. Потоцький.

19 травня. Спинилися над Дніпром під черкаськими фільварками. Вже напередодні ходили чутки про розгром табору на Жовтих Водах, які [чутки] вважали непевними. Волохи, повернувшися з роз'їзду, повідомили, що вже тихо, що стрілянини не чути. Але в той день від утікача, що втік звідти недобитий, була одержана певна звістка, що 16 травня табір розгромлений. Замість того, щоб лишитися тут ще на день, пан краківський на другий день одразу ж виступив.

20 травня. Відійшли більше як на три милі, пройшли Корсунь. Пан Гдешинський відправлений у роз'їзд.

24 травня. Пан Гдешинський повернувся з роз'їзду. Вранці не могли добути язика. Але він привіз звістку, що бачив на власні очі, як за шість миль від Корсуня вони [вороги] переправлялись через ріку Тясмин недалеко від містечка Тясмина. Він запевняв пана краківського, що татари будуть уже надвечір або завтра вранці. Після такої звістки пан краківський наказав одразу ж копати шанці з трьох боків обозу; з четвертого боку був якийсь старий вал, який [він] наказав полагодити і, крім того, насипати протягом ночі середній п'ятий шанець коло його табору.

В той же день пан краківський віддав Корсунь у розпорядження солдат, щоб [місто] не дісталось ворогові. Місто було геть пограбоване. Ввечері козаки прокралися через березовий лісок у тил обозу за рікою, де не було сторожі, бо табір охороняла сама ріка; а прокрались вони туди сподіваючись, що коли [наші] випустять пастись коней, вони заберуть коней і добудуть язика, але був даний трубний сигнал, щоб ніхто не виїжджав з кіньми.

25 травня. Вранці з шанця пана полковника Денгофа було видно козаків, бо шанець був розташований на горі в цьому низькому березовому лісочку. Через те, що було досить далеко, трудно було довідатись, що це за люди; але через прозірну трубу бачили кінних людей у білих свитах, тому й вирішили, що це козаки. Коли почало сходити сонце, по другий бік ріки напроти Корсуня з'явився татарський полк, потім другий і третій, по 500—600 [чоловіка кожний]. Татарський кіш ішов долиною: одні переправлялись нижче міста, другі через Корсунь. Коли їх набилося [багато] в місто, пан краківський звелів підпалити найближчий фільварок у місті, від нього зайнялося усе місто і все згоріло, лишились тільки замок та церква збоку.

Побачивши ворога на власні очі, військо одразу стало напоготові під шанцями і цілий день так простояло. Попереду в першому шанці стояли чотири хоругви драгунів; тут був сам полковник Денгоф; у них було чотири гармати. В другому шанці були три драгунські хоругви: одна — пана оберштера лейтенанта, друга — пана Стефана Чарнецького, третя — пана Андрія Конецпольського; у них також було чотири гармати. В третьому шанці, де вал був рівний, [стояли] драгуни пана Бєгановського; у них не було жодної гармати, бо гетьманських [гармат] було тільки вісім. В четвертому шанці — піхота і драгуни пана Сенявського і чотири його гармати. В п'ятому середньому — піхота і драгуни пана воєводи сандомірського.

Коли татари переправлялись через ріку, кіннота одразу обійшла навколо війська, а [татар] зібралось кілька сотень під могилами, недалеко від шанця пана оберштера. Він звелів ударити по них з гармат, і в них був убитий хтось з важливих, бо татари, взявши його, перевісили через коня; дісталось і іншим, і коням. Кілька десятків козаків прокралися до могил. В них стріляли, але через те, що було дуже далеко, шкоди не заподіяли. Наші вискочили, захопивши все таки одного татарина. Козаки не наступали; вони тільки під'їжджали, при-

глядаючись до війська і табору. Коли вже сонце сідало, татари почали від'їздити з поля в кіш. Не зважаючи на щасливу добру ніч, вони все таки стикалися з нами. Наші вершники взяли по холодку дев'ять татар і бута, тобто козацького перекладача.

Пан краківський наказав узяти їх на тортури, особливо бута. Той розповів, що тут перебуває 47 тисяч, а сьогодні прийшло ще козацтва з різною зброєю і хоругвами понад 15 тисяч. Хан стоїть у полі, маючи ще більшу силу. Після цієї сповіді [пан краківський] наказав усім їм відтяти голови.

Протягом усього цього дня пан гетьман польний[1]) настоював, щоб дати зустрічний бій і чіплявся з цим до пана краківського. На це пан краківський ніяк згодитись не хотів, вказуючи як на першу причину на те, що не хоче піддавати небезпеці всю Річ Посполиту; згадав також про те, що має вже багато доказів того, що все, почате ним у понеділок, удачі не має. Ввечері відбулася нарада — чи боронитись на місці, чи відходити табором. Причина була та, що в такому оточенні ворожого війська не було де пасти коней; крім того, протягом одного дня козацтва прибуло ще 15 тисяч, а в нас не було ніякої надії ні на допомогу, ні на підкріплення. Захищатись на місці означало приректи всіх на загибель; відхід табором давав деяку надію. Тихо просурмили через трубу всім, щоб кидали всі тяжкі вози, взяли тільки легкі для просування з обозом.

26 травня. Як тільки почало світати, стали готувати табір. Вишикував його пан Бегановський, кожну хоругву по рядах; там, де ряд був короткий, його доповнювали іншими хоругвами. Вишикувавши військо, пан краківський наказав усім зійти з коней і, залишивши їх у таборі, всім іти коло табору пішки.

Татари з козаками були на шляху. Наші йшли в лоб ворогові. На самому світанку татари і козаки поділились надвоє. З обох боків було тихо. Вступивши на корсунський шлях, який вів у Богуслав, табір ішов, оточений здалеку з усіх боків ворогом. Кіш ішов за табором по шляху на відстані з чверть милі. Коли ми зійшли на одну гірку, побачили звідти ворога і почали ціляти в них з усіх боків; але вони зімкнулися з усіх боків так, щоб кулі їх не досягали.

Далі ми відійшли з табором за півгодини до полудня милі за півтори в нещасливу діброву під Гороховим. При вході в болотистий гай багато возів загрузло і перекинулось; до них підбігли татари і козаки.

Наші відстрілювались з заряджених дробом гармат і з мушкетів; вони [вороги] з силою пробирались через нас; з обох боків був загальний тяжкий удар.

Табір увійшов у цю діброву, як у пастку (матню); далі йти він не міг, бо шляхи були розкопані і загорожені. Ззаду на табір тисли всім тягарем татари; спереду і з боків козаки завдавали великої шкоди, [користуючись] приготовленими шанцями. Наші мужньо боронилися в кожному кутку табору, але, захоплені в пастку, не могли перемогти великих ворожих сил; вони боронились чотири години. За півгодини до полудня почався цей нещасливий бій, а опівдні, коли татари групами проникли по табірних вулицях у табір, [вони] били, сікли і, розгромивши рештки табору, кинулись грабувати, — тоді почали тікати, хто тільки міг.

Цей утікач не бачив того, що робилося з інших боків: в той бік, куди він тікав, відходили три наші партії; в одній не було й ста чоловіка, в двох було по кілька сотень, і в цій, з якою тікав він, було

[1]) М. Каліновський.

коло трьохсот кінних, піших, товариства, пахолків, візників, обозних слуг. Та менша партія, про яку він говорив, наче в ній був пан краківський (але цього він не міг сказати категорично), відійшла вже від діброви на півчверті милі, але ми побачили, що їх оточили величезні ворожі сили. За нами, каже [він], кинулись услід півтораста татар, а ми вже всі були на конях, бо відняли коней у хлопів. Татари, бачачи, що їм нас не спіймати і думаючи, що ми будемо від них оборонятись, тримаючи всю захоплену зброю в руках, воліли за краще повернутись у розгромлений табір для кращої здобичі.

Коли ми ночували під Германівкою, вночі прибіг до нас пан Гдешинський. Ми були дуже раді його товариству, бо не в одному місці терпіли страх перед холопами, які скрізь збирались і стерегли нас; але бог не дав їм радіти. Що робилося далі, той мушкетер, оскільки він пережив таку боротьбу і замішання, не міг нічого більше розповісти.

J. Michałowskiego Księga pamiętnicza... Kraków, 1864, № 11, сс. 20—24.

ПРАГНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ДО ОБ'ЄДНАННЯ З РОСІЙСЬКИМ І ПЕРШІ ЗНОСИНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З РОСІЙСЬКИМ УРЯДОМ

№ 101

1648 рік. 7 червня. Відписка сівських воєвод царю про зібрані ними відомості щодо настрою люду на Україні

Во многих, государь, польских городех в Киеве и в Чернигове и в иных городех от беларусцов та молва и желание есть, чтоб им всем быть под твоею царскою высокою рукою во крестьянской вере; то нам холопем твоим подлинно ведомо ото многих людей.

Акты Южной и Западной России, т. III, № 196, с. 206.

№ 102

1648 рік. Червень. Відписки царю воєвод: а) сівських і б) хотмишського

а) В нынешнем во 156 г. июня в 11 д. посылали мы из Севска за рубеж в Новгородок-Северской для проведыванья вестей комарицкого драгуна, деревни Рожкович, Андрюшку Жукова, и велели ему Андрюшке в Новгородке-Северском проведать тайным обычаем, что в Польше и в Литве у поляков с черкасы и с татары делается. И июня ж в 14 д., часу в 12-м дня, тот комарицкий драгун Андрюшка Жуков из-за рубежа в Севеск прибежал, а в роспросе нам сказал... А мещане де Новгородка-Северского и всякие посадские и уездные люди говорят и молят о том бога, чтобы им всем быть под твоею царскою высокою рукою...

Июня в 17 д., в последнем часу дня, приехал в Севеск от литовского рубежа из сотни, из деревни Рожкович, драгунский сержант Сава Сытков, а в роспросе нам сказал: июня ж де в 16 д., о полднех, приезжали де к ним в деревню Рожкович из Новгородского уезду Северского запорожских козаков человек с 50 и больше; и они де драгуны вышли из сотни к тем козакам на встречу с ружьем, чаяли от них дурна. И те де козаки стали им говорить: присланы де они из Новгородка-Северского, от запорожских козаков для поляков и жидов, а не для какого дурна; а козаки де передовые люди стоят в Нов-

городке-Северском тысячи с три; от запорожского войска указ им учинен такой, что с твоими государевыми людьми не велено задираться ни за что, и все де они войском запорожские козаки тебе, государю, служить рады...

Да июня ж в 13 д. приехали в Севеск комарицкие драгуны, Чемлижского стану деревни Хинеля, Афонька Кошлов да Архипко Васильев, а в роспросе нам сказали в съезжей избе: посланы они из Севска для проведыванья вестей под Новгородок-Северский, что у запорожских козаков и у татар с поляки делается; и как де будут они в Новгородском уезде в селе Клинах и в том де селе Клинах стоят запорожские козаки. И сказывали де им драгунам те запорожские козаки, что... де в Новгородке запорожские козаки, а хотят де запорожские козаки польские городы очистить по Днепр и служить тебе государю.

б) В нынешнем во 156 р. июня в 7 д. по твоему государеву... указу, посылал я из Хотмышского в литовскую сторону к пану Адаму Киселю и к иным панам и полковникам, станицу, хотмышанина Тимофея Милкова с товарищи, для подлинного проведыванья вестей про крымских и нагайских воинских людей и про иныя всякия вести. И июня в 23 д. приехал в Хотмышской из литовской стороны хотмышанин Тимофей Милков, а в роспросе передо мною сказал: был де он в литовской стороне в городе Чигирине у козачья гетмана у Богдана Хмельницкого...

А многие де люди в литовской стороне говорят: как бы де бог помог им ляхов побить, и мы б де по Киев отложились к твоей государеве стороне, чтоб де нас ведал ты, государь...

Акты Московского государства, т. II, № 350, с. 225; № 354, с. 229; № 355, сс. 229—230.

№ 103

1648 рік. 8 червня. Лист Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича

Наяснейший, велъможный и преславный цару московский, а нам велъце милостивый пане и добродею!

Подобно с презренъя божого тое ся стало, чого мы самы собе зычили и старалися о тое, абыхмо часу теперешного могли през посланцов своих доброго здоровъя вашей царской велможности наведити и найнижший поклун свой отдати; ажно бог всемогущий здарив нам от твоего царского величества посланцув, — хоч не до нас, до пана Киселя посланих в потребах его, — которих товарише наше козаки в дорозе натрафивши, до нас до войска завернули. През которих раростьно пришло нам твою царскую велможность ведомым учинити о повоженью вери нашое старожитнои греческои, за которую з давних часов и за волности свои, криваве заслужоние, от королей давних надание, помираем и до тых час от безбожних ариянь покою не маем. Творец и збавитель наш Исус Христос, ужаловавшись кривд убогих людей и кривавых слезь сирот бедних, ласкою и милосердьем своим святим оглянувшися на нас, подобно, пославши слово свое святое, ратовати нас рачил. Которую яму под нами были викопали, сами в ню ся обвалили, же две войска з великими таборами их помог нам господь бог опановати и трох гетьманов живцем взяти з иншими их сенаторами: перший на Жолтой Воде, в полю, посеред дороги запорозкои, комисар Шемъберк и сын пана краковского не з одною ду-

шою не втекли; потом сам гетман великий пан краковский из невинним добрим чоловеком паном Мартином Калиновским, гетъманом полним короньним, под Корсуном городом попали обадва в неволю и войско все их квартянъное до щадку есть розбито; мы их не брали, але тие люди брали их, которие нам служили в той мере от царя кримского. Здалося теж нам и о том вашому царскому величеству ознаймити, же певная нас ведомость зайшла от князя Доменика Заславского, который до нас присылал, о мир просячи, и от пана Киселя, воеводи браславского, же певне короля, пана нашого, смерть взяла, — так розумеем, же с причини тих же незбожних неприятелей его и наших, которих есть много королями в земли нашой, — за чим земля теперь власне пуста. Зычили быхмо собе самодержця господаря такого в своей земли, яко ваша царская велможность православный хрестиянский цар, азали бы предвечное пророчество от христа бога нашего исполнилося, што все в руках его святое милости. В чем упевняем ваше царское величество, если бы была на то воля божая а поспех твуй царский, зараз, не бавячися, на панство тое наступати, а мы зо всем войском запорозским услужить вашой царской велможности готови смо, до которого смо з найнижшими услугами своими яко найпилне ся отдаемо. А меновите будет то вашому царскому величеству слышно, если ляхи знову на нас схотят наступати, в тот же час чим боржей поспешайся и з своеи сторони на их наступати, а мы их за божею помощу отсул возмем. И да исправит бог з давних веков ознаймленное пророчество, которому мы сами себе полецивши, до милостивых нуг вашему царскому величеству яко найуниженей покорне отдаемо. Дан с Черкас, июня 8, 1648 року.

Вашему царскому величеству найнизшии слуги

Богдан Хмелницкий гетман з войском его кр. милости запорозким.

Памятники Киевской комиссии,
т. I, 3, № 13, сс. 219—221.

№ 104

1648 рік. Початок липня. — Відписка хотмишського воєводи С. Болховського царю

Курський боярський син *Микита Гридин*, який був біля півтора роки на Україні, переважно на Запорізькій Січі, показував після повернення свого в Хотмишську 5 липня:

Слышал он от козаков, от товарищей своих, которые его товарищи были в раде у гетмана Хмельницкого, и придумали козаки на том: будет они ляхов не собьют, и они козаки хотят у тебя государя просить ратных людей на помощь на ляхов. А про короля ныне у них в запорожском войске прямого ведома нет, а сказывал им козакам гетман Хмельницкий, что короля ляхи в раде убили, а положили козаки на том: будет король убит, и им де иного короля не обирать и всей литовской землей христианской веры приговорили поддаться тебе великому государю..., а на той де раде положено, что козаки с ляхами миру не будет. Да отпущены были в литовскую сторону для своих дел из Хотмышского хотмышане, сын боярский Афанасий Курбатов да козак Степан Шугуров; и я, как отпускаю хотмышан, приказываю, про всякие вести проведывать тайным обычаем. И июля в 4 д. из литовской стороны хотмышане Афанасий Курбатов да Степан Шугуров в Хотмышской приехали, а в роспросе мне сказали: были они в литовской стороне в городе Веприке и в Гадяцком уезде в селах

и в деревнях, и слышали, что писал козацкий гетман Богдан Хмельницкий, велел быть к себе тотчас изо всей Украины козаком, и на корм крымским татаром всякие запасы: и волов, и овец погнали, и пошли все козаки конные и пешие к гетману к Богдану Хмельницкому. Да они ж, Афанасий и Степан, сказали: слышали они от козаков: будет де короля ляхи убили, и мы все хотим быть под одним христианским под тобою благочестивым государем..., а иного короля обирать не хотят и с ляхами у них миру не будет.

Акты Московского государства,
т. II, № 357, с. 232.

РОЗВИТОК ПОВСТАННЯ ПІСЛЯ КОРСУНСЬКОЇ БИТВИ

№ 105

1648 рік. Розвиток повстання після Корсунської битви. — І. Єрліч (уривок)

Після знищення гетьмана і всього війська, добувши здобич і зброю, селяни почали дедалі більше скупчуватись і збиратись по різних містах, містечках і селах України, а потім, з'єднавшись і зібравшись у числі понад 100 тисяч чоловіка, пішли до Паволочі, звідки послали роз'їзд коло кількох тисяч розбійників під Махнівку, де було кілька сот людей київського воєводи і повітових людей. Хоругов була одна, ротмістром над нею був пан Стефан Лев. Виманивши наших з міста, вони навели їх на засідку: тут же зза парканів і фільварків почали часто стріляти, так що наші одразу мусили повернути спини, і вони так їхали до самого міста, і одразу після цього взяли замок, хоч він був кам'яний; замок підпалили, з ним і місто, убили самого ротмістра, кілька чоловіка з панів і чимало слуг. Тут дали знати про таке лихо воєводі в Бердичів, він прийшов на допомогу, але все вже було закінчене.

Зробивши своє діло, розбійники із здобиччю і з тріумфом пішли до свого старшого в Паволоч, і серце їх дедалі підносилось, а в наших — по волі божій за гріхи наші — падало.

Тоді пан воєвода, не чекаючи дальшої розправи, і інші обивателі від домашніх розбійників, від козаків і своїх підвладних підданих, свинопасів, як від головного ворога — поганина, турка або татарина, почали тікати з своїх домів, забравши жінок і дітей, хто куди міг, — на Волинь і в Польщу за Віслу.

Але з цього часу зрадники з дозволу свого старшого дедалі більше почали порушувати безпеку, нападати на шляхетські будинки, брати, бити, розбивати комори, забирати все з хлівів і стаєнь, а коли кого з шляхти знаходили дома, то вбивали різними способами, не шкодуючи нікого і не боячись бога. Власні піддані вбивали своїх панів, гвалтували паній і панянок, забуваючи про панську достойність. В цей же час, восени, власні мужики вбили, а потім спалили разом з будинком пана Теодора Єльця, київського хорунжого, який, бувши розбитий паралічем, не міг утекти з дому. Тоді ж власні хлопи вбили пана Олександра Немірича в його маєтку Олевську, там же повбивали й помордували багатьох інших...

Тоді ж, незабаром після сеймику в Житомирі, князь Вишневецький пішов із своїми людьми на Поділля до Погребищ, пристосовуючи до служби своїх племінників, молодих князьків, і від міста до міста збираючи служилих людей, на Волинь до Вишнівця, а з Вишнівця знову назад до Кам'янця, де вже почали збиратися різні пани й шляхта, щоб затримати ворога.

27 липня Хмельницький розпустив свої полки з Паволочі в Полісся і в інші краї, по містах і дорогах, і тоді й мене, Іоахима Єрліча, захопили в Кочарові, і я, рятуючи своє життя, мусив тікати в ліс. В той же час і того ж місяця розбійник сам вирушив до Хмельника, за князем Вишневецьким, який йому дуже був потрібний. Про дальші успіхи цієї безбожної хлопської війни, або домашнього розбою, нічого знати не можу, бо, прийшовши 16 серпня пішки в Печерський монастир, сидів там, поки бог не змилувався; про все це ті, хто там був, на письмі дадуть відомості кожному, хто цього схоче; а я мовчу про те, при чому бути не міг.

Latopisiec albo Kroniczka Ioachima Jerlicza, t. I, cc. 67—70.

№ 106

1648 рік. Літо. Із скарги А. Бонковського про зруйнування його села Конлівки і захоплення його майна повстанцями (подана 19 серпня 1650 р.)

До уряду гродського, в замку й. к. м. Житомирському, до мене, Мартина Карвовського, підстарости житомирського, прийшов особисто уроджений й. м. п. Андрій Бонковський, який тільки після приборкання хлопського розбою зміг повернутися додому з польських земель у тутешнє Київське воєводство і прийти для занесення в акти цього міста, урочисто протестував і скаржився... В минулому році, 1648, після корсунського розгрому війська, як тільки розгнузданий розбій повсталого хлопства почав ширитись по Україні, він [скаржник], довідавшись про це, утік перед такою небезпекою заздалегідь, заради здоров'я і врятування свого шляхетського майна. Взявши нашвидку це майно з собою з власних маєтків своїх, а також деяке рухоме майно і скарб на вози поклавши, він, до Котельнича і до котельницького костьолу привізши їх, склав там на схов, маючи намір, коли ворог наступатиме і наблизиться, в дальші й безпечніші краї Польщі перевезти ці зазначені нижче речі.

Там же повсталі згадані жителі Котельнича до приходу війська козацького вдавшися до грабунку і непристойної здобичі, захопили котельнянський костьол, щоб пограбувати поставлені на схов шляхетські речі, скрині скаржника силою захопили і, замки в скринях силою поламавши, речі пограбували, подерли і між собою поділили. Через це скаржник зазнав чимало збитків, які він обраховує в сумі понад 900 злотих, не включаючи [збитків] від насильства. Про це насильницьке захоплення згаданих речей й. м. п. Бонковський заявив удруге.

Разом з тим й. м. п. Бонковський протестував проти п. Івана Кучевича-Мінковського, війта і жителя паволоцького, у зв'язку з тим, що цей пан війт, під час хлопського розбою і бунтів ставши паном у навколишніх селах, у Паволочизні, а зазначене село Конлівку, власний маєток скаржника, захопивши і привласнивши, з тамтешніх підданих позбирав несправедливо грошові податки, тік скаржника для себе вимолотив: пшениці мірок 400, ячменю мірок 300, ... мірок 300 і багато хліба силою позабирав, також худобу панську і тамтешніх підданих пооббирав, пасіки панські і хлопські наказав поламати, інше хатнє начиння і дворове знаряддя з цієї місцевості позабирав, дещо привласнив собі, а інші різні речі на своє бажання своїм пороздавав і розгайнував. Цим він зруйнував згадане село Конлівку і тамтешніх підданих, а також розграбував і спустошив двір і тік і завдав

чималих збитків скаржникові, яких він нараховує на 2000 злотих. Це під час розгляду в призначений для виклику відповідача строк буде докладно описано і з'ясовано. А на цей час, висловившись проти цього паволоцького війта, а також проти підданих села Лисівці, маєтку вельможного й. м. п. старости калуського, скаржиться особливо на [йде перелік учасників] та інших підданих з села Лисівці як на головних винуватців і їх співучасників, що перечислені особи під час козацького руху, збунтувавшись, як вороги на село Конлівку і на двір власний скаржника не раз нападаючи, великих і нестерпних завдали збитків у тому дворі і в згаданому селі: повбивавши відгодованих кнурів і свійських свиней, про число яких сказано в окремому реєстрі, забрали різне домашнє знаряддя, а деяке знищили, пасіки панські порозбивали і цілком зруйнували, а також і інше хатнє начиння люто під час своїх частих нападів знищили і двір скаржника майже геть спустошили (це все в позові і в призначений строк під час судового розгляду буде точно повідомлено) і цим завдали скаржникові більш як на 600 злотих збитків, не включаючи сюди збитків від наїздів...

Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, Киев, 1914, № 19, сс. 489—492.

№ 107

1648 рік. Кінець травня — перша половина червня (приблизно). Виступ повстанців проти православного монастиря. Актовий літопис Густинського монастиря

1648 г., июня 17 д. Универсал от гетмана Богдана Хмелницкого, — нихто бы в добрах монастирских жадних кривд не чинил, тот же игумен Ефимий[1]) виправил.

1648 г. июня 17 д. Универсал от гетмана Богдана Хмелницкого, приказуючий сотнику и атаману Прилуцкому поймали бы своеволцов и покарали, котории монастир розграбовали и чернцов, окрутне мордовавши, били, а иних в смерть побили, тот же игумен.

Полтавские епархиальные ведомости, 1886, часть неофициальная, с. 244.

№ 108

1648 рік. Липень. Скарга від імени п. Стефана Песляка про зруйнування його хутора Лобачівщини ясногородськими міщанами і бузівськими й гурівськими селянами, подана 6 квітня 1649 року (уривок)

На вряде кгродском, в замъку его кор. мл. луцъком, передо мною, Гелияшом Малюшыцким, буркграбим луцъким, постановивъшисе очевисто, слуга урядник урожоного его мл. пана Стефана Песляка шляхетъный пан Ян Кгурский оповедал и соленитер сведчил се и протестовал именем пана своего вышъреченого на подданых велъможного его мл. пана Максимилиана Брозовъского, кашътеляна киевъского, а меновите, на Гапона войта ясногродского и на сынов его, так теж и з Бужовое на Овдея коваля и на пасынъков его и на Хому мелъника, а с Кгуровсчыны на Гарасима боднара, Яцъка Охременъка, и Гришъка Шевъченъка, и Ивана Кононенъка, и Сидора кравъца, и на инъших

[1]) Єфим Войнілович.

енералитер велю, которых, так з местечъка Ясногродки и з розных сел, до Ясногродки належачих, сам войт яснокгродский з сынами своими и тамътые вси вышъменованые сами имена их и назъвиска лепей ведают и оных знают, тыми словы, иж року прошлого, тысеча шестсот чотырдесят осъмого, месеца априля тридцатого дня, кгды урожоный его мл. пан Стефан Песляк, пан мой, маючы подавъные справы свои з розъными особами, сам до Люблина одехати мусел, там же вышъреченый войт яснокгродский з сынами своими, з вышъречеными помоцъниками своими, ничого не дбаючы на срокгост права посполитого и на каранъе в нем, ни таковых злочынъцев и наездников описанные, приспособивъши до себе венъцей над сто человека, конъно, оружьно з ручъницами, самопалами, рогатынами, яко на неприятеля заграничъного, в способ своеволъных козаков, над которыми сам войт из сынами своими сотъниками зосъставъши, а подънавъшы две хоругъве, а взявъшы предже злый, окрутъный, тыранъский, а мужобойский умысл на вышъречоного его мл. пана Стефана Песляка, пана моего, хотечы его самого, з малъжонъкою и з детками, с того света згладити и з маетности их так лежачое, яко и рухомое, злупити и зо всего ораз знисчыты, а року прошлого, тысеча шестсот чотирдесет осъмого, месяца июля тринадцатого дня наехали кгвалътовъне на маетъность и двор его мл. пана моего, названный Лобачовсчызну, с которого двору сама ее мл. пани Песляковая, за перестережнъем некоторых подданих и челяди своее дворное, и сама теж их обачивъшы на гребли громаду людей немало, под хорогвамы, прудъко ко дворови едучых, сама так од всего, яко в дому ходила, з детъками и з челядю белою, уношечы здоровъе свое, з великим небесъпеченством покинувшы домостьво и маетност рухомую, заледво до леса ушъла; там же вышъречоные кгвалътовъники, наездники, з хоругъвою до двору впадшы, окрик великий учынили, и стрилбу гусъто выпусътивъшы, напрод окна шкляные в светлицах повыбивали, а потом на протестанъта в изъбе нападъшы, шаблями сродзе поранили и рогатынами попробивали и праве за забитого на смерт покинули, а потом до комор, колодки и двери повыбивавъшы, скрини з шатами и сребром, и шкатулу з пинезъми и з справами полупали и посекли и, пинези высыпавъшы, которых было две тысечи золотых полских, межы себе расшарпали; сукъни пана моего и пане самое, и паненские, килка сподниц блаватных с кабатами и три палендры блаватных, пласчов три фалендъшовых, лисами подшитых, килимов чотыри, а коберцов два; шабел две оправных, одна золотистая, другая белая; чарок шест сребрных; кубъков чотыри; куфел сребрный; пасков два сребрных золотистых; ланъцушков два золотых, перстенъков шест золотых; ложок сребрных тузинов два; цынипулмисков и талиров тузинов чотыри; меди — котълов горилъчаных дванадцат; стрелбы розное — пистолетов, ручъниц, мушъкетов, пулъгаков старых штук двадцать чотири; меду присного кадей три; горелки простой куф две, аквавиты куфа одна; быдла рогатого великого и малого сто двадцат; овец с козами сто девятдесат, свиней матерок семъдесят; вепров кормных шест; стада — кляч чотырдесят шест; садел вепровых дванадцат; полтей тридцат; масла фасок десят; сыров коп дванадцат; жита в стыртах зложоного коп чотыреста шестдесят, молоченого жита мер двадцат четыри, пшеници коп сто осмдесят, проса мерок шестнадцат, пшона мерок десет, пшеници мирок дванадцат. То все кгвалтовне забравшы и зо въсее маетности рухомое, яко се вышъ поменило, двор пана моего злупили и, шкод великих

начинивъшы, до маетъности велъможного его мл. пана киевъского, пана своего, до местечка Яснокгродки запровадили и, межи себе поделившы и розобравшы на пожиток свой обернули, ку великим кривдам и шкодам его мл. пана Стефана Песляка, пана моего; которых шкод, огулом енералитер ошацованых, на шест тисечей золотых полских учинили, не вкладаючы в то самых справ старых, привилеев, делов, контрактов, енеалогии дому записов и иншых мунименътов, так на добра дедичные, яко и заставные в воеводстве Киевском лежачие.

Архив Юго-Западной России,
ч. III, т. IV, № 60, сс. 131—133.

№ 109

1648 рік. 21 червня — 2 липня. Щоденник невідомої особи (очевидно, офіцера з війська князя Є. Вишневецького) про похід війська останнього на Правобережну Україну проти повстанців (уривки)

Рух його милості князя Корибута Вишневецького обозом.

Рухаючись від Брагина:

1. Перший обоз під Житомиром.
2. Далі за Котельнею.
3. За Вчорайшим.
4. Під Погребищами; проходячи через Погребища, зрадникам відтинають руки, на кіл садовлять, рубають, а найбільше за зневагу бога, за грабування костьолів. Що там робили, — навіть страшно сказати і написати.
5. Під Спиченцями.
6. Під Вахнами. Тут скарали кілька десятків козаків; звідси його милість князь виряджає в роз'їзд у Немирів свій надвірний загін, чотири драгунських загони, хоругву пана Барановського. Керував роз'їздом пан Барановський. Взявши штурмом Немирів, вирізали кількох козаків і захопили багато здобичі.
7. За Прилуками. Тут перед костьолом руки повідрубували, на кіл на ринку посадили, інших зарубали.
8. Між Житівцями і Глинськом.
9. За Острополем. Сюди милостивий пан воєвода київський[1]) прислав, просячи про допомогу, бо був певен, що сам не врятується.
10. Військо повертається в Ямполь.
11. Під Райгородом.
12. Під Бердичевом. Як тільки обоз рушив, його милість пан воєвода просить його милість князя прислати допомогу, бо в четвер була атакована Махнівка. Його милість князь з 18 хоругвами прямо пішов до Махнівки, а інші послав з обозом під Махнівку. Зустрівся з його милістю паном воєводою київським у цей страшний дощ; радяться, обмірковують; постановили бити їх, заходячи в тил, мало не за милю навкруги. Туди під Махнівку поспішало вишикуване військо. Якби війська йшли на них тихо, було б краще, а то криком, сурмами, барабанами попередили їх, що прийшли для розправи.

Зайшовши кругом, його милість князь стражник, взявши хоругву татарську, волоську, пан Барановський — хоругву канівську, хоругву його милості князя надвірну, хоругву пана Гарнишова, — привели [військо] під самий табір і кілька разів розривали його. Перешкодили страшний дощ і ніч. З другого боку через ставки стріляли в них ні-

[1]) Я. Тишкевич.

мецькі загони, загони драгунські і загони гусарські, які були при самому його милості князі і при пані воєводі, безстрашно билися години дві або й більше вночі. Далі військо було обдурене (з чиєї поради це було зроблено, — хай він із пекла не вийде), бо вони почали вже один з одним прощатись перед смертю, як показують зізнання під тортурами тих, які на той світ пішли.

Коли почало розвиднюватись, зайняли їх місце військами за горою майже за чотири милі. Зрадники цілу ніч не спали, тільки великий галас зчинили молитвами, а тим часом окопувались, цілу ніч кричали, — подавали знак, що, мовляв, не спимо. Зрозумівши, що всі відійшли, почали кидати табір рядів на дванадцять; тяжчі речі залишали в таборі, а забравши крупи, муку, пшоно, солонину, горох, залізо, срібло, золото, фанти, пішли до Грицева. Військо кинулось у табір, вирушаючи на пізнє переслідування, говорили, що там хтось був.

Нещаслива година! Навіщо прийшли? Під керівництвом князя його милості напевно ще з вечора б узяли їх, але через те, що було багато непотрібних радників, ці негідники втекли (тут полковником над цим військом був Гиря Білоцерківський; він потім на коні приїхав в обоз).

В п'ятницю рано ввечері спід Бердичева під Чуднів, від Чуднова під Чарторию. Тут повідомляють роз'їзди, що Кривоніс прийшов знову в Махнівку з гарматами; другий — Гиря; радіючи, стріляють з гармат, розпивають вина пана воєводи, коли він сам їх не встиг випити.

Другий роз'їзд повідомляє, що вже в п'ятницю слідом за князем вирушають. Але вже напевно князя вони не доженуть, бо він швидко йде до Вишнівця. З цього дня житиме в страху Полонне, хоч мають і пороху досить, і гармат, і місто захищене, але людей небагато, — сподівались, що князь буде протистояти під Полонним. Та вони помилились, хоч їздили слуги його милості пана воєводи краківського, його милість пан Черніховський, пан Барановський, пан Вищоватий, просячи князя, щоб він розташувався тут обозом, обіцяючи військам гроші і провіант на шість тижнів. Князь не згодився: поперше, чотири тижні вже на Україні ніхто його не підтримав; подруге, військо стомилося; потретє, важливіше йому свої гнізда охороняти, ніж чужі стерегти; почетверте, треба йому готуватись до обрання його милості короля. — Все пусті відмовки.

Архив Юго-Западной России,
ч. III, т. IV, № 6, сс. 20--22.

№ 110

1648 рік. Липень. Скарга від імени київського скарбника Данила Юрія Воронича про розгром маєтку в слободі Крошні покозаченими житомирськими міщанами, подана 5 червня 1650 року (уривок)

Месчане жытомирские, на тое само висцерибус репълице едукати, абы, добро Речи Посполитое розъмнажаючи, до вшеляких тумултов и седиций дорогу загорожали и покою пересътерегали, оны зас, противъным способом, опортунитати темпорис капите, под час жалосного осерочення Речи Посполитое — безкролевъя и кгды вси панове, здоровъе свое тылъко перед бунтами хлопъскими уносечи, маетъности своих поодбегали, сами ултро з своими компринципалами, кримина криминибус ет ингъюрияс инюриис придаючи, преторита маля

новис мулъто майорибус комулянъдо, в суседъстве с маетъностю пана протестатис о границу мешкаючи, перед тим границу свою виолентер ет инъюриозе частокрот делятанъде, а на тот час ребеллитер и тумултозе тую помененую маетъност пана протестанътас, названую Крошню, уже должей не хотечи ин конътинкгвитате терпити. але фунъдитус девастуючи, гостилитер, ребеллитер, ви ет виоленътер, в року тисеча шестсот чотырдесят осмом месеца июля пятнадцатого дня, на вышепомененую маетъность пана протестанътис наехавъши, зараз до двора, албо замочку пана протестанътис вломившесе, тамже вси речи рухомые и рушаючиесе, которые тылко в той маетъности зоставали, забрали; замочек въвес спустошили, скарбници, комори, шпихлири поодбивали, скрыни полупали, шкатулы так с пинензми, яко и з розными справами диспозициями, которые тилъко на тот час з той маетности пан протестанс з собою не взял, так на тую слободку Крошню, яко и на инъшие маетъности пана протестантис, чы з собою взяли, чили теж там же спалили; подданых крошенских и слугу пана протестантис Калинского зо всего злупили...

Архив Юго-Западной России.
ч. III, т. IV, № 182, сс. 443—445.

РОЗГРОМ ПОЛЬСЬКОЇ АРМІЇ ПІД ПИЛЯВЦЯМИ

№ 111

1648 рік. Вересень. Розгром польської армії під Пилявцями. — С. Твардовський (уривок)

Самійло Твардовський, польський шляхтич (умер в 1660 р.), сучасник подій визвольної війни, почав писати свою історію віршами після 1651 року. Частина її була надрукована в 1660 році, а вся вона — в 1681.

Воєвода київський вирушає за гетьманами в Глиняни. І ось князь [Вишневецький] просить київського воєводу поїхати в Глиняни і привести сюди гетьманів для з'єднання з ним. Заради спасіння вітчизни князь готовий забути і від щирого серця простити кривди, якщо такі є в нього проти будьякого з них, віддати і себе, і всіх своїх під їх начальство. І коли воєвода повів їх і чутки про це дійшли до війська, спонукані таким прикладом рушили й інші хоругви одна за одною, несучи як мак розквітлі ратища (з прапорами) і шоломи. Не бачив ніколи до того світ наш кращих людей і коней, ніж були в них, крім хіба пишно вбраних аргіраспідів Олександра [Македонського].

Оздоблення війська. Золотом виблискували їхні щити, султани, бунчуки, палаші й мечі; від срібла ломилися шатра, шафи й столи. Навіть найбільш ласому ворогові і половини цього було б досить. Не знали вони, що всі ці багатства, як на ярмарку, обміняють на просте залізо, на самопали, ремінь, конопляні підпруги, попони, рядна, бурки і бідні свити. Те, чим приголомшити, налякати ворога хотіли, тільки швидше притягло його.

Число війська. Коли всі разом з'їхались, і полководці, і прибулі на раду комісари, забувши всі чвари, в прекрасній згоді (просто любо було дивитися на це) почали рахувати військо. І переписали на бій закутих у залізо понад тридцять тисяч, крім тих, що лишалися при важких незчисленних возах (як то ведеться в наших обозах за старим звичаєм). А тих у три рази більше було, і вони теж несли мушкети та іншу ручну зброю. Якби вони під час наступу захотіли б

своїми грудьми відбити перші сутички, то, мабуть, не займаючи війська, самі розгромили б цю нещасну голоту. Адже загибель легко озброєних не така тяжка, як тих, хто ще недавно мав відзнаки могутності, а тепер уже не може пишатися ними. І так ішли вони всі від Чолганського Каменя, як раптом настигла їх у дорозі звістка від Чермінського про те, що Хмельницький з усіма силами підступає під Пилявці.

Табір під Пилявцями. Бодай би ніхто ніколи про Пилявці не чув, краще б у них жили гірканські леви й тигри! Бо тут загинули найродовитіші мужі польські, слава яких поширювалась навіть за Геркулесові стовпи. Сюди за ними прийшли страх, безладдя і завжди небезпечне презирство до ворога. Перша невдача була в тому, що ті, хто стояв на чолі, від кого залежала вся справа, пішли спід Константинова, не маючи ні для обозу, ні для воєнних дій зручного й вигідного місця, не знаючи місцевих гір і схилів, що вони показались на очі ворогові раніш, ніж оточили його. Стояли без ніякого ладу, де хто хотів, не маючи ні кінця, ні початку через повільність переправи незчисленних возів по малоприступних горах і вибоїнах. Ні вивідачів, ні шпигунів ніяких не було. Тільки гетьмани радилися через листи з комісарами, як розташувати обоз. Так минув і згайнувався час для дій...

Полководці виводять військо в поле. В цей час усе вкрилося туманом і в густому мороку його не можна було бачити один одного; доводилось, напруживши слух, тільки уважно прислухатись, чи не йде хто, чи не нападає збоку. Але ворог сидів у цей день тихо, готуючи нам горе й загибель. Розважався тільки сутичками і в цій темноті всяко лякав нас. Тільки аж пізнім ранком, коли ми поверталися з поля, раптом почувся в їх таборі надзвичайний шум, забили в бубни, залунали звуки сурм і труб, почалася стрільба з гармат, наче король салютом зустрічав гостя або збори святкували виграну битву. Полководці роздумували, що могло б бути причиною торжества.

Причини тривоги. І нічого іншого їм на думку не спадало, як тільки одно, що до них, мабуть, прийшли вже татари. Маючи такі великі сили, вони й без татар могли б справитися з нами. Що ж вони можуть зробити, з'єднавшися з ними? Язика нам ніде добути не вдалось, крім одного попа з Князівської Волоші, який розповів, що Хмельницького раптом узяв сумнів щодо своїх сил і він збирався відступати, якби наші продовжували так, як почали, і гнали б їх до табору, а тепер, знаючи, що робиться в нас у таборі і окрилений надіями через прихід татар, хоче наступати всіма силами. І кожний роздумував про це, а проводирі розіслали одразу ж накази, щоб полки й регіменти, які ще не пішли з поля, з нього й не йшли. Так більша частина війська всю цю ніч чатувала.

В чому була сміливість Хмельницького. Помітивши це, хитрий ворог, як тільки настав ранок, зібрав усі свої полки і поставив татар, яких у нього було понад чотири тисячі, попереду, і переодяг більшу частину охотників у татарське вбрання, щоб вони були подібні до татар і своїм зовнішнім виглядом нагнали страх на нас. Ця хитрість добре вдалася їм. Коли вони зненацька кинулися великою юрбою з вигуками: „алла! алла!", від яких усі навколишні бори загули, замішання, що охопило наших ще з вечора, ще більше зросло. А ті війська почали наступати на найближчі за греблею шанці, де стояли чотири хоругви Суходольського і піхота регімента Осінського.

Другий, дуже невдалий, бій. Почався великий бій коло греблі, а з другого боку, від Кривоноса, Марс був не менш суворий. Що ж могло бути, коли ніщо не робиться в порядку? Поки там чекають довгих розпоряджень, поодинці відходять геть, а тут інші, стоячи в рядах, не рушають з місць, мабуть боячись порушити накази гетьманів і не підтримують тих, що б'ються. Даремно тільки загинула сила-силенна людей. Отже коло переправи точився великий бій. Коли гусари великим загоном прийшли сюди, вони не могли в цій тіснині не тільки розташуватись для зустрічі з ворогом, а навіть списів підняти не могли, і довелося їм списами марно орати землю і замітати прапорами грязюку, якої тут було стільки, що хоч вивозь її. А в цей час шанці були взяті за греблею, піхота геть уся з гарматами знищена і з кінних хоругов, що переправилися на той бік, жодна не вернулася ціла. Найгірше довелося Сандомірському полку з каштеляном Вітовським, волинцям з Киселем і Тарновському. Карбовського було вбито. О, тричі щасливіші ті, що, загинувши в бою, не бачили своєї ганьби, ніж ті, хто, стоячи збоку, тільки здалека дивились на битву і навіть зброї не вийняли.

Тривога в обозах. День кінчився. Вітер приніс з моря туман. Нещасний вечір! Тебе треба описувати пером, омоченим у Стіксі, або чорним вуглем із печі Етни (Монгібеля)! Почалась тривога. Звідки вона взялася — невідомо. Почалося з старших. Бачачи, скільки нашого війська лишилось, боялись вони, що не можна їм подолати цю велику силу, яка щодень росте, коли ще й хан із своїми незчисленними ордами наступає, — особливо тому, що ворог, першим прийшовши сюди, всі зручні місця захопив, а їм тільки гори й вибоїни залишив. І в них немає доброго поля ні для битви, ні для правильної оборони. Тепер тільки зрозуміли вони свою грубу помилку, що пішли спід Константинова і попали в ці прокляті місця. Там би було в них і рівне місце, і фортеці в тилу. Одно тепер лишається — відступати. Не в возах справа, бо якби військо, боронь боже, через них мало загинути, цього ні час, ні нагорода ніколи спокутувати б не могли.

Утеча. Те, що пани думали, вже на конях сидячи, легким гомоном, а потім невгасимим пожаром швидко розтіклось. Замість того, щоб іти в порядку, кинулись усі з возами, з страшним шумом, не слухаючи гетьманів і не оглядаючись...

Вигляд тікаючих. О, хто б міг описати цю ніч і перенесені лиха! Признатись, рука моя не хоче рухатися далі, описувати небувалу ганьбу і сором мого завжди лицарського народу. Накину покривало на очі свої. Не спинити руху скелі, що відірвалася від гори, і не підняти Трої, коли вона ввергнута в прах! Який шум, який хаос панував там, коли багато людей, не знаючи навіть у чому справа, вискакували з своїх жител, кидали одні зброю, другі — списи на землю, інші, тільки від сна скочивши, хапалися за що попало — хто за коня, хто за шаблю, за вузду, за сідло. Поранених, хворих — усе кидали і ввіряли життя своє своїм ногам. Все добро і багатство, яке мали тут поляки, все віддали на поживу своїм хлопам. І цим на короткий час затримали ворога, а самі змогли втекти далі.

Покинутий обоз. Ворог дивувався з усієї цієї розрухи, приписуючи її своїй удалій хитрості, але обозу взяти довго не наважувався. Тільки коли побачив, що всі побігли, а вози в страшному тиску кинуті на переправах, кинувся грабувати, хапаючи все, що попадалось під руку: шуби рисячі й соболині, начиння, столовий срібний посуд, ванни, чайники, мідні тази, вина, наливки, тістечка, меди,

солодощі і безліч інших речей розкоші і пишноти. Чи то була помилка слабих умів, чи то прояв таємної волі божої, яка справедливо карала за противну богові пишноту, але військо наше прийшло сюди, як на весілля або на урочистий бенкет Клеопатри з Антонієм. Всі, хто тільки що мав: знатні — всю пишноту своїх родів, бідні — вислужене ними кривавим потом, — усе звезли сюди. Хоч би самі вози зважити! Обкованих возів було до ста тисяч. А безліч коней при них, а вантаж — як усе це оцінити? А при них челядь, слуги, що лишилися при возах і не мали змоги їх захистити.

Тікаємо всі. Коли грізний Юпітер посилає бурю, спочатку беруться порохом попілища спалених полів, потім збуджені вихорем зашумлять ліси й гаї і розійдуться сполохані стада, а пастухи поховаються кожний у свою яму. Так пани - проводирі, такі ж швидкі, як і хоробрі, перші повернулися додому, хоч у багатьох з них дорога була дуже далека. Розгромлене ж військо в безладді тікало. Ледве, загнавши коней, коло самої Вісли спинились, щоб стерти піт і стримати стукаюче, як тяжкий молот, серце. Куди діватися нам, загинулим? Де шукати на старості другу вітчизну? Куди човни свої скерувати?

Куди йти, не знаємо. Плавати, ах! — не вміємо. Не бачили ніколи ні Сціли з Харібдою, ні Ахроцерванських гір, не зазнали боротьби з буйними вітрами і з іншими морськими лихами. Хіба Гданськ дасть нам пристановище? Або з Гаргар[1]) спустяться якісь комори і нагодують нас? Або німець виявиться нашим братом? Або Ісландія осяє нас своїм світлом? Або дасть нам притулок понурий швед? А, може, знайдемо своє щастя в невірних? Лишивши на батьківщині стільки своїх святих патронів і святі пристановища по костьолах, невже ми, які завжди пишалися тим, що грудьми своїми боронимо їх від невірних, тепер відречемося від них? О, нехай краще старі матері наші приймуть нас знову в свої лона, спонукувані нашою ганьбою і своєю уродженою доброчинністю!

S. Twardowski, Wojna Domowa z kozaki i tatary... Calissi, 1681, cz. 1, cc. 26—35.

№ 112

1648 рік. 13 вересня. З листа Адама Киселя, воєводи брацлавського, до князя-примаса і панів про розгром під Пилявцями (лист від 19 вересня)

Найсвітліший примасе і князю! Ясновельможні панове! Сумна звістка про те, що сталося під Пилявцями в минулу середу (23 вересня) уже дійшла до вас. Не зважаючи на це, я, що був останнім часом очевидцем цієї нещасної війни, маю за свій обов'язок докладно написати вам про подію, яка поставила нашу вітчизну в таке тяжке становище...

Наблизившись до розташування ворожих військ, ми не знайшли місця, відповідного для влаштування табору. Полкам довелось розміститись на відпочинок там, де вони стояли; воду ж можна було добути тільки в річці Пилявці, що протікала між нами і ворогом. Тричі наші війська брали і щоразу знову втрачали греблю і розташований на ній редут, поки нарешті кіннота, перейшовши ріку під вогнем ворога, не примусила останнього очистити берег. Атака ця

[1]) Вершина в стародавній Трої.

була така вдала, що примусила козаків — і кінних, і піших — відступити в свій табір. Успіх підніс дух нашого війська і примусив повірити в добрий кінець бою.

Після цього ми почали обмірковувати питання, куди б перенести наш так невигідно розташований табір; але це обміркування лишилось безрезультатним. Тим часом на допомогу козакам підійшла Орда, про що ми в той час і думки не мали.

В середу вартові повідомили нас про те, що головні сили козаків вийшли в поле; наше військо й собі бадьоро вийшло з табору. Мій полк стояв якраз проти козацького табору; з другого боку, коло греблі, стояв сандомірський полк. Обидва ці полки перші повинні були випробувати щастя в бою.

В той час, коли полки шикувались у бойовий порядок, один з комісарів підскочив до мого полку і наказав — не маючи на це ніякого розпорядження від гетьмана — моєму братові з чотирма ескадронами атакувати ворога. Помітивши, що ескадрони поскакали вперед, я кинувся за ними, маючи намір утримати їх. Проте було вже пізно: вони вступили в бій з козаками чи з татарами — з ким саме, не можна було розібрати (потім виявилось, що з татарами). В цей же час ворог був атакований з одного боку полком князя воєводи руського, з другого — полком коронного хорунжого.

Не зважаючи на тяжкі втрати, нашим удалось потиснути ворога. Але величезні сили козаків і татар ударили слідом за тим на наше військо і почали й собі тиснути його. Становище наших полків було тим труднішим, що ті частини, які мали допомогти їм, неохоче йшли в бій.

Битва, що майже закінчилася в одному місці, тільки починалася в другому: татари атакували Сандомірський полк, який, хоробро боронячись, завдав їм великих утрат. Напали також і на редути. Втративши багато піхоти, ворог узяв один з них, після чого рушив на другий, де зустрів опір уцілілих ще гусарських ескадронів мого полку.

Я не знаю точно, що сталося потім (втім, бажаючи писати правдиво, я не можу замовчати про це), але в усякому разі половина наших військ розбіглась, а друга половина дуже занепала духом. В полі, наспіх, не зсідаючи з коней, ми почали обмірковувати, що робити далі. Як звичайно буває в таких випадках, думки були різні. Коли черга висловити свій погляд дійшла до мене, я порадив вибирати між такими рішеннями: 1) якнайрішучіше вдарити на ворога (проте я вважав це надто рискованим); 2) спробувати за ніч виправити свої помилки, відступивши до Константинова і укріпившися там, після чого знову рушити проти ворога; 3) зібравши всю свою мужність, або відступити всім табором, або, відправивши обоз і упорядкувавши піхоту й кінноту, атакувати орду з тим, щоб відкинути її від козаків. Цей третій план був ухвалений усіма і було вирішено діяти відповідно до нього.

Настала ніч. Я поїхав разом із своїм полком, який багато втратив убитими й пораненими, в табір, цілком певний, що мій план прийнятий. Я не знаю, що було на раді після мого від'їзду, але раптом було вирішено відступити, покинувши табір з усім майном напризволяще. Мене повідомили про це перед світанком. Не зважаючи на свою подагру, я скочив на коня і разом із своїм полком рушив за військом. Слідом за тим козаки й татари заволоділи табором, захопивши зброю і обоз. Обозна челядь і піхота, що не встигла відійти, були при цьому перебиті. Столове срібло, шатра, гроші та інші цінності дісталися во-

рогові. Так розігралася ця нещасна трагедія. Наше військо продовжує в безладді відступати вдень і вночі.

Jakuba Michałowskiego... Księga pamiętnicza... № 90, сс. 203—207.

№ 113

1648 рік. Вересень—жовтень. Паніка серед польської шляхти після розгрому під Пилявцями. — Літопис Грабянки

Григорій Грабянка, козацький лівобережний старшина (загинув у бою з татарами в 1734 році), займав різні посади в козацькому війську, до посади гадяцького полковника включно. Твір Грабянки охоплює історію України від давніх часів кінчаючи 1708 роком.

Аще много ляхов у Варшаве собрася, обаче все заячии уши имеяху, тако бо их страх от Хмелницкого обийде, яко едва суха древа треск услишат, то без души ку Гданску бежаху и чрез сон не един рек: „ото Хмельницкий!"...

Летопись Грабянки, Киев, 1854, с. 59.

ПОВСТАННЯ В БІЛОРУСІЇ

№ 114

1648 рік. Літо — осінь. Розвиток повстання на Україні. Повстання проти шляхти в Білорусії. — Щоденник Ф. Обуховича

В липні, одразу після смерті короля, скликаний був князем Матвієм Лубенським, архієпіскопом гнезненським, конвокаційний сейм у Варшаві. Він тривав тижнів два. Я був там послом від Новогрудка. За допомогою хлопських бунтів Хмельницький так далеко поширив по Україні свої свавільні банди, що шляхта з Волині, Києва, Брацлава, Поділля геть уся повтікала, міцні замки через зраду хлопську відбирали і ніде, де б шляхта не ховалась, утриматись вона не могла. Готового війська не було, охорона, щойно на конвокації затверджена, ніякого опору не чинила.

Річ Посполита вирішила послати до нього [Хмельницького] комісарів. Але зрадник, хитро їх затримуючи, вигравав час, чекаючи Орду, так що й коронне військо, яке зібралось у кількості до 30 тисяч чоловіка під Львовом, потяглось до цього пекельного страховища.

В цей час у нас на Литві той же вогонь, запалений розбійницькими бандами Хмельницького, розгорівся так, що повіти Стародуб, Речиця, Мозир, Пінськ, Брест і багато інших замків на Білій Русі геть були знищені; з шляхти одні трупом полягли, інші зазнають тяжкого вигнання, тиняючись по чужих кутках. Близькі до загибелі, ми покладаємо надії свої тільки на милосердя боже, дякуючи йому за такі тяжкі злигодні.

Литовська охорона була слаба, наймані війська раніш, ніж у полі показались, обтяжили нас величезними поборами, і ми самі змушені були чинити опір ворогові почасти за допомогою повітових військ, почасти за допомогою загального ополчення. В цьому допомагав і досі не перестає допомагати великий сенатор, його милість пан Казімір Лев Сапєга, литовський підканцлер, великим числом людей, утримуваних на його кошт, підтримуючи загибаючу вітчизну, яка крім подяки, винна йому стільки грошей, скільки врятованих ним

громадян бачимо завдяки такій його надзвичайній діяльності, відданій любові до Речі Посполитої і благочестю.

Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku, wydał Balinski, cc. 19—20.

РОЗВИТОК ПОВСТАННЯ ПІСЛЯ БИТВИ ПІД ПИЛЯВЦЯМИ

№ 115

1648 рік. 14 жовтня. Донесення папського нунція в Варшаві І. Торреса про розвиток повстання після битви під Пилявцями. Повстання селян у Польщі

Щодень більше наближаються до цих місць бунтарі, і кажуть, що одна частина їх громить 27 гарматами Львів, а друга вже дійшла до самого Любліна, розташованого за 24 милі звідси, спалюючи навкруги міста і села; але жодного разу вони не пробували напасти ні на це місто, ні навіть на Замостя — за 12 миль від Любліна. Проте не дуже далеко звідси бродять три тисячі розбійників і повсталих хлопів; з усякими безбожними вчинками вони не тільки забирають у людей майно, а й позбавляють їх життя і палять усі селища (luoghi), які захоплюють.

Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. II, Киев, 1916, отд. 2, с. 27.

№ 116

1648 рік. Жовтень—листопад. Відписки царю воєвод: а) брянського і б) сівських про прагнення українського народу до об'єднання з російським (уривки)

а) ...в нынешнем, государь, во 157 году, октября в 11 день, брянской стрелец Федка Ломакин, да Васка Мелханов, да Павлик Вяхирев из-за рубежа из литовской стороны в Брянеск приехали, а в роспросе передо мною холопом твоим сказали: были де они в литовских городах в Почепе, да в Стародубе, да в Погаре, да в Новегородке, да в Соснице...

Да Хмельницкой же де пишет в Сосницу к брату своему к козацкому полковнику, что он Богдан Хмельницкой идет до Оршавы, а брату своему велел быть с войском на лежи в украинских городех в Соснице, и в Новегородке, и в Стародубе, и в Почепе, и про ляхов велел проведывать и хлеб всякой оберегать. Да в тех же де, государь, городех слышали они от литовских ото многих жилецких людей и от черкас: говорят и богу молят, чтобы им быть в одной православной вере под твоею государевою высокою рукою; будет де пан Хмелницкой осилеет ляхов, и он де хочет поддатца одному государю крестьянскому.

б) В нынешнем, государь, во 157 году, сентября в 6 день, по твоему государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии указу, посылали мы холопи твои из Севска за рубеж в Полскую и Литовскую землю, для проведыванья вестей, севских пушкарей Дмитрейка Церкина да Якушка Степерева. И октября, государь, в 19 день, те севские пушкари Дмитрейка Церкин да Якушко Степерев из полские и из литовские стороны в Севеск приехали, а в роспросе, го-

сударь, перед нами холопи твоими оне сказали... в том же де, государь, городе Нежине урядник, козачей атаман, Запороского гетмана Хмелницкого племянник Прокоп Бережицкий, говорит во многие люди: всем де, государь, запороским войском оне бога молят о том, чтоб им быть под твоею царскою высокою рукою. И в Киеве де, государь, и в иных во многих полских городех всякие люди белорусцы бога молят о том же, чтоб им всем быть под твоею царскою высокою рукою...

В нынешнем, государь, в 157 году, сентября в 26 день, по твоему государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии указу, посылали мы холопи твои за рубеж в литовскую сторону Севского пушкаря Юрку Луханина, для вестей, что в Полской и в Литовской земле у поляков с козаки делаетца. И ноября, государь, в 12 день приехал в Севеск из-за рубежа из полской и из литовской стороны Севской пушкарь Юрка Луханин, а в роспросе, государь, нам холопем твоим сказал: был де он в Полской земле в городах в Борзне, и в Нежине, и в Прилуках, и в иных городех...

А в полской де стороне, в монастырех, в церквах, на октеньях, и на многолетьи бога молят за тебя великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии; а запороские де, государь, казаки и белорусцы черные люди во всех городех все бога молят о твоем царском многолетнем здоровье, и хотят того, чтоб им всем быть под твоею царскою высокою рукою, и чтоб им всю Полшу и Литву подвести под твою царскую высокую руку.

Акты Южной и Западной России,
т. VIII, СПБ, 1875, дод. № 3, с. 276;
№ 6, сс. 277—278.

№ 117

1648 рік. Повстання в Галичині. Свідчення повстанця Василя Амброжика (26 березня 1649 року) (уривок)

Згаданий Василь Амброжик, спійманий як зрадник і кілька разів допитаний у Потоці, визнав, крім інших злочинів, таке: під час бунтів у Покутському краї Крокос із Кущева, Літус (?) з Обертина, Олексій Чавадка з Олеша і Яремка Попович із Тлумача зібрали сильні банди, і, стоячи на чолі їх, розгромили Полалецький замок (?), всіх, хто був у замку, перебили, а золото, срібло, гроші, одяг та інше майно пограбували.

Після цього вони почали громити інші шляхетські маєтки. До банди пристала ісаківська шляхта, а саме: Матвій Княгиницький, Богдан Грабовецький — обидва з синами, Петро Березовський і Дмитро Татомир. Крім названих, там було чимало й іншої шляхти, прізвищ якої він не може пригадати.

Ті, що приєдналися до розбійників, одразу ж почали нападати на доми шляхетські. В Кормові вони спалили садибу пана Тиліцького, розграбували її комори і забрали худобу та інше майно. Далі ця шляхта почала спустошувати Покутський край, де грабувала й палила шляхетські двори. Розбійники зажадали, щоб на всіх переправах пароми були витягнуті з води і до них була приставлена варта. Вони наказали також убивати кожного поляка, де б його не зустріли. Самі вони мало не щодня приходили на берег Дністра, загрожуючи перешкодити польським військам переправитися через річку. Коли Вульф із Потока пі-

дійшов до дністровського перевозу з полками й шляхтою, згадана ісаківська шляхта почала по них через ріку стрільбу з мушкетів.

Всі ці свідчення згаданий Василь дав як добровільно, так і під тортурами в присутності панів радників, як от п. Петра Ласковського, п. Симона Корчинського, п. Сігізмунда Понятовського, підстарости, п. Матвія, п. Петра, п. Константина... Жерела до історії України-Русі, т. IV, Львів, 1898, № 4, сс. 152—153.

№ 118

1648 рік. 27 листопада. Скарга Олександра Ржечицького на княгиницьких міщан і селян з Городища, Ляшків, Бориничів, Острова та інших місць за напад на садибу в Бориничах. (Скарга від 10 травня 1649 року)

[Пропущені імена і прізвища]. Згадані селяни, приваблені прикладом сваволі бунтівників Речі Посполитої — українських козаків, на яких вони покладали надії, уперті в своїй злобі проти католицької релігії, почали під час вторгнення цих бунтівників і міжцарів'я збиратися в грізні банди, допомагати бунтівникам і руйнувати шляхетські садиби. Ні в чому не винних католиків, що сховалися в таємних, але добре відомих розбійникам місцях, вони видали козакам, почасти для продажу в татарську неволю, почасти для знищення. Те саме продовжували вони робити й після приходу ворогів святого хреста — татар.

Після поширення цієї зарази і жорстокостей варварів-сусідів, коли бунтівники покинули межі королівства, пан Адам Ржечицький, як і багато інших поміщиків, повернувся до свого маєтку Бориничі, орендованого ним у вищезгаданого пана Олександра Цетнера.

7 грудня минулого 1648 року він приїхав додому, не маючи ніякої підозри проти челяді й хлопів, які приховали й затаїли свою злобу. Вони зустріли його покірливо й привітно, як справжні отрутні гадюки, які не хочуть до часу виявляти свою отруту.

Незабаром настала ніч. Тоді, змовившись між собою і покликавши на допомогу попа й навколишніх хлопів із згаданих сіл, які зібралися так охоче, наче справа йшла про полювання, вони опівночі напали на садибу. Не маючи змоги успішно боронитись або вчасно дістати допомогу, згаданий — згодом злодійськи вбитий — пан Ржечицький відбивався, як міг, і втік пішки в село Броздівці, покинувши все своє майно напризволяще. Утома перешкодила йому йти далі, і він, переслідуваний по п'ятах, сховався в покинутій садибі, розташованій у Броздівцях.

Виявивши його присутність у цій садибі, розбійники звірськи били його киями, рубали сокирами, різали косами, пускаючи в хід усе, що було в них під рукою. Нещасний умер тут же, як показує огляд возного і шляхти. Тоді, задоволені кривавим полюванням, упившися кров'ю свого пана, піддані з Бориничів, а також селяни згаданих вище сіл кинули тіло напризволяще, забравши перед тим півтори тисячі злотих, що були при ньому. В Бориничах вони захопили одяг, коней та інше майно... Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 119, сс. 265—268.

№ 119

1648 рік. 2 грудня. Універсал Богдана Хмельницького польській шляхті, виданий під час походу військ спід Замостя в Київ

Богдан Хмельницький гетьман з військом його королівської величності запорізьким. Всім взагалі і кожному зокрема, кому про це відати

належить, службу нашу лицарську віддаючи ласці вашої милості наших ласкавих панів, повідомляємо, що по дорозі нас зустрів його милість пан Гіжовський, посол його королівської величності, якого нам господь бог всемогутній благословив на престол в особі його милості королевича Яна-Казіміра.

Король пише, щоб ми, відмовившись від цієї непотрібної війни і пролиття крові християнської, повернулись назад в свої землі при умові певної угоди і збереження попередніх свобод. Про це вашій милості панам повідомляю цим універсалом.

Вимагаємо, щоб і ваші милості також уже не порушували волі його королівської величності, ніякої злоби не мали як проти своїх підданих, так і проти руської релігії. Навпаки аби в мирі і ласці перебували, щоб наші вороги не раділи. І боронь боже, щоб ще крім того хтось упертий і злобний кинувся на пролиття крові нашої християнської або вбивство бідних людей. Якби до нас дійшла звістка про саме таке порушення миру й спокою, встановленого його королівською величністю, то це напевно призвело б до великої шкоди Речі Посполитій, чого ми не хочемо.

Після того, як універсал буде прочитаний у Львові, просимо переслати його в Кам'янець-Подільський, де, як ми чули, зібралося чимало шляхти. До них удруге якнайскоріше звертаємось з глибокою пошаною.

Дано в Острозі, дня 12 грудня 1648 року.

Їх милостей ласкавих панів покірний слуга Богдан Хмельницький, гетьман війська його королівської величності запорізького власною рукою.

Supplementum ad historica Russiae monumenta, СПБ, 1848, сс. 187—188.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У КИЄВІ

№ 120

1648 рік. Грудень. Урочиста зустріч Богдана Хмельницького в Києві. — З щоденника В. Мясковського, члена посольства від польського уряду до Богдана Хмельницького на початку 1649 року

Сам патріарх[1]) з тисяччю вершників виїжджав до нього[2]) назустріч з міста, і тутешній митрополит дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітала його. Академія вітала його промовами і вигуками, як Мойсея, спасителя і визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені Богдан добрий знак і називаючи його: богом даний. Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрільба. Від таких почестей возгордився звір. На обіді в архімандрита сидів на першому місці, пив удень і вночі, особливо напередодні своїх іменин. В день свого ангела вранці рано був п'яний і пізно прибув у церкву. Він стояв на першому місці і всі виявляли до нього побожну пошану, а деякі цілували його ноги. Патріарх, цей розбійник, правив обідню і наказав йому приступити до святого причастя. Хмельницький спочатку не хотів, бо в нього ще був хміль у голові, і тому, що ще не сповідався, але патріарх дав йому прилюдно відпущення всіх теперішніх і майбутніх гріхів без сповіді і закликав

[1]) Ієрусалимський патріарх Паісій, що був тоді в Києві.
[2]) Б. Хмельницького.

його: іди, іди ж до святого причастя і причащайся. Тут же він повінчав його з коханкою Чаплицького, хоч вона й не була тут, бо в цей час перебувала в Чигирині; нарешті дав йому благословіння на ляхів.

Одразу ж після цього стріляли з гармат на тріумф, відзначаючи цим, що визволитель наш, господарь великий гетьман причащається. Хмельницький подарував за це патріархові шість коней і 1 000 злотих. Протягом кількох днів патріарх вів з Хмельницьким таємні переговори і потім виїхав у Москву; проте попереду виїхав Хмельницький. Патріарх проводжав його за місто.

В Переяславі ходила чутка, що в Москві патріарха погано прийняли. Хитра Москва впізнала самозванця і обманника[1]), який і дружині Хмельницького Чаплицькій послав відпущення гріхів і акт про шлюб, чого не схотів зробити митрополит київський, як сумлінніший. Патріарх послав їй разом з цим подарунки: три свічі, які самі собою загораються, молоко пресвятої діви і блюдо лимонів. Посланця його, монаха, прийняли погано. Син Хмельницького, Тимошка, справжній розбійник, напоївши його горілкою, поголив йому бороду, а дружина Хмельницького дала йому тільки 50 талярів.

Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов, т. I, отд. 3, № 66, сс. 322—323.

№ 121

1648 рік. 23 грудня. В'їзд Богдана Хмельницького в Київ. — І. Єрліч.

Дня 27 того місяця [грудня] в неділю після вечірні повернувся від Замостя до Києва гетьман Хмельницький, приїздові якого кияни раділи і пошану віддавали вдвоє, а може й у десять разів більшу, ніж будьколи воєводам.

Latopisiec I. Jerlicza, t. I, c. 72.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

№ 122

1648 рік. 2 липня. Універсал Богдана Хмельницького Густинському монастиреві про ствердження маєтків

Богдан Хмелницкий, гетман з войском его кор. милости запорозским.

Всем вобец и кождому зособна, кому о том ведати будет належало, а меновите козаком войска нашего, в Прилуце будучим; жадали от нас господинове отцеве монастыра общежителного Густинского, иж маючи от благочестивых князей и панов побожных хрестиянских ктиторов на церков божию и на хвалу имени его святого наданье за отпущенье грехов своих немало кгрунту для выхованья мешкаючих при том святом месцу, чого оны приспособившы собе стараньем и працею своею кгрунъту и футора, а при ным и для помочи своей приспособили людей убогих, мяновите на Мацкевце. Прето просили нас, абы з ихь кгрунтов и футоров до войска подданых их не приймовали и их кгрунтов, так лесов и сеножатей и пасек без жадных перешкод и турбаций. Што мы на их прозбу, яко богомолцов своих вцале, без жадного нарушенья заховуемо под ласкою нашею. А хто бы мел оным

[1]) Це наклеп Мясковського; патріарх Паісій не був самозванцем і був з честю прийнятий у Москві.

през сей наш лист перешкоду и кривду чинити, теды мы такового, яко незбожного и неприятеля церкви божией карати росказуем. На што мы сей наш лист под печатю войсковою и с подписом руки нашое власное даем. Писан в Чегерине, дня 2 июля року 1648.

Богдан Хмелницкий, гетман рукою власною.

Київський центральний архів давніх актів, Збірка монастирських документів, № 977.

№ 123

1648 рік. Грудень. Універсал Богдана Хмельницького про „послушенство" селян з сіл Великих Дмитровичів, Малих Дмитровичів і Вишеньок Київському монастиреві Флора і Лавра

Богдан Хмельницкий, гетман войска его королевской милости запорожского.

Всем обывателем в Дмитровичах в Великих и в Малых и в Вишеньках в маетностях его милости Гуменицкого, судьи киевского под небытность его самого приказуем вам сурово, абысте во всем были игумении Флора и Лавра монастыра Киевского послушными и вшелякую повинность ведлуг звычаю давного отдавали и що колвек позаберали... розного панского, абы поворочали не маючи жодной потребы, до гумен и до вымеру млинового, постерегайте того, абы до нас и найменшая кривда не доходила новая, що того повинен дозрети Степан, козак сотник Пешечниковый абы тамо жадной своеволи и бунтов не было, иначей не чинячи под строгостью войсковой. Дан в Киеве дня 22 декемврия року 1648.

Богдан Хмельницкий, гетман, рука власная. Месце печати Богдана Хмельницкого гетмана.

ГАФКЭ, Архив министерства юстиции, Киевского повытья книга № 10, арк. 182—183.

№ 124

1648 рік. 28 грудня. Універсал Богдана Хмельницького селянам села Підгірці, приписаним до Києво-Печерського жіночого монастиря про відбування монастирських робіт і повинностей

Богдан Хмельницкий, гетман войска его королевской милости запорозского. Всем вобще и кождому зособно, особливо подданным монастыра Печерского, до инокинь того монастыра в селе Подгорцах належачым, и новым козакам, сим листом моим гетманським ознаймуем и владзою нашою гетьманскою сурово напоминаем, абы-сте яко вы подданые, так и тые, которые с охоты своее, под тот час в козачество не хотячи, до того монастыра роботы и повинности отправляти удалися, честной законнице, госпоже Магдалине Белецкой, игуменье Печерской и всем сестрам о христе тогож монастыра послушны были, и повинности и роботы всякие отправляли, постерегаючися на себе войскового каранья. Бо мы со всим войском не хочем от монастыров, особливо от убогих законниц подданных отыймовати: даст бог на услугу войсковую охочих и без людей церковных. А вас и повторне напоминаем, абы-сте вы вси, которые в Подгорцах знайдуетеся, законницам Печерским по старому послушенство отдавали; а если розказанью и листу нашому хто из вас спротивится, таковый яко войсковый

неприятель и зневажачъ листу нашого горлом караный будет. Дан в Киеве, дня 28 декабря року 1648.

Акты, относящиеся к истории Западной России, т. V, СПБ, 1853, № 25, с. 85.

№ 125

1648 рік. 29 грудня. Охоронний універсал Богдана Хмельницького шляхтичеві Себастіану Снетинському

Богдан Хмелницкий, гетман з войском его к. м. запорозским.

Всем вобец и каждому зособна, кому бы о том ведати належало, особливе полковником, сотником, асавулам и всему рыцерству козацкому з войска нашого запорозского по зелеценю зычливости нашое, до ведомости доносим: иж мы шляхетного пана Себестияна Снетинского не бачечи ни в чом войску нашому запорозскому противного, а бачечи его такое знисчене их (?) пустошене од козаков своволных, в реестре нашом не будучих, оного на оборону свою гетманскую взявши, мети хочемо и сурове росказуємо, абы они с жонками (?) и дитками своими в месте Коростешове, албо в городску (!) в дому своем, або-ли теж где-бы колвек он перемешкивал, од вшеляких наездов и гвалтовных и доброволных попасов, ночлегов, мимоходов, переходов, завше волный зоставал, кривды и шкоды и в найменьшой речи не поносил, але завше безпечен здоровя своего и маетности од кождого, так з козаков наших, яко и мужиков, зоставал; в дорозе теж, если бы где колвек по потребе своей выехати мел, абы всюда без жадное трудности и пренагабаня доброволне пропусчали; што теж колвек у них кгвалтовне взято, а свое бы он мел у кого колвек, так у козаков наших, яко и у мужиков, познат, абы оному без вшелякое трудности поворочано было конечне, ни в чом тому выразному росказаню нашому гетманскому не противоречись, чого всего полковникове и атаманове, а где немаш полковников — сотникове и атаманове — поблизние (?), и кому бы сей наш универсал указаный был, перестегать должен будет, и о то все сурове, без жадного милосердия, на горле, до мене не одсилаючи, (карати) мают; а ежли бы так козаки, яко и старшина, справедливости не чинячи, той воли нашой противились, кождый таковый сурового карання войскового и сам не уйдет, на што для лепшое веры при печати войсковой рукою своею подписалемсе. Писан у Киеве, року 1648, месяца декабря 29 дня.

Богдан Хмелницкий, гетман, рука власна.

Труды Черниговской архивной комиссии, вып. X, сс. 144—145.

НАСТУП ШЛЯХТИ НА БІЛОРУСІЮ

№ 126

1649 рік. Січень—лютий. Придушення князем Радзівіллом повстання в Білорусії

Князь Радзівілл надзвичайно вдало скористувався з нагоди в новому 1649 році. В той час, як усе живе поспішало в Краків на коронацію нового короля, він рушив до кордону коронних земель і звільнив усю Литву. Ворог скрізь відходив; захоплені ним міста знову здались; ватажки бунтарів почасти були видані і деякі з них були покарані мечем, а інші посаджені на палю. Гродек, Туров і деякі інші міста за-

брані назад; на Мозир, який не хотів здаватися на його ласку, він напав з одного боку і взяв його штурмом; польська і німецька кіннота, побачивши, що піхота дуже потерпіла від ворога, спішилась і пішла на штурм. Оберлейтенант Ганскау виявив мужність і перший зійшов на вал. З другого боку вели напад полковники Тізенгаузен і Павлович; вони вдерлися в місто і нестримно побивали всіх, а місто підпалили. Ворожий полковник Михненко, що був комендантом міста, був поранений і взятий у полон; йому відрубали голову і настромили її на палю перед замковою баштою. При взятті міста солдати захопили велику здобич, бо їм було дозволено безперешкодно грабувати.

Звідти він пішов до Бобруйська, який протягом кількох тижнів блокував полковник Волович. Він діяв так швидко, що ворог навіть нічого не знав про це. Побачивши, що в табір прибули свіжі сили, і думаючи, що це сам полководець, вони не стали чекати того, що було в Мозирі.

Тим часом у місті почались великі незгоди між городянами і козаками; городяни розчинили ворота і послали процесію з духівництва, жінок і маленьких дітей просити про пощаду; козаки ж засіли в міцній башті, звідки можна було боронитись. Одні дали себе вбити, другі підпалили себе разом з баштою, а треті стріляли в себе з мушкетів, аби тільки вмерти. Лише полковник на ім'я Піддубський не витримав жару, а тому, коли вони до нього надто близько підійшли, зробив вилазку з башти і попав у руки до князя. Через те, що він був великий тиран і звелів утопити самого старосту разом з багатьма дворянами, що попали йому в руки, і з жінками і з дітьми, то князь Радзівілл наказав посадити його живого на палю, на якій він ще жив шість годин і пив і попросив, щоб ради нього дзвонили в дзвони в руських церквах, у чому йому не відмовили. Поруч з ним були посаджені на палі 8 старшин; понад 40 чоловіка були обезголовлені, а голови їх настромлені на палі; більш як 270 було відрубано праву руку, після чого їх відпустили до їх братів, щоб показати, як погано підданним повстати проти своїх властей.

Коли міста довідались про такі дії, вони одразу ж почали миритись, у тому числі і Речиця, яка вигнала козаків і висловила вірність і покірність через своїх послів. Інші ж міста, як от: Гомель, Leraw, Любеч, Стародуб, упиралися і можна було б думати, що з ними станеться те саме, що й з попередніми, якби комісари, послані на сейм, не уклали замирення з послами Хмельницького і не звернулися незабаром до війська й до самого князя з універсалом, пропонуючи вкласти меч у піхви, лишатись на своїх квартирах і не давати ворогові приводу до дальших ворожих дій до трійці. Ворогові це було дуже доречі; він міг відпочити, зібрати свіжі сили, тісніше зв'язатися з татарами, які зимою були мало корисні, і утворити союз, як це й показав дальший кінець діла.

Theatrum Europeum, t. VI, cc. 811—812.

ПЕРЕГОВОРИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ПОСЛАНЦЯМИ ПОЛЬСЬКОГО УРЯДУ

№ 127

1649 рік. 10 січня — 25 лютого. Щоденник В. Мясковського про поїздку комісарів польського уряду до Богдана Хмельницького (уривки)

20 [січня]. В Звяглі переправились ми через ріку Случ і вступили в межі Київського воєводства.

21. Полковник Донець і сотник Тиша зустріли нас з 400 козаками і провели за Звягель. Замок прекрасний, а костьол стоїть зруйнований...

1 лютого. Там же в Новосілках у маєтку його милості пана воєводи[1]) ми повинні терпіти від хлопів усяку зневагу. Харчі дорогі, та й дістати трудно; для коней не тільки не було вівса, а навіть не було соломи.

2. Бунти підданих селян проти пана і панів дідичних.

3. В Білогородці такі ж неприємності і недостачі. По всяку річ ми посилали до Києва за три милі. Київський митрополит з архімандритом приїздили сюди для таємних переговорів з паном воєводою[2]).

6. Нас не пускають у Київ і не дозволяють стати на квартирах. Пана Гняздовського, слугу пана воєводи і капітана Брижовського зневажили.

8. Його милість пан воєвода їздив під Київ для переговорів з митрополитом і архімандритом[3])...

16. В Фастові козаки разом з черню порубали і пограбували чимало шляхти обох статей...

19. З Воронкова, проїхавши шість миль, ми прибули до Переяслава в лютий мороз. Гетьман Хмельницький виїхав до нас назустріч у поле за півчверті милі з кількома десятками вершників — з полковниками, осавулами, сотниками, військовою музикою, з бунчуком і червоним прапором. Поздоровкавшись і привітавши нас по-козацьки, він сів з нами в сані, ліворуч його милості пана воєводи. При в'їзді в місто він наказав вистрілити з двадцяти гармат і запросив нас усіх у свій дім на обід. Під час обіду гетьман і полковники почали робити уїдливі натяки щодо князя Вишневецького, пана хорунжого коронного[4]), пана Чаплицького і всіх поляків.

20. Утворена комісарська рада, в якій обмірковували, чи треба насамперед, до укладення мирних умов, вручити Хмельницькому булаву і прапор, надані королем його милістю. Вирішили одноголосно віддати прапор і булаву, щоб піддобрити Хмельницького такою поблажливістю і милістю королівською. Місцем для цього обрали широку вулицю перед домом Хмельницького, недалеко від будинків, де жили посланники московський і угорський. Булаву ніс перед нами ловчий, пан Крентовський, а прапор — пан Кельтинський, скарбник київський; попереду гриміли гетьманські труби й барабани. Хмельницький чекав нас, стоячи під бунчуком у колі своїх полковників та інших старшин; він був одягнутий у парчеву червону соболину шубу. Тільки но пан воєвода почав об'являти королівську милість гетьманові і запорізькому війську, як полковник Джалалій, що стояв коло гетьмана, закричав: „Король як король, але ви, короленята князі, броїте багато, та й наброїли. А ти, Киселю, кість від костей наших, відступив від нас і пристаєш до ляхів". Гетьман почав угамовувати його, але він, сп'янілий від горілки, хоч було ще рано, махаючи булавою, хотів говорити далі; проте побачивши, що ніхто з полковників не підтримує його, вийшов з кола. Після цього пан воєвода віддав Хмельницькому листа і комісарську кредитивну грамоту; те й друге одразу були прочитані. Потім сам пан воєвода передав гетьманові булаву, обсипану бірюзою, а пан хорунжий новогрудський, рідний брат його милості пана воє-

---

[1]) А. Киселя.
[2]) А. Киселем.
[3]) С. Косовим і І. Тризною.
[4]) О. Конецпольського.

води, підніс червоний прапор з білим орлом і написом Joannes Casimirus Rex. Хмельницький, прийнявши те і друге, не з великою охотою, подякував по-козацьки і потім запросив нас до себе в дім.

Перед обідом пан воєвода говорив гетьманові в приємних і добірних висловах про те, які великі милості, яких він бажав і які сьогодні одержати удостоївся від свого володаря: пробачення всіх його старих справ і вчинків, свобода давньої православної релігії, збільшення реєстрового війська, відновлення колишніх прав і привілеїв запорізьких, нарешті, надана йому влада керувати військом. Отже він з свого боку, як вірнопідданий і слуга його королівської милості, мусить виявити себе вдячним за такі королівські милості, мусить старатися запобігати надалі бунтам і кровопролиттю, не приймати хлопів під свою опіку, а прищіплювати покору володільцям; нарешті, сам він повинен почати укладати з комісарами мирний договір.

На цю промову його милості пана воєводи Хмельницький дав таку відповідь: „За такі великі милості, яких я удостоївся через вас від короля його милості — за владу над усім військом і за пробачення моїх старих провин — я дуже вдячний. Щождо комісії, то вона тепер початись і працювати не може: військо не зібране в одне місце, полковники і старшина далеко, а без них я нічого вирішити не можу і не смію. Справа йде про моє життя. Та до того ж я не одержав відплати за кривди, заподіяні Чаплицьким і Вишневецьким. Перший мусить бути неодмінно мені виданий, а другий покараний, бо вони дали привід до всіх бунтів і кровопролиття. Винен і пан каштелян краківський[1]), який наступав на мене і переслідував мене, коли я змушений був рятувати життя своє в дніпровських печерах; але він уже має добру відплату за діла свої, — знайшов, чого шукав. Винен і хорунжий[2]), бо позбавив мене вітчизни, віддав Україну лащовикам, які козаків, що зробили послуги республіці, обертали в холопів, дерли з них шкуру, видирали бороди, запрягали в плуги; але всі вони не так винні, як Чаплицький і Вишневецький. Нічого з цього не буде, якщо одного з них не покарають, а другого мені сюди не пришлють. В противному разі або мені загинути з усім запорізьким військом, або пропасти Польській землі, сенаторам, дукам, королькам і шляхті. Хіба нічого не значить, що з вини ляхів ллється кров християнська, що військо литовське вирізало Мозир і Туров, що Януш Радзівілл звелів одного з наших посадити на палю? Я послав туди кілька полків, а до Радзівілла писав, що коли він учинив так з одним християнином, то я те саме зроблю з 400 польськими полоненими, яких у мене багато, і віддячу за своє“.

Ось яку закуску дав нам гетьман перед своїм огидним обідом, вразивши серця наші явною отрутою і своєю несамовитістю. Подавали голос, як гадюки з болота, і інші полковники, що сиділи за двома іншими столами. Один з полковників, Федір Вешняк, старший полковник черкаський, схопив булаву, розсердившись на ксьондза кармеліта Лентовського, який їздив до них з листами короля його милості замість покійного ксьондза Мокрського. Лентовський сказав тільки, що чутки з Литви про Мозир і Туров можуть і не справдитись. Вешняк, схопивши свою булаву, закричав: „Мовчи, попе! Не твоє діло закидати мені брехню“. Він неодмінно ударив би ксьондза, якби сидів ближче до нього. Проте він сказав: „І ваші ксьондзи, і наші попи всі такі сини. Виходь но, попе, на двір. Я навчу тебе шанувати запорізьких

[1]) М. Потоцький.
[2]) О. Конецпольський.

полковників", — і з тим вийшов з кімнати. Ми старалися пом'якшити Хмеля, як могли; особливо старався пан воєвода ласкавими і улесливими словами зробити гетьмана лагіднішим і розсудливішим. Але всі наші зусилля були марні, і ми через кілька годин змушені були з сумом у серці і з сльозами роз'їхатись по своїх квартирах, розкиданих по окремих вулицях для того, щоб ми не жили разом одні коло других.

21. В першу неділю великого посту вранці я пішов з паном підчашим у соборну церкву, де поздоровкались з послом московським, людиною ласкавою і ввічливою, з яким Хмельницький забороняв панові воєводі бачитись і навіть не допускав його до себе, хоч сам посланник просив про це. Перебуваючи серед народу, ми не могли переказати один одному ніяких секретів і змушені були обмежитись виявленням обопільної пошани, ввічливістю і висловленням дружніх відносин наших володарів.

Потім ми оглядали замок, спорожнілий і цілком зруйнований. Колегіум у костьолі єзуїтів розграбований так, що не лишилося місця, де були олтар і ікони; навіть гроби відкриті і тіла шляхетські викинуті; труна колишнього брацлавського воєводи і переяславського старости, славної пам'яті пана Луки Жолкевського, достойного канцлера, розбита, військова зброя розкрадена і знятий з пальця дорогоцінний перстень.

Хмельницький був запрошений на обід до пана воєводи; але він приїхав уже надвечір напідпитку з кількома полковниками. Не допомогли ні гостинність, ні ввічливість хазяїна. Ми не говорили нічого, що могло б роздратувати його; але він все таки не витерпів і з своїми товаришами робив нам уїдливі закиди, перебільшуючи до крайності кривди, заподіяні йому поляками, доводячи свою безневинність і, нарешті, загрожував навіть нам утратою всієї Русі і України. Потім пройшов в окрему кімнату до дружини пана воєводи і почав там відверто умовляти її, щоб вона з чоловіком відреклась від поляків і лишилася з козаками, бо ще в цьому році Польська земля загине, а Русь буде панувати. Тут же облаяв він пана Позовського, загрожуючи йому шибеницею за те, що той з'явився перед його очі. І справді, Позовський вчинив у цьому випадку необдумано, бо перед нашим приїздом він був дуже близький до смерті. Потім Хмельницький повернувся до нас уже п'яний і виїхав о третій годині ночі.

22. Довго спав Хмельницький, бо пропиячив з ворожками, які часто розважають його і пророкують йому ще в цьому році щастя на війні. Більше сумуємо ми про республіку, ніж про голод коней наших. Мірка вівса коштує 16 злотих, сніп сіна ж 2 таляри. Як тільки Хмельницький дозволив приходити до нього, ми одразу вирядили до нього пана хорунжого новогрудського і ротмістра князя Захарія Четвертинського, просячи призначити нам час для переговорів і укладення трактату.

Вони застали вже гетьмана за горілкою разом з товариством, і тут же дістали від нього козацьку швидку і уїдливу відповідь: „Завтра буде справа і розправа, бо я тепер п'яний і виряджаю угорського посла. Скажу коротко: з цієї комісії нічого не вийде, тепер війна повинна бути, протягом цих трьох або чотирьох тижнів. Я вас усіх ляхів переверну догори ногами і розтопчу так, що всі будете в мене під ногами, а нарешті віддам вас турецькому султанові в неволю. Король буде королем, щоб карати і вбивати на смерть шляхту, дуків, князів, щоб він був вільний: провиниться князь — відрубати йому голову, провиниться козак — і з ним те ж зробити. Правда, що я людина мала

і нікчемна, але бог судив мені бути єдиновладцем і самодержцем руським. А не схоче король вільним королем бути, то як хоче. Скажіть це панові воєводі і комісарам. Ви загрожуєте мені шведами, — і ті мої будуть; та хоч би вони й не були моїми, то не здолати їм руської, запорізької і татарської сили, якби їх навіть було п'ятсот тисяч. З цим ідіть додому. Завтра буде справа і розправа".

Діставши таку уїдливу відповідь, ми сумно порадились між собою і постановили: вимагати від Хмельницького, щоб він відпустив нас, дбати про безпечне повернення на батьківщину і просити про полонених.

23. На другий день ми поїхали до Хмельницького, на третє засідання. Пан воєвода з сльозами виголосив улесливу промову, в якій сказав, що Хмельницький своїми вчинками не тільки польську і литовську землю, а й руську віру, святі церкви хоче віддати в руки невірних без ніякої причини. Якщо його образили, якщо самий Чаплицький винен, то з нашого боку готове задоволення. Якщо з запорізьким військом вчинили несправедливо, зменшивши його число або забравши землі, то король його милість обіцяє збільшити те і друге. Гетьман повинен мати на увазі, що як Польща і Литва без Запоріжжя не можуть протистояти невірним, так і Запоріжжя не може захищати себе від невірних без польського війська. Далі пан воєвода переконував Хмельницького залишити чернь у спокої, щоб холопи орали, а козаки воювали, щоб реєстрового війська було від 12 до 15 тисяч, щоб гетьман краще воював з невірними, ніж з християнами, і для цього щоб рушав за кордон.

Хмельницький на довгу й красномовну промову пана воєводи дав таку ж відповідь, як і раніш, додавши тільки таке: „Марні слова! Багато було часу для переговорів зі мною, коли Потоцькі шукали і переслідували мене на Дніпрі й за Дніпром; був також час після Жовтоводського і Корсунського боїв, під Пилявцями й під Константиновим, нарешті, під Замостям і навіть тоді, коли з Замостя я йшов шість тижнів у Київ. Тепер уже не час: мені вдалося зробити те, про що я ніколи й не думав, а згодом покажу, щó я замислив. Виб'ю з лядської неволі народ руський. Раніш я воював за завдані мені шкоду і кривду, тепер піду битися за нашу православну віру. Вся чернь по Люблін і Краків допомагатиме мені в цій справі. Я її не можу залишити: вона — права рука наша. Знищивши чернь, ви кинетесь і на козаків. Я можу мати 200 і 300 тисяч власного війська, вся Орда йде до мене на допомогу і ногайці на Саврані; недалеко від мене стоїть Тугай-бей, мій брат, душа моя, єдиний у світі сокіл, готовий зробити все, чого я тільки від нього зажадаю; вічна наша козацька дружба і весь світ не розірве її. Не піду воювати за кордон, шаблі на турків і татар не здійму; досить маю на Україні, Волині і Поділлі. Тепер вдосталь у мене вигід і багатства в моїй землі і в моєму князівстві, що простягається по Львів, Холм і Галич; а ставши над Віслою я скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! Туди я зажену всіх дуків і князів, а якщо будуть брикатися й за Віслою, то я напевно й там їх знайду. На всій Україні не лишиться в мене жодного князя і жодного шляхтича; а коли який з них хоче їсти хліб з нами, той — корись запорізькому війську, а на короля не брикай".

Кілька полковників сичали, як гади, говорячи: „Минули вже ті часи, коли нас сідлали ляхи, використовуючи проти нас власний наш народ християнський, і коли ми боялися їхніх драгунів. Тепер ми їх не боїмось. Довідалися ми під Пилявцями, що це не ті ляхи, які були раніш, які били турків, Москву, татар і німців. Це не Жолкевські, не Ход-

кевичі, не Конецпольські або Хмелецькі, а Тхоржевські, Зайончковські — діти, одягнені в залізо. Як тільки побачили нас, повмирали від страху й розбіглися, хоч у середу татар не було більш як три тисячі; а якби почекали до п'ятниці, то жоден би не втік живим у Львів".

Хмельницький додав ще: „Патріарх під час свого перебування в Києві благословив мене на цю війну, повінчав мене з моєю дружиною, відпустив мені мої гріхи, хоч я й не сповідався, і наказав мені впень винищити ляхів. Як же мені не коритися великому старшому владиці, голові нашому і люб'язному гостеві? Тому я розіслав уже по всіх полках наказ, щоб годували коней і були готові до походу без возів, без гармат; все це я знайду в ляхів. А коли хтось з козаків візьме з собою на війну хоч одного воза, тому накажу відтяти голову. Я сам крім сумки нічого з собою не візьму".

Роз'ятрений звір говорив це з такою люттю, що кидався по лаві, шарпав себе за чуприну, топтав землю ногами, так що всі ми, слухаючи його, вжахнулись. Ми просили його, наводили йому докази, переконували згадати про бога і короля, подумати про наслідки таких вчинків, схаменутись і заспокоїти свою запальність, — нічого не допомогло...

Відносно статті договору, яка визначає число реєстрових козаків в 12 чи 15 тисяч, Хмельницький відповів: „Навіщо писати? Знайдеться нас і 100 тисяч; буде стільки, скільки я скажу".

Після такої дружньої бесіди, після такого смачного засідання і огидного обіду, ми повернулись на свої квартири, втративши зовсім надію на укладення миру, [стурбовані] відносно себе і полонених. Отже ми почали дбати про те, як звільнити і цих нещасних і самим нам виїхати, бо вдень і вночі [козаки] міркували про нечестиві заміри: чи відпустить нас, чи, пограбувавши, відправить у Кодак. В той же день Хмельницький вирядив угорського посла. Ракочі послав він троє коней з повною збруєю і кілька пар рушниць, дав деякі подарунки посланникові, який, проте, виїхав дуже незадоволений, сказавши: „Шкодую, що їздив до цих лютих і безумних звірів".

24. Клопочемось про свій від'їзд і про полонених. Хмельницький спочатку обіцяв подарувати свободу полоненим, особливо кодацьким, які залишились під його владою за договорами і священною присягою, а також Потоцькому, взятому ним у Барі. Для цього він наказав привести їх з різних місць, але потім змінив своє слово. І коли ми йому говорили, що вони слуги королівські, Хмельницький відповідав: „Це вже скінчена справа, нехай король не думає". Ми говорили, що й невірні на знак дружби дарують волю полоненим і що дев'ять років тому турецький султан Ібрагім повернув королю через мене кілька сот невільників з галер і власного свого сераля, а твоя милість, п. гетьмане, бувши підданим і слугою короля його милості, одержавши булаву і прапор від свого володаря, не хочеш віддати слуг володаревих, дворян, узятих вами не зброєю, не на полі бою, а як заложників у наслідок умов і трактатів, не хочеш відіслати їх через нас, послів і комісарів, а тримаєш їх у тяжкій неволі і мориш голодом. Що ж ми повинні думати надалі про твою доброзичливість і покору?

Але ми зверталися до глухого тирана. „Даремно говорити про це, — сказав він, — бог дав їх мені. Я відпущу їх, якщо весною Литва й ляхи не будуть чіпати мене. Потоцький нехай почекає тут брата свого, кам'янецького старосту, який захопив моє місто Бар і проливає кров християнську на моєму Поділлі. Я вирядив туди кілька полків і наказав привезти його живого". Ми нагадали Хмельницькому про Київ, де вдень і вночі безневинна кров ріками ллється в Дніпро; одних

поляків топлять у ріці, інших по-нелюдському вбивають, шляхту обох статей, дітей, ксьондзів, пограбувавши костьоли, що залишились, шукають ляхів і під землею; все це робить полковник брацлавський[1]), який каже, що діє з твого наказу. Гетьман відповів: „Не наказував я вбивати невинних, а тільки тих, які не хочуть пристати до нас або хреститись у нашу віру. Я маю право розпоряджатись у цьому краї. Київ — моє місто, я — воєвода київський. Бог мені дав його і навіть без бою. Нічого й говорити марно".

Трудно було говорити більше з цим звірем. Потім, коли ми пішли, Хмельницький узявся виряджати московського посла, з яким не дозволив бачитись панові воєводі, хоч сам посол бажав того і просив про це Хмельницького через посланців. Нам трудно було побачитися з ним, бо за ним доглядала сторожа, а писати було небезпечно. Посол виїхав перед вечером. Тому ми не могли розвідати, чим закінчились його переговори з Хмельницьким. Серед народу ходили чутки, що цар питав Хмельницького, чи справді він воює тільки за віру; якщо за віру, то цар готовий прислати йому сорок тисяч допоміжного війська, але з умовою, щоб йому була віддана прикордонна частина України. Проте далеко певніша звістка одержана нами з канцелярії Хмельницького і від його близьких, що цар дуже шкодує про ворожнечу Хмельницького з республікою і радить йому припинити воєнні дії, не проливати більше християнської крові, не зневажати свого володаря і не гнітити його підданих, що його царська величність є і хоче бути люб'язним братом його королівської милості і що коли [Хмельницький] буде опиратись, він повстане з усіма силами.

25. Відносно нашого від'їзду Хмельницький сказав, що крім самого листа ніякої іншої відповіді не буде. Довго відмовлявся дати якийсь інший писаний акт, навіть не згоджувався укласти перемир'я. Нарешті він обіцяв підписати, якщо йому сподобається, статті, складені на велике прохання пана воєводи. Ці статті такі: щоб у Київському воєводстві не було унії, навіть щоб самої назви не було; щоб митрополит київський мав місце в сенаті. Воєвода київський і каштелян повинні бути православної грецької релігії. Римсько-католицькі костьоли, які розграбовані козаками, в яких тіла померлих викинуті з гробів, убиті і потоплені священики, мусять лишатись у цілості, крім церкви єзуїтів, які були причиною всіх заколотів. Князь Вишневецький, як причинець другої війни, щоб не був гетьманом коронним; інакше козаки не захочуть жити з ним і не пустять на Україну. Закінчення комісії і складання реєстрів війська відкласти до весни, до клечальної неділі, коли поспіє перша трава. Комісія буде тоді зібрана на ріці Русаві. А тепер не можна цього зробити через голод і віддаленість полків. Чаплицький мусить бути виданий під час цієї комісії; комісарів буде тільки двоє. До того часу коронні і литовські війська не повинні вступати в межі Київського воєводства по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств — по Кам'янець. Запорізькі війська також зазначених рік переходити не повинні.

Він обіцяв також під час комісії видати всіх полонених, але з умовою, щоб в той же час був йому виданий пан Чаплицький. Ми не хотіли прийняти цих статей і запропонували були, щоб коронним військам вільно було ходити по ріку Случ, по Бар, Вінницю і Брацлав, а не по Кам'янець. Ми наводили різні причини, переконували гетьмана через пана підчашого брацлавського і пана Смяровського, секретаря комісії, але не могли зрушити цього грубого каменя, цієї упертої

[1]) Д. Нечай.

голови. Він перекреслив наші умови і звелів нам готуватися до від'їзду з самим тільки листом, який містив оголошення про негайний початок війни. Ми змушені були погодитись на його вимогу, аби тільки самим вирватися з його рук, попередити про все короля і Річ Посполиту, затримати його на деякий час на Дніпрі за допомогою перемир'я, хоч непевного і сумнівного, і забрати з собою полонених, про яких ми клопоталися всіма способами, марно подаючи прохання і роздаючи подарунки, обіцяючи по сто червінців найголовнішим полковникам і домашнім писарям. Ходили з паном підчашим, з паном Смяровським і ксьондзом Лентовським до обозного Чорняти, уклінно просячи, пропонуючи подарунки і дістали від цього жорстокого тирана таку відповідь: „Не піду просити Хмельницького про звільнення полонених, бо я хворий. Гетьман, з яким ми пили минулої ночі, прийде сюди до мене. Але я не радив і не раджу йому випускати пташок з клітки, і коли б я був здоровий, то не знаю, як би ви самі забралися звідси".

Пан воєвода не переставав робити все, що тільки міг: він уже давав за цих нещасних усе своє срібло, яке оцінював в 34 тисячі; до цього ми також долучили рештки своїх грошей. Все було відкинуте. Нарешті, поїхали ми всі до Хмельницького для остаточних з ним переговорів і благали його з сльозами. Пан воєвода замкнувся з ним у кімнаті і цілих півтори години старався пом'якшити його кам'яне серце, але нічого не добився.

Ввечері була поставлена сильна сторожа на валах, коло воріт і по вулицях, щоб ніхто з нас і з полонених не міг утекти, а вночі, кого тільки могли схопити, топили в ріці; кількох драгунів кодацьких прикували до козацьких гармат; потопили також доброго слугу пана воєводи, пана Сенкевича, підстаросту переяславського, тільки за те, що він спитав про поташ свого пана коронного хорунжого. Ми не спали всю ніч, так само як і наші люди, а особливо полонені, що втратили надію дістати волю, як і ми втратили надію бачити їх вільними. Козаки не дозволяли нікому дивитись на їхні укріплення й гармати, хапали всякого, хто проходив близько, приковували до гармат і били; це сталося також з деякими з комісарських слуг.

26. Перед світанком почали ми збиратись у дорогу. Послали до Хмельницького з повідомленням, що хочемо з ним попрощатись і просимо подумати про полонених. Він спочатку обіцяв прийти до нас особисто, але потім змінив своє слово через пиху: ми сами мусили з'явитись до нього в будинок. А що пан воєвода захворів від нападів подагри і хірагри, тому його привезли на санках і не вводили в кімнати. Ми сіли з Хмельницьким на дворі, який був замкнутий через замішання серед народу. Нещасні полонені стояли тут же напівживі. Не бачачи змоги звільнитися ні присягами, ні трактатами, ні викупом, ні просьбами, вони просили відправити їх до татар.

Хмельницький насамперед вручив панові воєводі підписані ним статті договору, складені з його волі, і два листи — один до його милості короля, другий до його милості пана канцлера, а в подарунок дав сірого коня і 500 чи 600 червінців у гаманці. Гроші ці пан воєвода віддав одразу при від'їзді нещасним полоненим. Знову ми всі почали благати гетьмана про полонених, і самі нещасні полонені, принижено припавши до ніг, проливаючи майже криваві сльози, просили цього дикого звіря, але ніщо не допомогло. Насамперед він сказав відносно Потоцького: „Я його затримаю у себе тому, що брат його напав на мій Бар, і накажу посадити його на палю перед містом, а його брата — в самому місті, щоб таким чином вони дивились один на одного". Пре-

красна втіха лютого тирана! Страх обгорнув нас і панів Конецпольського, Гродзицького, Чарнецького та інших, бо протягом двох ночей чути було крики, що хочуть нас убити або потопити, а комісарів відправити в Кодак. Все місто і козаки були озброєні. Пан гетьман ніколи не був цілком тверезий.

Пан воєвода нагадував про додержання перемир'я до свят і про спокій Поділля і Волині. Хмельницький відповів: „Не знаю, як відбудеться друга комісія, якщо молодші не згодяться на двадцять або тридцать тисяч реєстрового війська і якщо не задовольняться встановленням удільної держави. Побачимо". Обіцяв привести на комісію полонених і приставити трохи гармат. Далі — прощайте. Полковники випровадили нас.

Не допомогли нам і зрадники: вони переходили до київської шляхти. По дорозі слуги наші обох статей, навіть панії переходили до козаків, а особливо в Переяславі домашній писар пана воєводи Соболь, людина немолода, який знає справи і стан республіки, і якийсь Ярмолович, родом литвин, що поїхав до Хмельницького, став нашим Іудою і багато шкодив нам, бо ми іноді не остерігались його при наших нарадах. Нашкодив також і війт паволоцький, який уночі передав у ланцюги державця пана Томиславського...

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. I, 3, № 66, сс. 315—329.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ. ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЩОДО ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

№ 128

1649 рік. 8 лютого. Лист Богдана Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича

Список с листа з белоруского писма, каков лист писал ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии запорожского войска гетман Богдан Хмелницкой с подъячим с Васильем Михайловым в нынешнем во 157-м году, марта в 3 ден.

[Після титулу]. Писали есмо двожды до твоего царского величества через посланца воеводы путивльского и через посланца воеводы севского, чтобы царское твое величество благословил на лятцкую землю войскам своим от Смоленска наступить, чтобы болше над нами, христианы, власти не имели и крови нашие, которую от колких сот лет проливать тиранско, сиречь мучительско почали, не проливали. А мы отсюду на оных неприятелей наших наступали и за божиею помощью збили, чтобы ваше царское величество был над нами государем и царем православным, а не иноверцы, яко самодержцы, но мы на те два листы ведомости никакие не имели, аж ныне отдана нам грамота твоего царского величества через гонца Василья Михайлова, в которой объявляючи, желаеш, чтоб есмы в покое жили с ляхами и с княжеством Литовским и чтоб болши кровь християнская не разливалась, что мы со всем войском запорожским то милостивое слово и посланца Василья Михайлова от твоего царского величества благодарно приемше желали есми того, чтоб есмы в покое пребывали, но ляхи те, хитрые и несправедливые в слове, до нас с миром ныне присылают, а там войско собирают на нас, несколко городов християн высекли, попов и чернцов имаючи

рубят и розные муки яко Ирод чинят, за что на них сам творец с небеси будет возмездие. А как до нас придут ближе, тогда сызнову, вземши бога на помоч, имеем боронитися, а либо их бог и до конца показнит как неправедные, что полощутца в неповинной крови християнской. А мы как первие такожде и ныне желаем того, чтоб ваше царское величество нам нанижайшим слугам и подданным своим государем и царем, яко православное светило и самодержцею за благословением божиим учинился. А когда войну с нами зачнут на них от Смоленска войском своим благословил наступити. Чаят бы слово божие и пророчество исполнилось, чтоб иноверцы западные под нозе твоего царского величества и всего православия покорились, а когда не будет милости твоего царского величества и не восхощеш нам выручки и помощи давать и против неприятелей наших и своих наступать, тогда мы освидетельствовавшись богом и пресвятою богородицею и всеми святыми, вземши бога на помоч, потуду с ними станем бится, докуду нас станет православных. А Василья Михайлова отпущаем с миром со всеми его дворяны. Потом поклон наш нижайший со всем войском запорожским и с послугами рыцарскими твоему царскому величеству покорно отдаем. Писано в Переяславле 1649 года февраля в 8 ден во всей думе полной.

А внизу написано.

Вашему царскому величеству нанижайший слуга Богдан Хмелницкий Гетман со всем войском запорожским рукою своею, а на подписи у листа государево имянование и титла написано все сполна; да в том же листу в особом писме написано.

За милостивый подарок, что нам отдал Василей Михайлов гонец от твоего царского величества, которой мы благодарно принемши унижено и покорно челом бьем за такое великое милостивое жалование вашему царскому величеству, о чем бога молим и желаем того, чтоб есмы за то отслужили послугами нашими рыцарскими со всем войском запорожским и головы наши покладали за твое царское величество против всякого неприятеля християнского.

ГАФКЭ, Архив министерства юстиции, Сибирский приказ, стовб. № 1562, арк. 86—88.

№ 129

1649 рік. 13 березня — 22 травня. Статейний список Г. Унковського, посла російського уряду на Україну до Богдана Хмельницького

Лета 7157-го марта в 13 ден государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Росии велел Григорью Унковскому да с ним подъячему Семену Дамашневу ехати в Запороскую землю к Богдану Хмелницкому и гетману войска запороского и ко всему войску запороскому с своею государевою грамоту на спех, а велено им итит с Москвы на Калугу да на Севеск да на Путивль, а ис Путивля за рубеж на которые места отпустить их путивльской воевода.

И Григорий Унковской и подъячей с Москвы пошли марта в 16 ден.

В Колугу пришли в 18 день. Ис Колуги пошли того ж числа. В Севск пришли марта в 25 день. Из Севска пошли марта в 26 день. В Путивль пришли марта в 31 день и того ж дни государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии грамоту Григорий Унковский об отпуске своем ис Путивля отдал воеводе Микифору

Плещееву, и говорил, чтоб он по государеву указу отпустил ево, Григория, в Запорожскую землю к гетману к Богдану Хмелницкому и к войску запороскому не задержал куды лутче и податнее и на которые бы места от полских и от литовских людей пройтить безстрашно и в порубежный город на который ево ис Путивля отпустить, к державцу отписав, чтоб ево Григорья, приняли и, дав ему корму и подводы и провожатых, отпустили ево к гетману вскоре, не задержав, на которые места ближе и бесстрашно и для того б послал нарочно кого пригоже. И Микифор Плещеев Григорью говорил, что он его Григорья ис Путивля отпустит на порубежной город войска запороского на Конотоп и о приезде ево к державцу отпишет.

Апреля в 1 ден пошли ис Путивля, а проводить до Конотопа Григорья воевода Микифор Плещеев послал путивльских казаков 40 человек. Апреля в 2 ден пришли в Конотоп и, не доезжая до Конотопа за 5 верст, встретили Григорья конотопской сотник Иван Рыбалченко да атаман, да писар, а с ними под знаменем конных человек со 100 и встретя говорили: мы великого государя его царского величества милости обрадовались, что великий государь нам пожаловал, прислал к гетману и к войску запороскому тебя, Григорья, в нашем разоренье навестить, а мы всем запорожским войском государеве милости жадни.

А после того спрашивали Григорья о здоровье и ехали с ним до города, а у города стояли пешие люди по обе стороны с ружьем, а как вошли в город и в городе стреляли ис пушек.

Того ж дни прислано к Григорью корму 8 хлебцев решотных, 5 колочей, 5 куров, полбарана, 4 части говядины, 40 яиц, поросенка, питья, крушку вина двойного, полведра вина простого, 2 ведра меду, 4 ведра пива, 5 свеч салных. Конского корму чет. овса, острамок сена, а что в Конотопе каких вестей проведано и о том писано к государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии к Москве; отписка послана в Путивль к воеводе Микифору Плещееву с путивльцами с сыном боярским с Васильем Бурого. А Микифору Плещееву тое отписку велено послать к государю к Москве в посолской приказ. Да с Васильем ж Бурого отпущены из Конотопа в Путивль и провожатые путивльские козаки.

Апреля в 3 ден пошли ис Конотопа; того ж дни пришли в Красной. Апреля в 4 ден пошли ис Красного. Апреля в 6 ден пришли в Прилуки; апреля в 7 ден пошли с Прилуки; апреля в 8 ден пришли в Басань; апреля в 9 ден пошли из Басани. Апреля в 10 ден пришли в Переяславль и того ж дни приехали в Переяславль путивльцы дети боярские Михайло Колцов да Микита Драковцев, а привезли к Григорью государеву грамоту.

И Григорей государеву грамоту у путивльцев у Михайла Колцова и у Микиты Драковцова взял.

А в государеве цареве и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии грамоте писано к Григорью Унковскому, что запороской полковник Селуян Мужеловской говорил про Московское государство не пригожие слова, что в Московском государстве правды ни в чем нет и Григорью о том полковнику Селуяну Мужеловскому говорить.

И по государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии указу и по грамоте Григорей Унковский говорил Запороскому полковнику Селуяну Мужеловскому, что он государевы милости к себе не помнит, говорит про Московское государство не при-

гожие слова и ему было про многая государева милость и жалованье надобно памятовать всегда и хвалить и славить и гетману, и полковникам и всему войску запороскому сказывать и он бы, Селуян, памятуя к себе государеву милость и жалованье впредь про Московское государство непригожих слов не затевал, не говорил.

И запороской полковник Селуян Мужеловской Григорью говорил, что он государеву к себе милость и жалованье помнит и гетману, и полковникам и всему войску запороскому хвалить будет, а про московское государство ни с кем никаких не пригожих слов не говаривал, разве где пьянством что молвил и то не хитростью по иноземскому обычаю, что государевою милостью и жалованьем с Москвы поехав пьян.

И того ж дни, что по государеве грамоте Григорей говорил запороскому полковнику Селуяну Мужеловскому и что Селуян против того Григорью говорил, писано к государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Русии к Москве с путивльцы ж с Михайлом Колцовым да с Микитою Драковцовым, а отписку велено отдать воеводе Микифору Плещееву, а Микифору Плещееву тое отписку велено послать к государю к Москве в посольской приказ.

Апреля в 11 ден пошли ис Переяславля, апреля в 12 ден пришли в Олмязова, апреля в 13 ден пошли из Олмязова, того ж дни пришли в Домантов на перевоз реки Днепра.

Апреля в 14 ден перевезлис реку Днепр, перевоз был вниз по реке по Днепру 10 верст. Апреля в 15 ден пришли в Черкаской и Григорей проведал в Черкаском, что сотник черкаской Ян Кровченок посылан был в Крым от гетмана и от войска запороского к государю и к царевичам и к мурзам в послех, по того Яна Кравченка посылал. И сотник Ян Кравченок у Григорья был и по допросу Григорья сказывал: посылан он был от гетмана и от войска запороского к крымскому царю и к царевичам и к мурзам в послех, чтоб они шли со всею ордою помогать по прежнему договору гетману и войску запороскому на ляхов; и царь, царевичи, и мурзы сказали и к гетману с ним писали, что они со всею ордою помогать идут, а будут к тройцыну дни. И Григорий сотника Яна спрашивал: будучи ты в Крыме от царя и от царевичей и от ближних их людей в речах про иные государства чего не слыхивал ли и нет ли у них с которым государством какие ссоры; и Ян Кровченок Григорью говорил: крымской царь говорил мне в Крыме: как нам бог поможет повоевать ляхов и гетман и вы все войско запороское подите с нами воевать Московского государства за их неправды, что они ныне во всем перед прежними крымскими цари чинят нам кривды болшие, казну дают несполна и послов наших бесчестят и по городам рассылают и голодом морят. И он Ян говорил, что гетману и войску запороскому Московского государства православных християн воевать не доведетца. И Григорий сотнику говорил: у великого государя нашего у его царского величества с крымским царем и с царевичи войне за што быть; по вся годы великий государь посылает и в Крым своих государевых посланников и крымской царь великому государю нашему на куране шерть дает и таких речей царю говорить и делу быть не пристойно и он бы Ян, не затевая, сказал правду. И сотник Ян Кравченок Григорью сказал за присягою прежние ж свои речи, что он такие слова слышал от самого крымского царя.

Того ж дни пошли ис Черкаского; апреля в 16 ден не доезжая до Чигирина за 10 верст Селуян Мужеловский говорил Григорью, что

он едет к гетману в Чигирин наперед ево Григорья и про него гетману скажет, а изговоря от Григорья поехал. И того ж дни от Чигирина за 5 верст приехали к Григорью Селуян Мужеловской да гетманской хоружей и говорили; прислали нас Богдан Хмелницкой гетман войска запороского, а велел тебя царского величества дворянина встретить и спросит о здоровье, как тебя бог милует; и Григорей спрашивал их о гетманове здоровье. Да от Чигирина ж за полверсты встретил Григорья гетмана Богдана Хмелницкого сын Тимофей пеш, а с ним 2 писаря да есаул войсковой да войт с Павловичь и иные, которые при гетмане живут сотники и атаманы человек з 20. И Григорей против Тимофея с лошади сшол. И Тимофей Григорью говорил: отец мой Богдан Хмелницкой гетман войска запороского велел тебя царского величества дворянина встретить и спросить о здоровье, как тебя в пути бог миловал, здорово ль путем ехал? И Григорей говорил: божиею милостью и великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии жалованьем до сего места доехал дал бог здорово. Да Григорей же спрашивал у Тимофея отца ево о гетманове здоровье; И Тимофей говорил: по милости божьей отец мой Богдан Хмельницкой, гетман войска запороского, много летствует, а тебе царского величества дворянину велел бити челом, чтоб тебе ехати в Чигирин, а на нас бы тебе в том не подивить, что мы встретили тебя поблизу пеши, потому что под городом в реке вода велика мосты и плотины снесла, а судов таких не изготовлено, лошадей перевесть было не начем. И Григорій Тимофей говорил, чтоб он сел на лошедь и с ним Григорьем ехал; и Тимофей сел на Селуянову лошедь Мужеловского и ехал з Григорьем, а Селуян Мужеловской и писари и есаул и иные, которые встречали, шли пеши, и реку Тясмень под городом перевезлись в лотках, а на берегу подвели лошед и поставили Григорья в городе у городничево у Яна. А как ехали Запороскою землею от порубежного города Конотопа до Чигирина и в городех полковники и сотники и атаманы и есаулы Григорья встречали и провожали конные з знамены, а у городов пешие с ружьем и на встрече, и на провожанье стреляли ис пушек, а корм и подводы давали не ровно — где сколко сыщут; так же и по селом, а во многих местах кормов и подвод не давали ехали на своих лошадех и кормы покупали собою.

Того ж дни приходил от гетмана войсковой есаул Михайло и говорил Григорью: Богдан Хмельницкой, гетман войска запороского, велел тебе царского величества дворянину говорить, чтоб тебе в том на него не покручинитца, что гетман сам тебя не встретил, потому что ему ныне не помоглось, а вместо себя посылал тебя встречат сына своего.

Да гетман же де прислал к тебе корму 10 хлебцев пшеничных малых, 10-ж хлебцев оржаных людцких, гуся, утя, двое поросят, 4 куров, 50 яиц, 2 сыра, борана, ногу говядины, 50 черенков соли, питья: скляницу вина двойного, скляницу вина венгерского, скляницу малмазеи, ведро вина простого, 3 ведра меду, 5 ведер пива, 10 свеч салных, да конского корму: четь овса, острамок сена.

Да гетман же де велел тебе говорити, что тебе понадобитца в запрос сверх корму какие запасы и питье или пряные зелья и ты о том присылай на гетманов двор, а у гетмана о твоей присылке ево приказным людям приказ есть, по что пришлешь велено к тебе отпускать. И Григорей говорил, что он гетману на кормовой присылке челом бьет.

Да Григорей же есаулу Михайлу говорил: прислан он Григорей к гетману царского величества о великих делех и у гетмана мешкать ему не велено и гетман бы ево Григорья не задержал, велел ему быть у себя вскоре, а как ему велит быть у себя и в то бы время у него гетмана иных государств послов и посланников и гонцов никово не было. И есаул Михайло сказал, что он про то гетману скажет. Апреля в 17 ден пришли от гетмана к Григорью 2 писаря, да войсковой есаул Михайло, да ис Павловичь войт, да чигиринской атаман и говорили: Богдан Хмельницкой, гетман войска запороского, велел тебе царского величества дворянину говорити, чтобы ты к нему ехал и прислал под тебя свою лошедь, а у гетмана иных государств послов и посланников и гонцов никого не будет.

И Григорей сказал, что он к гетману ехати готов. И того ж дни Григорей к гетману ехал, а государеву грамоту перед Григорьем вез подъячей Семен Дамашнев, а писари и есаулы и войт и атаманы до гетманова двора подле Григорья шли пеши; а как приехал к гетману на двор и на дворе у крылца встретили Григорья гетмановы ближние люди, а как вошли к гетману в светлицу и гетман встретил Григорья в светлице у дверей. И Григорей пришед середь светлицы гетману говорил: божиею милостию великий государь и великий князь Алексей Михайловичь всеа Русии самодержец и многих государств государь и облаадатель прислал к тебе Богдану Хмелницкому, гетману войска запороского, и ко всему войску запороскому свою царского величества грамоту и подал грамоту.

И гетман у Григорья государеву грамоту принял и к печати приложился и поцеловал и обозному своему Черняте также велел приложитца и поцеловать.

Да Григорей же гетману говорил: божиею милостью великий государь царь и великий князь Алексей Михайловичь всеа Русии самодержец и многих государств государь и облаадатель его царское величество жалует тебя гетмана Богдана Хмелницкого и полковников и все войско запороское православные християнские веры велел вас спросити о здоровье. И гетман говорил, что он, гетман, и полковники, и есаулы и сотники, и атаманы, и все войско запороское на его царского величества милости челом бьют и на государеве жалованье на милостивом слове гетман и ближние ево люди, которые при гетмане были, все поклонились. А после того гетман спрашивал про государево царево и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии и благоверного государя царевича князя Дмитрия Алексеевича здоровье, а молыл: смея и не смея спрашиваю ото всего запороского войска о здоровье великого государя и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии самодержца и благоверного государя царевича князя Дмитрея Алексеевича, как их государей бог милует. И Григорей говорил: как я поехал от великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии самодержца от его царского величества и великий государь наш царь и великий князь Алексей Михайловичь всеа Русии самодержец и многих государств государь и облаадатель и сын ево государь наш благоверный царевичь князь Дмитрий Алексеевич на своих великих и православных государствах российского царствия дал бог в добром здоровье.

Да Григорей же гетману говорил: божиею милостью великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Русии самодержец и многих государств государь и облаадатель жалует гетмана Богдана Хмельницкого прислал к тебе своего государева жало-

вания 3 сорока соболей. Да у гетмана ж с левую стороны стояли дети ево Тимофей да Юрья. А подле их ближние ево гетмановы люди: обозной Иван Чернята, писари Иван Крычевский, Иван Выговский, есаул войсковой Михайло, гетман Костырской Ян, полковники: чигиринской полковник Федор Вешняк, корсунской Мазуренко, нежинской Шумейко, мирогороцкой Матвей Глаткой. Государева жалованья дано им по паре соболей. И гетман и ближние ево люди государево жалование принели и говорил гетман, что они на государеве жалованье челом бьют, что великий государь ево и войска запороского началных людей и детей ево взыскал прислал свое государево жалование, чем де нам такая ево государева премногая милость платить за ево государево жалованье, ради ему великому государю служить, как ево великого государя воля будет и на государеве жалованье поклонились.

И Григорей гетману говорил: божиею милостию великий государь царь и великий князь Алексей Михайловичь всеа Русии самодержец и многих государств государь и облаадатель тебе гетману войска запороского велел говорити: в нынешнем во 157-м году марта в 3 день писал к великому государю нашему к его царскому величеству ты, гетман, царского величества з гонцом с Васильем Михайловым, что ты, гетман, и все войско желаете того, чтоб великому государю нашему его царскому величеству за благословением божьим быти над вами государем царем и великим князем самодержцем всеа Русии и великий государь наш, его царское величество, за твое гетманово и всего войска запороского к царскому величеству доброе хотенье, что есте царского величества милости к себе желаете и хотите под его царского величества высокою рукою быть милостиво похваляет, а о чем есте к великому государю нашему к его царскому величеству з гонцом с Васильем Михайловым писали и о том о всем писано к вам в его царского величества грамоте.

И гетман государеву грамоту распечатал и чол сам стоя не вслух, а прочет государеву грамоту поцеловал в печать и отдал писарю Ивану Выговскому, а Григорью говорил: благодарим всемогущего бога, что великий государь взыскал нас в своей царского величества по грамоте милостивым своим словом и пожаловал нас своим государевым жалованием и мы тому радуемся; и гетман сам сел и Григорью и подъячему велел сесть в лавке подле себя, а войска запороского начальные люди сидели в лавке же и в скамье не блиско гетмана. Да гетман же Григорью говорил: бью челом тебе царского величества дворянину, чтоб тебе у меня хлеба есть. И Григорей у гетмана ел.

Апреля в 19 ден Григорей Унковской посылал к гетману Селуяна Мужеловского, а велел говорити, чтоб гетман велел ему Григорью быти у себя для государевых дел. И гетман прислал к Григорью сына своего Тимофея да писаря Ивана да войскового ясаула Михайла и иных товарыщей их и Тимофей Хмелницкий Григорью говорил: отец мой Богдан Хмелницкий, гетман войска запороского, велел тебе царского величества дворянину говорит чтоб ты к нему ехал и прислал под тебя лошедь. И Григорей Тимофею говорил, что он к отцу ево ехати готов. А как Григорей к гетману ехал и Тимофей Хмелницкой ехал с ним же Григорьем, а есаул Михайло и писарь Иван и товарищи их подле Григорья шли пеши. А как Григорей приехал на гетманов двор и у гетмана на дворе встреча Григорью была и гетман сам встречал по прежнему.

Да как вошли в светлицу и гетман Григорью говорил: по милости великого государя тебе его царского величества дворянину я рад; ко-

торые ко мне послы и преж тебя пришли и я тех отставил, а тебя с радостью хочю отпустить к царскому величеству. И посидев немного пошол в комнату, а Григорью и подъячему велел итить с собою ж да писарю Ивану Выговскому, а которые войска запороского началные люди были при гетмане и те остались в передней.

И Григорей гетману говорил: писано к тебе гетману от великого государя нашего от его царского величества грамоте, чтоб тебе о царского величества делех со мною говорит и мне во всем верить.

И гетман Григорью говорил: писано ко мне и ко всему войску запороскому от великого государя в его царского величества грамоте, что со мною о царского величества делех говорити учнешь и мне б тебе в том во всем верить, и я у тебя царского величества дел слушать рад и своих дел, что у нас есть, от тебя не скрою. Писал ко мне царское величество в своей государеве грамоте, чтоб мне и войску запороскому послов в Польшу и в Литву к паном раде, чтоб ево великого государя обрали на корону полскую и на великое княжество Литовское государем и то дело миновалось, а ныне на то дело дает бог великому государю счастье, чтобы великий государь сам на то изволил наступил на Литовскую землю своими государевыми ратными людьми.

И Литва, боясь великого государя ратных людей и нас, запороского войска, и крымского царя, сами будут просити и бить челом великому государю, чтоб им был государем, а на полское государство я и войско запороское помочи себе не просим; за милостью божией с крымским царем будем против их стоять и промышлять, как бог велит. А Полше против нас, запороского войска, и крымского царя кем стоят, и великий государь за помочью божией будет над обеми над Полскою и над Литовскою землею государем. Да гетман же Григорью говорил: писал я к царскому величеству и все войско запороское, чтоб он великий государь за благословением божиим был над нами государем и великим князем самодержцем всеа Русии и от царского величества приказ с тобою о том, есть ли, царское величество государем нам будет ли и мне и войску запороскому под своею царского величества высокою рукою быть велит. А в грамоте царского величества ко мне и к войску запорожскому о том не написано. И Григорей гетману говорил: будет ты гетман и все войско запороское за благословением божиим от коруны полские и от великого княжества литовского свободны будете без нарушенья вечного докончания и царское величество вас пожалует под свою царского величества рукою быть велит.

И гетман Григорью говорил: мы ж де писали и били челом великому государю, чтоб великий государь нас пожаловал святых божиих церквей и нашей руской православной християнской веры проклятым ляхом нарушать и многие крови пролить не дал, велел бы наступит с своею сторону на Литовскую землю своим государевым ратным людем; и царского величества в грамоте писано ко мне, что ему великому государю ратных людей на Литовскую землю за вечным докончанем послать не доведетца и царского величества вечному докончанию нарушения в том нет потому повинны мы были и крест целовали Владиславу королю, а ныне в Полше и в Литве обрали на королевство Яна Казимера, брата Владислава короля и корунован и присегали Полша и Литва, а корол им присегал, а нас господь от них избавил — короля мы не обирали и не коруновали и креста ему не целовали, а они к нам о том не писали и не присылали и мы волею божиею тем от них стали свободны и царскому величеству за што нас покинуть и не помогать

нам мним себе, что опосаетца Полши и Литвы, что они в прежних летех Московскому государству многие беды и разоренье учинили и в том опасения держати от них нечего; без нашего запороского войска везде они поляки и Литва будут худы, а в тех войнах силны были нашим запороским войском, а ныне спеет великого государя его царского величества счастье, дарует ему господь бог безо всякого накладу такое великое государство и множество ратных людей. А мы царского величества милости ищем и желаем потому что от Владимерова святого крещенья одна наша благочестивая християнская вера с Московским государством и имели едину власть, а отлучили нас неправдами своими и насильем лукавые ляхи и в которое стороне запороское войско и вся Белая Русь будет та сторона силна всем неприятелем будет, а про множество ратных людей запорского войска без нашего розказанья царское величество сам уведает; к тому же что учинит, как случит бог царскому величеству к его великому государству наше запороское войско; мним себе, что великому государю мы православные християне не годны и милостив к нам быти не хочет и от своей милости нас отгоняет, в нашем разореньи ратными людьми нам не помогает, а от нас к царскому величеству желанье и прошенье было с великим раденьем и ныне бьем челом и послов своих посылаем к великому государю просити о том же.

И Григорей гетману говорил: такие речи говоришь ты гетман не памятуя царского величества к себе и к войску запороскому великие милости. А великого государя нашего его царского величества к тебе милость и к войску запороскому многая, чего и от века прежние гетманы и войско запороское не видали, как ныне к тебе гетману и ко всему войску запороскому бесчисленная милость царского величества; в прошлом во 156-м году присылали к великому государю нашему к его царскому величеству паны рада коруны полские и великого княжества Литовского, что вы, войско запороское, от них ис подданства отложились и войну против их всчали и многое разоренье починали, чтоб царское величество их пожаловал, учинил им поляком и Литве на вас войско запороское своими государевыми ратными людьми помочь и царское величество для православные християнские веры на то и не помыслил, а к панам раде, коруны полские и великого княжества Литовского писал с нарочным своим гонцом, чтоб они с вами войском запороским войны не держали и крови християнские не проливали. Да царскому ж величеству ведомо учинилось, что у вас в запороской земле хлеб не родился и саронча поела, а соли за войною неоткуды привозу не было и от войны в запороской земле многое разоренье учинилось. И царское величество тебя гетмана и все войско запороское пожаловал хлеб и соль и всякие товары в своих государевых городех покупать вам и в запороскую землю пропущать и войска запороского всяких чинов людем приезжать велел, а толко бы великий государь вас запороского войска не пожаловал в нынешнее разоренье и в войну и в хлебный недород хлеба и соли в своих государевых городах покупать к вам в запороскую землю пропускать не велел и у вас бы в запороском войске многие померли с голоду и против поляков за хлебным недородом стоять было не в мочь. А как мы по указу царского величества шли к тебе вашею Запороскою землею от Путивльские границы и в городех и в селех и в деревнех войска запороского всяких чинов люди за великого государя бога молят, а нам на государеве милости били челом и говорили: толко бы великий государь в нынешнюю войну и хлебной недород

их не пожаловал хлеба и соли в своих государевых городех покупать и пропускать не велел и они б померли б с голоду. Да царское ж величество тебя гетмана и все войско запороское жалует с торговых ваших людей, которые учнут приезжати в его царского величества в порубежные городы для торгового промыслу с товаров их пошлин в свою государеву казну имать не велел и то великого государя его царского величества к вам войску запороскому многая милость и без ратных людей многое поможенье и тебе б гетману и всему войску запороскому царского величества милость надобно знать и памятовать и против того воздавать своею службою и радением.

И гетман Григорью говорил, что он и все войско запороское царскому величеству на ево государеве милости, что он поволил в своих государевых городех запороскому войску хлеб и соль и всякие товары покупать и с торговых их людей пошлин имать не велел челом бьют и служить ему великому государю со всем войском запороским рад и царского величества с торговых людей, которые учнут приезжать в запороскую землю для торгового промыслу в Киев и в иные городы пошлин и тамги имать не велю и въезжать в свои городы и оберегать их велю, чтоб им нихто кривды не чинил и о том пошлет при нем же Григорье в городы к начальным людем войска запороского лист свой.

И Григорей гетману говорил: нынешней войне у тебя гетмана и у всего войска запороского с поляки и с Литвой доколь быть и впред чем ту войну кончать хотите. И гетман Григорью говорил: нынешней войне с поляки и с Литвою конец бог ведает и до нынешней нашей войны они ляхи и Литва беды и разоренья нам делали и святыя божия церкви и нашу православную християнскую веру своим злодейством сквернили и хотели нас поневолить в свою проклятую веру и милосердый бог призрил на наши слезы и терпение не допустил их в конец нас погубить, подал нам победу на них за злодейство их, а изволением божиим последнему в человецех мне повелел над войском запороским и над Белою Русью в войне сей начальником быти и над ляхи и над Литвою победу имети; и увидя к нам православным християнам милость и помочь божию и пречистые богородицы и всех святых ляхи и Литва присылают и пишут нам многажды, чтобы нам попрежнему быть подо властию их и имети мир с ними на том, что им святыя божия церкви почитать и православную християнскую нашу веру хранить и лядцких духовных и начальных своих людей в городех запороского войска и во всей Белой Русии не держать, во всем поволность нам дат, а мне гетману дают город Чигирин да к тому четыре города, где я хочю да воеводство Киевское, и на том нам ляхи и Литва присегают и мы ту их прелесть знаем и преж сего, коли мы у них в повинности были и они через присягу крови наши проливали и всякое разоренье и беды нам чинили, а за нынешнюю нашу войну нам тово они хотели, чтоб ни одна младенческая душа православных християн жива не была; и мы вся надею свою возложили на бога и на пречистую богородицу и на свою правду, писали к королю и к паном раде о том будет они без измены хотят с нами мир имети и они б мир с нами учинили на том, что им, ляхом и Литве, до нас, запороского войска, и до Белой Руси дела нет и уступили бы мне и войску запороскому всей Белой Руси по тем границам, как владели благочестивые великие князи, а мы в подданстве и в неволе быт у них не хотим; а если того не учинят и у нас с ними до судеб божиих миру не будет, то дело бог всчал и совершит он-же святою волею своею, а будет

поляки и Литва на том мир с нами учинить похотят и нам на тот мир кроме царского величества кого искать — не турского царя и не немецких королей призывать.

Да гетман же Григорью говорил: марта в 15 ден присланы ко мне и ко всему войску запороскому от Яна Казимера короля полского и от панов рад послы подстолие черниговской Бортоломей Вирусевской с товарыщи 40 человек и на посольстве у меня были и королевский лист отдали, а после того прислали ко мне речь на письме: ведомо королевскому величеству и паном раде учинилось, что ты, гетман, и войско запороское ищете себе нового государя, а искони вы были подо властию польских королей и вам бы то надобно памятовать и держатися прежних своих государей; и я к ним приказал: как мы были подо властию королей ваших и тогда вы святым божиим церквам и нашей християнской вере безпрестанно поругались и нас имели собак хуже и мы за благословением божиим отныне и до скончания века подо властию королей ваших и у вас в подданстве быти не хотим, а даст нам господь бог государя благочестивого християнские веры. А о чем в листу к гетману и к войску запороскому король и паны рада с послом с Бартоломеем Виржевским с товарыщи писали и с того листа у Григория список, а взят тот список у гетманского дворового писаря у Черника.

Да гетман же Григорью говорил: пишет ко мне венгерский король и послов своих присылает, что он хочет нам помогать и наступить на ляхов ратными людми с своей стороны, что ляхи им кривды великие учинили, землями их завладели, и они за помочью божией хотят те свои земли войною отворочать; да ко мне ж и к войску запороскому присылали послов своих мутянской, волоской да дянской (sic!), а хотят нам на неприятелей наших помогать ратными людми и казною, и тому они рады, что нас православных християн свобожает бог из неволи, а иные мы помощи на супостатство их и не чаем и избавитель наш господь бог послал нам в помощь царя крымского и царевичей со всею их ордою, а какую они нам помочь на неприятелей наших чинят и про то ведомо и царскому величеству.

И Григорей гетману говорил: с крымским царем и с царевичи с Кангою и с Нуродыном и со всею ордою в той войне у него, гетмана, чем укрепленось и надежен ли он на их правду. И гетман Григорью говорил: с крымским у меня царем и с царевичи и со всею ордою укреплено с душами и с послами писмом на обе стороны, что им от меня и от войска запороского не отступить, а нам от них не отстать и их правда ко мне и к войску запорожскому есть; в прошлом году в войне с нами были и голов своих не щадили и великую помочь нам учинили, а ныне крымского царя передовые ратные люди с перекопским воеводой к нам пришли, а белогородцкие татаровья пошли по Днестру на границу полскую, а сам царь со всем Крымом ко мне идет и будет вскоре, и я ево ожидаю, а войско запороское и наряд свой послал на границу польскую на указные места, а как за помощию божиею ту войну скончаем в добром счастье, и царь со всем Крымом так же хочет свобожатца из неволи от турского царя и меня и войско запороское в помочь себе зовет и поступаетца нам турского полону и животов таке ж как и мы им поступились полского полону и животов, и мы за помощью божией помогать им будем; да чаять того что крымскому царю освободитца из неволи от турского царя бог поможет, что ныне у турского царя от немец большие упадки, много у него людей немцы побили и на Белом море путь к Египту от них. Да царь же крымской мне

говорил, что у них мудрые люди и в книгах своих усмотрели, что пришло время православным христианом из неволи ото всех вер свободитца. Да гетман же Григорью говорил: при послех наших в Крыме был посол у царя от полского короля и от панов рад о том, чтоб царь у короля и у панов рад взял великую казну, а войною б с нами, с войском запороским на них не ходил, и царя крымского такова ко мне и к войску правда; тот лист, которой к нему от короля и от панов прислан, ко мне и к войску запороскому прислал и я к царю писал, чтоб он ту казну, которую ему король и паны рада дают, у них взял, а воевать их с нами шол; и царь так и зделал; да помня де царского величества великую милость тебе Григорью объявляю: в прошлом году после польские войны крымской царь мыслил итить войною и на Московское государство и меня и войско запороское звал и я крымского царя унял и говорил ему: будет ты на Московское государство войною пойдеш или людей своих на украинские города пошлешь, и мы с вами совету держати не будем и за московское государство будем Крым воевать, потому что у нас с Московским государством едино равно православная християнская вера.

И Григорий гетману говорил: великому государю крымского царя такая недобрая мысль и иных ничья не страшна и не опасна. Великий государь наш его царское величество премудрый и храбрый и свое великое государство беспрестанно полнит ратными людьми и городы многие ото всех границ внов ставить велит и наряды болшими строит и царского величества все его великого государя государство с крымскую сторону и от иных границ укреплено крепостьми великими и городами и ратными людьми и нарядом во всех пограничных городех стоят царского величества ратные люди с крымскую сторону и от иных государств лето и зиму наготове, а будет впред крымской царь или царевичи и мурзы учнут к тебе гетману и ко всему войску запороскому писать или сами говорить о том же, чтоб тебе и войску запороскому итить с ними вместе войною на московское государство и тебе б гетману к великому государю в прямой своей службе стоять самому на тако недоброе дело не мыслить и войску запороскому воли не давать.

И гетман Григорью говорил: про храбрость и мудрость великого государя и про строение ратных людей новых городов слышали мы от Селуяна Мужеловского и от иных; и будет ко мне царь и царевичи и мурзы учнут писать или сами говорить, чтоб мне и войску запороскому итить с ними вместе воевать Московское государство и мне как великого государя милости забыть и от содетеля бога вечную победу себе видеть, что на такое дело помыслить; на том поставляю на душу свою свидетеля бога, что сам я и войско запороское на такое дело не помыслим и их от такова дела унимать рад, а что от них услышу или они ко мне и к войску запороскому писать будут и я к великому государю и в порубежные города к ево государевым воеводам о том буду писать с нарочными гонцы своими, а у царского величества и впредь бы готовые ратные люди были, потому что Крым бусурманские веры, бывает у них непостоянство.

И Григорей гетману говорил: слышели мы, что гетманов Потоцкого и Калиновского и товарыщей их по присылке короля и панов рад царь крымской и царевичи и мурзы хотят на окуп за многую казну отдать и в Польшу их отпустить.

И гетман Григорью говорил: не верь ты тому, покаместа я жив, то в моей воле свободны николи не будут и на окуп царь, царевичи

и мурзы без моего совету их не отдадут, а что я и войско запороское похотим, то над ними и учиним.

И Григорей гетману говорил: слышу я от тебя, что ты гетман великому государю во всем хочешь добра; ведомо ль тебе царского величества порубежных городов, которые с вашими городами смежно, войска запороского всяких чинов люди царского величества порубежным людем обиды великие, разбой и татьбы и грабежи и убойства смертные и в угодья въезжают, пчелы выдирают, и рыбу ловят, и хлеб и сено свозят насилством. И царского величества всяких чинов люди войска запороского в городы к началным людем з жалобою приходят и бьют челом о сыску и началные люди управы им на тех людей и сыску не дают. А как те ваши порубежные городы были за поляки и государевым людем от поляков такие обиды не было. И гетман выслушав Григорьевы речи приказал писарю своему Ивану Выговскому в порубежные городы войска запороского к началным людем послать листы: будет войска запороского всяких чинов люди учнут в государстве стороне красть и розбивать и в угодья насильством въезжат, пчелы драть и хлеб и сено свозить или иное какое дело учнут делать, а на них будет жалоба и тех сыскывать и за их вины хотя и за малые велел карат смертью без пощады.

Да Григорей же гетману говорил, чтоб он к великому государю против его царского величества грамоты отписал и ево Григорья отпустил не задержав. И гетман Григорью говорил, что он к великому государю против его царского величества грамоты отпишет и ево Григорья отпустит не задержав.

Да гетман же Григорью говорил: бью челом тебе царского величества дворянину чтоб тебе у меня хлеба есть и Григорей у гетмана ел.

Апреля в 22 ден приходил к Григорью писарь Иван Выговский и говорил: Богдан Хмелницкой, гетман войска запороского, велел тебе царского величества дворянину говорить, чтоб тебе ныне у него гетмана быть на отпуске и прислал под тебя лошед.

И Григорей у гетмана был и гетман Григорью говорил, что он ево Григорья к великому государю отпускает и он бы Григорей у него гетмана ел и отъедчи, встав из за стола, гетман Богдан Хмелницкой дал Григорью к государю от себя и от войска запороского лист и говорил: на милостивом взысканье великого государя я гетман и войско запороское челом бьем.

Да гетман же Григорью говорил: посылаю я и войско запороское к великому государю послов своих полковника чигиринского Федора Вешняка с товарыщи и тебе б царского величества дворянину к царскому величеству ехать с послы нашими вместе.

Да гетман же Григорью говорил: челом бью тебе царского величества дворянину малыми подарками: лошедь да лук с саадашным лубъем. Подъячему Семену лошед же да лук с саадашным лубъем.

И Григорей и подъячей гетману говорили: на твоих гетмановых подарках челом бьем и от гетмана поехали.

Да гетман же прислал с писарем с Иваном Выговским к Григорью на двор в дорогу на корм 100 ефимков в ниж русскими денгами 30 рублев. Подъячему Семену 50 ефимков да людем Григорьевым и подъячего 30 ефимков.

Того ж дни пошли ис Чигирина. А провожали Григорья ис Чигирина з гетманским знаменем и с литавры и с трубами гетманов сын Тимофей Хмелницкой, и полковники, и есаулы, и писари и сотники, и атаманы запороского войска началные люди до перевозу реки

Тясмы. А в Чигирине корм и питье Григорью давано не ровно, сколко чево сыщут.

Апреля в 23 ден пришли в Черкаской. Апреля в 24 ден пошли ис Черкасского, того ж дни пришли в Мошны.

Апреля в 25 ден пошли из Мошен, того ж дни пришли в Михайловку. Апреля в 26 ден пошли из Михайловки. Апреля в 30 ден пришли в Киев. А провожал Григорья от Чигирина до Киева Селуян Мужеловской, а ис Киева послан с Григорьем в провожатых до Путивля киевской сотник Остап Вергун, да с ним казак Тимоха.

Мая в 1 ден пошли с Киева; того ж дни пришли в Бровары. Мая в 2 ден пошли из Броваров, того ж дни пришли в Светилново. Мая в 3 ден пошли из Светилнова, того ж дни пришли в Гоголев. Мая в 4 ден пошли из Гоголева. Того ж дни пришли в Басань. Мая в 5 ден пошли из Басани; того ж дни пришли в Нежин. Мая в 6 ден пошли из Нежина. Мая в 7 ден пришли в Борзну. Мая в 8 ден пошли из Борзны. Того ж дни пришли в Батурин. Мая в 9 ден пошли из Батурина. Того ж дни пришли в Конотоп. Мая в 10 ден пошли ис Конотопу. Мая в 12 ден пришли в Путивль. Мая в 13 ден пошли с Путивля Мая в 15 ден пришли в Севск. Мая в 16 ден пошли из Севска. Мая в 22 день пришли в Калугу, того ж дни пошли ис Калуги.

Да Григорей же Унковской, будучи в Запороской земле, проведал всяких вестей, что коруны полские послов воеводу бряславского Адама Киселя отпустил гетман ис Переяславля в великий пост с тем, что гетман и войско запороское и вся Русь Киевская подо властью полского короля и панов рад быт не хотят, и паны б рада на православных християн на войско запороское и на всю Русь не наступали и крови их не проливали и разоренья им не чинили. И Адам Кисель с тем в Полшу не пошол, а живет в своей маятности в городе в Гоще, а ныне тот город за гетманом и за войском запороским, а в Полшу ехать не смеет для того, что он из Полши в посольство к гетману и войску запороскому похвалясь поехал, а хотел гетмана и войско запороское на мир привести.

А в Полше король и паны рада затягнули войско посполитое рушенье окроме старых да малых никово не оставляют, и полского де войска собрано много, а сказывают, что такова собраны полскому войску николи не бывало, а избираетца полское войско в Острозе за рекою за Горенем и наряд в полское войско привезен, а гетман над войском полной Ондрей Фирлей, а товарыщь ему хорунжей краковской и иные с ним полковники. А король сам с войском и своим будет воевать, а войска с ним будет цесарских людей 6000, да полское достальное войско, а будет король воевать после троицына дни вскоре, а мешкает за тем, что благословил его папа женитца на королеве брата ево Владислава короля, а женясь наскоро в войско будет. А у Вишневетцкого наивышее гетманство и булава отнята за то, что нынешняя война и кровпролитие зачалось от него. А иному наивысшее гетманство никому не дано. А король говорит, что то гетманство учнет он держать сам. Да король же послал послов своих о затягненьи войска в Свискую землю и будет ему войска дадут и он за то уступит титл швецких.

Да король же посылал о затягненьи войска в прускую землю во Гданеск и Пруской земли началники ратных людей в помочь королю не дали и во Гданеск полских людей не пустили и король к ним писал: коли они такое непослушанье делают и он с войском запороским помиритца и войско запороское и Крым приведет на них; и они убояся

того дали королю в помочь на ратные люди 20 бочек ефимков и король ратным людем дает гроши против старого уложения вдвое втрое и тем собрал людей много.

Гетманова запороское войско стоит против полского войска под Баром да в Костянтинове да в Гоще; полковники Нечай бряславской да Штепа, да [нерозбірливо] виницкой Гавтеренка с полками своими, а с ними войска запороского 30 тысяч, а меж полскими и войском запороским верст по 5 и болше, а боев меж ими нет для того ожидают поляки королевских послов от гетмана с чем их отпустит, а от гетмана тем польским послом с которого отпуску не будет для того, чтоб гетману с людми собратца и изготовитца со всем и крымского царя со всею ордою дождатца.

А как гетман Григорья ис Чигирина отпустил и после Григорья вскоре пришли к гетману крымские люди и сказали, что царь с крымскими и с нагайскими людьми и с темрюцкими черкасы идет блиско и гетман с своими ратными людьми и с нарядом ис Чигирина пошол в поле на сакму, которою идет царь, чтоб ему сойтитца с царем и итить в войско на полскую границу полем, не заимуя запороского войска городов и сел. А где гетман про збор полского войска уведает и он с Крымским царем и с людми ево и з запороским войском против них пойдет. А отпустя гетман Григорья жил в Чигирине с неделю.

Да они ж полковники говорят: естьли б грех ради наших предаст господь дом свой святыя божия церкви и нашу православную християнскую веру в победу под мочь супостатом нашим ляхом, а не всех же нас победят и мы, прося у бога милости, учнем промышлять своею християнскою верою, уступим до времени в старожитное свое место в Запороги, а с кем бог и не велел нам братства и совету держать с крымскою землею будем жить посполу и над ляхи промышлять, а в подданстве у ляхов быт не хотим.

А ис Киева посланы были к королю в послех ото всего Киева поздоровлят на королевстве киевляне торговые люди Юрий Крамник с товарыщи 3 человека и как они у короля были и король им говорил, чтоб они были у него подо властию по прежнему, а он их пожалует даст им лготу доходов и пошлин с них имать и святых божиих церквей и благочестивой християнской веры теснить ни чем полским людем не велит и костелам римским вперед в Киеве не быть и полских началников и жидов в Киев посылат не велит же.

Да ис Киева ж посылали к гетману и ко всему войску запороскому киевской митрополит Седиверст Трызна да печерского монастыря архимандрит Йосиф Косов да ис печер от святых мощей епископ да слутцкой архиепископ и все священной и иноческой чины и торговые посадцкие люди слутцкого архимандрита Мелентия бити челом, что король и сенатыри все приговорили монастыри и святые божие церкви разорить, а властей и иноческий и священнический чин и православных християн посацких людей пришед в город преж всех злой смерти предать и они в Киеве и во всей Белой Руси живут в ужасе и в великом страховании и гетман бы разорять монастырей и святых божиих церквей и их в смертную победу не дал.

Да Григорей же, едучи, запороскую землею, проповедывал войско запороское и вся Белая Русь прямо хотят быть царского величества под высокою рукою.

И запороского войска всяких чинов люди говорят, что они царского величества под высокою рукою быть рады и о том бога молят,

чтоб соблюл их бог в християнской вере под державою великого государя и во всем полагаютца на гетмана, а говорят: „Господь бог дал нам ныне християнской вере оборонителя и от проклятой веры свободителя гетмана Богдана Хмельницкого; как ево воля на такое дело будет, а они от него отстават не будут".

Да гетман же и войско запороское посылали послов своих на Дон козаком Михайла Войтова с товарыщи и писали к ним, чтоб они, донские козаки, шли к ним помогать на ляхов, так же как и они им помагают. И донские казаки к запороскому войску на помочь быти хотели. А которые люди запороского войска и Белой Руси были на Дону и тем з Дону к гетману пришли, а досталные хотели быт с донскими казаки; а полковники войска запороского царского величества милости к донским казакам хвалят: великий де государь к своему донскому войску милостивый жалует их посылает к ним по вся годы свое государево денежное жалование и сукна и хлебные и пушечные запасы и суды, а мы де полскому королю и паном раде служили и полскому государству прибыль многую чинили, а они от кого ничего не видали разве разорения и пролитие християнские крови; а только-де нам царское величество под своею высокою рукою быть и от недругов наших своим государевым ратным людем оборонить велит и такая ж ево государева милость к нам будет что и к донскому войску и мы де которого государства воевать не будем. Только бы де царского величества повеление к нам было.

А ис Корца города Корецкой князь к гетману и к войску запороскому присылал, что он хочет с ними быт в одной мысли, потому что отец ево и мать были християнские веры. Да ходили войско запороское ис под Бару в полскую землю и взяли городок и ляхов в нем побили и животов и питья взяли много и привезли в войско и учели стоять оплошно и пить; а у поляков были в их запороском войске лазутчики и они пришед полякам про то сказали и поляки пришли на них безвесно на святой неделе и побили запороского войска 4000. А после того и запороское войско их поляков побивали. А в прошлом году Литва Полше на запороское войско ратными людми не помогали для того, что были у них з гетманом и с войском запороским договор на том, что гетману и войску запороскому и Крыму на их Литовскую землю войною не ходить, а литовскому войску ляхом не помогат. А ныне литовского войска 16000 стоят в городе Речицах от полского войска в 25 верстах, а началные у них люди Радивил да Сапега да Кишка, да Служка... [нерозбірливо], да Воловичь и Служки на войска ратные люди ходили для языков запороского войска под северские городы; и запороского войска полковник Федор Сайдат запороским войском с 4000 то литовское войско сшол и побил всех и знамена поимал. И гетман посылал в Литовскую землю к литовским сенатырем, чтоб литовские сенатыри против прежнего своего договору в правде стояли, ляхом войском своим на запороское войско не помогали, а будут учнут они ляхом помогать и против запороского войска стоять и он гетман с войском запороским и с Крымом учнут воевать и их Литовскую землю; и литовские сенаторы к гетману и к войску запороскому писали: в прошлом де году, короля у нас не было, а ныне король обран и корунован и мы ему присегали и с вами в покое быт рады, толко на то как будет королевская воля.

По государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии указу послано с Григорьем Унковским в запороскую землю государева жалования гетману Богдану Хмелницкому и войска запо-

роского началным людем и на роздачю от государевых дел 5 сороков соболей да 30 пар.

И по государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии указу в запороской земле дано государева жалования гетману Богдану Хмелницкому сорок соболей во 100 рублей, 2 сорока по 50 рублей.

Детем ево Тимофею да Юрью, обозному Ивану Черняте, есаулу войсковому Михайлу, гетману Костырскому Яну, 2 писарям войсковым Ивану Крычевскому да Ивану Выговскому, полковникам чигиринскому Федору Вешняку, корсунскому Мазуренку, нежинскому Шумейку, мирогородскому Матвею Гладкому, 11 человекам дано государева жалования по паре соболей по 10 рублев пара; да от государевых дел от проведывая [нерозбірливо] роздал 40 соболей в 40 рублев, а какова имянем и от какова дела что даю и отписано в сей же росписи.

В Конотопе конотопскому сотнику Ивану Рыбальченку да отаману Семену Пивоварову, да писарю Семену об проведывания вестей, которые вести писаны к государю к Москве в отписке и для того, что город порубежной, дано по паре соболей.

В Переяславле полковнику переяславскому Федору Лободе дана пара соболей. В Олмязове олмязовскому сотнику Ивану Щуренку дана пара соболей для того что сказывал, как он был в посолстве в Литве у Радивила и о каких делех и для того, что он гетману свой.

В Черкаском полковнику Манку да сотнику Ивану Кравченку дано по паре соболей для того, что они сказывали про крымские вести, как тот Иван Кровченок был от гетмана в послех у крымского царя и о каких делех и что с ним крымской царь к гетману наказывал. В Чигирине войсковому есаулу Лесовцу дана пара соболей, войсковому судье Матяшу дана пара соболей, 2 писарем войсковым, которые гетмана всякие дела делают к пре... [нерозбірливо] даче, что к ним прислано государева жалованья по паре соболей дано по паре соболей для того, что они пришед к Григорью [далі нема].

ГАФКЭ, Архив министерства юстиции, Сибирский приказ, стовб. № 1562, арк. 90—154.

№ 130

1649 рік. Квітень. Свідчення в Путивлі і в Москві ігумена Павла, посланого Богданом Хмельницьким до Москви

Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии холоп твой Микифорка Плещеев челом бьет. В нынешнем, государь, во 157 году, апреля в 13 день, приехали к Путивльской заставе старцы; и я холоп твой велел их роспросить Приказные избы подьячему: отколь оне приехали и для чего, и есть ли от ково к тебе государю грамоты, или какие вести? И в роспросе, государь, ему те старцы сказались: Литовские земли изпод Могилева города Глядовского монастыря святаго пророка Иванна предтечи игумен Павел, да с ним чорной поп Микифор, да служки монастырьские два человека: Ондрюшко Остафьев, Петрушко Дмитреев; а поехал де, государь, он игумен из того монастыря в нынешнем во 157 году в великой пост на четвертой неделе в среду, в Чигирин город к черкаскому гетману Богдану Хмельницкому для своих монастырских дел, а приехал де он в тот город Чигирин на шестой неделе великого поста в четверг,

и из Чигирина де, государь, города на светлой неделе во вторник послал его игумена гетман Богдан Хмельницкий к тебе государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии к Москве с листом; да с ним же де, государь, игуменом есть тайной словесной приказ от него гетмана Богдана Хмельницкого к патриарху иерусалимскому Паисею, а он де, патриарх, тот ево гетманской тайной словесной приказ скажет на Москве в Посольском приказе, а в Путивле де, государь, ему игумену гетман того своего словесного тайного приказу сказывать никому не велел, приказал де, государь, ему игумену он гетман накрепко: велел тот свой тайной словенской приказ сказать на Москве самому иерусалимскому патриарху Паисею...

А на Москве в Посольском приказе игумен Павел, да черной поп Микифор роспрашиваны, а в роспросе сказали против путивльской отписки и грамоту гетмана черкаского Богдана Хмельницкого объявили; и та грамота о пропуске их проезжая, а дела в ней никакова не написано. Да игумен же Павел сверх путивльской отписки в роспросе сказал: приказывал де с ним гетман войска запорожского Богдан Хмельницкой, а велел сказати на Москве иерусалимскому патриарху, чтоб государь пожаловал, велел ево, гетмана, и запорожских черкас приняти под свою государскую высокую руку и помочь им учинил; а ныне де они, сложась с крымскими татары, хотят вести войну с Поляки.

Акты Южной и Западной России,
т. III, № 244, сс. 307—308.

№ 131

1649 рік. 3 травня. Лист Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича, надісланий з чигиринським полковником Федором Вешняком

(Після титулу.) Его царскому величеству, Богдан Хмельницкой. гетман войска запорожского, и все войско запорожское челом бьет.

Выразумевши мы посольство от твоего царского величества через посланца Григорья Унковского и подъячего, и честно то принявши, много вашему царскому величеству за показаную милость челом бъем. А чтоб ваше царское величество не только с своего, но и с нашего посланца о всем сразумели, выслали есмы пана Федора Вешняка, полковника чигиринского, от всего войска запорожского, вручивши ему, чтоб с вашим царским величеством изустно розговорил и всю истину исповел. Которому во всем ваше царское величество поверя, нас, слуг своих, до милости царского своего величества приими, и благослови, яко православный государь, рати своей на наступцов наших и за веру православную наступити. А мы в божий час от сих краев противо их пойдем и имеем в бозе надежду, что тот неприятель наш и до конца не будет потешен. Толко вашему царскому величеству низко бьем челом: от милости своей не отдаляй нас; а мы бога о том молим, чтоб ваше царское величество, яко правдивый и православный государь, над нами царем и самодержцею был. И за таким совокупленьем всего православия надежда в бозе, что всякой неприятель на главу погибнет. Посланца нашего, ваше царское величество, с миром отпусти; и нас под милость и оборону свою и всю Русь, ныне по милости божий против ляхов совокупляючуютя, возми. А мы вси единостайне, сиречь единодушно, готовы умирать за ваше царское величество, и с нанижайшими послугами нашими рыцерскими вашему

царскому величеству покорно ся отдаем. Писан в Чигирине 1649-го году, маия в 3 день.

А внизу у листа написано: вашему царскому величеству всего добра желательный слуга и приятель, Богдан Хмельницкий, гетман с войском запорожским, рукою своею.

Акты Южной и Западной России, т. III, № 245, с. 309.

ЗАГАЛЬНОНАРОДНЕ ПІДНЕСЕННЯ НА БОРОТЬБУ ПРОТИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ

№ 132

1649 рік. Весна. Допит сотника Брагинського полку про повстання в Білорусії. Лист невідомої особи від 8 квітня

В Речицю привели Федька, сотника полковника Брагинського полку, який на допиті показав, що в велику суботу прибув до Гомеля полковник Небаба с 2500 козаків і з великим числом досвідченої піхоти; полковник Макера має шість тисяч війська в Лозові й Брагині.

В Овручі Напалич має шість тисяч, з ним є і Горностай-шляхтич, сотник. Той же Фесько сотник розповідав, що хоч би Хмельницький і хотів помиритись, так не може: чернь до того розлючена, що вирішила або знищити шляхту, або загинути.

Памятники, изданные Киевской комиссией, т. I, отд. 3, № 70, с. 336.

№ 133

1649 рік. 13 квітня. Лист Лукаша Мясковського, подільського судді, невідомому (уривок)

Пан Ян Хойнацький, звільнений з полону, привіз сюди [1]) три дні тому ксьондзу Іларію старшому кармелітського [ордену] від пана Станіслава Радзішевського, визволеного незадовго до того різним товариством, і який згідно з його обіцянкою поїхав визволяти полонених на Буджаку, листа з села Закопанки спід Білгорода, написаного 8 дня цього місяця, в якому він [Радзішевський] подає такі попередження.

Протягом одного місяця шість разів приїздили туди козаки від Хмельницького до аги Темір-бея (це рідний [син] відомого по нашому нещастю Кантеміра), просячи допомоги проти нас; але одержати її не могли через брак коней, частина яких подохла, частина була заморена. Проте [вони] були виряджені з надією і запевненнями, що буджацькі татари, відгодувавши коней, через чотири тижні після зазначеної в листі дати виступлять...

Переходили Дністер. Старшим серед цих посланців був старий Федина з Рашкова. Коли пан Радзішевський зажадав, щоб вони пояснили таку свою лють, вони сказали: „Скорше язики людські назад повернуться, ніж ляхи над нами панувати будуть“.

J. Michałowskiego, Księga pamiętnicza, № 107, cc. 388—389.

---

[1] У Львів.

№ 134

1649 рік. Травень. Відписка царю сівських воєвод

Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии холопи твои, Замятенка Леонтьев, Наумко Кирилов челом бьют. В нынешнем, государь, в 157-м году, апреля в 20 день, по твоему государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии указу, посылали мы, холопи твои, из Севска в польскую и литовскую сторону для проведывания вестей севских пушкарей Васку Ломакина да Понтелейка Матосова. И мая, государь, в 11 день те Севские пушкари Васка Ломакин да Понтелейка Матосов в Севеск приехали, а в роспросе, государь, оне перед нами, холопи твоими, сказали: были де оне в польской стороне в городе в Королевце и в иных городех; и мая де, государь, в розных числех изо всех польских городов запороские казаки и всякие деревенские пашенные люди, конные и пешие, все пошли к запороскому казачью гетману к Богдану Хмельницкому в сход к Киеву, и в польских де, государь, городех остались только самые старые люди да самые малые.....

Акты Южной и Западной России, т. III, дод. № 56, с. 58.

№ 135

1649 рік. Травень—червень. Лист невідомого до литовського підканцлера (уривок)

Полонені, допитані про причину такого серйозного бунту, розповідають, що є такий заклик Хмельницького, щоб ми всі, хто в бога вірує, збирались у громаду, і чернь, і козаки, запевняючи, що вже потім панів не буде, і що вони за те, щоб жодного шляхтича не було і що на мир згодитись не хочуть. Чинші збирають на Україні з двору кожного хазяїна Хмельницькому на цю війну.

Ojczyste spominki... A. Grabowskiego..., Kraków, 1845, t. II, c. 42.

№ 136

1649 рік. Червень. З листів магнатів Миколи Остророга і Андрія Фірлея до коронного канцлера і короля від 23 і 27 червня

а) Дуже тяжко знайти шпигуна між тою Руссю, бо всі вони зрадники; коли ж добудеш язика, то хоч спали його, а правди не скаже...

б) Найтяжче те, що ми не можемо мати певних відомостей про ворогів, бо здобути шпигуна — річ неможлива, а від полонених не можемо нічого допитатися а ні лагідними заходами, а ні тортурами...

Ojczyste spominki..., t. II, cc. 54, 56—57.

ВІЙНА 1649 РОКУ І ЗБОРОВСЬКИЙ ТРАКТАТ

№ 137

1649 рік. Весна. Спроби польського уряду організувати змову проти Богдана Хмельницького серед старшини. Загибель Смяровського. — Повідомлення секретаря польського уряду Ієроніма Піночі

Смяровський був черкаським старостою чи підстаростою. Король не раз посилав його до Хмельницького для переговорів, кілька разів він і сам туди їздив. Кінець-кінцем він узявся збунтувати козаків,

і його величність король вирядив його до Хмельницького наче в посольстві, насправді ж для бунту, і дав йому щось 40 чи 50 привілеїв з порожніми місцями (для вписання прізвища) для козаків, які схотіли б відійти від Хмельницького. З чотирма в нього [справа] вийшла, а п'ятий доніс на нього Хмельницькому і той, скликавши старшину на раду, розповів їм, що робиться; що ось, мовляв, він довіряє їм своє життя, а знаходяться такі, які молодців бунтують; наприкінці спитав їх: на що така людина заслуговує? Всі відповіли, що такому належиться смерть. Тоді, звернувшись до Смяровського, [Хмельницький] почав обвинувачувати його в зраді і бунті. А коли той почав заперечувати, він послав по його шкатулку. Її відкрили і знайшли коло 50 привілеїв з чистими місцями. Хмельницький кинув їх на стіл. Тоді старшина схопилася за шаблі, порубала його [Смяровського] і ще напівживого закопала.

Так закінчив дні свої Смяровський. Якби він був розумніший, то не повинен би був їхати до козаків після першого разу, бо бачив, що вони не ставились до нього з пошаною, бо відмовились підтримати його в визволенні сина, який був у татар у полоні. Вони докоряли йому, що коли він був черкаським підстаростою, вилуплював їм очі, і т. д.

Ojczyste spominki..., t. I, Kraków, 1845, c. 142.

№ 138

1649 рік. Вирушення війська Богдана Хмельницького в похід. — Літопис Самовидця

Зараз на весну, отменивши Хмелницкий приязнь и постанову з королем полским, затягши самого хана з великими потугами татарскими и незличоними своими войсками козацкими, которих полков было: полк чигиринский, полк черкаский, полк корсунский, полк каневский, полк лисянский, полк белоцерковский, полк паволоцкий, полк уманский, полк колницкий, полк могилевский, полк животовский, бо там козацтво звалося аж и по за Днестром коло Галича, — и замков доставали, межи иними и Пневского замку за Надворною доставали, а тут волости усе города опроч тилко самого единого Камянца Подолского, аж по за Константинов Старий — в Шульжинцех, Грицеве, Чорторией козацтво зоставало. У Овручом особливий полковник зоставал, до которого усе Полесся належало. Знову зась на Заднепру полки которие до гетмана ж Хмелницкого притягнули: полк переясловский, полк нежинский, полк черниговский зо всею Северю аж по Гомель и Дроков и Мглин, полк прилуцкий, полк ичанский, полк лубенский, полк ирклеевский, полк миргородский, полк полтавский, полк зеньковский. Тие усе полки были при гетману Хмелницкому, в которых незличоная лечба войска была, бо инший полк мел козацтва тисяч болше двадцати, бо що село, то сотник, а иная сотня мела люду тисячу. Так усе, що живо, поднялося в козацтво, же заледво знайшов в яком селе такого человека, жеби не мел албо сам, албо сын до войска ити; а ежели сам нездужал, то слугу паробка посилал. А иние килко их было все ишли з двора, тилко одного зоставали, же трудно было о наймыта.

Летопись Самовидца, сс. 19—20.

№ 139

1649 рік. Червень—серпень. Облога військом Богдана Хмельницького польського війська в Збаражі. — Літопис Самовидця

Хмелницкий, на початку посту святых апостол Петра и Павла, на Чорном шляху, за Животином скупчившися з тими полками и ханом кримским, просто потягнули были под Межибоже, где зоставало козацтво во обложеню от войска коронного; але уведомившися жолнерове о так великих потугах козацких и татарских, зоставивши Межибоже, утеком уступили, которых орда издогонила, але увойшли до Збаража. Гетман Хмелницкий зо всеми потугами просто тягнул противко войска коронного, которое зоставало под Збаражем обозом, над которыми был старшим ксионже Еремей Вышневецкий, з которым войско великое было. И так, притягнувши гетман Хмелницкий до Каменя Човганского, и оставивши табор ити помалу, сам з ханом комонником пойшовши, осадили тое войско под Збаражем на святых апостол Петра и Павла, и напотом табор пришол, и доставали того войска, которое мусело, зоставивши окопи, вколо замку и в месте тесно стати, которых в облеженю аж до Успения Богородици держали, але оних не достали. На которих барзо трудно было, же мусели стерво исти, а и того мало было, бо собак и кошок виели.

Летопись Самовидца, сс. 20—21.

№ 140

1649 рік. Оповідання 11 вересня в Брянську росіян Леонтія Жаденова і Івана Котьолкіна про Збаразьку і Зборовську кампанії

158 г. сентября в 11 день приехав из-за рубежа из Литвы во Брянеск Трубченин сын боярской Левонтей Жаденов да брянской стрелец, площадной дьячок Ивашко Котелкин, в съезжей избе воеводе князю Никифору Федоровичю Мещерскому в роспросе сказали: по государеву указу, в прошлом во 157-м году, июля в 7 день, посланы мы были за рубеж в литовские городы и до обозу запороского войска гетмана Богдана Хмельнитцкого для проведыванья вестей. И как мы приехали изо Брянска в Киев, и нас из Киева, дав подводы и провожатых, отпустили до обозу к гетману Хмельнитцкому; и приехав мы в обоз в оспожин пост за неделю до успеньева дни пресвятей богородицы под литовской городок под Збаруж, и под тем городом стоят запорожские черкасы, а с ними крымские и нагайские татаровя, кругом осада; а гетмана пана Богдана Хмельницкого в то время в обозе не было, а сказали нам козаки запорожские, полковники и сотники, что гетман пошол в стречю против короля Яна Казимера, что де „идет на нас король с войском, а с королем де войска сорок тысячь". А в Збароже городе в то время сидел в осаде польской гетман пан Фирлея, а чей словет, тово не ведомо, да пан князь Вишневетцкой, а с ними польского войска и немец двадцать тысечь, а сидел в осаде семь недель, и голод де великой был: ели собачину. И как де гетман Хмельницкой, послыша про короля, что идет на помочь ляхом, и поговоря с крымским царем, выбрав с собою лутчих людей, пошли в стречю, и встретили короля за четыре мили от Збарожа, и был у них бой, и королевских людей казаки и татаровя побили и розбили их розно на трое; и король сам ушол в город в Збаровье и прислал к гетману Хмельницкому о миру говорить, и гетман де с королем сам виделся и договорился с ним, помирился на том, что к Киеву в ко-

зацких городех по старине, как бывало, по коих мест козацкие городы по Случь речку да по Сож реку — от тех мест до московского рубежа поляком дела нет, и лятцким костелом и жидовским людем в тех местах не быть, а которыми городами в тех местех и селами преж сево поляки владели, и ныне теми городы и селы владеть королю и быть державцом королевским; а паном за Случь реку и за Сож не выезжать. А как де король з гетманом мирился, и о том гетман королю говорил, чтоб наперед помирился с крымским царем, и король с крымским царем помирился: дал крымскому царю четыреста тысечь тарелей битых. И помирясь с королем гетман Хмельницкой под городом Зборовем, пришол со всем войском в обоз свой под город под Збарож, и стоял два дни; и поднявся со всем войском своим, пошол прочь в Запороги к себе в город Чигирин, а нас, Левонтья и Ивашка, держал у себя в стану и взял нас, велел ехать с собою дорогою для проезду от татар, и для царского величества кормил нас и поил у себя за столом, и ехали с ним до города Паволочи две недели, а с Паволочья войско свое роспустил, а сам пошол на Белую Церковь к Чигирину, а нас отпустил с Паволочья с писарем своим с паном Луговским к Киеву и велел давать подводы и корм и провожатых. А крымской царь пошол из-под Збарожья к себе, а с ним гетман Хмельницкой отпустил трех полковников провожать. И на дороге мы слышали от козаков, что татаровя, идучи с козаками с полковником Небабою, взяли литовских пятнатцать городов, и выжег и уезды повоевал. Да как мы, едучи з гетманом вместе и будучи у нево в шатре, слышали от нево самово, сказывал нам: „Говорил де нам крымской царь, чтоб ему гетману с ним заодно Московское государство воевать, и я де московского государства воевать не хочю, и крымского царя уговорил, чтоб Московского государства не воевал". И сказав нам те слова и встав, учел про государское многолетное здоровье вино пить и, выпив, говорил: „Я де и сам великому государю християнскому, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии готов служить со всем войском козацким, и повинен ему государю во всем, где государь ни повелит, быть и готов служить; и не тово де мне хотелось и не так было тому и быть, да не поволил государь, его царское величество, не пожаловал, помочи над християном не дал на врагов; а они де ляхи поганые и розные у них веры, а стоят заодно на нас християн". И говоря, заплакал; а знать, что ему не добре и люб мир, что помирился с ляхи.

Акты Южной и Западной России,
т. III, № 278, сс. 349—350.

№ 141

1649 рік. 21 липня. Поразка козацького війська на чолі з М. Кричевським під Лоєвом військом Я. Радзівілла. — Записки А. Радзівілла

Альбрехт Радзівілл, канцлер Великого князівства Литовського, — автор записок, які закінчуються 1655 роком.

...В литовському ж таборі була здобута більша, ніж в інших, перемога. Внук мій, гетьман, знав, що мають прибути козаки, але підступність селян перешкодила і відрізала шлях [до того], щоб наші довідались про прибуття ворога; гетьман[1]) вислав кілька тисяч кінноти

[1]) Януш Радзівілл.

з Коморовським добути язика. Тим часом двоє пахолків поїхали по постачання і на них напали козаки. Одного з них [козаки] спіймали, другий утік і повідомив наших про прибуття ворога. Перший же, взятий [козаками], розповів козакам правду, що наших мало і що дві тисячі вислано тільки розвідати про козаків. Кричевський, ватажок козаків, шляхтич, бувши взятий з Потоцьким [в полон], був викуплений Хмельницьким, і Хмельницький, довіривши йому як доброму солдатові тридцять тисяч і більше козаків, відправив його на Литву, щоб він наше військо знищив і після того, як гетьман буде зловлений, вимагав, вступивши в згоду з Хмельницьким, щоб королівські володіння перейшли до Хмельницького, а шляхетськими він сам, Кричевський, заволодів би.

Маючи відомості про те, що нас мало, козаки підійшли якраз опівдні щільно до нашого табору, кричали по-татарськи „галла!". Але наші з силою відкинули їх від валів. Тим часом по волі божій Коморовський, щасливо повертаючись з роз'їзду, ударив на ворога з тилу, перерізав його табір [обоз] і багато козаків поклав на полі з великими втратами для себе, а сам був легко поранений. Ворог змушений був відступити.

Це відбувалось на правому [його] флангу, а лівий також частково був розігнаний нашими, частково сховався в лісі. Тим часом дали знати, що зза Дніпра підходить ворог на допомогу козакам. Довідавшися про це, гетьман, залишивши в таборі стражника, сам з частиною війська поспішив до Дніпра, щоб не допустити переправи ворога через ріку; одному ж капітанові наказав напасти на тих козаків, які були по цей бік ріки і вже починали будувати шанці; це й було виконано. Завзято билися з обох боків, проте козаки, не маючи змоги стримати наші сили, пустилися вплав через ріку; їх було три тисячі, і наша піхота, стоячи на березі і ціляючи їм у голови, так перестріляла їх, що тільки триста переплили. Після цього гетьман, довідавшись від їхнього перебіжника, що і з цього боку є ворог, який веде за собою гармати, вислав кілька хоругов проти нього; з ними сталося те ж, що і з першими.

Тим часом прибув сам Кричевський і вступив у бій з нашими. Бій тривав з перемінним щастям цілий день, поки наші, з божою допомогою, не загнали [їх] у ліс і поки не настала ніч. Козаки лишились у своєму пристановищі; ніч була в них неспокійна, чути було крик і шум.

Вранці гетьман посилає Смольського довідатись про причину цього крику. Смольський, не знайшовши жодного козака, якнайшвидше повідомляє про це гетьмана; гетьман висилає стражника, який також нікого в козацькому таборі не знаходить, крім порубаних Кричевського і шляхтича Чапки. Їх привезли до гетьмана. Він з радістю прийняв такого гостя і всіма способами старався вилікувати Кричевського. Але марні були намагання цирульників, бо, впавши в летаргію [Кричевський] загинув. Перед смертю він опритомнів. Коли його спитали, чи не хоче він, щоб до нього прийшов православний піп, він відповів: „Мало їх буде і сорок". Тоді інші запропонували йому католицького ксьондза, але більше ніж ксьондза він хотів напитися води і стогнав і, рвучи на собі волосся, повторював: „Хіба це мала справа тридцять тисяч погубити?" Скорше одчай приніс йому смерть, ніж одержані рани.

Pamiętniki Albrechta Stanisława Radziwiłła, t. II, Poznań, 1839, cc. 379—380.

№ 142

1649 рік. Липень. Повстання проти шляхти в Білорусії після поразки війська Кричевського. Відступ литовського війська

Здобувши перемогу і зваживши на тих самих терезах свої сили і сили ворогів, а також з'ясувавши із свідчень полонених і з листів, як проходить війна в Польщі, полководець [1]) добре з'ясував собі загальне становище і, ураховуючи, що міць війська, яке б'ється без платні, значно підірвана і сили його вичерпані в стількох боях, нещастях і недостачах — про них ми згадували вище, — а також що воно терпить від браку пороху і куль (згубність цього була випробувана на сумному досвіді під час останньої облоги табору Кричевського), він уважав неможливим здатись на випадок, який міг або зовсім знищити наслідки великої перемоги, або, принаймні, зменшити її значення. Тому раніш, ніж скористуватися своєю удачею, він вирішив почекати, поки прибуде підкріплення і разом з ним усе необхідне для ведення війни.

Але лишатися далі в тому ж місці не було ніякої можливості через недостачу харчів, а також через страшний сморід, який розносився в жарку погоду від непохованих трупів; крім того, обставини війни вимагали звернути увагу на бунт, який недавно спалахнув під Чечерськом і Кричевом. І справді, сила народу, довідавшись про прибуття Кричевського, повстала на Дніпрі і, спонукувана надією на вірну перемогу над нами, покинула свої оселі і майже одночасно, наче змовившись, насмілилась обложити Чечерськ і Кричев, які лишилися вірні [нам]. І це жевріюче полум'я віщувало в майбутньому велику пожежу, якщо його не загасити на самому початку.

Тому, зібравши військову раду і вислухавши думки всіх присутніх, полководець відводить військо до Речиці, в місця не тільки розташовані ближче до повсталих, а й сприятливіші для відбиття загрози Литві, якби така виникла з боку Прип'яті, а також зручніші й тим, що постачання провіанту не становило тут таких труднощів і, здавалось, підходячим підкріпленням загрожувала менша небезпека бути відрізаними ворогом.

Rerum in magno Ducatu Lithvaniae per tempus rebellionis russicae gestarum commentarius... Elbing, 1655, сс. 68—69.

№ 143

1649 рік. 5 серпня. Лист польського короля до Богдана Хмельницького, надісланий в ніч на 6 серпня

Нашу королівську величність обгорнув сум, коли прийшла до нас звістка, що твоя вірність, виявивши з усім нашим військом запорізьким належне нам вірнопідданство і зазнавши нашої королівської милості одержанням від нас хоругви й булави, [що ви] замість того, щоб закінчити комісію, згідно з складеними нашими комісарами пунктами, не тільки затримали нашого посла, [виряджeного] з задоволенням ваших вимог, а, коли ми вислали частину нашого коронного війська для приборкання бунтів простого народу, який ніколи до війська запорізького не належав, [ви] на це військо наступили і по сьогоднішній день наступаєте. Дійсно, після покори і вірнопідданських почуттів, висловлених у листі до нас, і після укладення пунктів з вельможним воєводою в той час брацлавським, а тепер

[1] Я. Радзівілл.

київським, ніколи ми не чекали, щоб ви проти нас, свого пана, помазаника божого, руку свою піднесли; бо такого ще здавна ніколи не бувало, і завжди військо запорізьке, зберігаючи віру і вірнопідданські доброчинства, кров свою проливало за достойність королів своїх панів і за цілість Речі Посполитої. Навпаки, через те, що ви бажали мати нас своїм паном і до Речі Посполитої на нашу щасливу елекцію [послів] з тим послали, щоб, пам'ятаючи щасливе правління святої пам'яті пана отця і брата нашого, найясніших королів, не шукаючи чужих панів [володарів], вона [Річ Посполита] нас на цей же стіл посадила, — ми вбачали в цьому велику любов і вірнопідданську віру до нашої величності і тому схилили Річ Посполиту до того, щоб вона всі свої кривди в наші руки передала і війську запорізькому простила. Ми бажали через нашу комісію і комісарів до кінця заспокоїти наші держави, виснажені кривавими внутрішніми заколотами, на великий сум усіх сусідніх християнських народів, і які служать утіхою тільки для поган.

Тому й тепер самі нашою особою вирушивши і наблизившись, з цим до вірності твоєї і до війська нашого запорізького [послів] посилаємо, бо, покликавши на допомогу бога, авторитетом своїм хочемо цей вогонь загасити, а не воювати далі.

Отже наказуємо, щоб ви, залишивши всяку ворожу запеклість, відступили від нашого війська миль на десять і вислали до нас своїх послів [з зазначенням], чого від нас і Речі Посполитої бажаєте. А ми даємо нашу королівську обіцянку в тому, що, затримавши ці коронні і Великого Литовського князівства війська, готові послати з нашого боку комісарів, поважних сенаторів, і все що слід відносно вольностей і свобод війська запорізького обіцяємо зробити і в усьому наше військо запорізьке задовольнити. Ми певні, що бог, поклавши на нашу голову корону і зробивши мене вашим паном, а вас нашими підданими, благословив нашу благочестиву ретельність, що ми не хочемо пролиття крові християнської і наших підданих на [самому] початку нашого правління, а шукаємо батьківським нашим почуттям миру.

Бо якщо є звичай з усяким ворогом насамперед шукати всіх способів для збереження миру, то тим більше в тій самій державі, де без ніяких поважних причин проливається кров християнська, сам бог велить не чинити суворо і не доходити до останньої загибелі, а шукати правильного вирішення.

Ми готові одразу ж вислати [послів] і до вельможних регіментарів нашого війська з тим же, з чим до твоєї вірності і війська нашого запорізького посилаємо. Ми певні, що знайдемо [в вас] вірнопідданську належну пошану, що ви, оцінивши зусилля і труди нашої величності, виявлені в ім'я блага народного і всіх вас, наших підданих, нашого посла негайно до нас разом із своїми послами відправите і, відійшовши від нашого війська, будете чекати комісії і наших комісарів.

Ми певні в цьому, оскільки самі нашою королівською особою хочемо шукати заходів, щоб ці внутрішні заколоти заспокоїти. Чекаючи всього цього в цілому від твоєї вірності, обіцяємо вам нашу королівську милість.

Ян Казімір, король польський.

Pamiętnik zakonu W. W. oo. Bernardynów w Polszcze, wydał S. Barącz, Lwów, 1874, cc. 169—171.

№ 144

1649 рік. 8 серпня. Умови миру, подані Богданом Хмельницьким польському королю під Зборовом (уривок)

1. Щодо прав і вольностей наших давніших, наданих нам покійними святої пам'яті королями польськими, як раніш бувало, що де б наше козацтво не перебувало, хоч би троє козаків, двоє мусять судити третього, і щоб були збережені всі інші вольності.

2. Через те, що й. м. князь Вишневецький наплодив, не зважаючи на волю і наказ його королівської милості, таку силу козаків, що тепер ми й самі не можемо довести козацтво до певного числа, а саме: починаючи від Дністра — Бирлинець, Бар, по Старий Константинів, по Случ і за Случ, [пропуск у тексті] впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, починаючи від Любеча по Стародуб і до московського кордону коло Трубчевська, і в цих згаданих місцях ми самі зробимо перепис і призначимо тільки таких молодців, які були б придатні до служби його королівській милості і всій Речі Посполитій.

По цих місцях між нашими військовими щоб не мали ніяких стоянок хоругви як чужоземні, так і польські, і не сміли б брати ніяких стацій; і по закінченні перепису тим, хто лишиться під панською юрисдикцією, якнайсерйозніше підтверджуємо, що коли під час воєнних дій щось сталося як відносно майна, так і здоров'я, — все мусить бути подароване і цілком забуте без ніяких наслідків у майбутньому.

3. Унія, як постійна причина утисків руського народу і труднощів Речі Посполитої, мусить бути скасована як у Короні, так і в князівстві Литовському.

4. Митрополит київський повинен висвячуватись константинопольським патріархом за давнім звичаєм і підлягати йому завжди разом з руським духівництвом.

5. Церкви і всяке церковне майно, фундації, руські надання, несправедливо відібрані уніатами і постановами судів, мусять бути відібрані від уніатського духівництва і світських людей руської релігії та інших людей у Короні і князівстві Литовському за допомогою призначеного для цього полковника війська запорізького і віддані духівництву грецької релігії. І якщо уніати або духівництво римського сповідання і студенти або судові установи як у Короні, так і в князівстві Литовському, почнуть чинити перешкоди, то вони будуть уважатись порушниками громадського спокою і ворогами вітчизни. На відібрання церков і церковного майна тими особами, які ніколи не були в унії, мусять бути видані привілеї.

6. Руське духівництво, подібно духівництву римської релігії в усій польській Короні і Литві, мають повну волю відкрито, а не таємно сповідати свою віру; похорони та інші обряди церковні будуть відбувати без страху, без всяких перешкод як у місці перебування його королівської милості, так і в інших великих містах.

7. Руська церква повинна бути в Кракові, Варшаві, Любліні і по інших не названих містах, в яких і раніш була.

8. Їх милості пани-канцлери коронний і великого князівства Литовського мусять видавати Русі привілеї, декрети, мандати без ніякого зволікання і незалежно від строків, призначених для скасування права (expectativa), складеного для коронної шляхти.

9. В місті Києві і по інших українських містах єзуїти і монахи римської релігії, як раніш ніколи не було, так і тепер не можуть мати

ні від кого фундацій, бо через монахів починаються в релігії незгоди і порушення спокою.

10. Всякі посади в різних воєводствах — земські, гродські і міські в королівських, світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву і до татарського кордону, а в Задніпров'ї — в воєводстві Чернігівському, його королівська милість повинен віддавати особам не римської, а грецької релігії...

12. І якщо за сеймовими постановами старими й новими перед цим за підбурення бунтівників були вбиті безневинні люди, відібрані в різних містах вольності, доми роздані як виморочне майно, — всі ці постанови і кадуки мусять бути скасовані, церкви, вольності, права і доми в усіх містах як у Короні, так і в Великому князівстві Литовському мусять бути повернені володільцям.

13. За всякі ж речі з костьолів і церков, забрані козаками під час воєнних заколотів і знайдені в когонебудь, ніхто нікого ніяким способом не може турбувати і ганити, а кому вони на цей час дістались від козаків, у того й лишаються.

14. Шляхтичі як грецької, так і католицької релігії, які або перебували в цей час у війську запорізькому, або попали в полон, або лишились у війську запорізькому з інших причин, не повинні вважатись розбійниками й інфамісами і, якщо вони були засуджені, то ця інфамія мусить бути постановою сейму скасована і знищена.

15. Всякі сеймові постанови, які порушують кількість війська запорізького, права і вольності його, як несправедливо вчинені, також постановою сейму мусять бути скасовані.

16. І як ми вище згадали, підтверджуючи, щоб духовних римської релігії не було в Києві, так і це далі мусить випливати, щоб і київського біскупа не було.

Військо коронне до повного заспокоєння в цьому краї не повинне йти на становища, щоб цим не порушити твердих намірів установити спокій.

17. Київський митрополит з двома владиками повинні мати місця в сенаті, користуючись тими ж правами, що й духовні сенатори католицької релігії.

18. Через те, що його милість король під час щасливої коронації своєї не давав присяги щодо грецької віри, то тепер він мусить дати присягу на сеймі з шістьма сенаторами різного сповідання і з шістьма послами Речі Посполитої як щодо непорушності прав грецької віри, так і по всіх даних пунктах. Ці всі пункти і присяга мусять бути слово в слово вписані в сеймову постанову і якби згодом їх не було додержано, ми вбачали б у цьому явну недоброзичливість до війська запорізького і неприхильність його королівської милості до своїх підданих.

Видані у М. Грушевського, Історія України-Русі, т. VIII, ч. 3, Київ Відень, 1922, с. 210—213, примітка 1.

№ 145

1649 рік. Серпень. Зборовський трактат (уривок) [1])

Декляраціа его кор. милости войска запорожского на пункты суплеки данная.

1. При вшеляких давных волностях его кор. милости Войско свое запороское заховуе (против давных жалованных грамот свою жалованную грамоту тотчас выдает).

---

[1]) Титла розкриті.

2. Личбы войска, хотячи выгодити подданых своих прозбе и заохотити их до услуг своих и Речи Посполитои, позволяет мети его кор. мил. четыридесять тысячей войска запорозского; и спораженя реестров поверяет гетманови войска своего запорозкого з такою деклярациею, абы ведлуг годности который бы был до того способный, так в добрах шляхетцких козаков до реестру вписовано, яко и в добрах его кор. мил.

А то таковым мест описанем: од Днепру почавши с тоей-ту стороны в Дымеру, в Горностайполю, в Коростешове, в Паволочи, в Погребищах, (в Прилуке), в Винници, в Браславю, оттам-толь од Браславя до Ямполя ку Днестрови, так же до Днестра розуметися маеть, в реестр козаки мають быти приймованыи; а з другое зась стороны Днепра, в Остру, в Чернигове, в Нежине, (в Ромне) и всюды аж до границе московскои и Днепра. А що ся дотыче мест иншых его кор. милости и шляхецких над меру в тых пунктах описаных, в тых юж не мают быти козаки; волно еднак з них тому, который хочет быти в козацтве, без гамованя панского выйти зо всею маетностю на Украину, который буде до реестру принятый. А тое спораженя реестру през п. гетмана войска запорозкого маеться отправити найдалей до нового лета свята руского (сиречь до рожества Христова) таковым порядком: гетман войска запорозского маеть з подписом руки своеи и с печатю войсковою зоставити реестр по имены тых всех, котории будут уписаныи в козацтво; а то для того, абы тыи в козацтве зоставали при волностях козацких, а иншии все замком его кор. милости, а в добрах шляхецких паном своим подлегали.

3. Чигирин, так яко есть в своим обрубе, при булаве войска запорозкого маеть быти завше, который и теперешнему гетманови войска своего запорозского, благородному Богданови Хмельницкому, его кор. милость, чинячи его верным слугою своим и Речи Посполитои, приворочает.

4. Що-колвек деялося под час замешаня теразнейшого с допущеня божого, тое все мает быти в запомненю, не мает жаден пан помсты чинити и караня.

5. Шляхте так веры роскои, яко и рымскои, которыи под час того замешаня яким-колвек способом бавилися при войску запорозким, его кор. милость с панскои своеи ласкавости пребачает и выступок их покрывает. И еслибы под которым упрошено так з добр дедичных, яко и инных, або которого вывожано, поневаж тое все в теперешнем деялося замешаню, мает быти сеймовым постановенем змазано.

6. Войско коронное, где козаки з спораженя реестрового будут, в тых местах становиск своих не мает мети...

8. Взглядом замешаня унеи так в Короне польской, як в Великим князстве Литовском, также стороны целости церковнои, добр, фундаций, до них належачих, которие за давных лет мевали, также и всех прав церковных, — так яко з преосвященным отцем митрополитом Киевским и з духовенством на сейме близко пришлом намовлено и постановленно буде, якобы на жадане отца метрополиты все позволено было, его кор. милость додержати готов, абы ся кождый тешил з прав и волностей своих, и месце в сенате преосвященному его милости отцу митрополите киевскому его кор. милость позваляет мети.

9. Годности, уряды вшелякие в воеводстве Киевским, Брацславским и Черниговским роздавати его кор. милость обывателем стану шляхецкого веры православнои грецкои ведлуг давных прав обецует.

10. В месте Киеве, иж суть управилеваныи школы роские, отцеве езуиты не мають там и по инших местах украинных быти фундованыи,

ане где инде перенесены; школы зась все иншие, которие там суть от дальшых часов, мають быти вцале захованы.

11. Горелкою шинковати козаки не мають кроме того, що на свою потребу зробить що; гуртом вольно му будет продать; шинки зась медов, пив ведлуг звычаю быти мають.

Тые пункта мають быти на сейме стверженыи, а тепер все ораз в запомненя, тылько згода, милость заховатися маеть межы обывателями украинными а войском запорозким его кор. милости и всеи Речи Посполитои.

Акты Южной и Западной России,
т. III, № 304, сс. 415—416.

3. НАСТУП ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ НА УКРАЇНУ І ЗНИЩЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ НА НАДДНІПРОВ'Ї (1650—1652 РР.)

ПІДГОТОВКА ШЛЯХЕТСЬКОЮ ПОЛЬЩЕЮ НАПАДУ НА УКРАЇНУ

№ 146

1649 рік. 2 жовтня. З постанов шляхти Брацлавського воєводства про заходи до розриву союзу козаків і татар і про польського головнокомандуючого в війні проти України

Крім того, треба використати всяку нагоду і спосіб для розірвання союзу між татарами і козаками, такого шкідливого для батьківщини, який довів її майже до остаточної загибелі. Пани посли повинні обдумати всі способи, щоб цей союз був цілком знищений, радячись серйозно з усією республікою про всякі відповідні способи розірвання цієї ліги...

При передачі такої значної суми татарських упоминків буде справедливо, щоб договорились від імени держави з ханом про звільнення їх милостей панів гетьманів і інших військових офіцерів, чого пани посли наші повинні якнайретельніше [допоминатись].

А що досі в обороні батьківщини був серйозний дефект і множність воєнного [керівництва], це пани посли наші подають Речі Посполитій і його королівській милості панові нашому милостивому, і повинні наполегливо просити, щоб для дальшої війни з козаками була призначена та людина, діяльність, мужність і успіх якої досі були дуже значні в усьому і яка при гідному вождів успіху і лицарстві користується великою любов'ю народу за надзвичайну стійкість [1]), а у ворогів збуджує страх.

Архив Юго-Западной России,
ч. III, т. IV, № 145, сс. 337, 340—341.

---

[1]) Confidencyą.

ПОВСТАННЯ ПРОТИ ШЛЯХТИ В КІНЦІ 1649 — НА ПОЧАТКУ 1650 РОКУ. ПОВСТАННЯ ХУДОЛІЯ ПРОТИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

№ 147

1649 рік (кінець) — 1650 (початок). Повстання шляхти на Правобережній Україні. — А. Віміна (уривок)

Альберт Віміна (спочатку він називався Микола Б'янкі, а в сорокових роках XVII століття почав звати себе А. Віміна), венеціанець (народився в 1603, умер в 1667 році), в 1650 році був послом від Венеціанської республіки на Україну до Богдана Хмельницького, а в 1655 році — послом від свого уряду до уряду російського. Він написав дві роботи, уривки з яких подаємо в цьому збірнику.

Князь Корецький вирушив на Волинь у свої володіння, де зустрів кількох ватажків повстань, які в попередніх заколотах були проводирями і своїм особистим прикладом надихали до найбільш сміливих й одчайдушних виступів. Він уважав доцільним ліквідувати передумови для нових заколотів у своїх землях, знищивши цих ватажків. Керувався він, можливо, прикладом Тарквінія...

Отже, скористувавшися дрібним приводом, який володар завжди легко може знайти і обернути в тяжкий злочин, він наказав відправити цих селян у тюрму і для того, щоб приклад кари їх збудив страх, наказав люто покарати їх, посадивши на палю. Були, проте, такі, які твердили, що князь був спонуканий щонайсправедливішими мотивами до того, щоб застосувати примірну кару до цих злочинців, які, побачивши себе позбавленими волі і зв'язаної з владою пошани, пробували знову підбурити душі до заколоту. І безперечно, що ця думка не була позбавлена підстав; за це говорить добре ім'я цього кавалера, якого вважали дуже поміркованим і розумним. В усякому разі, цей спосіб не дав результатів відносно селян, які не стільки бувши перелякані, як боячись, щоб знову на їх голови не впали такі ж нещастя, і думаючи, що старі провини скорше приховані, ніж забуті, почали — ті, які більше розуміли свою провину, розбігатись, а хто — сіяти серед своїх співгромадян нові зерна незадоволення; з цього ясно, що милосердним треба бути тільки там, де кара не може мати місця. Селяни ж, хоч і були неуками, все таки намагались підбурити менш рішучих словами, які їм слушно підказувала пристрасть, не упускати нагоди помститися за загинулих товаришів. Один з їхніх попів, або по-нашому священиків, людина хитра і смілива, перед великою юрбою повсталих, рішуче підтримував її в таких намірах, говорячи, як повідомляють, таке:

„Ось, [казав він], нагорода за перенесені нами муки, за подолання небезпеки, за кров, пролиту в боротьбі за свободу, за визволення від нестерпимого рабства в поляків. Ось свідчення милосердя знаті. Ось трофеї слави польської — трупи наших братів, сидячі на палях, з чого видно, що вони [поляки] підлістю перемогли ту доблесть, яку марно намагалися побороти силою. І чого може більше навчити це, як не нестримної ненависті до поляків і надії на бога, який повинен просвітити нашу темноту і навчити нас не довіряти варварству знаті безпеку нашого життя. Надто люто з нами вчинили, а ми надто терпеливо зносили їх тиранічну владу і надто (на жаль!) легко повертались під те іго, яке нам удалося скинути з шиї. Лисиця, раз утікши, не повернеться в пастку і птиця — в сіть. Невже ж людина, обдарована розумом, зловживе світлом його, не побачить небезпеки і не скористується розумом, щоб зрозуміти і уникнути її.

Хто, брати мої, здатний царювати, той уважає дозволеним все, що він уважає корисним для захоплення влади. Він не боїться називати підлість обережністю, якщо за допомогою її йому вдасться обдурити необережних. Так знать виправдує свої вчинки. Здається також, що при дворах є звичаєм не тільки похвальним, а й постійним, користуватись обманом там, де не можна прикласти силу, при чому мерзотник користується не меншою славою, ніж доблесна людина. Не звертають при цьому уваги на справедливість, а на все одягають личину користі. Прикладів цьому чимало у вчинках проти наших і шукати їх не треба далеко. Ледве висохла кров хороброго Павлюка, який утік після кривавої битви на полях між Мошнами й Кумейками і далі здався під обіцянкою збереження життя, і умертвленого в 1638 році на Варшавському сеймі. Та навіщо мені переконувати вас, наводячи далекі приклади підступності поляків? Ось настромлені на палі ваші брати, які, може, ще дихають і через те, що ви не можете вже допомогти їм, благають вас берегти самих себе і стати слугами божими, помстившися за них".

Серйозність теми, сила слів, жаль до мертвих товаришів, гнів, ненависть — усе це змусило селян одразу ж узятися до зброї і як безумних кинутися на знать, примушуючи (невинних дітей) відчути шалений натиск їх люті. Коли ж це дійшло до найближчих сусідніх місцевостей, то викликало загальне заворушення і прагнення допомогти друзям. Число повсталих зросло так, що вони заслуговували на назву скорше великого, ніж справедливого війська.

Князь, почувши про це повстання, вирішив приборкати його одним ударом, якнайшвидше вирушивши туди, де за його відомостями скупчилось найбільше незадоволених. Він сподівався знайти їх нерішучими, що вони ще радяться, тільки починають озброюватись, а не готові вже приступити до помсти за товаришів. Отже, зібравши три тисячі кінних різного роду, він швидко вирушив до повсталих. Він зустрів кілька неорганізованих загонів і легко їх розбив, але, переслідуючи їх, зайшов так далеко, що настигнутий основними силами, змушений був після недовгого опору, рятуючись, тікати. Але при цьому він утратив мало людей, бо селяни, не маючи кінноти, не могли переслідувати його.

Звістку про це прийняли в Варшаві з великим незадоволенням і виникло побоювання, що наслідком цього буде ріст руху, бо до нього пристануть багато тих, яких уважали вже склавшими зброю, оскільки обставини змусили їх піти за прикладом інших.

A. V i m i n a, Historia della guerre civile di Polonia, Venecia, 1671, cc. 200—202.

№ 148

1650 рік. 19 березня. Лист Адама Киселя, воєводи київського, до короля про становище на Україні і про повстання на чолі з Худолієм проти Богдана Хмельницького (уривок)

Найясніший милостивий король, пане мій милостивий! Після першого пережитого мною в Києві жару, про який я повідомив вашу королівську милість, пана свого милостивого, як тільки Хмельницький наказав відтяти в Києві голови і тим, що на кордонах козацтва, на волості, починали бунт, і тому, який подав голос на Запоріжжі, оголо-

сивши себе другим гетьманом [1]), чернь трохи притихла. Проте, бажаючи діяти ще успішніше, Хмельницький незабаром вирушить на човнах у Запоріжжя, щоб очистити вогнище сваволі і поставити на Запоріжжі надійну старшину. Тут також наказав полковникам стерегти береги, щоб не було ніякої сутички з полками, які наблизились до Хмельника й Бара, і щоб запобігти всяким бунтам.

Посли також поїхали вже до вашої королівської милості, пана мого милостивого, з реєстрами, а інші реєстри вони подали для вписання в книги гродські київські.

Судячи з цих вчинків і спостерігаючи за всією старшиною, якої в мене буває повно щодня, здається, що вони хочуть зберегти спокій. Сама тільки чернь, виключена з реєстрів, яка вступила було в козаки, вдається до різних способів, щоб уникнути підлеглості своїм панам: одні продають майно і, розтративши все, наймаються до козаків у джури й прислужники, інші тікають за Дніпро з своїм майном, а деякі [таких найменше] уже вклоняються своїм панам. Тому один бог в своєму провидінні вирішив і призначив, як все це втихомиритись і заспокоїтись може. Я як не смію запевняти батьківщину в збереженні миру, так і не хочу дратувати шершнів і подавати їм привід до ворожнечі...

Повідомляю також вашу королівську милість, пана свого милостивого, що до Хмельницького прибули посли з Угорщини, Валахії і Молдавії, а для чого — про це ще не знаю, але чогось та приїхали. Досить того, що сила цієї черні і щастя Хмельницького в пошані. Що буде нового — про все не промину повідомляти вашу королівську милість, пана свого милостивого, а тепер закінчую листа свого найнижчим проханням повідомити мене якнайшвидше про те, чи мушу я тут укріпитись, чи думати про від'їзд.

Коли ваша королівська милість, пан мій милостивий, накаже мені лишатися тут, то я, бувши постійно серед небезпеки, не можу обійтись без допомоги, бо всім відомо і сам бог свідок, що я ні гроша не одержую доходу з своїх задніпровських маєтків, тим часом як утримую триста чоловіка на свою мізерну платню при теперішній дорожнечі, коли двох тисяч злотих ледве вистачає на тиждень. Мені необхідно одержати допомогу з казни республіки з милостивої ласки вашої королівської милості, пана нашого милостивого.

До цього на одну дорогу до Переяслава видано було десять тисяч на утримання, а тепер тут у резиденції не одержую ні гроша, тим часом як трудно добути харчі, бо їх і немає, і трудно взяти силою, коли вони не хочуть нічого давати навіть своїм панам, то тим більше солдатам.

Повідомляючи про все вищенаписане величність вашої королівської милості, пана свого милостивого, повергаю себе і вірне підданство своє до ніг вашої королівської милості, пана свого милостивого, як вірний підданий і найпокірніший слуга.

Кисіль, воєвода київський.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. II, Киев, 1898, отд. 3, № 3, сс. 569—572.

---

[1]) Тобто Худолієві.

№ 149

1650 рік. Березень. Становище на Україні. — Лист польського коронного гетьмана М. Потоцького до короля

Їдучи до Любліна, згідно з наказом в. к. м., отримав я листа від своїх [урядників] з Бара. Повідомляють мене, що козацькі залоги прийшли до Шаргорода, Вінниці, Браїлова — намірів їх домірку-ватися не могли, описали тільки їх поводження і вчинки, а саме такі. Млини, приналежні до староства Барського і шляхетські, грабують. Збіжжя на Україні купувати не дозволяють. Подільським і покутським підданим вільного переїзду забороняють, і українським [підданим] приїздити із збіжжям і живністю на ярмарки й торги подільські і покутські не позволяють. Такі повторюють слівця: „Нехай ляхи, як пси, з голоду здихають".

Чи ті хлопи бажають добра Речі Посполитій, чи не оживуть вони на весну разом з Москвою, — полишаю те глибокому осуду в. к. м. Я ж із тих їх вчинків бачу, що вони доконче хочуть скинути з себе ярмо підданства і дай боже, аби не задумали вчинити лінії між державою вашої кор. м. і тими провінціями, котрі посіли, щоб мати відокремлене від в. кор. м. володіння, як то всі говорять.

В давніших роках козацькі залоги завжди були на Запоріжжі, тепер перенеслися з Запоріжжя на пограниччя воєводства Брацлавського з Подільським і як перше служили безпечності пограничній, — щоб ми своєчасно мали відомості про татарські походи на нас, — тепер проти нас обернули свою сторожу. Давніше вважали татар за неприятелів, тепер — приятелями, а головними ворогами вважаємося ми! Давніше Дикі Поля були коло Дніпра, Інгула, Інгульця, Богу, — тепер хочуть їх завести, почавши від Бара аж по Львів. І таки певно того докажуть — тим тільки, що зголоднілим і через часті неприятельські наїзди знищеним підданим подільським не позволятимуть купувати живності, як то вже роблять, а до того наїздами будуть докучати. Всіх до себе переваблять. Уже хлопи таборами до них їдуть. А коли хлопів по містах і селах не буде, настане певна дичина, певні пусті поля, а в них неодмінно — кочовиська козачі і з них дальші походи в землі в. кор. мил.

Бо то ще не певний спокій, найяснійший мил. королю, що постановлено пакти, Хмельницький перед маєстатом в. кор. м. упокорився і віддано присягу на послушенство! Коли вони такі вірні піддані, і пан [Хмельницький] такий цнотливий слуга, — чому він так часто посилає до хана, розпалюючи його на війну? чому різних монархів і княжат запрошує до спілки в війні? Чому обіцяє їм відступити різні провінції? Я так розумію, що з природженого свого лукавства він недобре замишляє вітчизні і маєстатові в. кор. мил. На доказ мені вистачає того самого, що козаки ніколи не дотримували віри статочно і що більше складали присяг, тим більше в них було хитрості, неправди, зради, незичливості. А що маю їх [доказів] стільки, як волосся на голові, то ніяк не можу дати себе збити з такої думки про козаків і Хмельницького, що у них не те що слизька вірність, але ніякої вірності нема! Дізнали попередники — дізнав Жолкевський, Конецпольський, дізнав і я. Дізнав єси і в. кор. мил., коли по стількох писаних обіцянках Хмельницького, по стількох запевненнях спокою вони насамперед перших послів в. кор. мил. не пошанували, а других постинали, потім кинулися на війська в. кор. мил. і піднесли свою безбожну руку (хоч то їм не пішло на добре!).

Але припустимо, не попереджаючи подій, що Хмельницький буде чесним і, пам'ятаючи таку ласку і добрість в. кор. мил., схоче затримати чернь [plebem] в обов'язку. Як же він, прошу, її затримає, коли в неї так розбіглися колеса свавілля, що їх жодним чином не можна затримати? Чи у них один Хмельницький? Тисячами б їх рахувати треба. Одного сьогодні стратять — на його місце іншого — здібнішого, справнішого виберуть, і то такого, щоб їх сторони пильнував. Переконався я в тім під Кумейками: зимою знищив Павлюка, ожив Острянин на весну, не вважаючи на такий великий погром. Погромив я Острянина — того же моменту обрано на регімент Гуню, і я 12 тижнів вів з ним війну і ледве привів до послуху — зброєю і не малим розлиттям крові. Всі комісії, скільки їх бувало, ніколи не кінчилися без пускання крові, і доки хлопство не побачило сильного війська з нашої сторони і земля не окропилася кров'ю, доки шаблі не затупляться на їх шиях, — побачиш і тепер того в. кор. мил., — не погамується та сваволя і цнотливими вони не будуть, поки не побачать нашого озброєного війська і його рішучості.

Якщо за давніших часів, коли ще Річ Посполита цвіла, тяжкі вони були до послушенства, тим більше тепер, коли сліпе щастя наповнило їх пихою, за цією карою божою. Хотів би я бути фальшивим пророком, — але все мені показує, що тих хлопів ніщо не може привести до послуху і від бунту відігнати може тільки одна шабля! Бо хоч в. кор. мил. хотів ужити іншого способу, а саме — велів їм іти на море або на війну з якимнебудь іншим монархом, — певнісінько, що не підуть за наказом в. к. м., тому що бояться нарушити і втратити ці відносини, що мають з чужими державами. Тому нема іншого способу на ту сваволю, крім шаблі, як я вже сказав, і треба, щоб вона була скоро.

Бо щоб проволока могла залікувати це лихо, на це не треба надіятись, а, навпаки, так рахувати, що чим довше ми тут хворобу запустимо, тим тяжче буде її лікувати.

Бо їм щодалі то прибуває сили, а в нас убуває, і так ми певно будемо переможені.

Тому я з місця [уряду] свого бажаю і раджу, щоб в. кор. мил. зволив знайти способи в скорім часі зібрати сильне військо і щоб якнайскорше для того був скликаний сейм, поскільки в. кор. мил. не міг би без нього найняти війська.

Бо коли того не буде, сваволя відживе і що далі, то вище підноситиме голову; в. к. м. буде в небезпеці, а Речі Посполитій ледве чи не прийде остання загибель.

Небом і богом моїм свідчуся, що до тої ради приводить мене не привата, бо я радий би був бачити Річ Посполиту в спокої, але сумління, честь, щирість і любов моя до вітчизни й до маєстату в. кор. мил., котрий я хотів би бачити найпевнішим, найвищим, найбільшим серед усіх монархів маєстатом, непереможним і щасливим. А буде таким, клянуся богом, коли в. к. м. схочеш ухопитися за шаблю в цих обставинах.

Козаки і орда зазнають побідної зброї, бож не може бути, щоб бог не схотів помститися за кривду свою і своїх святих костьолів пограбованих, сакраментів збезчещених, мертвих з гробів викинутих і не поблагословив перемогою в. кор. м. як месника.

Видрукований у М. Грушевського, Історія України-Русі, т. IX, ч. I, Київ, 1926, сс. 10—12.

УКРАЇНА В СЕРЕДИНІ 1650 РОКУ

№ 150

1650 рік. Літо. Україна в середині 1650 року. — Донесення посла Венеціанської республіки Альберта Віміни до Богдана Хмельницького (уривки)

Судячи з того, що я чув звідусіль, козаки дістали свою назву менш як сто років тому. Безперечно, що назва ця походить від слова коза — чи то тому, що козаки роблять одяг з грубої тканини, витканої з козячої шерсті, чи тому, що сходять на скелі з легкістю кози, чи, нарешті, тому, що звикли жити в шатрах з листя, на зразок логовищ гірських кіз.

Край козаків займає, строго кажучи, тільки вузьку лінію по берегах Дніпра приблизно в 15 миль, тобто до 70 миль італійських. Країна тягнеться до Чорного моря, недалеко, на мою думку, від місця вигнання Овідія...

Але тепер назва козаків і край їх дуже поширились, бо в Польщі до числа козаків належать усі легко озброєні, які б'ються кінно, з луком і рушницею. Після останніх заколотів країна козаків простягається від кордонів Київського воєводства до крайнього кордону Запоріжжя, тобто на протязі 90 миль по той і другий бік Дніпра, або понад 800 (400 ?) італійських миль, шириною ж 40 миль, або до 200 італійських миль, — простір, пристойний для великої держави. Проте, правда, край цей завжди був заселений найбільш войовничим і звиклим до зброї руським племенем. Через безперестанні напади татар вважалось необхідним, щоб піддані були призвичаєні до воєнного ремесла і могли не допускати нападів і набігів варварів і припиняти їх.

Частина цього краю, що зветься Запоріжжям, така родюча, що вона не тільки може бути поставлена поруч з найбільш культивованими країнами Європи, а й задовольнити вимоги найретельнішого (avido) землероба.

Країна ця зветься Україною, тобто прикордонною землею; на її незайманість (ferocita) вказує сила злаків, які ростуть безвладно і без обробки від того насіння, яке падає на землю після покосу або вітру і зветься по-русинські (in lingua Rutena) „падалицею" (padalitza), що рівнозначно нашому caduto. Падалицю іноді збирають, іноді вона пропадає, бо жатва на засіяних нивах така багата, що селяни нехтують ці дари, які дає їм благодатний грунт. Я з трудом повірив би такому явищу, якби не переконався на власні очі і не бачив на місці таких великих і багатих на зерно снопів, яких не добудеш в інших країнах при найстараннішому оброблянні.

Але в цьому році на це місцями звернуто увагу. Ознакою цього є поставлена в землю жердина, на якій висить дрюк для попередження перехожих не пасти там худоби, щоб уникнути кари дрюками. Подібні знаки вживають у тих місцях, де проходити заборонено, і порушникам загрожує сувора кримінальна кара.

Не менше ніж на хліб помічається там багатство на молочні продукти, м'ясо і рибу через силу пасовищ і ставів...

Крім описаних вище багатств, благодатний грунт дає жителям смачні овочі, якими вони нехтують, і силу спаржі, такої розкішної, що, на мій погляд, вона не поступиться найвищим веронським сортам, надзвичайно смачної і не гіркої, як лісні сорти з тонкими стеблами, що ростуть коло Рима і Неаполя. Я був здивований і спочатку поду-

мав, що це дикий сорт, але, бажаючи переконатись, покуштував її багато разів, так що через великий надмір спаржа мені навіть надокучила.

Там же росте цибуля та інші овочі. Я пробував ранні сорти фруктів, які здалися мені дуже солодкими. І, проте, в країні такій родючій не видно ні обгороджених фруктових садів, ні городів з рідкими сортами овочів, кавунами, артишоками, салерою, крім околиць Києва; козаки дбають тільки про збирання качанної капусти, яку вони вживають або свіжу, або засолюють посічену, як роблять звичайно в Німеччині. Козаки сіють також багато огірків, які теж солять і вживають з хлібом або як приправу до м'яса і риби. Виноградників немає, але не тому, щоб грунт уважали невідповідним, а просто не хочуть садити його і ходити коло нього (як то прийнято в Австрії та інших країнах, де зима дуже сувора), або через недбальство щодо агрикультури.

Помітно, що козаки не дбають про фабричну справу ні в селах, ні в містах. На такому великому просторі країни не видно кам'яних будинків, крім Києва; все це погані хати і, коли не рахувати кількох дворянських домів, їх по справедливості треба назвати халупами. Деякі з них сплетені з деревного гілля і обмащені білою глиною, інші збиті з дерева. Але в цьому козаки виявляють майстерність, бо для з'єднання і скріплення колод не вживають цвяхів. Та й взагалі в домі не видно іншого заліза, крім як коло замка в дверях і крім дверних підвісків. Живуть тісно, і зимою в тій самій кімнаті містяться люди і худоба. Погане хатнє начиння гармонує з будівлями, бо, крім ножа і горщика, все в домі дерев'яне.

З цих заміток легко собі скласти уявлення про норови цього народу, який кидає свою країну тільки ради війни, тобто такої школи, яка здебільшого виховує людей благородних (politi), але суворих і грубих.

На зовнішній вигляд і по манерах козаки здаються простими, але вони не дурні і не позбавлені жвавості розуму. Про це можна судити з їх бесіди і з способу управління. Бо обміркування політичних справ є арена, де взнаєш людей, які вони на громадських зборах, але в самому управлінні виявляється і їх грубість.

З цієї юрби неосвіченого народу складається суворий сенат[1]), в якому бере участь гетьман. Треба мати на увазі, що народ ради війни відривається від плуга і справ громадського управління. В сенаті козаки обмірковують справи, обстоюють свою думку без чванства (ostentazione) і з метою сприяти загальному благу. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і пристають до вірнішого.

Тому я сказав би, що ця республіка може уподібнитись Спартанській, якби тільки в козаків була в такій же пошані тверезість; проте вони можуть змагатися з спартанцями щодо суворості свого виховання. Трудно уявити собі, скільки вони терплять від голоду, спраги, утоми і безсонних ночей. Всього цього вони особливо зазнають під час морських походів, коли, за словами козаків, їм не раз доводилось голодувати по три дні, харчуючись препоганим хлібом, часником і цибулею.

А під час сухопутних походів, в які виступають за звичаєм татарським, козаки задовольняються невеликою кількістю пшона, яке беруть з собою на коня, заспокоюють спрагу з калюж, нерідко з брудною і гнилою водою, сплять на голій землі. Але повернувшись додо-

---

[1]) Тобто рада.

му, вони віддаються безупинному пияцтву, проводячи в пиятиці цілі дні й ночі, поки не поснуть під впливом горілки. Тому вони не можуть назбирати багатства і створити собі комфорт, бо геть усе йде на пияцтво.

Взагалі єдине, чим можуть похвалитися козаки, це — волею; очевидно, вони ні за що мають багатство, бо задовольняються малим. Уже Сенека старався в своїх творах довести — хоч і не йшов за своїм ученням, бо збирав скарби, — що людина стає багатою не від набування багатств, а в міру зменшення жадоби до них.

Козаки не знають інших утіх життя і не прагнуть до них, крім бідних (ruvide) хат своїх, і коли не пиячать, то розважаються лише танцями, полюванням і стрільбою з лука або рушниці; мені доводилось бачити, як вони при цьому гасять кулею свічку, відсікаючи нагар так, що можна подумати, наче це зроблено щипцями.

Не доводилось помічати у них великого натовпу народу при церковних службах, бо козаки частіше відвідують корчму, ніж церкву, отже, очевидно, в них більше додержують науки Ромула, ніж Нуми. Козаки твердо додержують зблуджень своєї схизми, але правил віри не знають докладно і живуть здебільшого в вірі батьків, і тільки духовні їх особи розуміють основні відмінності вір. Єдине, що всім їм відоме і всіма відкидається, це — зверхність римської церкви...

Здається, я вже досить сказав про походження, країну і звичаї козаків, і гадаю, що для задоволення цікавості вашої світлості мені лишається ще додати дещо про гетьмана.

За станом своїм він син шляхтича, який був вигнаний і позбавлений дворянського звання. Росту він скорше високого, ніж середнього, кремезний і міцної будови. Мова його і спосіб управління показують, що він має тверезе судження і проникливий розум. Хоч і трапляється, що він надмірно віддається напоям, але все таки він не забуває піклування про справи. Тому мені здається, що в ньому можуть поєднуватись дві істоти: одна діяльна, твереза, віддана управлінню ділами, друга — сонна і віддана пияцтву. В поводженні він лагідний і простий, чим притягає до себе любов воїнів, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні суворими карами. Всім, хто входить у його кімнату, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки.

В цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни без всяких прикрас, крім місць для сидіння. В кімнаті містяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками; мабуть, такі ж лави називались у римлян subsellia; за словами Плутарха, їх ніжками були вбиті Гракхи, коли задумали ввести аграрний закон. Дамаська запона простягнута перед невеличким ліжком гетьмана; в головах його висять лук і шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить..

Стіл відрізняється не більшою розкішшю, ніж інше сервірування й начиння, бо їдять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і бокалів. Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордість. Може, в цьому він наслідує Агафокла, який, бувши сином ганчара і досягши царської влади, звелів зробити собі стіл і поставець з глиняним посудом...

Проте гетьманський стіл небідний на добрі і смачні страви і на звичайні в країні напої — горілку, пиво, мед. Вино, якого мало запасають і рідко п'ють, подається до столу тільки в присутності поважних іноземців. Як я мав нагоду переконатись, за столом і при випивці не бракує веселості і дотепних жартів. Я міг би навести кілька прикладів цього, але для короткості подам лише один. Якось мій слуга

усердно вихваляв перед козаками велич і чудеса міста Венеції, і його жадібно слухали. Наговорившися вдосталь про розташування, фабрики і багатства міста і описавши великі розміри його, оповідач додав, що вулиці в місті такі широкі, що самим городянам іноді трапляється заблудитись у них. „Ну, ні, — сказав один козак, — ти цим не хвались із своєю Венецією. Я тобі скажу, що те саме зі мною буває в цій тісній хаті: коли посиджу трохи за цим столом, то вже не потраплю в двері, щоб вернутись додому".

Слід було б і навіть необхідно для повноти мого донесення сказати дещо й про управління, військові сили і доходи козаків. Я й описав би все це докладно, якби в цьому був якийсь порядок. Можу лише сказати відносно управління, що в містечках існують певні начальники (Consoli), які чинять суд у справах цивільних і накладають легкі кримінальні кари, бо рішення важливих справ належить гетьманові, через що мені здається, що він — справжній володар (Despota).

Про воєнні сили козаків дає поняття досвід минулих походів. Щодо точного числа війська, яке може бути зібране, то кому воно відоме? Скільки голів, стільки, можна сказати, і воїнів, бо всі вони охітніше беруться до зброї, ніж до плуга. Про доходи нічого не можу сказати. Відзначу тільки, що джерела їх нечисленні і самі доходи невеликі, як громадські, так і приватні.

Киевская старина, 1900, № I, сс. 65, 66—67, 68—69, 70, 71—72, 73—75.

ПОХІД ВІЙСЬКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В МОЛДАВІЮ. ПОВСТАННЯ ПРОТИ ШЛЯХТИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1656 РОКУ

№ 151

1650 рік. Серпень—вересень. Похід війська Богдана Хмельницького в Молдавію. — Літопис Самовидця

Не хотячи войско порожниовати, а звлаща з таким поганином и ворогом вери христианской збратавшися, — Волоская земля христианство любо зостает в подданстве турчинове, але однак, же юж почали обфито жить при одином господару спокойно Василю Лупиле, и тому позавидевши, же бы оных уменшати, же христианство а звлаща Русь гору узяла, так розумею, же за позволением турчина — хан кримский з гетманом Хмелницким несподевано зо всеми потугами козацкими и татарскими, напавши на Волоскую землю, в невец усю обернули, звоевали по самые гори, людей побрали в полон и набитки их; тилко замки моцние одержалися, и сам господарь уступил был з Яс места столечного, але знову ся навернул. А Хмелницкий стоял з ханом у Прута. А тую землю чатами звоевали. А напотом господар поеднал орду и гетмана Хмелницкого, жеби ся вернули з его земли, и учинил сватство з Хмелницким — дочку свою за сина Хмелницкого приобицял дати, що напотом и учинил.

Летопись Самовидца, сс. 23—24.

№ 152

1650 рік. Серпень—вересень. Повстання проти шляхти в Київському воєводстві. Універсал Богдана Хмельницького

Богдан Хмелъницкий, гетман з войском его королевской милости запорозским, — ознаймуемо сим писаннем нашим, кому бы о том ведати належало, так старшине и черни, товариству войска его коро-

левской милости запорозского, яко теж месчаном и селяном, подданым усим, в воеводстве Киевском знайдуючимся: дошла до нас ведомость, же некоторые своевольные под час теперешний, гды войско наше до земли Волоское рушило, тые то подданы, которые до подданства належать, не будучи паном своим послушными и жычливыми и овшем неприятельми, много шляхты панов своих потопили, порабовали, и тепер не устаючи в передсевзяттю своем, на здорове панское наступают и послушными быти не хотят, але бунты и своеволю всчинают; прото сим универсалом нашим позволяемъ (иж если бы еще таковые своеволники знайдовалися, которые бы на здорове панов своих наступовали и послушными быти паном своим не хотели), даби сами панове, веспол з повковниками нашими белоцерковским або киевским, сурово их на горле карали; а тые зась, которые кровь певную пролили и покой нарушили, горлового карання не уйдут, яке же и тут за тое не одного на горло карали есмо.

Дан в Ямполе дня двадцатого сентября, року 1650.

У того универсалу при печати и подписъ руки тыми словы: Богдан Хмельницкий, рукою власною.

Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 208, с. 518.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ. ПЕРЕГОВОРИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПРО ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

№ 153

1650 рік. Листопад. Статейний список Арсенія Суханова (уривки)

Едучи дорогою строитель Арсений говаривал и с казаками с начальными, и с малыми и с попами, и с чернцами, и оне все говорят: дай то боже, чтоб мы соединились с Москвою и, чтоб нас благочестивой государь присовокупил к своему православию, и чаши заздравныя везде пьют за государя и за соединачение и сам гетман многожды то говорил и вси от мала и до велика тогож жадают...

[6 листопад]. И говорил писарь с клятвою, что крымской со всею ордою выступил было на Москву и присылал к гетману триж, чтоб с ним шол на Москву; а есть ли де не пойдеш со мною на Москву, и я де тебе также не послушаю, и гетману де то стало за великую скорбь и говорил де гетман: лутчши де мне смерть, нежели на московское государьство ити, а не ити было де не уметь же, потому что гетман хану и хан гетману на том присяги межь себя учинили, хотя б и на родного брата позвал друг друга, — ино ити; и гетман де послал к хану, что на Москву ему нелзе ити, занеже, сведав то, ляхи на нас наступают и так де хан на великую силу от Москвы отворотил и, пришед к гетману, говорил: коли де ты на Москву нейдешь, а ляхи наступают, пойдем де на ляхов и так де пошли на волохи за то, что Василей воевода совет имел с ляхами на нас за одно, а от волох воротяся ударили было хотели на ляцкой обоз, и, сведав де то, король писал до гетмана с прошением, чтоб на ляхов не ити; стоят не для войны ляхи на границе...

Ноября в 8 день митрополит коринфский и назоретской служили обедню в церкви, что у гетманского двора; гетман стоял у обедни с сыном на правом крылосе.

По заамбонной молитве оба митрополита вышед из алтаря царьскими дверми, а пред царьскими дверми послали ковер, и призвали к себе гетмана и с сыном, и велели им обеим стать на ковре на колен-

ках, а митрополиты положили им на главы амфоры свои, и наперед чел молитву по гречески коринфской, потом чел две молитвы назаретской по руски по киевскому потребнику; во многолетии митрополиты и в октеньях поминают гетмана государем и гетманом великая Росии.

После обедни гетман пошол из церкви додому, а митрополитом и нам всем велел гетман ити за собою.

И как пришли к гетману на крыльцо и гетман встретил в сенех у дверей.

И вшед в светлицу, митрополит назаретской подавал гетману ерусалимския свои подарки.

А строитель Арсеней поднес гетману образ пречистыя богородицы окладной, да ковш каповой — обложен серебром со змазнями.

И приняв, гетман велел сести всем за столом: по конец стола сел митрополит коринфской, с левой руки у митрополита сидела жена гетманская, в лавке сидел митрополит назаретской, а против его сидел гетман в креслах; подле митрополита сидел в лавке строитель Арсеней, а против его в скамье сидел посланец князя Доминика Григорей Заруцкой.

И сидя за столом гетман говорил: нихто мне так недосаден, что царь московской; посылали мы послов своих до его милости, и он было хорошо сказал и принял добре, а в другой сказал инаково, что он с королем мирен вечно.

И строитель Арсеней говорил: государь соединения и любви рад; и гетман говорил: дай то господи, чтоб православныя християне соединились и врагов бы креста христова выкоренили.

И многожды гетман говорил: ест-ли де государь нас непримет и помочи не подаст, то уже я невинен буду, разве неволя нас совокупит, якоже и волох.

А за столом гетман и вси пили за государя чашу заздравную за соединачение.

Ноября в 9 день во 2-м часу дня пришол гетман на двор к митрополиту назаретскому и к Орсению в келью и дал про себя весть; встречали гетмана за вороты митрополит со крестом и, вшед митрополит з гетманом в келью, сел митрополит в большом месте, а гетман в лавке, а строитель Арсеней в скамье против гетмана, а писар в лавке ниже гетмана, а гречан и своих всех гетман велел выслать вон.

И мало привстав, гетман говорил: отцы святии, отче митрополит и ты, отче Арсеней, послушайте; напред сего посылали мы к его милости к государю царю послов своих, просили у нево государя помочи и били челом, чтоб государь нас пожаловал — принял под свою царскую державу, и государь было сказал нам: хорошо, и принял добре, а так не учинил, как нам сказал; и мы после того опять послали, и государь сказал нам инаково, будто вечный мир с королем, помогать будто не уметь ему государю.

А ныне пред вас духовных людей еще ко государю словесно посылаю, чтоб над нами милостиво учинил, нас принял под свою царскую державу и помочи б нам подал, а я ему государю буду служить, чтоб нас государь не пустил до босурман, и о том бы государь нам ведомость дал истинную предписание или предьякого духовного человека, чтоб нам было на что надеятся, а есть ли государь нас не пожалует и под свою державу нас не примет и помочи не даст, что ему государю будет, как я сложусь с турками, и с татары и с волохи и с мутьяны и с венгры и пойду и землю его запустошу, так же как и волоскую...

В 10 день приходил писарь к митрополиту и к Арсению на двор, и, пришед в келью, сел и говорил: владыко святыи и ты, отче Арсение: прислал меня к вам гетман, чтоб нам подтвердить, о чем с вами вчера говорил, чтоб вам то государю сказать и чтоб государь нам о том свой милостивой царьской указ учинил, о том бы нам велел отписать ясно или с каким духовным человеком прислал истинну безповоротно; о чем мы к нему государю словесно с вами посылаем, чтоб нам было на что надеетца, приимет ли он государь нас в соединенье...

Гетман говорил: крымской де царь, докуды де ты жив, дотуды и я, а как де тебя не будет и меня не будет тогда.

Иноде докуды я жив буду, татарове на Москву не пойдут: я де не пойду и оне не пойдут без меня.

Православный палестинский сборник, т. VII, в. III, СПБ, 1889, сс. 309, 312—313, 313—315, 320—321, 322—323.

№ 154

11 листопада 1650 року — січень 1651 року. а) Лист Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича і б) чолобитна А. Суханова царю (уривок)

а) Божею милостию великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу... [титул] Богдан Хмельнитцкой гетман войска запорожского и все войско запорожское низко челом бьет.

Поворочаючи отец Арсении строитель троицкого сергиева монастыря до государства твоего царского величества по указу и с листом от святейшего патриарха иеросалимского, которыи лист, яко от святителя честне приняли есмя и речи изустное отца Арсения строителя троицкого любезно слушали есмя, а против договору отца Арсения, также и листу святейшаго патриарха иерссалимского о том Тимошке [1]), который у нас обезчещен худый и негодный человек. И приказали есмя, чтобы того Тимошку нигде не приимали, из городов наших прочь пошол, понеже и святейший патриарх о безделье его дал нам знати, о чем изустне отец Арсений твоему царскому величеству о том так безделнике Тимошке, яко о делех потребных и вере нашей православной надобных твоему царскому величеству известить изволь, ваше царское величество, оному во всем веру дать и оному верить; притом услуги наши на нижайшие твоему царскому величеству отдаем. Дан с Чигирина дня 11-г ноября лета 1650 г.

Вашему царскому величеству во всем поволные и желателные слуги — Богдан Хмельницкий гетман войска запорожского.

б) Царю государю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Русии бьет челом богомолец твой государев троицкого сергиева монастыря чернец Арсеньища Суханов... во 159-м году послал меня богомольца твоего Паисии патриарх из мутьянские земли к гетману Богдану Хмельницкому для твоегож государева великого дела и едучи я, богомолец твой, разореными местами нужным путем осенью терпел всякую нужу, а харчей стало мне от мутьянской земли и до Москвы шездесят четыре рубли с полтиною и будучи у гетмана я, богомолец твой, гетману и писарю и полковником и сотником и атаманом о твоем государеве деле говорил и гетман твоего государева изменника вора Тимошку выслал при мне, нигде ему в своих городах

[1]) Акундинове.

жити не велел; и о том гетман со мною к тебе государю писал, а о подданстве гетман и о иных тайнах приказывал со мною словесно и тот гетманскои словесной приказ вет подал я тебе государю.

Христианское чтение, 1883, ч. II, сс. 733—734, 734—735.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ТУРЕЧЧИНА

№ 155

1650 рік. Грудень. Грамота турецького султана Мохамеда IV до гетьмана Богдана Хмельницького з висловленням готовості прийняти його і військо запорізьке під свій протекторат

Султан, син султана, каган, син кагана, хан, син хана, султан Мохамед хан, син султана Ібрагіма хана, завжди переможний.

Слава володарів християнського народу, високообраний нації Мессії, гетьман козаків, Богдан Хмельницький (хай буде щаслива старість його!). Коли моє високе імператорське посольство прибуде до вас, хай буде відомо: за посередництвом чауша Османа, (хай високий буде сан його!), який є одним з чаушів моєї високої Порти і зразком йому рівних і який супроводив вашого посланця до нашої високої Порти, що милістю божою (хай буде вона прославлена!) і силою благословенних чудес пророка нашого Мохамеда-Мустафи (хай благословить його господь!) є місцем перебування найвеличніших султанів і пристановищем наймогутніших каганів, — через цього чауша одержали ми вашого листа, позначеного печаттю глибокої щирості.

За давнім імперським звичаєм і відповідно до встановлених державних правил, лист був турботами високоповажних наших візирів і міністрів перекладений і зміст його повідомлений у доповіді нашому стременному, що виконує наші повеління.

Слова ваші, сповнені покори і дружби, і все написане вами відносно ваших військ і ваших ворогів збагнуто нашою мудрістю, яка осягає все на світі. Знайте ж, що моя висока імператорська Порта завжди відкрита для друзів і недругів і завжди готова прийняти тих, хто шукає захисту нашої людинолюбності і великодушності. Моя мудрість осягла, що ви душею і тілом віддаєтесь під захист моєї великої імперії, яка буде жити вовіки, і що ви тверді і постійні в своїй покірності і в послуху своєму. Згаданий чауш Осман доповів про все, що ви йому говорили. Імператорський рескрипт був переданий з нашої величної сторони кримському ханові Іслам-Гірею, щоб очі і вуха його були завжди відкриті щодо Польщі, щоб у разі, якби якійсь з ваших добре охоронюваних земель або частині її загрожувала воєнна розруха, він міг би відвернути її за допомогою своїх татарських військ, які пересуваються з швидкістю вітра і женуть перед собою ворога, і приклав би свою доблесть і ретельність для покарання його. Такий був зміст посланого йому нашого імператорського розпорядження.

Доти, поки ви твердо стоятиме на шляху покори і щирості і поки будете в згоді із згаданим ханом, який бажає добра нашій високій Порті, ви перебуватимете під захистом моєї державної опіки.

Вбачайте в служінні цій великій імперії джерело щастя для всіх вас, весь час посилайте до нас своїх послів і докладно повідомляйте про все, що стосується до стану цих країн. Моя державна милість і імператорські мої щедроти звернені на вас. Посилаю вам у подарунку кусок парчі і парадний одяг, які передасть вам [залишене

місце для імени] разом з цим милостивим листом. При його наближенні ви виїдете для почесної зустрічі цього блискучого парадного одягу і цієї прекрасної шуби; ви приймете її і одягнетесь у неї. Зв'язавши себе, як ви про це писали, з високою Портою, яка є батьківщиною блаженства, і непохитно служачи їй, ви просили про договір [1]), подібний до того, який даний іншим християнським господарям. Отже, оскільки ви стійкі в вашій покірності і щирості, повідомте докладно про ваше становище і про становище сусідніх держав в листі через надійних і поважних людей, які з'являться як посли до нашого двору, рівного небесам. Імператорський договір з докладними умовами, подібний до того, який даний моєю могутньою державою іншим християнським королям, буде даний вам. Постарайтеся стати достойним нашої державної милості і почесно відзначитись серед рівних вам.

Дано в перші дні ребінуль-евеля року 1061 в добре охоронюваному місті Константинополі.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. II, отд. 3, № 12, сс. 585—587.

НАПАД ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА НА УКРАЇНУ І ПЕРШІ БОЇ

№ 156

1651 рік. 11 січня. Донесення папського нунція І. Торреса про готування Польщею нового походу проти України (уривок)

В ці дні тут була зібрана секретна рада в присутності його величності, і на ній обмірковували способи, як скоріше розбити козаків. Майже всі голоси були за те, щоб битись і підкорити їх силою. Але король заперечив і був тої думки, що треба відкласти на деякий час таке рішення, поки не збільшиться наше військо, яке тепер набагато поступається війську козаків; бо якщо наші будуть розбиті, — хай береже від цього бог, — то можна буде з другим військом виступити проти ворогів і не доведеться рискувати всім королівством в одній битві, бо тут немає фортець, які могли б бути опорою. Кінець-кінцем рада так і розійшлась, і хоч і вербують солдат, але все таки робиться це не так швидко, як було б бажано, і багато хто не приймає нарядів, як, наприклад, зробив сеньйор герцог, руський воєвода [2]), що повернув його, а він повинен був дати 600 кавалеристів у розпорядження короля. Через це мала канцелярія написала генералам [3]), що через шість тижнів його величність бажає перемогти повстання козаків, щоб славно продовжити свої королівські плани. Тому вони певні, що скоро справляться з ними і примусять до послуху або зброєю, або переговорами.

Тому готування до війни йдуть уперед і, крім того, виряджeним комісарам доручено вести переговори із згаданим козаком найлагідніше...

Жерела до історії України-Русі. т. XVI, Львів, 1924, № 190, сс. 103—104.

---

[1]) Un traité.
[2]) Є. Вишневецький.
[3]) М. Потоцькому і М. Каліновському.

№ 157

1651 рік. 10 лютого — 14 березня. Напад польського війська на Україну. Поразка козацького війська Д. Нечая. Розгром польського війська під Вінницею. — С. Освєнцім (уривки)

Станіслав Освєнцім (умер в 1657 році), польський шляхтич, близький до керівних кіл польського уряду, зокрема до Конєцпольського. Щоденник Освєнціма охоплює період 1643—1651 років. Чільне місце в ньому займає опис подій 1651 року.

Польний коронний гетьман [1]), маючи тоді головне командування над усім військом (бо п. великого гетьмана, каштеляна краківського [2]), король тримав при собі для поради, а ймовірніше тому, як про те потайки балакали, що не довіряв його розпорядливості), скупчив усе військо під Баром, як це було вище зазначено. Довідавшися ж, що на Брацлавщині тамтешнє хлопство збирається і бунтує, і маючи намір вчасно їх випередити і перешкодити з'єднатися, вирушив 19 числа [лютого] спід Бара на лінію з метою не допустити ворога перейти її, і того ж дня, надвечір, став у містечку Станіславові. Там він довідався, що Нечай, полковник брацлавський, один з найголовніших серед повстанців бунтівник, якому самі козаки віддавали перше місце після Хмельницького, не звертаючи ніякої уваги на пакт, забороняючий обом сторонам переходити лінію, переступив її до містечка Красного, розташованого за лінією, вже на нашому боці, і став у ньому. Маючи зручний привід для наступу, польний гетьман вирушив з Станіславова 20 числа, тобто в понеділок на масниці, вирядивши вперед частину війська на чолі з Станіславом Лянцкоронським, воєводою брацлавським. Лянцкоронський, користуючись тим, що ворог не чекав нападу, вдерся в місто з трьома козацькими хоругвами, а саме: старости черкаського Киселя, старости уланівського Казіміра Пясочинського і Криштофа Корицького, і викликав серед козаків велике замішання.

Спочатку Нечай, який був напідпитку, думав, коли його сповістили про прихід війська, що прийшов з козаками Шпак, сотник з Мурахви; але побачивши, що це не жарт, скочив на коня і робив і сам те, що належало робити доброму юнакові, і козаків спонукав пірначем до оборони. Але, не маючи можливості в тій метушні й замішанні організувати належний опір, мужньо обороняючись, поліг сам, а за ним загинуло й чимало козаків. Інші значніші сотники, як от Гавратинський, Красносільський, брат Нечая, Кривенко, Степка та інші з чималою кількістю стрільців відступили до замку. Хоч фортеця була з трьох боків неприступна, а з четвертого була захищена ополонками, вирубаними в льоду, гетьман, щоб одразу використати замішання ворога, наказав іноземному війську (піхоті) розпочати штурм з великим натиском; проте ворог з успіхом відбив його. Далі пішли в наступ кінні хоругви, з охотою позлазивши з коней, і видерлися з прапорами аж на вали, допомагаючи іноземцям, що йшли на штурм. Але провидіння судило інакше, бо, нічого не досягши, довелося продовження бою відкласти до другого дня. На світанку кіннота вишикувалась у бойовому порядку, а тим часом ворог знищив вогнем усе, що перешкоджало обороні навколо замку. Пан гетьман наказав іноземному війську, як пішому, так і кінному, приготувавшись до штурму, знову почати наступ. Але стомлені війська не мали успіху, хоч польські вершники,

---

[1]) М. Калиновський.
[2]) М. Потоцького.

з охотою скочивши на вали й палісади, пішо аж до самої ночі досить відважно атакували фортецю. Гетьман сам, цінуючи старання лицарства і ставлячи своє життя на один рівень з їхнім, злізши з коня свого, особистою відвагою допомагав військовому товариству; навіть кінь його був поранений пострілом.

Під час штурмів був поранений полковник Генріх Денгоф, а також чимало різного товариства, кілька ж чоловіка були вбиті. Загинуло також чоловіка з півтораста з солдат і челяді. Нарешті, коли хоругви на ніч оточили замок, козаки, вже не покладаючи надії на себе, почали тікати через палісади, бажаючи врятуватися втечею; але це їм не вдалося, і багато їх там поклали голови. Гавратинський, шляхтич, що був у них сотником, був схоплений і потім розстріляний у Мурахві. Писар Нечая Житкевич також був узятий у полон, але потім звільнений. Степка був зарубаний. Красносільський невідомо де зник, брат же Нечаїв і Кривенко з великою кількістю стрільців загинули в замку під час штурму на другий день. Пан гетьман негайно вирядив одну хоругву навздогін за втікачами, а інші вдерлися в замок і порубали рештки ворога. Так щасливо закінчилася ця перша сутичка.

23 [лютого]. Спаливши місто і замок у Красному, п. гетьман вирушив до Мурахви, одержавши відомості, що там скупчилися дві тисячі козаків під проводом сотника Шпака. Але дізнавшись про наступ війська і не покладаючись на свої незначні сили, вони завчасно відступили і пішли до Дністра...

3 [березня] з Шаргорода військо вирушило на другий день до містечка Стіни, в якому засіли різні козаки, хлопство з різних містечок. Коли військо було в поході, з зазначеного містечка приїхали двоє міщан, надісланих, здається, війтом без відома простолюду, з проханням про мир. Коли вони проводили військо до Стіни і воно ледве наблизилось до фільварків, чимало хлопів, озброєних рушницями, луками та іншою зброєю, вибігли на хутори й за хутори, почали стріляти, загрожувати, показували дулі і випинати зади. Вони досить довго билися, боронячи хутори й нижнє місто, аж поки кілька козацьких хоругов рішуче кинулися вперед, загнали хлопів у містечко і оволоділи фільварками, втративши при цьому двох чоловіка з товариства. З другого боку, коли п. воєвода брацлавський з піхотою і частиною кінноти атакував нижнє містечко, то ворог, з ласки божої, мусив швидко з нього відступити і відійти до верхнього міста. Останнє через природнє положення дуже придатне до оборони, і хоч п. гетьман з військом намагався оволодіти ним, але нічого не міг зробити, бо містечко мало підступ лише з одного боку. Стрілянина з гармат теж небагато шкодила ворогові. Через те, що обложені ніяк не хотіли ні піддаватися, ні видати старшину і пропонували сплатити 4 000 злотих для задоволення війська, просячи, щоб п. гетьман не жадав їхньої крові, бо вони — вірні піддані калуського старости п. Яна Замойського, довелося задовольнитися цією їх покірливістю, обіцянками і присягою, яку вони одразу ж склали, бо силою тяжко було чогось добитись.

Після присяги на другий день вони прислали замість обіцяних 4 000 злотих лише тисячу. За загальною порадою п. гетьман відіслав їх назад через товариша з хоругви воєводи Брацлавського і тих кількох хлопів, що принесли гроші. Негайно, 5 того ж березня, дано було наказ війську вирушити назад до Чернівців, але в одній долині були залишені в засідці три хоругви. Коли після відходу нашого війська тамтешні хлопи, нічого не боячись, необережно вийшли з містечка на місце нашого табору, то хоругви, вискочивши з засідки і відрі-

завши хлопів від міста, кинулися на них, вигукуючи „гала, гала!“ і порубали чоловіка з півтораста. В той же день того ж місяця п. гетьман вирядив полк князя воєводи руського [1]) і хорунжого коронного [2]) на розвідку до м. Ямполя. Вдершися вночі до міста, вони порубали геть усіх мешканців, спалили місто і захопили велику здобич. Тим часом, військо, відступивши від Стіни, відпочивало три дні в Черніївцях...

Тим часом п. гетьман, згідно з постановою ради, що відбулася 6 цього березня, вирушив з Черніївців до Вінниці через Мурахву, Красне й Сутиску. Ставши коло останньої на ночівлю 10 березня, п. гетьман тієї ж ночі відправив п. воєводу брацлавського [3]) з його полком уперед до Вінниці на розвідку. Воєвода, довідавшися від язиків, що кальницький полковник Богун з 3 000 козаків стоїть залогою в Вінниці, чимшвидше рушив, хоч рухові перешкоджав великий сніг. Через те, що козаки не мали за містом варти, наші несподівано вдерлись у фільварки, і якби йшли в більшому порядку, то, як і в Красному, безперечно, захопили б місто. Наблизившись до міста, піднесли прапори.

Козаки, помітивши хоругви, пішо і на конях почали виходити назустріч на річку Буг, де навколо міста були повирубувані ополонки. Зроблені кілька днів тому, вони трохи примерзли і припорошилися снігом. На козаків, що розташувалися на річці позад ополонок, кинувся з двома хоругвами — пана Киселя й пана Мелешка — пан воєвода брацлавський, не звернувши ніякої уваги на характер місцевості. Тут він і сам попав в ополонку, ледве з неї врятувавшись, а прапорець його захопили козаки; обидва ж ротмістри з багатьма людьми з хоругов загинули, втративши й прапори. З товариства хоругви п. Киселя загинуло сім чоловіка, а з хоругви п. Мелешка — троє. Потонули й постріляні коні. Хоругви, повернувши назад, нічого не знали про полковника, перебуваючи в деякому замішанні, і відступили під замок, який зараз же був оточений драгунами, а самі розташувалися під замком на хуторі, де їх дуже вражала козацька артилерія. Потім знайшли воєводу брацлавського на льоду біля ополонки, з якої він видерся і лежав дуже побитий самопалами. Його відвезли на санях до теплого приміщення. Пану гетьманові він надіслав вимогу якнайскорше поспішати з військом.

11 березня. Надвечір щасливо прибув з військом п. гетьман і, розташувавши його в відповідних місцях, оточив місто, але не починав ніяких дій, очікуючи артилерію. Військо стояло весь час напоготові. Козаки, не покладаючись на свої сили, опівночі з суботи на неділю запалили місто в багатьох місцях, а самі замкнулися в монастирі. Наші негайно ввійшли в місто, а коли розвиднилось, пішли в наступ, але козаки непогано відстрілювалися зза палісадів.

Так було протягом усього дня в неділю і вночі, але не безперервно. В понеділок, коли наші готувалися до штурму, все козацьке військо скупчилося на меншій площі, відступивши від попередніх палісадів. Коли настала ніч, почався штурм. Військо, відкривши з усіх боків сильний вогонь, рішуче наступало на козаків, але й вони мужньо оборонялися стрільбою, киями, косами й камінням, так що і козаків, і наших полягло чимало. Штурм тривав аж до півночі, коли обидві сторони припинили бій для відпочинку. З нашого боку загинуло кіль-

---

[1]) Є. Вишневецького.
[2]) О. Конецпольського.
[3]) С. Лянцкоронського.

канадцять добровільців і понад сто чоловіка постріляних з піхоти; між ними загинув п. Лібішовський, поручик з хоругви князя Дмитра Вишневецького, і п. Холонєвський, поручик з хоругви старости калуського [1]).

У вівторок козаки розпочали переговори, прохаючи милосердя і обіцяючи дати 4 000 волів і 50 півбочок меду. З цією пропозицією прибули до п. гетьмана сотники. Пан гетьман вимагав також, щоб козаки видали свого полковника Богуна, гармати і прапори. Віддати гармати й прапори козаки згодились, але видати старшину рішуче відмовились. Угоду було укладено на тому, щоб козаки повернули наші прапори і прапорець [воєводи], а також винагородили старосту житомирського [2]) за заподіяні йому збитки, щоб він у всьому був задоволений. Козаки мали намір вийти в середу ранком і просили, щоб усе наше військо пішло з поля. Коней, узятих у нас біля ополонок, одні повертали, інші сплачували за них готівкою.

Коли козаки мали вже відходити, нашим був даний наказ залишити поле і заховатися в замку, на вулицях і в будинках, щоб бути напоготові. Мали вчинити такий стратегічний маневр: коли ворог вирушить, оточити його з усіх боків на полі і вимагати видати старшину й самопали, а якби вони не погодилися, то атакувати їх. Але це не вдалося, бо козаки, чи то помітивши засідку самі, чи попереджені кимсь з наших, відмовились виходити. Взявши в нас заручників — п. Залєського і п. Литкевича — і давши нам з свого боку своїх, вони знову почали переговори вже інакше, вимагаючи, щоб п. гетьман з усім військом відійшов на милю. Коли ж він на це не погодився, вони припинили переговори, говорячи, що готові полягти геть усі. Спробували втекти, але це їм не вдалося, і їх відігнали назад з утратою. Тоді вони відступили аж до третьої лінії палісадів і валів і, міцно зафортифікувавшись, сиділи там. Частину коней вони вигнали і часто підстрелювали наших джур, коли ті намагалися захопити їх. Наше військо теж поробило вали і оточило ними козаків, стежачи за ними щоденно, однак, не могло позбавити їх води. Добре мацали їх з гармат, кидали запальні бомби, але козаки негайно їх гасили. Отже майже нічого не могли їм зробити. Нашим все більше це надокучало, бо і коней ніколи не розсідлували, і самі не роздягалися.

18 березня, тобто в суботу, пішов п. обозний коронний [3]), єдиний син гетьмана польного, на розвідку під Кальник з наміром здобути певні відомості про Хмельницького і чи не йде якась допомога Богунові, що був в облозі. Але він повернувся 20 числа, десь о четвертій годині, майже нічого не зробивши, від Липівця, 5 миль від Вінниці, не доїжджаючи до Кальника. Випробовуючи щастя, він вирядив, проте, з Липівця п. Кондрацького на розвідку. Той ледве виїхав у поле, як натрапив на козацьку варту, а збоку — вже чимале військо. Тим часом інші козаки з Полтавського полку атакували в Липівці наших, які отаборились там і наробили чималої метушні. Лише вибігши в поле, п. обозний привів до ладу хоругви; однак, деякі, що розсідлали коней, зазнали втрат. А ще перед тим, як козаки атакували військо в Липівці, вони зайняли шлях від Коханівки; отже й ті, що йшли з обозом з харчами, зазнали втрати. Пан Кондрацький ледве втік і чимало тут загинуло людей з товариства різних хоругов і челяді, бо, ідучи на

---

[1]) Я. Замойського.
[2]) К. Тишкевича.
[3]) С. Каліновський.

розвідку, він узяв з собою з кожної хоругви по 5 чоловіка з товариства і по 5 з челяді.

Проте обозний привів із собою кілька запорізьких козаків, які повідомили, що Хмельницький уже в Білій Церкві і вирушив з військом назустріч нашому війську. Зрозумівши, як стоїть справа, і не почуваючи в собі сили, п. гетьман вирішив відступити і піти в якусь кращу для харчування війська місцевість, бо Буг уже скрес, а по цей бік річки не можна було здобути харчів. Але насамперед він хотів спробувати щастя, штурмуючи тих, що були в облозі. Коли дійшлося до штурму, козаки на світанку зробили вилазку. Кілька чоловіка було взято в полон. Козаки ж узяли наших двох. Почали битися не гірше, ніж удень, так що з нашого і з їхнього боку було вбито по кільканадцять чоловіка.

Тим часом удень через кілька годин полковник уманський, що йшов з 10 000 чоловіка на допомогу Богунові (про нього військо було вже попереджене) напав на наше військо немов несподівано — так, що виявив себе вигуками лише на відстані пострілу з лука за мостом на новому місті. Спочатку в нас не було ні ради, ні порядку — лише цілковите замішання і велика тривога, оголошена й без сигналів сурми. Нарешті наші досить швидко в цих несподіваних обставинах скочили на коней і вишикувалися з прапорами в полі біля Якушинців; інші хоругви стали, як звичайно, на майдані перед монастирем, в якому зачинилися козаки. П. воєвода з кільканадцятьма драгунами й кількома козацькими хоругвами поскакав до мосту, за яким з'явився ворог, і там обстріляв його. Та й не було чого страхатися, а [треба було] дивитися на ворога інакше, — хоч би був прийшов з найбільшою силою (якої, до того ж, здалека й не було видно), — а саме [так], наче його зовсім не було або стояв на відстані 15 миль, бо річка Буг уже скресла. Проте челядь, що була біля возів, не беручи цього до уваги, з переляку кинулася тікати від коней і возів, а за нею й деяке товариство з різних хоругов. Коли люди порозбігалися від возів, деякі з своїх почали в цій метушні грабувати, завдавши великої шкоди своїм. Отже сталося щось подібне до пилявецької справи з тою лише різницею, що, коли піхота і хоругви, які стояли на майдані, з'єдналися, військо в порядку відступило від Вінниці в напрямі до Бара. На прощання козаки, вибігаючи на вали, кричали на наших, за своїм звичаєм, як і завжди на ляхів, вигукуючи різні прозвиська: „цигани, вигнанці, кпи, пилявчики, не гайтеся, далі до Вісли, не тут ваша справа!" Пан гетьман був дуже стурбований цим безладдям і несподіваним відступом. Військо ремствувало на нього й на нерозпорядливість, бо і люди були страшенно стомлені, і коні виснажені, до того ж позбавились возів, запасних частин, челяді, харчів і військового спорядження.

В такому безладді, збільшивши самовпевненість ворога і пустивши тих, що були в обозі, військо пішло від Вінниці назад до Бара, під яким стало 24 числа того ж місяця.

Не останньою, між іншим, причиною цього замішання й безладдя були боротьба і чвари між військовими керівниками, гетьманом польним і воєводою брацлавським [1]), з яких останній хотів визнавати себе певною мірою вищим за гетьмана і затримати в себе срібну булаву Нечая; але він примушений був віддати її після того, як його вилаяли. Іншим разом, ще в Шаргороді, під час обговорення поточних справ п. воєвода згадав про свій виступ перед військом на користь п. геть-

[1]) М. Каліновським і С. Лянцкоронським.

мана, на що останній йому відповів: „Ваш виступ мав таку ж вагу, як оця дуля“, і показав її воєводі (який сором і ганьба для проводиря вдаватися до дитячих вибриків!). Пан воєвода нічого не відповів і відійшов. Третього разу гетьман докоряв воєводі, що, як повідомили гетьмана, він безнастанно писав до короля, приписуючи собі всі успішні дії.

До якого абсурду доводить звичайно неповага жовнірів до військової старшини і останньої взаємно до жовнірів, легко бачити з такого прикрого випадку. Коли козаки 18 березня покинули Прилуку, туди пішли, щоб добути фуражу, кілька тисяч військової челяді. Повертаючись назад, полки п. гетьмана й князя воєводи руського пограбували полк п. воєводи брацлавського, призвідцем чого вважали одного товариша з полку князя воєводи; п. воєвода брацлавський тоді ж, вимагаючи в п. гетьмана відшкодування, докоряв тому товаришеві. На це п. Незабитовський, поручик з тієї ж роти, відповів: „Адже ваша милість завжди чіпляєтесь до нас“. Слово за словом — дійшло до того, що п. воєвода сказав п. Незабитовському: „Тобі краще було б бути бугаєм, ніж жовніром“, на що п. Незабитовський відповів: „І тобі краще кози пасти, ніж бути сенатором“. Це сталося в присутності п. гетьмана. Воєвода промовчав, а Незабитовський пішов геть. Пан воєвода був цим дуже засмучений, але п. гетьман не висловив йому жодного співчуття, зазначивши лише: „Як голять, так і б'ють“. Через це п. воєвода нарікав не так на п. Незабитовського, як на п. гетьмана.

Stanisława Oświęcima Dyaryusz, Scriptores rerum polonicarum, t. XIX, Kraków, 1907, cc. 261—263, 264—265, 269—273.

№ 158

1651 рік. 28 лютого — 12 березня. Розгром польського війська під Вінницею. — В. Коховський

Веспасіян Коховський (умер в 1699 р.) — шляхтич, автор чотиритомної праці — Annal'um Poloniae ab obitu IV Vladislai. За свою працю дістав від польського уряду титул королівського історіографа і щорічну пенсію. Великий вплив праці Коховського позначився на ряді історичних робіт, компіляцій і літописів.

Каліновський, претендуючи на славу переможця України, обернув зброю проти Вінниці. Вона розташована на Бугу, який у Геродота названий Гіппанісом. В старовину її вважали дозірним місцем на східному кордоні. При невдалому повстанні населення переповнювало її; тоді села перетворювались у містечка, а містечка від скупчення жителів виростали в залюднені міста. Для оборони Хмельницький послав Богуна, людину досвідчену в усіх воєнних випадковостях і — що рідко сполучається в одній людині — розумну і удачливу. Він укріпив місто і табір, а крім того, й сусідній монастир, маючи намір переховатися в ньому, якщо його проженуть з іншого місця.

Після того, як стало відомо, що з'явилися передові козацькі загони, Лянцкоронський, запалений успіхом у попередніх справах, кинувся на ворога коло Садківців і легко розбив невеликий ворожий загін. Богун, думаючи, що він легко заманить у незручне місце людину, яка прагне до бою, виставив своїх навпроти. Удаючи, наче бояться, вони почали одразу відходити.

Відступ був подібний до втечі, а переслідування — до погоні за переможеними. Навально тиснучи їх, ідуть до Гіппаніса, а тим часом

на протилежному березі ріки козаки, поділившися на купки, приєднуються до втікачів і готуються до бою, прикриваючись обманом. Розрахувавши, з якого укріплення поляки вийдуть, вони попрорублювали в ріці великі ополонки і закидали їх соломою. За одну ніч їх затягло тонким льодом, який приховав зрадливу безодню.

Поляки виходять, не маючи й на думці обману, воєвода надихає їх і йде попереду. І тільки піднесли прапори, як раптом лід проломився і вода поглинула перші ряди. Це було тим жахливіше, що задні, не бажаючи поступатися доблестю переднім, уперто йшли вперед і, натискаючи, прискорювали сумну загибель товаришів. Приходять інші війська; душі їх запалює сумна смерть доблесних мужів. Серед розбитих крижин усім, крім воєводи, загрожує небезпека. (Пакослав Лянцкоронський благополучно прийшов на допомогу своєму дядькові). Загинув Григорій Кисіль [1]), прекрасний муж, староста черкаський, а також Микола Лемешко, стольник новогрудський, і двісті чоловіка соратників. Труп Киселя лежав непохований на другому березі, бо вороги, що ховали своїх, в похованні його відмовляли. Убивство на війні розпалює жорстокість і пролита кров підохочує до нового пролиття її.

Наші, обійшовши фатальну „купальню", укриту кривавими слідами, поновивши напад, вдираються в фортецю і після першого ж натиску захоплюють її. Від фортеці обертаються вони на місто.

Богун найбільше був занятий тим, щоб утримати монастир, на який він поклав особливі надії. На його думку, взяття Вінниці не матиме ніякого значення, аби тільки вдалося йому, зачинившися в одному місці, затримати переможне військо. Він був певний, що йому подадуть допомогу і що навіть сам Хмельницький прийде зняти облогу.

Отже наші вирішують напасти на монастир, добре захищений і уривистим берегом, і омиваючою його рікою. Крім того, Богун, дбаючи про майбутнє, старанно укріпив його, негайно провівши потрібні роботи. На поданий знак війська кинулися з великим запалом і дійшли до самих воріт, підставляючи голі груди під фатальні удари. Проте спроба їх не привела ні до чого: вони були відкинуті, і не без утрат; серед убитих був і любимий усіма старий Любишевський, поручик Дмитра Вишневецького, відомий своєю доблестю. Козаки уперто чинили опір і взяли гору на короткий час. Вони стягли свої сили, поділені на три частини, для оборони самого монастиря. Але Богун почав переговори з князем відносно здачі; йому відмовили, бо Барановський, стольник київський, був занятий складанням умов здачі.

Скористувавшися цією заминкою, Богун перебрався з трьомастами вершників через Гіппаніс довідатись, чи не йде до них допомога. Зустріч йому готували не з ласкавих: сталося якраз, що кілька польських загонів під командою Стражевського і Віжецького, посланих на розвідки, наштовхнулись у ясну ніч на козаків. Незнання паролю видало ворогів, і наші з жаром кинулися на противника, розганяючи його і тиснучи тих, що розбіглися. Особлива небезпека загрожувала Богунові: його впізнали по блиску кольчуги, яка висвічувала при місячному світлі, і кожний палкий поляк намагався захопити його в полон. Уже Рогальський, прапороносець Каліновського, наздогнав і держаком прапора вдарив його, що припав до спини коня; уже другий з чатарів схопив його рукою, але кінь його знесилився, а в Рогальського почав битись і скинув їздця. Наче сама доля вирвала в них із рук здобич: обидва відмовились від марних намагань. Справа не

[1]) Тобто М. Кисіль.

скінчилася на цьому: інші настигали втікача, але в одному місці ріка була вільна від льоду; він кинувся в воду; його закрутив вир, били уламки лоду, він задубів, але виплив із цього Сирта завдяки незрівнянним властивостям свого коня.

Коли він повернувся в монастир, ні пережита небезпека, ні втома, ні потреба в необхідному відпочинку не примусили його відмовитись від своїх обов'язків. На світанку він напав на наші караули, вдень бився коло валу, сидячи на тому ж коні в яблуках, благородна упертість якого врятувала його напередодні. В цій самій ріці він знайшов розплату за недавню купіль, влаштовану під стінами Вінниці. Так для доблесних мужів небезпеки стають темою для змістовної бесіди.

Тим часом розвідники, послані в Коморів, повідомляють, що весь край повний військами, які йдуть рятувати Вінницю, і що вони скоро прибудуть. Перехоплений посланець Хмельницького, який мав при собі відозви до народу з наказом воювати, підтвердив ці відомості. Ватажки почали міркувати, чи залишити Вінницю і піти назустріч ворогові, чи затриматися ще на один день і примусити обложених здатись.

Надходила вже половина березня; сонце високо підіймалося на небі; зима змінялася звичайною теплою погодою. Цей час, зручний для ворогів, був несприятливий для нас і, крім того, змучені негодою воїни і стомлені від щоденної праці коні змушували подумати скорше про безпеку, ніж про перемогу. Було вирішено відсунути назад обоз і кинути назустріч ворогові військо порожнем. Проте ніч, завжди ворожа розумним задумам, і тут перевернула розпорядження Каліновського. Табірна челядь, що дістала наказ розвантажити обоз від непотрібного вантажу, нестримно зухвала в нічній темноті, почала грабувати союзний обоз, на якому була здобич, привезена з Ямполя. Розпорядження князя не привели ні до чого. Грабіжники і ті, що стримували їх, зчинили величезний шум і тим більший, що хоч загрожуючі й посилались на суворість командирів, але вночі ніхто не звертав на них уваги. Необхідність довелося подати як обдуманий план. Після того, як багато полків розійшлися самі, головнокомандуючий вивів решту з табору, вважаючи, що безпечніше буде, коли він прискореними переходами випередить ворога і зустріне його в відкритому полі.

Хмельницький ішов не по одній дорозі, а розкинув свої війська, щоб оточити поляків своїми незчисленними загонами. Те, що Богун, який ніколи не упускав нагоди, дозволив у нічній сутичці безперешкодно відійти нашому війську, пояснюється одним забавним випадком: коли військо відступало, деякі солдати, напившись доп'яна, заснули глибоким сном; товариші почали їх будити, радячи краще розстатися з сном, ніж із життям. Це було добре діло, але люди, що не володіли своїм розумом, обурились. Їм ледве розтлумачили, в чому справа, і поки військо збирало мушкети для відступу, вони, не протверезившися ще, почали кидати їх у сусідні ворота, не знаючи, що там притаїлися розвідники Богуна. Ті, вважаючи відхід воєнною хитрістю, не дозволили Богунові, який жадібно поривався на вилазку, зробити її, поки не настане день. Його самого мучили підозри, а поляки тим часом спокійно відійшли.

V. Kochowski, Annalium Poloniae ab abitu Vladislai IV, Climacter primus. Crakov, 1683, cc. 227—231.

№ 159

1651 рік. Травень. Загальнонародне піднесення на боротьбу проти шляхетської Польщі. Лист Бечинського, секретаря короля, з табору під Сокалом від 29 травня 1651 року

Сьогодні третій день, як добутий загоном яснов. пана воєводи чернігівського язик, добрий реєстровий козак, приведений сюди, сказав, що Хмельницький, ударивши в бубни на чернецьку раду, заявив: його милість король схиляється до миру — наскільки міг він [Хмельницький] довідатись як від татарина, обдарованого свободою, так і від нашого товмача, виряджених навмисно до султана Газа-бея, — і спитав раду, чи не згодилися б і вони на мир? На це чернь, порадившись між собою, крикнула: „Пане гетьмане! Бог і військо так хочуть, щоб ми [ніяк] з королем не мирились, бо ми на цьому порішили і для того сюди прийшли, щоб — якби Орда від нас відступила — загинути всім при твоїй милості, отже або всі загинемо, або всіх ляхів винищимо". Черні має він велике число, яку поділив на 12 полків, а в кожному полку по 12 тисяч голоти.

Ojczyste spominki..., t. II, cc. 71—72.

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ І БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ТРАКТАТ

№ 160

1651 рік. Червень. Рух козацького війська до Білорусії. Повстання в Білорусії і в районі Смоленська. — С. Освенцім

Тоді ж надійшов лист від п. мстиславського подкоморія, смоленського підвоєводи, писаний у Смоленську 20 червня, про загрожуючі Литві небезпеки і вторгнення козаків (певно, з дозволу Москви) через московський кордон, що докладніше видно з цього листа:

„Хоч перші тривожні відомості з Рославля, про що я повідомляв вашій милості, з того боку були позитивні, що те гультяйство захопило Рославль без боротьби й кровопролиття, бо і шляхта, якої там було дуже мало, і тамтешні підстарости втекли з Рославля. Той підстароста, прибігши сюди до мене, як ошпарений, плачучи, нарікав на своє нещастя; але я не знаю, як його й винуватити, бо хоч би був лишився він там з десятком шляхти, все ж не міг би дати відсічі ворогові. Повідомивши коротко про це вашу милість мого милостивого пана, прошу вас вірити мені, бо справа стоїть не інакше. Рославль здався ворогові вночі з четверга на п'ятницю, тобто 16 червня. Ворожий загін складається з 7 000 чоловіка і має з собою 7 гармат. Всі на добрих конях, у білих свитах; ішли через московські землі. В Брянську вони організували хоругви і там готувалися до походу. Перша звістка була про них, коли вони відправили передові загони для збирання фуражу, бо самі собі будували мости для найлегшого переходу через московські землі. Власне кажучи, то було з дозволу царя, бо, як я писав до в. м. м. м. пана в моєму першому листі, вони [козаки] мали бути пропущені ще на руського Миколу, згідно з царським листом, який мали від царя до прикордонних воєвод. Але воєвода брянський затримав їх і відіслав до царя. Через те, що наші посли були там, дано було розпорядження затриматись, аж поки посли поїдуть. Після від'їзду послів, які тепер уже в Смоленську, воєвода наказав пропустити тих гультяїв.

Людина, що повернулася з Брянська і все це розповіла, відвідувала бояр, які живуть за 2—3 милі від Брянська, особливо ж Леонтьєва

й Семеєва. Останнього, гадаю, ваша милість пам'ятаєте — він гостював у мене під час вашого перебування тут; це дуже хороша людина. Він переконливо розповів мені і говорив, попереджаючи, що бояри з наказу царя і воєводи брянського супроводили козацьке військо; він назвав при цьому поіменно кожного боярина. Першим був він сам, потім Тимофій Голинов, Федір Безобразов, Олексій Требашний, Константин Мясоєдов і ще кілька, прізвищ яких той шпигун не пам'ятає. Вони йшли з Брянська до Рославля через Ледземово [Леденово ?], Бірощек, Міловніки, Клевітов, Новоселки, Чербін, Хорошково, Жарево. Огляд — по московському „смотр" — відбувся в Брянську 15 червня. За переписом виявилось 4 000 бійців. Наказано було всім бути напоготові. Московського війська повно на всіх кордонах. Їх милості пани посли мало чого домоглися для нас; їм передано було таку царську об'яву: „Упорайтеся самі з вашими хлопами, а я вам допоможу проти татар". Легко собі уявити, що то за щирість того московського пса. А що вони не обіцяють прислати своїх послів, треба неодмінно чекати [вторгнення] їх слідом за нашими послами під Смоленськ; там ніде нема щирості.

Сьогодні принесли мені знову вірогідну звістку, що Тарасенко, який є старшим над тим гультяйством, вже розіслав з Рославля передові розвідувальні загони: один під Прудки й Черепов, за 8 миль від Смоленська, а другий до Єльні й Дорогобужа. Оволодівши Дорогобужем і захопивши там гармати й порох, він збунтував усю волость і має намір іти до Кричева, Мстиславля, Могильова та Орші, а потім, оточивши ці міста і оволодівши ними, спробувати взяти штурмом Смоленськ. Уже той вогонь наближається до нас, бо хлопи почали бунтувати, а я не знаю, за що мені братися, не маю нікого, щоб послати на розвідки"...

Dyaryusz S. Oświęcima, cc. 318—320.

№ 161

1651 рік. Червень. Повстання на чолі з Косткою Наперським у Краківському воєводстві. — С. Освенцім

Надійшла знову з листами ще інша новина з Литви. В цих листах повідомлялося, що якийсь Фокса посланий Хмельницьким для нищення тамтешніх місцевостей і щоб бунтувати хлопів. Він просувається з двадцятьма тисячами війська до Могильова. Ця звістка чимало стурбувала весь двір [королівський]. Але найбільше схвилював лист Петра Гембецького, біскупа краківського; він [лист] був надісланий надвечір того ж дня до табору. Біскуп писав, що якийсь Олександр Лев Костка з Штемберка, інакше Наперський, підробивши на своє ім'я королівські універсали для вербування людності, не лише підбурює до бунтів підгірських хлопів коло Кракова під проводом королівської служби, а оволодів уже прикордонним, з боку Угорщини, замком Чорштином, який через саму природу місця здатний до оборони (бо лежить на скелі, приступній лише з одного боку) і в ньому влаштував собі резиденцію. Там він чекає іноземців, навербованих через певних людей у Шльонську, а тим часом як через найнятих для цього агентів, так і в приватних листах і відкритих універсалах підсилено бунтує навколишніх хлопів, завжди з своєї натури схильних до бунтів. Він закликає їх гуртуватись, притягаючи багатьох до себе вигаданим дозволом на це короля і заохочує до сваволі обіцянками великої здобичі. Яка від цього небезпека загрожує Речі Посполитій,

легко кожний зрозуміє, побачивши з надісланих тут у копіях його листів і універсалів, куди саме скерована небезпека. Насамперед, прагнучи набути собі серед люду популярності, він, дбаючи про благочестя, наказував усім охороняти костьоли і давав останнім для певнішої безпеки свої універсали, — це видно з універсалу, виданого Тинецькому монастиреві. Він писаний німецькою мовою для іноземців, яких Костка чекав із Шльонска, з наміром їх сюди закликати, і польською — для людності, що бунтує в Польщі:

„Я, нижчепідписаний, головний командувач кінного і пішого війська, наказую зберегти в повній безпеці Тинецький монастир з усім його майном під загрозою кари на горло тому, хто вчинить інакше".

„Я, нижчепідписаний, доручаю і суворо наказую, щоб жовніри, які перебувають під моїм командуванням і проходять тут, залишили монастир Тинецький з усіма його селами в повній цілості й непорушності під загрозою кари на горло тому, хто наважиться поводитись інакше і не скориться військовому наказові, виданому на охорону монастиря, і листу, підписаному власною рукою і скріпленому печаттю. Видано в Тинці 8 травня 1651 року. Олександр Лев з Штемберка".

Копія листа від того ж Костки до солтиса Новоторзької округи Лентовського, одного з найвизначніших бунтівників і розбійників у тому краї: „Милостивий пане Лентовський, мій милий приятелю! Дізнавшися про велику вашу лицарську відвагу, не доводиться мені робити щось інше, як дякувати богові і прославляти його, а до того ж покірно просити ім'ям його королівської милості, щоб ваша милість прибули сюди якнайшвидше із своїм полком і з найбільшою кількістю людей, оголосивши їм, щоб згадали собі всі кривди, які терплять від своїх панів, як обтяжені і зневажені бідні люди, і що тепер трапляється дуже добра нагода [звільнитися]. Нехай використають її, бо якщо нині пропустять цю слушну нагоду і не звільняться від того тягара, назавжди лишаться невільниками в своїх панів. Отже будьте ласкаві, ваша милість, прибути сюди якнайшвидше і сповістити про це всіх інших, кого вважатимете за потрібне. Не займайте лише пана Здановського [1]); всю іншу шляхту нехай людність забирає і чинить з нею, як схоче. А коли ваша милість прийдете з своїм полком, то почепіть на знак прибуття вінок на сосновій гілці; по ньому ми вас пізнаємо.

Та нагадайте, щоб усі взяли з собою сокири й заступи. Підемо всі під Краків і далі, якщо буде божа воля, через усю Польщу. Ми маємо міцну угоду з Хмельницьким і з татарами, а німецьке військо прийде нам на допомогу. Будьте ж ласкаві, ваша милість мій милостивий пане, поінформувавши добре всіх інших, до нас прибути. Решту доповість вам той, хто подасть цього листа. Чекаючи з нетерпінням, перебуваю вашої милості мого милостивого пана і брата слугою. Олександр Лев з Чорштина. 18 червня 1651 року.

Всій братії нашій, що стала на нашому боці, б'ю чолом.

Моєму дуже милостивому пану і приятелеві, його милості Станіславу Лентовському, маршалкові братії нашої [належить] невідкладно віддати".

Копія листа, до того ж Костки написаного, від ректора, або, точніше, бакалавра[2]) з села Пціма Мисленицької округи, справжнього розбійника і паскудного бунтівника проти можного каштеляна краківського, свого пана:

---

[1]) Вікторін Здановський, підстароста новоторзький.

[2]) Шкільного вчителя.

„Мій вельми милостивий пане! Про відомості, написані в листі, якого я дістав від вашої милості мого милостивого пана, я буду якнайшвидше і найпристойніше інформувати поспільство разом з тими, що є вірними прихильниками христової правди і доброзичливими підданцями його милості найяснішого пана Яна Казіміра, з ласки божої короля польського, а нам вельми милостивого пана. Отже звольте, ваша милість, знову якнайшвидше надіслати листи до поспільства в цих краях, щоб зміцнити його довір'я і цим заохотити до скупчення. Бо вже раніше багато їх казали: якби ми чули думку або мали дозвіл його королівської милості, то самі безупинно йшли б у наступ на шляхетські садиби і нищили б їх, щоб пиха й зарозумілість з тиранською люттю більше не панували на землі. — З цим покірливо віддаюся ласці Вашої милості мого милостивого пана. У Пцімі, 20 червня 1651 року.

Вашої милості мого милостивого пана покірний слуга М., ректор школи у Пцімі.

Моєму вельми милостивому панові його милості пану Леонові належить спішно віддати".

Копія листа того ж Костки до підстарости новоторзького [1]) з Чорштинського замку, а також надіслані ним вірші, в яких глузує з Михайла Йордана, що за порадою біскупа краківського і шляхти, яка залишилась удома, підступив з кількома сотнями людей до замку, прагнучи облягти його, але примушений був відступити без будьякого успіху через брак обложного спорядження:

„Милостивий пане, батьку й добродійнику! Я дуже сумував і до цього часу ще сумую, що ваша милість мій милостивий пан так тяжко й невинно постраждали задля мене, свого слуги. При цьому прошу вас, щоб ваша милість якнайшвидше прислали до мене ваше майно і самі зволили прибути сюди на свято св. Яна, бо тоді велике військо буде збиратися до мене. Це ж бо воля божа, а не інша, щоб були приборкані такі великі злочини. Дай же боже, щоб це зчинилося без пролиття християнської крові. Я маю намір, залишивши вашу милість тут господарювати, сам виступити в похід, куди мене з військом пошле бог. Я надіслав би вашій милості новини про здобич, але сподіваюся сам мабуть бачити вас; а що буде вже до певної міри небезпечно виїжджати, то нехай буде повішений на обпаленій жердині вінок. Стережіться, щоб чого не замислив проти вас його милість ксьондз-біскуп [2]), більше писати до якого не буду. Всім їх милостям б'ю чолом, з приємністю очікуючи. Надсилаю віршоване оповідання про мою облогу. Надсилаю [також] перстень з рубіном на образ найсвятішої діви в місті [3]), або в Шафлярах. Вашої милості мого милостивого пана доброзичливий слуга Олександр Лев з Штемберка.

Моєму вельми милостивому пану і добродійникові пану Вікторіну Здановському, підстарості новоторзькому [належить] невідкладно віддати"...

Dyaryusz S. Oświęcima, cc. 325—328.

№ 162

1651 рік. 20 червня. Бій під Берестечком. — С. Освенцім

В тому тумані король наказав вивести військо в поле і поставити його, добре вишикувавши, після чого воно висунулось на придатне до

[1]) В. Здановського.
[2]) Петро Гембецький.
[3]) В Новому Торзі.

бою місце. Став і ворог, витративши цілу ніч на переправу табору і війська через вищезгадані болота, і показався з усією своєю юрбою на найближчих до нього височинах. Коли туман розсіявся, він побачив, всупереч своїм сподіванням, наше військо в грізному строю. Розташування було таке: в центрі стояла різна піхота, рейтари, артилерія і королівський гусарський полк; на правому крилі — спереду каштелян краківський [1]), а маршалок коронний [2]) безпосередньо позаду для підсилення воєводи брацлавського [3]), хорунжий коронний [4]), підканцлер литовський [5]) з своїми полками і частина ополчення з воєводств великопольських і мазовецьких. На лівому крилі були такі полки: воєводи подільського [6]), воєводи краківського [7]), воєводи чернігівського, гетьмана коронного польного [8]), що командував тим крилом; далі воєводи брестського [9]), воєводи руського [10]), каштеляна чернігівського [11]) і старости калуського [12]); на підсилення їм стали ополчення з воєводства Краківського, Сандомірського, Ленчицького, Серадзького та інших. Табір був під міцним захистом піхоти й військової челяді. Щодо ворожого війська, яке варварським натовпом укрило все поле на милю, то воно було розташоване так: на лівому крилі, напроти нашого правого, стояв хан з усіма його ордами; а сам Хмельницький з козаками розташувався на правому крилі, бажаючи показати ханові в той день, що знає, як поводитися з нами.

Вишикувавшися так, обидва війська посунулись одно до одного. Наші зупинилися біля останнього полкового редуту. Хмельницький теж вивів свій табір на гору, але зволікав, не бажаючи від ранку аж до півдня спуститися на арену [тобто розпочати бій]. Козаки лише викликали наших на герць, але король під загрозою страти заборонив виходити, погоджуючись і бажаючи, щоб ворог зажадав першим атакувати наше вишикуване військо. Тому, відмовившись від герців, відкрили по ворогу гарматну стрілянину, яка викликала серед нього чимале замішання. Це тривало аж до третьої години дня; але ворог не мав наміру починати бій. Король, бачачи це і не мігши дочекатись відповідної рішучості ворога, знісся з тими з проводирів, які були з самого переду, чи, скорше, найближчими до нього, і зібрав раду, щоб вирішити, що робити в цих обставинах. Дехто небезпідставно висловлював думку відкласти бій до ранку, бо вже й день схилявся до вечора і супротивний вітер дув в обличчя. Отже радили, щоб ранком, дай боже, з усім військом, а одночасно і табором напасти на ворога і таким чином востаннє випробувати щастя .

Коли дехто це запропонував, негайно князь Вишневецький, воєвода руський, що стояв з лицарством на лівому крилі, заперечив проти відкладання бою: він послав до короля старосту бидгоського Сігізмунда Денгофа, висловлюючи від свого імені і всього лицарства щире бажання розпочати бій з ворогом і просячи подати відповідний сигнал до бою. Таке поривання чимало втішило королівське серце.

---

[1]) М. Потоцький.
[2]) Ю. Любомірський.
[3]) С. Лянцкоронського.
[4]) О. Конецпольський.
[5]) Казімір-Лев Сапєга.
[6]) С. Потоцького.
[7]) Князя Владіслава-Домініка Заславського.
[8]) М. Каліновського.
[9]) Яна-Симона Щавінського.
[10]) Князя Є. Вишневецького.
[11]) Я. Оджівольського.
[12]) Я. Замойського.

Вважаючи його доброю прикметою, король, дай боже перемоги, охоче погодився з цим і дав старості бидгаському докладний наказ до бою разом з монарховим своїм благословінням. Скоро примчав староста до князя Вишневецького. Той, одразу наказавши сурмити і вдарити в бубни, рушив з лівим крилом, сам особисто ставши на чолі 18 хоругов по 6 чоловіка в ескадроні кварцяного війська. Не забарився й ворог рушити з свого місця з усім військом і табором і, до того ж, дуже швидко, особливо сам Хмельницький з козаками. Останній, значно випередивши ліве крило, на якому стояли татари, раніш ніж вони мав нагоду вступити в бій. Коли назустріч йому, попереду всіх, як зазначено вище, виступив князь Вишневецький, на допомогу останньому негайно рушили воєводства Краківське, Сандомірське, Ленчицьке та інші. Тоді все це крило зникло в ворожому натовпі і довгий час нічого не було видно, лише чути було гуркіт, стрілянину з гармат і з рушниць. Здавалось, що жоден уже не повернеться звідти живий. Але ця атака виявилась щасливою для наших, бо, наскочивши з великим тиском і рішучістю, вони зім'яли все козацьке військо і розірвали табір, хоч і з великими для себе втратами. Одначе, коли татари з лівого крила кинулися на допомогу козакам, наші частини через велику масу ворога, що наближався, почали відсуватись і відходити до редутів. Але дивне провидіння боже допомогло справі і знову повернуло бій так, що ворог, якого перемогла вже сама наша рішучість, примушений був кінець-кінцем кинутися тікати, а саме: козаки — до свого табору, який хоч перед тим був розірваний, але знову відбудований, а татари відступили на ближню гору. В той же час, коли ліве крило билося з такою могутньою силою — йому належить уся слава того дня, — король з центром війська посувався вперед в доброму строю, хоч дикий татарський натовп безперестанно на нього налітав, жахливо вигукуючи, як завжди, „алла, алла!". Проте безстрашні полки і регіменти, що були в тому строю, швидко посувались до ворога. Завдяки досвідченості генерала артилерії Сігізмунда Пшиємського і вмілості добрих пушкарів трьох регіментних гармат, які везли попереду очолюючих той стрій полків королівської гвардії князя Богуслава Радзівілла і Гофвальда, безперервно вражали козаків, завдаючи їм великих втрат. Козаки, не маючи сили витримати нашу відважну рішучість, примушені були нарешті ганебно тікати перед переможцями. Одразу ж і всі татарські орди, як осмалені, кинулися тікати шляхом до Лєсньова, залишивши лише деяку частину кінноти в ар'єргарді, яка, вигукуючи „алла!", затримувала наших. Одначе й вона, коли почало наступ наше праве крило, мусила відступити і кинутися тікати слідом за своїм військом. За ними навздогін, тим же шляхом, пішло зазначене праве крило, але лише хорунжому коронному і його людям довелося бити їх, бо настала ніч і всі мусили повернути назад до війська відповідно до суворого королівського наказу. Та й тяжко було б наздогнати татар, бо вони тікали надзвичайно швидко, скидаючи сідла спід себе, опанчі з тороків, куртки та інший військовий вантаж. Намети ж і курені вони покинули в коші. Ханський намет дістав у здобич хорунжий коронний; те ж сталося і з його ридваном. В той вечір спинився хан з усіма своїми ордами аж за чотири милі, під містечком Козином; все тамтешнє населення тієї ж ночі татари порубали вщент. Розгромлені козаки й хлопи відходили табором, який вони так-сяк зімкнули. Дійшовши до переправи і боячись, щоб табір не був розірваний остаточно, спинилися і розташували табір понад болотом у долині...

Dyaryusz S. Oświęcima, cc. 338—341.

№ 163

1651 рік. Червень. Богдан Хмельницький в полоні у кримського хана. Звістка з листа шляхтича Бжостовського з польського табору від 7 липня

От певна реляція одної шляхтянки, пущеної від хана зза Константинова, [яку вона] вчора прилюдно оповіла перед королем. Бувши кілька днів при хані, бачила ув'язненого Хмельницького і кількох значних козаків. Хмельницький в червонім оксамитнім жупані. Хан велить його в'язати за ноги під коня, коли всяде на коня, а коли зсяде — руки назад і одну ногу до рук. Чула, як він [хан] йому казав: „Пошлю тебе до короля і викуплю своїх: єсть їх кілька мурз в неволі і царевич".

Видруковано з М. Грушевського, Історія України-Русі, т. IX, ч. і, сс. 306—307.

№ 164

1651 рік. 22 червня. Плани польської шляхти під час облоги козацького табору під Берестечком. — С. Освєнцім

Одні висловлювали думку, щоб помилувати [козаків], стративши лише старшину і кількох найвідоміших бунтівників; інші радили дати лише слово, а потім, відібравши артилерію і вогнепальну зброю, розташувати всіх по полках і винищити геть усіх, позбавити привілеїв, назавжди заборонити вживати вогнепальну зброю, знищити віру (з огляду на це воєвода Київський Адам Кисіль був під пристойним приводом усунений з ради) і навіть ім'я козацьке вигубити. Зважаючи на таку розбіжність думок, тоді ні до якої згоди не дійшли...

Dyaryusz S. Oświęcima, c. 344.

№ 165

1651 рік. 26 червня. Поразка козацького війська М. Небаби під Ріпками. — С. Освєнцім

Полковник Небаба розгромлений був так. Пан Мірський, стражник Вел. кн. литовського, переправившись на той бік Дніпра, натрапив на козацьку залогу з 300 вершників і зараз же знищив їх, так що мало хто врятувався. Ті, що втекли, повідомили Небабу, що на місце, де була їхня залога, прийшли ляхи, але їх небагато. Небаба, бажаючи розбити п. Мірського, вирушив з своїм військом в числі 15 000 чоловіка спід Чернігова. Прибувши з військом і не знаючи, що князь Януш Радзівілл, гетьман литовський, переправляється через Дніпро на відстані ¼ милі від того місця, де став п. Мірський, він [Небаба] напав на останнього і бився з ним; а князь гетьман, обійшовши Небабу збоку, хоч з ним [Радзівіллом] переправилась через Дніпро лише частина війська, вдарив на Небабу. Справа не дійшла навіть до стрілянини, бо, щільно оточивши тих гультяїв, ми порубали їх вщент, і я не знаю, чи втекло з них хоч декілька. Небаба, бачачи тяжке становище, почав відходити пішо, але його наздогнав товариш з хоругви п. старости мозирського. Небаба довго боронився від нього в рукопашному бою, коли той мусив зіскочити з коня, бо не міг збити його конем. В той час наспів на допомогу ще другий товариш і вони вже вдвох почали

перемагати. Але Небаба ніяк не здавався в полон і, коли був поранений у праву руку, боронився лівою, аж поки не був забитий...

Dyaryusz S. Oświęcima, cc. 348—349.

№ 166

1651 рік. 30 червня. Розгром козацького табору під Берестечком. — С. Освенцім

Протягом цілого тижня ворог загрожував і дуже намагався переконати, що в крайньому разі він скорше спробує прорватися через наш табір, ніж здасться або справді благатиме про милосердя; про нього він хоч кілька разів вже й просив, як це зазначено вище, але робив це більш удавано, ніж щиро, маючи намір лише затягти й затримати воєнні дії, змагаючися з нами в терпінні і не боячись ніяких наших нападів, а чекаючи допомоги від Тимоша і повернення Хмельницького з ханом, в чому старшина запевняла козацьку масу. Щоправда, чернь прагнула миру і бажала мирного стану в своїх приватних інтересах; вона хотіла вислизнути звідти і поспішати до своїх домівок на оборону дружин і дітей, яких захоплювали татари, повертаючись до своїх кочовищ. Та й сам Джалалій, заступник Хмельницького, вів справу також до переговорів про мир; але старшина, спостерігаючи це і розуміючи, що справа йде про їх життя, якби дійшло до укладення мирного договору, намагалася запобігти цьому. Дбаючи про своє спасіння, вона вчинила вночі з неділі на понеділок заколот, скинула Джалалія з гетьманства, а на його місце негайно обрала Богуна. Той довідався від язиків і перебіжчиків, що воєвода брацлавський[1]) з певною частиною війська пішов за переправи в тил козакам. Користуючись своїм гетьманським правом і порадившися з старшиною, він на світанку вийшов з кількома тисячами вершників і з двома гарматами до табору, щоб зайняти і зміцнити переправи. Чернь, бачачи це і не знаючи мети виходу Богуна з табору і вже не раз настрахавшися, почала сама в себе збуджувати підозріння, що старшина вже тікає. Ще більше вона переконалась у цьому, коли хтось серед неї, мабуть чи не з волі божої, крикнув: „Ось старшина вже тікає". Вмить, о дев'ятій годині ранку, всі почали кидатися й тікати, кожний світ за очі — ще гірше, ніж наші під Пилявцями — і топитися на трьох переправах. Помітивши це, Богун, правда, негайно повернув назад до табору, підбадьорюючи своїх і прагнучи знову ввести їх у табір і заспокоїти. Але вже важко було вгамувати втікачів. Наші хоругви, що були на варті, не швидко побачили той розлад, і хоч їх було мало, посунули до табору й до переправ. Зараз же хлопство почало ще гірше душитись і грузнути в глинистому грунті, кидаючи коней, в'юки, майно, навіть жінок і дітей, яких було повно в таборі. Їхня кіннота, що стояла в ар'єргарді, хотіла щось робити, але й вона змушена була ганебно метушитись і топитися від страху, який напустив на них господь бог. Побігли з табору, що був повний усякого майна, як от худоби, коней, живності; багато гармат, пороху, прапорів залишили на місці. Отже наші, коли ця втеча була розголошена по війську, зараз же вбігли до табору, понабирали великої здобичі і корисних речей і хто тільки не лінувався, той міг значно збагатитися.

Інші хоругви кинулися навздогін за втікачами, але спочатку зазнали великих труднощів на переправах, бо вони були такі грузькі

[1]) С. Лянцкоронський.

й вузькі, що можна було переходити лише кінь за конем. А тим часом козацька кіннота прийшла до ладу і, зібравшись у кількості 20 000 чоловіка, спішно рушила своїм шляхом, майже кар'єром. Пан брацлавський воєвода, який був перейшов, як про це написано вище, на той бік, щоб перешкодити козакам користуватися пасовиськами (шкода, він не зробив цього раніш і з більшою кількістю війська, бо для цього довго збиралися; тоді лишилися б усі козаки в мішку), помітивши таке велике число ворогів, уявив собі, що це на нього вони мчать з таким тиском і що цей напад зроблений навмисно. Маючи при собі тільки 2 000 чоловіка, він мусив, забезпечуючи собі тил, відступити до переправи біля Козина.

Тим часом велике число наших, що виступили з табору, кинулися навздогін за відступаючими козаками і вражали тих, які або затримались, або відірвалися від основної маси, або мали кволих коней. Здається, не було жодного [з наших] такого невдахи, якому не довелося б убити козака. Воєвода брацлавський, побачивши це, зрозумів, нарешті, що козаки відходять і, заспокоївшись після попереднього переляку й бажаючи винагородити себе за те замішання, також кинувся з своїми людьми на козаків і так старанно гнав їх, що повернувся з гонитви найпізніше. Коли він хвалився потім перед королем, що з своїм загоном так бив ворога, що аж боліли руки, то король влучно пожартував: „Еге, а чи не ноги?", натякаючи на попередню втечу воєводи до Козина.

Пощастило тут чимало й загонам Плоцького воєводства, бо в той час король робив їм огляд і дав наказ безпосередньо після огляду кинутися на ворога. Отже їм довелося підсилено нищити ворога: кожен бив досхочу. По лісах, чагарниках і болотах позастрявало багато козаків; наші, йдучи облавою, жорстоко нищили їх, витягаючи їх протягом цілого дня з чагарників, розстрілюючи, рубаючи голови (хоч і вони завдавали шкоди необережним), так що весь той час нічого не було видно, крім убивств і кривавого потопу. Це тривало аж до темної ночі. Одна козацька ватага, що складалася з двохсот або трьохсот чоловіка, засівши на горбі, чинила нам мужній опір так рішуче й одчайдушно, що хоч п. каштелян краківський [1]) наказав подарувати їм життя, вони не хотіли цього прийняти. Навпаки, повитрушували з своїх гаманців гроші в воду на знак своєї рішучості, почали підсилено боронитись і вражати наших, аж поки піхота не атакувала їх густою масою. Хоч вона й розпорошила їх і розсіяла з горба, проте вони порозбігалися по болотах, не бажаючи здаватися живцем; отже мусили добивати кожного поодинці. А один з них дістався до човна і перед очима в короля і всього війська дав приклад нехлопської мужності: кілька годин він боронився на тому човні косою, не звертаючи ніякої уваги на стрілянину з рушниць (з яких в нього чи випадково не влучали, чи його кулі не брали), аж поки якийсь мазур з Цеханівського повіту, роздягшися наголо і бредучи по шию в воді, не вдарив його спочатку косою, а потім жовнір, проколовши пікою або списом до половини, цим добив його — на велику втіху і задоволення короля, який довго з увагою дивився на цю трагедію.

Чимало інших ловили по болотах, як качок, витягаючи й убивали, нікого, навіть їхніх жінок та дітей, не милуючи, а всіх рубаючи.

Чимала здобич припала нашим у той день, хоч її й не можна порівняти з пилявецькою, бо тут на сріблі не їли і в каретах не їздили. Серед іншої здобичі було взято вісімнадцять гармат на лафетах, вісім

---

[1]) М. Потоцький.

бочок пороху — крім того, що порозбирали військові, кілька десятків прапорів...

Dyaryusz S. Oświęcima, cc. 352—354.

№ 167

1651 рік. Липень. Становище на Україні. Українсько-російські відносини. Перебування на Україні царського посланця Г. Богданова і назаретського митрополита Гаврила (уривки)

Как де он [Г. Богданов] поехал с Москвы с назаретским митрополитом Гавриилом, и гетмана Богдана Хмельницкого съехал в городе в Корсуни июля в 13-м числе; а у гетмана был митрополит. Назавтрее, июля в 14-й день, и государево жалование гетману и писарю отдал; а он Григорей был у гетмана с ним же митрополитом, и гетман де государевы милости обрадовался. И митрополит де назаретцкой гетману говорил, что ему от государя было наказано, а после того и на письме те речи гетману дал. И гетман де и письмо взяв, вычол, и что против того письма с митрополитом поговорил, и про то он Григорей у митрополита слышал, что он о том всем писал ко государю в грамоте своей подлинно. А был де митрополит и он Григорей у гетмана 5 ден, и отпустил митрополит его Григорья к Москве июля 18 день из Корсуни ж...

А как де он Григорей поехал от гетмана, и при нем де ратных людей Корсунского полку с 4000, а иные многие люди распущены по домом; да при нем же де гетмане кочуют около Корсуни верст по 5 и по 6 мурз 24 человека, а с ними татар с 30 000 и больши. Да Хмельницкой же де разослал от себя по всем украинным городам к козаком уневерсалы, чтоб они со всею службою и с запасы шли в сход под Переяславль, а которые по другую сторону Днепра, и те б сходились близко корсунских мест, меж реки Роси и Маслова-ставу. А хочет де Хмельницкой, собрався с людьми, промысл учинити над поляки; а куды их походу чаять, в корунные ли места в Полшу или на литовское войско на Радивила, — и про то де никто не ведает. А как де он Григорей ехал к Москве, и он встречал козаков многих людей, а едут они в сход под Переяславль; а едут де с большим хотеньем и не торопко.

Да в Корсуне ж де слышал он Григорей от гетмана Хмельницкого, что он хотел послать ко государю посланцов своих знатных людей вскоре. А писарь де Выговской говорил, что он чает того, что гетман Хмельницкой и все войско запорожское пошлют ко государю в посланцех его, писаря, да с ним полковников. И толко де пошлют ко государю его, писаря, и он с гетманом и со всем войском запорожским договор учинит и поедет с полной мочью. И будет царское величество пожалует их, велит принять под свою государеву высокую руку, и он о тех о всех статьях учнет договариваться, на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою; и будет на то государево изволенье будет, и он во всем учинит по государеве воле, как ему государю будет годно...

Июля в 14 день в Корсуне назаретцкой Гаврил митрополит с подъячим с Григорьем Богдановым у Богдана Хмельницкого, гетмана войска запорожского, был. И как митрополит с подъячим приехал к гетману на двор, и гетман митрополита встретил, вышед из сеней на двор; и встретя, шол с митрополитом в светлицу вместе.

И митрополит, вошод в светлицу, гетману говорил: „Как де он, митрополит, ехал к Москве через Литовскую землю для милостыни

к великому государю, к его царскому величеству, и он де, митрополит, едучи к Москве, у него, гетмана, был и он гетман ему митрополиту наказывал словесно: как он, митрополит, будет у великого государя, у его царского величества, и он бы митрополит великому государю, его царскому величеству, его гетманским имянем бил челом, что он гетман со всем войском запорожским бьет челом великому государю, чтоб он великий государь, его царское величество, принял их со всеми городы под свою государеву высокую руку, и лист свой гетманский до великого государя, до его царского величества, с ним митрополитом посылал. И он митрополит, будучи у великого государя, у его царского величества, его гетманской лист объявил; и великий государь тот лист у него митрополита приняти велел; а потом он митрополит и словесное его гетманское челобитье, как он ему приказывал, великому государю, его царскому величеству, объявил же. И великий де государь, его царское величество, ему митрополиту велел сказати, что он великий государь, его царское величество, его гетмана за то, что он его царские милости и жалованья к себе ищет, милостиво похваляет, и впредь он великий государь, его царское величество, его гетмана за его службу в своей государской милости и в жалованье держати будет".

И гетман митрополиту говорил, что он, гетман, ему митрополиту на том, что лист его гетманской и словесное его челобитье великому государю, его царскому величеству, объявил, челом бьет.

Да митрополит же гетману говорил: „Великий де государь, его царское величество, его митрополита пожаловал своим государским жалованьем, дав ему митрополиту свою государску полную милостину, и свою государскую милость и жалование держал над ним митрополит большую. И как де по ево митрополитову челобитью великий государь, его царское величество, велел его митрополита отпустить назад до Назарета, и ему де митрополиту великий государь, его царское величество указал, едучи в Назарет, у него гетмана быти нарочно, и велено ему гетману великого государя, его царского величества, премногую милость и жалованье объявити, в какой премногой милости и в заступление, жалуя ево гетмана и войско запорожское и всю Малую Русь благочестивые православные христианские веры держит". И гетману митрополит говорил словесно, как ему митрополиту от великого государя, от его царского величества, наказано ему гетману его государская милость и заступление объявить. И выговоря словесно, гетману дал речи на писме белоруского писма.

И гетман у митрополита писмо принял, и приняв, вычел и прочетчи, гетман учал плакать: и плакав, говорил митрополиту: „Слышал де он гетман от него митрополита, что он митрополит говорил из уст словесно, и говоря речи свои, для подлинного вызнанья ему гетману дал для того, чтоб ему гетману великого государя, его царского величества милостивое заступление выразуметь досконало. И он гетман у него митрополита из уст словесные ево речи слышал и на писме вычел, и выразумел обо всем подлинно, что великий государь, его царское величество, от еретиков и от злых поганцев от поляков святыя божие церкви и святые многоцелебные мощи, которые во благочестии из древних лет, яко солнце сияют и нетленны пребывают, оборонно учинил, над ними, православными христианами, над всею Малою Русью, потому ж премногую свою государскую милость и заступление показал, и польских послов отправил не с их охотою, чего они, приехав, хотели и домогались, сохраня благочестивую христианскую веру; и он, гетман, о том зело радуется и за премногую его государску милость

и заступление челом бьет, и служить ему великому государю и во всем его государской воле со всем войском запорожским быти готов до скончания живота своего, и до великого государя, до его царского величества, пошлет своих посланцев знатных людей и на его государской премногой милости велит посланцом своим челом ударить. Да он же де гетман с теми ж своими посланцы накажет и велит великому государю, его царскому величеству, бити челом с большим прошением, чтоб великий государь святыя божия церкви и святые многоцелебные, нетленные мощи от еретических рук и от их поруганья оборонил, и над единоверными православными христианы, над всею Малою Русью, милость свою государскую показал — принял их под свою государскую высокую руку; а они де все православные христианы под ево государскою высокою рукою с великим хотеньем во всей государской воле быти хотят, так же как у великого государя у ево царского величества, в ево Российском государстве всяких чинов люди в подданстве и во всей его государской воле пребывают; и в том всею Малою Русью, духовного чину и светцкого всяких чинов люди, мещане и козаки, дадим на себя договорное письмо за руками с большим утверждением, как великому государю, его царскому величеству годно, и на том учиним присягу от велика и до мала".

И митрополит говорил, что он, гетман, великому государю, его царскому величеству, служить и под ево государскою высокою рукою быти хочет, и преж сего к великому государю посланцов своих бити челом о подданстве со всем войском запорожским посылал; и великий государь, его царское величество, его гетмана за то милостиво похваляет и свою государскую премногую милость и жалованье во всяких мерах к нему и ко всему войску запорожскому держит большое; да и ныне он гетман к великому государю посланцов своих о подданстве бити челом послати хочет, — и то он, гетман, учинит самое доброе дело, да и великому государю, что он гетман ему великому государю служит и его государские милости к себе ищет, добре годно. Только он митрополит тому дивится, что он гетман православной христианин, а держит братство и соединение с бусурманом с крымским царем, и будучи с ним гетманом с войском запорожским в братстве, православных християн побивают и в полон берут и домы их разоряют; а ныне он же крымской царь пришол к нему гетману и войску запорожскому на помочь против поляков — во всем против присяги своей ему гетману зрадил и самого было ево гетмана поневолил, и знатное дело, что было хотел ево польскому королю отдать для безделные своей корысти, чтоб ему бусурману чем себе большую корысть получить. А о том бы он гетман ведал подлинно: он митрополит в их бусурманских краех живет и их бусурманские все звичаи знает, что они бусурманы людем православные христианские веры много присягают и во всем, присягнув, лгут; да того они себе и в грех не ставят, потому что в законе их написано так: будет которой бусурман, с гауром жив в братстве и в большой любви, умрет, не учинив гауру никоторого зла, — за то тот бусурман будет у Махменя в вечной муке; и им де как закону своего не исполнять? И он бы, гетман, с бусурманом с крымским царем братства держати перестал, и от него, крымского царя, береженье и опасенье во многих мерах держал большое, чтоб над ним и над войском запорожским какова болшого дурна не учинил.

И гетман говорил: „И сам де он, гетман, знает, что с бусурманы православные христианские веры людем братства и большого совету и соединенья держать не годится; толко де за грехи нам, православным христианам, ныне такое время дошло — с ними бусурманы братство

и соединение держат поневоле; они де, православные христиане, держат с ними братство для того, чтоб им святые божие церкви и православную христианскую веру от польских и от еретических рук свободить; а они бусурманы с ними братство держать для того, что везде на войнах за их головами многую корысть себе получают, и приходя де к ним на помощь, и нам православным христианом всякое болшое дурно чинят; а ныне де и над самим над ним, гетманом, крымский царь болшое дурно учинил: пришод на помочь, помочи не учинил, и на чем присягал, во всем зрадил, и ево гетмана взяв, от козатцкого обозу отвез в дальние места и к войску не отпустил неведомо для чего, и держал у себя с неделю; и знатное де дело, что у него, крымского царя, о нем гетмане был некакой злой умысел; а войско де, видя то, что крымской царь зрадил и его гетмана взял с собою, почаяли того, что крымской царь сложился с королем и пошол украинные их города разорять и жены и дети в полон брать, и учинилось войско запорожское в великом страхование и обоз покинули и побежали на Украину для того, чтоб крымскому царю украинных городов разорить и жен и детей в полон имать не дать. И то де самое болшое дурно учинилось от его, крымского царя зрады, и ему де гетману крымской царь какой болшой друг? И толко де он гетман и за такое болшое дурно роздору никакого не учинил, и впредь до времяни раздору учинить не мочно и всякие обиды от него терпеть, потому: как ему гетману с крымским царем учинить роздор, и он де крымской царь, сложась с полским королем, учнет на них воевать, и им де тем крымской царь страшен. А естьли де великой государь его гетмана с войском запорожским и всю Малую Русь всяких чинов людей приймет, и он бы его великого государя, его царского величества, имянем был крымскому царю страшен и обид бы от него, крымского царя, никаких терпеть не стал и никакова б братства и соединения и ссылки с крымским царем без повеления царского величества держати не стал. А с польским де королем сложиться ему, крымскому царю, никоторыми мерами не мочно, потому что великого государя подданных, донских казаков крымский царь страшны; да и он бы, гетман, и войско запорожское, по указу великого государя, промысл над ними Днепром учинил, и ему де, крымскому царю, как сметь с польским королем сложиться? да хотя де и будут они в соединении, и их бояться нечево, и против великого государя, его царского величества, николи стояти не будут. А будет великий государь, его царское величество, ему гетману свое государское позволенье пришлет, велит ево призвать под свою государскую высокую руку, и он, гетман, служа ему, великому государю, крымского царя конечно учинит подданным.

Акты Южной и Западной России,
т. III, № 327, сс. 461—465.

№ 168

1651 рік. Серпень. Боротьба українського народу проти наступу польського війська. — С. Освєнцім

Ворог, що спочатку злякався, не лише цілком піднісся тепер духом, але мав також і досить часу, щоб наново згромадитись і скупчити дуже значні сили; так спромігся [він] продовжувати не тільки оборонну, а й нападну війну. Однак, у цьому йому не дуже пощастило. Не знаючи, що литовське військо пішло з Києва на з'єднання з коронним військом, ворог послав три тисячі добірної кінноти до Києва водою і таку ж кількість сухопуттям з наказом або відкинути литов-

ське військо від Києва, або завдати йому значного вдару. Наш передовий загін наскочив на тих, що йшли сухопуттям, і так добре їх пошматував, що мало хто з них урятувався. Таке ж сталося і з тими, що наступали Дніпром. Але це була незначна втрата серед того великого числа людей, які щодня прибували не тільки зза Дніпра, а й з усієї України. Проте, як завжди раніше, так і тепер, найзначніші бунти і купчення свавільного хлопства відбувалися під керівництвом Богуна на Брацлавщині, де весь час різне гультяйство і опришки з Наддністров'я не давали нікому з наших можливості утриматися на місці. Олександренко з Чугаєм, винищивши шляхту коло Бара і спаливши замок з фільварком і навіть скирти в полі, пішли з 10 000 людей до свого війська. Однак, Чуйко [Чугай ?] загинув від пострілу хлопа в Повітові. Тепер Олександренко (очоливши загони), отаборився за Браїловим і розсилає загони на волості; вони влаштувалися в Багринівцях, Вонківцях, в Дубовій і тамтешніх навколишніх маєтностях, користуються панським хлібом, складеним на токах, ловлять шляхту і нищать її. Серед хлопства ширились універсали Хмельницького про те, щоб засівали і орали поля, бо ляхи вже в нього в руках. Кілька тижнів тому до нього прийшло чимало татар, про що сповіщав господар [1]), також і про те, що сам хан мав прийти з усім своїм військом. Господар радив п. краківському каштелянові [2]) якнайскорше кінчати війну. По Україні, особливо ж коло Умані, у хлопів забирали коней для орди.

При такому скупченні цього гультяйства і через прибуття чималої кількості татар, наше військо, що зайшло так далеко від своїх країн, було майже в облозі у ворога, який, захопивши всі шляхи і залігши на них, не допускав ніяких відомостей ні до війська, ні з нього, а, що найгірше, заморював усіх нестерпним голодом, бо не пропускав нізвідки ніяких харчів, через що хлопи по своїх селах і містечках, глузуючи з наших, вигукували: „Ляхи облягли наших з боку Дніпра, а наші ляхів з боку Вісли...".

Dyaryusz S. Oświęcima, cc. 368—369.

№ 169

1651 рік. Серпень. Розправа польського війська з жителями Трилісів. З листа Андрія Мясковського, стольника галицького, до короля (уривок)

[1651 року, серпня] 23 вирушили ми спід Паволочі і спинились за дві з половиною милі під триліськими пасіками серед неоглядних нив, наповнивши протягом одної години обоз різними харчовими припасами в хуторах козацьких, не тільки необхідними, а навіть предметами розкоші, що трудно було й гетьманською трубою заборонити голодним. Невгамовна чернь, бачачи військо досить велике, жодної душі не вислала просити про помилування, а посилала нам тисячу всяких лайливих слів і радила ляхам не мучити коней, щоб було на чому тікати в Краків. Його милість пан каштелян краківський [3])уживав усяких заходів, щоб приборкати їх, але вони й чути про це не хотіли. Тому в день св. Варфоломія, який, як мученик, хотів ознайменувати свій день кровопролиттям, його милість пан писар польний [4]) пішов на самому

[1]) Молдавський господар В. Лупул.
[2]) М. Потоцькому.
[3]) М. Потоцький.
[4]) С. Чарнецький.

світанку, в добрий час, під містечко з 600 чоловіка піхоти, набраної з різних полків, з 400 своїх драгунів і чотирма польовими гарматами.

Бачачи, що ми не могли ніяк іти далі на Україну, не відкривши цього проходу через річку Кам'яницю, якої ми ніяк не могли обминути, а, з другого боку, не чуючи ніякої просьби про помилування, він наказав ударити з гармат у міцний частокіл, складений з цілих дубів. Проламавши частокіл, він мусив наважитись іти штурмом через рів, хоч сухий, але крутий і глибокий. Напад, хвалити бога, був удалий. Козаки, що складали гарнізон, перелякані нашою відвагою, почали відступати в замок, міцніший, ніж містечко. Проте й туди проникла піхота вашої королівської милості, пана мого милостивого; з такою ж мужністю і після довгого опору з боку козаків, який тривав над годину, після довгої стрільби з рушниць, від якої полягли два капітани і один хорунжий, наші проникли і в замок, де поразкою і умертвінням усіх без різниці статі й віку помстилися за втрату своїх, хоч невідплатну. Тільки деякі найзнатніші врятувалися від люті солдатів.

Трудно було, по-істині, вгамувати солдат, які жадали помсти. Городян загинуло, на мою думку, дві тисячі, а сотник, командир їхній, старий родовий козак, узятий живим. Коли його спитали, що привело їх до такої упертості, то він відповів, що сьогодні вночі Хмельницький хотів прислати до них допомогу з Фастова, не припускаючи, щоб їх містечко було так скоро взяте. В Фастів не могли втекти й двадцять козаків, бо й тих, які приставали човнами, наші одразу перехоплювали на березі і вбивали. Через годину містечко стало жертвою вогню, з замком і прекрасною церквою. Радий би був його милість пан каштелян краківський заборонити і перешкодити обернути це містечко вашої королівської милості, пана мого милостивого, в попіл, але інші думали, що упертість цих хлопів легше подолати вогнем і мечем, ніж самою тільки загрозою і поблажливістю.

За годину перед цим прийшов від Хмельницького лист до його милості пана каштеляна краківського. Хмельницький бажає миру, якщо тільки Зборовський договір лишиться в силі, як це ви, ваша королівська милість, пан мій милостивий, зрозумієте з листа, відправленого в оригіналі. Тоді ми спинилися за рікою Кам'яницею в старостві Білоцерківському на самому шляху. Треба визнати, що тільки завдяки умілості його милості пана напольного писаря цей прохід, такий для нас потрібний і такий трудний, який міг затримати нас, був для нас відкритий за півтори години, хоч ми і втратили кілька славних кавалерів: саме пана Страуса, капітана полку князя його милості Радзівілла, пана Валя, також капітана гвардії вашої королівської милості, і хорунжого пана Волета; але така війна. Його милість пан каштелян краківський не вважав за потрібне відповідати Хмельницькому; тільки його милість пан воєвода київський сам від себе відправив листа, копію якого послав до вашої королівської милості.

Ми звідси йдемо до Фастова, щоб зручніше було з'єднатися з військом литовським, бо ворог, наляканий нещастям і знищенням Трилісів, утік від Фастова, який нам буде дуже потрібний для вільного сполучення з Поліссям, щоб залишити в ньому вози, які збільшуються в безмірному числі і утруднюють нас, а також щоб розмістити хворих, яких у нас дуже багато. Повідомивши про це, складаю своє вірнопідданство і свої глибокі послуги вашій королівській милості, пану своєму милостивому.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. II, 3, № 15, сс. 596—598.

№ 170

1651 рік. 18 вересня. Білоцерківський трактат (уривок)

Через те, що військо його королівської милості запорізьке з гетьманом і всією старшиною своєю визнали себе підданими його королівської милості і республіки, то, приносячи належну господу богу подяку за припинення і відхилення внутрішнього кровопролиття, яке досі тривало, ми, комісари, постановляємо:

1. Дозволяємо і призначаємо організувати реєстрове військо в числі двадцяти тисяч чоловіка. Це військо гетьман і старшина повинні набрати і записати в реєстр, і воно мусить перебувати тільки в маєтках його королівської милості, що містяться в воєводстві Київському, не маючи нічого до воєводства Брацлавського і Чернігівського. А маєтки шляхетські мусять лишатися вільними і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатись; а хто лишиться реєстровим козаком у числі двадцяти тисяч, той з маєтків шляхетських, які містяться в воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському, також у маєтках його королівської милості, мусять переселитись у маєтки його королівської милості в воєводстві Київському, туди, де буде розташоване військо його королівської милості запорізьке; а хто, бувши реєстровим козаком, буде переселятись, [illegible] такий матиме право продати своє майно без ніякої перешкоди [illegible] у панів, а також старост і підстарост.

2. Вищезгадана організація двадцятитисячного реєстрового війська його королівської милості мусить починатися протягом двох тижнів від цього числа, а закінчитись до свят різдва. Реєстр цього війська за власноручним підписом гетьмана мусить бути відісланий до його королівської милості і копія його вписана в книзі гродській київській. В цьому реєстрі ясно мусять бути записані реєстрові козаки в кожному місті по іменах і прізвиськах, і загальне число їх не повинне становити більше двадцяти тисяч; а які козаки будуть включені в реєстри, ті повинні лишатися при давніх звичайних своїх правах; ті ж, які не будуть включені в реєстр, мусять лишатись, як і раніш, в звиклому послушенстві, приписаними до замків його королівської милості.

3. Коронне військо не повинне ні лишатись, ні стояти на квартирах у тих містечках воєводства Київського, в яких перебуватимуть реєстрові козаки; але воно може перебувати в воєводствах Брацлавському і Чернігівському, де не буде вже козаків. Тепер же, щоб запобігти всякому замішанню, яке могло б виникнути до збору військ у призначеному для них місці в воєводстві Київському, призначені для запису в реєстр війська в числі двадцяти тисяч повинні лишатись у володіннях його королівської милості до строку встановленого для закінчення реєстру, тобто до свята різдва; вони не повинні ходити далі Животова до остаточного складення реєстру.

4. Обивателі воєводств Київського, Брацлавського і Чернігівського, а також і старости самі особисто і через своїх урядників можуть вступати в володіння своїми маєтками і одразу брати під свою владу всі доходи, корчми, млини і судочинство; проте саме збирання податків з селян повинні відкласти до вищезгаданого строку, призначеного для закінчення реєстрів, щоб обрані в реєстр козаки тим часом переселились, а лишились тільки ті, що належать до стану селян. Те саме мусить бути і в маєтках його королівської милості, поки не буде вже відомо, хто лишається на правах козацьких, а хто приписаний до замку і підлягає селянським повинностям.

5. Чигирин на основі привілею його королівської милості мусить лишатися при гетьмані. Як теперішній гетьман, благородний Богдан Хмельницький, призначений і затверджений привілеєм його королівської милості, так і на наступні часи гетьмани повинні перебувати під старшинством і владою гетьманів коронних і мусять бути затверджувані привілеями.

Кожний з них, стаючи гетьманом, повинен дати присягу в вірнопідданстві його королівській милості і Речі Посполитій. Всі полковники і старшини мусять призначатись за поданням гетьмана його королівської милості запорізького.

6. Релігія грецька, яку сповідає військо королівської милості запорізьке, також собори, церкви, монастирі і колегіум київський повинні лишатися при попередній свободі, згідно з стародавніми правами. Якщо хто під час колишніх заколотів випросив у власність якийсь маєток церковний або належний духівництву, то таке право власності ніякої чинності мати не може.

7. Шляхтичі римської й грецької релігії, які під час заколотів перебували при війську його королівської милості запорізькому, також міщани київські, — всі повинні мати амністію і їх життя, честь, особисті права і майно повинні бути недоторкані. Якщо майно когось з них [illegible] випрошене іншим, то таке надання мусить бути скасоване за [illegible]гою конституції, щоб усі користувалися милістю короля. Навп[illegible]заки, що перебували при війську його королівської милості, лишаються недоторканими з своїми дружинами і майном...

9. Орда, що перебуває тепер на нашій землі, мусить бути одразу відправлена і повинна залишити землю, не чинячи ніякої шкоди в землях його королівської милості; вона не повинна також кочувати на землях Речі Посполитої. Гетьман запорізький обіцяє підкорити Орду його королівській милості. Якби цього не сталося, то гетьман і військо його королівської милості запорізьке до найближчого сейму не повинні більше мати з Ордою ніякої дружби, ніякого союзу, але вважати її ворогом його королівської милості і Речі Посполитої, захищати кордони і проти неї йти на війну разом з військом Речі Посполитої. Гетьман зобов'язується також на наступні часи не вступати ні в які зносини і змови з Ордою і взагалі з іноземними державами, а цілком і непорушно повинен лишатись у вірнопідданстві його королівській милості і Речі Посполитій. Так само теперішній гетьман з усією старшиною і всім військом запорізьким, рівно як і всі його наступники, повинні на дальші часи вірно і усердно виконувати всяку службу його королівській милості і Речі Посполитій.

10. Як військо його королівської милості запорізьке при складанні свого реєстру ніколи не мало справи до кордонів Великого князівства Литовського, так і тепер не повинне мати справи, але, як сказано вище, мусить обмежитися воєводством Київським.

11. Київ є місто столичне і судове; в ньому мусить бути записано в реєстр якнайменше козаків.

Всі вищеподані статті для більшої певності і міцності підтвердили взаємно присягою як ми, комісари його королівської милості, так і військо запорізьке, гетьман і старшина. Присяга дана нам, а разом з тим і Речі Посполитій у тому, що всі ці статті повинні виконуватись непорушно. Після заспокоєння і коли буде закінчена підготовка до миру і угоди, військо коронне одразу мусить рушити на місця, для нього призначені, і чекати складення реєстру; так само і Орда одразу повинна виступити з землі, а військо запорізьке мусить бути розпущене по домах.

На майбутній найближчий сейм повинні бути прислані посли від гетьмана і війська його королівської милості запорізького, щоб принести покірну подяку його милості королю і Речі Посполитій за любов і милосердя.

Їх милості пани комісари: й. м. п. Микола Потоцький, гетьман великий коронний. Й. м. п. Мартин Каліновський, гетьман польний коронний. Й. м. п. Адам Кисіль, воєвода київський. Й. м. п. Станіслав Лянцкоронський, воєвода брацлавський. Й. м. п. Збігнєв Горайський, каштелян київський. Його милість пан Казімір Косаковський підсудок брацлавський.

Від Великого князівства Литовського: й. м. п. Януш Радзівілл, гетьман польний Великого князівства Литовського. Й. м. п. Георгій Карл Глєбович, воєвода смоленський. Й. м. п. Вікентій Госевський, стольник Великого князівства Литовського.

Від війська його королівської милості запорізького: Богдан Хмельницький, гетьман його королівської милості війська запорізького, іменем усього війська. Матвій Гладкий, полковник миргородський. Іван Кучевич Минківський, полковник паволоцький, Яків Пархоменко, полковник чигиринський. Михайло Громика, полковник білоцерківський. Яків Одинець, суддя черкаський. Баран Худий, полковник черкаський. Іван Виговський, писар війська його королівської милості запорізького.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. IV, отд. III, № 16, сс. 598—602.

УКРАЇНА В КІНЦІ 1651 РОКУ

№ 171

1651 рік. Жовтень—грудень. Становище на Україні після укладення Білоцерківського договору. — С. Освєнцім (уривки)

Довів нам той місяць [жовтень], що як не буває нічого легшого, ніж укласти в тяжких обставинах мирний договір, так не може бути нічого тяжчого й неприємнішого, як дотримуватися його і виконувати постанови, коли все йде поволі і минуло небезпечне становище. Це одразу ж довів Хмельницький, бо хоч здавалося з початку, що він виконує умови, на яких присягався, але виявилось, що він не відмовився тлумачити їх на свій розсуд і бажання, коли повідомив п. Маховського, відправленого ним з табору, що дійсно дозволяє розташувати коронне військо по квартирах у Брацлавському воєводстві, але обмежив збирання хліба [для війська], додавши ще застереження, щоб [жовніри] поводилися в усьому якнайскромніше.

Тяжко було ватажкам і жовнірам коритись умовам підданого, але, беручи на увагу умови часу і не бажаючи розірвати через дрібниці мирної угоди, довелося не зважати на це і розташувати військо на Україні полками, по селах і містечках, мало не по всій Уманщині, простягши лінію аж до Саврані і давши за пропозицією Хмельницького дуже обмежні [щодо збирання хліба] настанови.

Ще тяжчу й тривожно-сумну новину привіз той же п. Маховський, а саме, що Хмельницький виряджає свого сина Тимоша з частиною війська до волохів за обіцяною Тимошеві для одруження дочкою волоського господаря; з ним мають піти й татари, що кочують у Капустяній Долині за Корсунем. Призначено всім з'єднатись і вирушити через два тижні. Зважаючи на те, що це не могло б статися без великої

шкоди, а потім і небезпеки для Речі Посполитої, пан каштелян краківський [1]) знову затримав разом під Махнівкою військо під тим приводом, що не припинилися бунти на Брацлавщині між хлопами, і доручив керівництво військом гетьманові польному[2]), а сам, дуже хворий, виїхав 22 числа жовтня до Хмельника для врятування дуже підірваного здоров'я.

Не припинилася колотнеча і поміж хлопством у Задніпров'ї, де невпинно підступно замишляли лихе, не звертаючи жодної уваги на універсали Хмельницького і його урядників, а навпаки, загрожували йому обрати нового гетьмана і нікого з наших не хотіли пустити за Дніпро; а якщо хтось наважувався їхати, то його незмінно вбивали...

Тим часом з України йшли відомості про те, що серед козаків і хлопів не лише не припинялися, а навпаки, знову виникали бунти й заколоти. Бунтівники замишляли лихе проти нас і сварилися між собою; вони вбили полковника білоцерківського Громику, що стримував їх заколоти, і чимало інших, які намагалися відвернути їх від бунтів.

Такі ж свавільники обрали собі за Дніпром іншого гетьмана, якогось Удовиченка, і таким чином розпочали чвари. Однак, Хмельницький, рішуче дбаючи про свій стан і повагу до свого уряду, старанно запобіг цьому, давши наказ постинати голови кільком бунтівникам.

Dyaryusz S. Oświęcima, cc. 376—377, 397.

№ 172

1651 рік. Листопад. Становище на Україні і плани Богдана Хмельницького. — С. Освєнцім

Перед сеймом, що наближається, для вирішення справ Речі Посполитої, в усій Короні відбувалися сеймики, на які в додаток до загальної інструкції було надіслане таке повідомлення, датоване 4 грудня:

„Хоч його королівська милість наш милостивий пан дав розпорядження докладно викласти в його інструкціях усе те, що стосується безпеки держави і що він уважав за найпотрібніше до обговорення на тому вальному сеймі, але через те, що вже після розіслання інструкцій з різних джерел, які ніколи не вводили в оману, одержано було нові вірогідні застереження про нетривкість складеної з козаками мирної угоди, то, слушна річ, його королівська милість вважає за потрібне довести зазначені звістки до вашого відома. І насамперед, що Хмельницький після укладення мирної угоди вирядив свого посла до татарського хана, сповіщаючи, що мирна угода з ляхами укладена, але разом з тим декларуючи, що він залишається в старій службі, братерстві і союзі з Ордою, і куди хан накаже йти, вони [козаки] готові виконати його розпорядження; і не даремно значна частина орди в числі кільканадцяти тисяч не переправилась за Дніпро, а кочує біля Інгульця, вичікуючи слушного часу й нагоди. Турки також не ймуть віри, щоб та угода була тривалою і підбурюють козаків через різних осіб не додержувати її. Не меншим доказом ненадійності цієї мирної угоди є те, що й тепер до Хмельницького приїжджають посли несприяючих нам сусідів і з ними він провадить переговори. Приміром, недавно до нього прямував через Умань по-

[1]) М. Потоцький.
[2]) М. Калиновському.

сол угорський і поводився там досить чванливо. Проходив також і мультянський посол. Але ще важливіше те, що Хмельницький видав універсали до населення Брацлавського воєводства, закликаючи терпляче зносити взимку підданський тягар і обіцяючи ще перед весною звільнити від цього ярма. Підозріння збільшується тим, що при укладенні мирної угоди Хмельницький мав досить часу для складання списків і реєстрації війська запорізького, а тепер просить продовжити термін до весни.

З усіх цих обставин ваші милості легко можете уявити собі, чого треба сподіватися на весну. Це незабаром виявиться, бо, згідно з постановою, військо після різдва христового має переходити на той бік Дніпра. Отже звольте, ваші милості, серйозно зважити на всі ці перестороги, які щоразу стверджуються з різних джерел і які на майбутному, дай боже, сеймі будуть вам достеменно доведені, а нині по-батьківському повідомляються вам його королівською милістю нашим милостивим паном. Подбайте про безпеку Речі Посполитої і організацію війська, щоб не тепер лише власне про це радитись і, щоб, боронь від цього боже, Річ Посполита, яка здобула мирне становище, не дійшла до остаточної руїни. Його королівська милість не відмовиться від батьківського піклування, аби й ваші милості засвідчили, що ніяк не зменшилось ваше бажання зберегти державу і добробут нашої матері-батьківщини, яка стрясається від ударів.

З особистого наказу його королівської милості Ремігіан Пясецький, правитель державної канцелярії...“

Dyaryusz S. Oświęcima, cc. 379—380.

№ 173

1651 рік. 26 листопада. Утискання шляхтою козаків. Універсал польного гетьмана Мартина Каліновського шляхті Київського воєводства

Мартин Каліновський, воєвода чернігівський, гетьман коронний, перемиський, літинський і т. д. староста їх милості панам сановникам, урядникам і всьому лицарству Київського воєводства, моїм милостивим панам і братам, виконуючи доручені обов'язки служби братської, повідомлюю: часто приходять до мене від пана гетьмана його королівської величності війська запорізького скарги, що всупереч пунктам, прийнятим під присягою для збереження громадського спокою, забороняється вільний вихід товариству цього ж війська запорізького з маєтків землянських в маєтки його королівської милості, що містяться в Київському воєводстві, [а також] продаж домів, хліба й майна і досі всупереч цим же пунктам, позбавляють до встановленого строку це товариство з війська запорізького всякого майна і їх доходів і виганяють з їхніх маєтків.

Надходять також і інші скарги, що інші обивателі перешкоджають їм вивозити своє майно і за це карають тюрмою і смертю. Цю справу треба негайно розслідувати. Про це вважаю необхідним сповістити вельможних милостивих панів. А що завжди відома вірність нашого роду таких не стримує, то через любов до батьківщини в. м. м. п. п. і братів благаю, щоб ваша милість у цьому пункті вигнань і перешкод до вільного продажу не чинили, і не давали приводу для розірвання миру, встановленого під присягою.

В Брацлаві, дня 6 грудня 1651 року.

Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 148, сс. 632—633.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЛЮДУ З УКРАЇНИ В РОСІЮ

№ 174

1651—1652 роки. Переселення народу з України в межі Росії. — Літопис Самовидця

Тоей же зими за тим позволением гетмана Хмелницкого войска коронние росположил гетман коронний Калиновский, которий зостав по Потоцкому Миколаю, бо Потоцкий тоеи же осени померл; итак брат Калиновского, Калиновский же, на Заднепря притягнул з войсками коронними, за уневерсалом гетмана Хмелницкого, которому Заднепря, не сопротивляючись, в городы пустило, а сам стал Калиновский в Нежини и там зимовал, а войска, которие мел при себе немалие, росправил по розных городах по Заднепрю и по Задесенню. А литовское войско стало на Стародубовщине, як идет граница княжества Литовского. Козацтво зась, зостаючое в городах, волно сходили с тих городов, кидаючи набитки свои, у городи ку Полтаве и там слободи поосажовали, а инние на кгрунтах московских слободи поосажовали, не хотячи с жолнерами зоставати и стацеи оним давати, бо незносную стацию брали. А на тое мели козаки позволення, жебы сходити з домов, от гетмана Хмелницкого; которим не могли жолнерове заборонити, бо из гарматами выходили з городов; але напотом хто зостался, юже оного не пущено, и давати мусел стацею жолнерам.

Летопись Самовидца, сс. 28—29.

№ 175

1652 рік. Лютий. Відписка царю путивльських воєвод про переселення люду з України

Государю и царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии холопи твои Федка Хилков, Петрушка Протасов челом бьют. Нынешнего государь 160-го году февраля в 25 день писали мы холопи твои к тебе государю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии с путивльцем с Сенкою Фолимоновым, что приехали в Путивль из литовские стороны на твое государево имя на вечное житье черкасы Марчко Куриленко, Лукашка Павлов с товарыщи девять человек, а в распросе нам холопем твоим те переходчики сказали: стоят де в Путивльском уезде перешед рубеж на твоей государеве земле на реке на Клевени черкасы и пахотные многие люди и мы холопи твои посылали голову стрелецкого Афанасия Татарова и велели ему тех литовских людей, черкас и пахотных людей, переписать и распросить, для чего они на твою государеву землю пришли и отчьем изгони. И голова стрелецкий пришод в съезжую избу сказал нам холопем твоим, что наехал он на твоей государеве земле литовских людей, а в распросе ему те литовские люди сказали, что они бегают от изгонения поляков и пошли де те перехожие люди в Севск и в Севской уезд к будным делам в разные места; да из литовские ж государь стороны черкасы и мещане и пашенные люди убегаючи от поляков переходят за рубеж и ставятца на твоей государеве земле у помещиков у путивльцов у дворян и детей боярских по пашнем и по лугам насильством и чинет им многие тесноты, и мы холопи твои послали к тем черкаским людем сына боярского велели им говорит: которые люди хотят итить на твое государево имя на вечное житье

и они б шли в Путивль, а которые люди не похотят на твое государево имя итить и тех людей велели с твоей государевы земли ссылать, а впред нам холопем своим о том как ты государь укажеш.

ГАФКЭ, Архив министерства юстиции, Приказный стол, стовп. № 281, арк. 195—196.

№ 176

1652 рік. Березень. Відписка царю путивльських воєвод про переселення люду з України

Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии холопи твои Федка Хилков, Петрушка Протасов челом бьют. Нынешнего государь 160-го году марта в 9 ден приехал в Путивль из литовские стороны черкашенин Федка Сереженко и прислал ко мне холопу твоему Федке гостина двора с приказным человеком с Романом Соболевым от черкашенина чигиринца от Самойла Курбацкого с товарыщи лист, а в листу государь их написано: бьют челом тебе государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии черкасы чтоб ты государь, пожаловал велел их принять на свое государево имя на вечное житье и землями устроить и где ты государь, укажешь; а в распросе он черкашенин сказал, что будет их черкас з женами и з детми с пятсот человек семьянистых людей. Да он же де черкашенин сказывал ему, Роману, что велел гетман Хмельницкой полковником и черкасом итти в Чигирин всем, и они де не чают тово, что он, гетман, хочет убегат от поляков в Крым, и мы холопи твои без твоего государева указу, принять на твое государево имя на вечное житье тех пятисот человек черкас не смели; и о том нам холопам своим как ты государь укажеш; а каков государь лист черкашенин Федорко мне холопу твому Федке прислал и мы холопи твои тот лист послали к тебе государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии к Москве с путивльским казаком с Ивашком Орловым, а велели ему отписку и лист подать в розряде твоему государеву думному дворянину Ивану Афанасьевичу Гавреневу да дьяком думному Семену Заборовскому да Григорью Лавреневу да Ивану Северову.

ГАФКЭ, Архив министерства юстиции, Приказный стол, стовп. № 281, арк. 197—198.

№ 177

1652 рік. Березень. Відписка царю путивльських воєвод і свідчення козацьких посланців у Москві про переселення українців у Росію

Государю и царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии холопи твои Федка Хилков, Петрушка Протасов челом бьют. В нынешнем государь во 160-м году марта в 21 ден пришли в Путивль на твое государево царево и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии имя на вечное житье из Литвы Черниговской черкаской полковник Иван Миколаев сын Дзиковский, да сотники Иван Остафьев, да Александра Григорьев, да Филипп Иванов, а в съезжей избе перед нами холопи твоими в распросе показали, что пришли с ними черкас на твое ж государево имя на вечное житье тысячи з две и стоят у заставы на реке на Семи у перевозу у Белых Берегов и били челом тебе государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа

Русии они полковник и сотники, чтоб ты государь их пожаловал велел ис тех сотников отпустит к тебе государю дву человек; и мы холопи твои по твоему государеву, цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии указу того полковника Ивана Дзиковского и сотников Ивана Остафьева и Александра Григорьева и Филиппа Иванова велели привесть ко кресту. А приведчи их ко кресту, отпустили к тебе государю к Москве сотников Ивана Остафьева да Александра Григорьева с приставом с путивльцем с Куприяном Гудовым, а отписку государь велели подать и приставу про тех сотников объявить в розряде твоему государеву думному дворянину Ивану Офонасьевичю Гавреневу да дьяком думному Семену Заборовскому да Григорью Ларионову да Ивану Северову и в Посолском приказе. Да полковник же Иван Дзиковской сказывал нам холопем твоим, что будут черкасы к нему в полк на твое государево имя многие люди и мы холопи твои с тем полковником с Иваном Дзиковским послали за реку за Сем путивльца Федора Аладина, а велели тех черкас, которые хотят быт под твоею государевою высокою рукою, переписать и велели тем черкасом побыть до твоего государева указу за заставою у реки Семи на твоей государевой земле и о том нам холопем твоим, что ты государь укажешь. Корму государь тем сотником дано в дорогу на две недели по шти денги человеку на ден всего дано на корм двадцат восм алтын.

А на Москве в розряде въезжие сотники черкаские Иван Остафьев да Александр Григорьев в роспросе сказали: черниговской полковник Иван Зитковской (?) и они сотники пришли в Путивль на государево имя на вечную службу, а с полковником и с ними с сотники пришли к Путивлю из Чернигова, из Ботурина, из Борзны, из Нежина, из Сосницы, из Нового Песочина, с Конотопу, з Бахмача, из Ивангородища и тех городов из деревень черкасы и пашенные многие люди з женами и з детьми и со всеми своими животы, а сколко с ними ныне государеву сторону черкас и пашенных людей пришло тово они сказат не умеют, потому что у них тем людем сметы и переписи не было.

А послал де их переписывать и с Путивля околничей княз Федор Ондреевич Хилков да Петр Протасов, а поставлены они у реки Семи у Белых Берегов от Путивля в десяти верстах. А пришли они в государеву сторону для тово, что наступили на них поляки, а гетман черкаской Богдан Хмелницкой их подат против поляков не стоит и с ними не зберается, и город Чернигов, и Ботурин, и Борзну, и Нежин, и Сосницы, и Песочин, и Конотоп, и Бахту, и Ивангородище с уезды черкаской гетман Богдан Хмельницкой поступился поляком от Переяславля по город по Конотоп и ныне в те городы пришли поляки и черкас и уездных людей побивают, а черкаской гетман Богдан Хмелницкой стоит в Чигирине по-прежнему с черкасы, а сколко с ним черкас и они про то не ведают.

Черкаские ж полковники Матвей Глаткой стоит в Плотаве, Семко Иченской стоит в Вышне; полковник же Дежилы стоит в Миргородке, а с ними черкасы, а сколко черкас и тово они не ведают, а те городы, где стоят полковники по той сторону Днепра к государеве стороне, а с полковником их с Иваном Зиковским и с ними сотники те полковники Матвей Глаткой с товарыщи не ссылались, что им итить в государеву сторону и пройдут ли они в государеву сторону, тово они не ведают.

А в Верщове у полского короля нынешние зимы сойм был, а из Чернигова и из иных городов, с которых ныне пришли в государеву сторону на сойме у короля черкасы не были. А черкаской полковник

(sic) Богдан Хмельницкой на сойм королю посланников посылал ли и они про то не ведают.

А в Киеве ныне стоит Кисель, а с ним поляки и митрополит киевской Силиверст ныне в Киеве ж.

А их сотников Ивана и Олександра прислал к государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Русии бить челом черниговской полковник Иван Зитковский и их братья сотники и все черкасы, которые пришли к Путивлю, чтоб их государь пожаловал велел принять в свою государеву сторону на вечное житье и велел бы государь их устроить от крымские стороны на Заводитцком Городище да на Пещаном, а то Заводитцкое Городище на реке на Псле выше Каменова от Путивля во ста верстах, а от Надригайлова в пятидесяти верстах, а от Бобрика и от Каменова вверх по Пслу верст с пятдесят; а Пещаной Брод по реке по Суле от Недрыгайлова верст с тридцат, а от Бобрика и от Каменова верст с сорок, а им де черкасом и пашенным людем з женами и з детми в тех местех на вечное житье устроитца мочно, потому что в тех местах земли многие и угодья болшие.

Черкаские ж сотники Иван Остафьев да Александр Григорьев сказали: чают де они в государеву сторону за собою с Костентинова города борзенского сотника Петра Забелу и из иных городов многих людей для тово что наступили на них поляки и их побивают.

ГАФКЭ, Архив министерства юстиции, Приказный стол, стовп. № 281, арк. 206—210.

ПІДГОТОВКА БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ НОВОЇ ВІЙНИ ПРОТИ ПОЛЬЩІ І РОЗГРОМ ПОЛЬСЬКОЇ АРМІЇ ПІД БАТОГОМ

№ 178

1652 рік. Березень. Переговори посланця Богдана Хмельницького Івана Іскри в Москві

Марта в 22 день, Государь царь и великий князь Алексей Михайлович всея Русии указал быти у себя государя на дворе запорожскому посланцу Ивану Искре и казакам на отпуске; а быв у государя, быти им у святейшего Йосифа патриарха московского и всея Русии у благословения.

А приехав в город, быти посланцу в посольском приказе у дьяков у думного у Михайла Волошенинова да у Андрея Немирова, поговорити с ним о государевых делех.

И как посланец в посольской приказ пришел, и диаки думной Михайло Волошенинов и Андрей Немиров говорили посланцу, что царское величество его посланца пожаловал, велел ему видеть свои царского величества очи на отпуске, и он бы подождал государева выхода; а до тех месть они диаки поговорят с ним по любви, потому что они единой веры христианской, и говорили ему Ивану: „Что писал к великому государю нашему к его царскому величеству гетман Богдан Хмельницкий и все войско запорожское с ним посланцем, чтоб царское величество пожаловал их, держал в своем царского величества милостивом жаловании. И великий государь наш, его царское величество, милостивый и к гетману к Богдану Хмельницкому и ко всему войску запорожскому, для православныя христианския веры, свое государское жалование держит большое, а король и сенатори и вся Речь Посполитая на правде своей мало стоят; и будет они на той

своей правде, на чем с ним гетманом примирились, не устоят и учнут им чинить тесноту большую, и от той их большой тесноты гетман Богдан Хмельницкой и все войско запорожское не пойдут ли к хану в Крым, для того, что у него гетмана с крымским ханом дружба большая?"

И посланец говорил: „Будет де гетману Богдану Хмельницкому и всему войску запорожскому от поляков учнет быть какое утесненье большое, и им де, опричь царского величества милости, деться негде, и в то б время царское величество пожаловал, велел их принять в свою царского величества сторону с порубежными их городами, которые близко к путивльскому рубежу. А что де у гетмана у Богдана Хмельницкого была дружба с ханом крымским, и та де дружба учинилась поневоле, как де наступили на них поляки, и в то время никто им черкасам помочи не учинил, и они де по нужде призвали к себе в помочь крымского хана с ордою; и крымский де хан и татарове, хотя им черкасам на поляков и помогали, а их же черкас самих разорили, дома их запустошили и в плен многих людей отвели, и того де он не чает, что гетману и войску запорожскому в то время пойти к крымскому, верить де им ни в чем нельзе и к крымскому они не пойдут; а чтоб в то время царское величество пожаловал их, велел им идти в свои царского величества в порубежные городы, а опричь де государския милости, деться им негде".

И посланцу говорено: „Что гетман Богдан Хмельницкой и все войско запорожское царского величества милости ищут, и опричь его государя христианского, к бусурманам приставать не хотят, и то они делают добро; а царское величество государь милостивый к гетману и ко всему войску запорожскому, для православныя христианския веры, свое государское жалование держит к ним большое: и будет им от поляков учнет какое быть утеснение, и гетман бы и черкасы шли в царского величества сторону; а у царского величества в Московском государстве земли великие и пространные и изобильные, поселиться им ест где, а податно им поселиться по рекам по Дону и по Медведице и прочим угожим и пространным местам. А только им быть царского величества в порубежных городех, ино всегда будет у них с литовскими людьми ссора; а что подале от них, и то лучше безо всякого будет задора; а по вечному договору с литовским королем, которые с литовския стороны перейдут в царского величества сторону, и тех назад не отдавать, также которые перейдут с царского величества стороны в Литовскую землю, тех потому ж назад не отдавать. И как гетман и войско запорожское в царского величества сторону перейдут, и царское величество учинит его гетмана в своей царского величества в большой милости и в чести, также и войско запорожское пожалует своим царского величества жалованием немалым и местами пространными и угожими; а перейти им в царского величества сторону по тому вечному докончанию мочно, что отдачи на обе стороны не бывает, кто в которую сторону перейдет, тут и живет без выдачи; а к крымскому хану идти им непригоже, потому что они бусурманы, и верить им ни в чем нельзе и никакого добра от них, опричь разорения, не чаять".

И посланец говорил: „Что они все надежны во всем на милость царского величества, и то все, что он ныне слышит, государскую милость расскажет гетману Богдану Хмельницкому и войску запорожскому".

Собрание государственных грамот и договоров, ч. III, Москва, 1822, № 148, сс. 472—474.

№ 179

1652 рік. Квітень. Комісія в Корсуні. Скарання Богданом Хмельницьким Матвія Гладкого і інших лідерів старшинської опозиції. — Відписка царю путивльських воєвод Ф. Хілкова і П. Протасьєва

Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии холопи твои Федка Хилков, Петрушка Протасьев челом бьют. В нынешнем, государь, во 160-м году маия в 12 день приехали в Путивль из-за рубежа путивльцы торговые люди, которые посыланы были в литовскую сторону для вестей: Богдашка Гуреев, Максимка Свиридов, Федка Ромашев, Ивашка Тиханов; а в распросе нам, холопам твоим, сказывали: были де они в Миргородку и в Гадиче и слышели от черкас: в нынешнем же де во 160-м году в апреле месяце, а которого числа, тово они не помнят, был де съезд у поляков с черкасы в Корсуни. И гетман де Богдан Хмельницкой приезжал в Корсунь сам, а съезд де у них был о том, что многие черкаские полковники и сотники чинят с поляки задоры. И гетман де Богдан Хмельницкой сыскав виноватых, которые указу ево не слушают и чинят с поляки задор, велел казнить смертью полковников и сотников шти человек: миргородцкого полковника Матвея Гладкова велел розстрелять и прилуцкого полковника Семена да сотника Краснянского с товарыщи; и учинился де он гетман Богдан Хмельницкой с поляки в мире. Да он же де гетман велел черкасом готовить запасы, а куда им поход будет, тово де они подлинно не ведают; а слышели де они черкасы слухом, что сходитца им черкасом с поляки к Каменцу-Подольскому; а говорят де что итти им на турского. Да ему же де Ивашке Тиханову с товарыщи сказывал в Ромне жид новокрещон Федка, а чей словет, тово он не ведает: как де Богдан Хмельницкой мирогородцкого полковника казнил, и после де тово вскоре прислал он Богдан Хмельницкой по наказного мирогородцкого полковника, которой на Матвеева места Гладкова, чтоб был к нему в Чигирин; и тот де полковник к нему Богдану не поехал, а приказал к нему, что он ехать в Чигирин один не смеет: всех де ты нас по одному человеку и всех побьешь; будет де велит он Богдан Хмельницкой быть им всем черкасом на раду, а он де наказной полковник с казаками вместе будет, а один де к нему не едет. Да Ивашка ж, государь, Тихонов сказывал нам, холопем твоим: слышел де он от черкас, что в Каневе и в Черкаском есть на леже татаровя, а сколько человек, тово не ведает. Пушкар Федка Ромашов в роспросе нам холопем твоим сказывал, что при нем де Федке полковника Матвея Гладкова в Миргородке и погребли маия в 7 день. Да он же Федка сказал нам, холопем твоим: которых де полковников и сотников гетман казнил, и тех де полков черкасы советуют с новым гетманом, а новой де гетман у них объявился Вдовиченок, а хто именем и чей сын, того он не ведает; а тот де Вдовиченок стоит своим собраным за Чигирином, а в котором месте, того он не ведает же, а с ним черкас в зборе много, а хотят воеватца с Хмельницким. И плотавской де полковник Пушкаренко у того ж у нового гетмана Вдовиченка. А которой де, государь, наряд был по городом, где были черкаские полковники, и тот де наряд свозят изо всех городов к Богдану Хмельницкому в Чигирин. Да у Богдана ж де Хмельницкого для обереганья от черкас живут немцы, а сколько человек, того он не ведает. И мы, холопы твои, для подлинного ведома про всякие вести проведать послали в Чигирин к гетману Богдану Хмельницкому и к писарю к Ивану Выховскому путивльца Максима Плешивого с товарыщи, а в Киев государь послали путивльца жь торгового человека Федку Курдю-

мова с товарыщи. А как, государь, они Максима ис Чигирина а Федка ис Киева к нам холопем твоим в Путивль приедут, и что каких вестей у них объявитца, — и мы холопы твои отпишем к тебе государю к Москве тотчас.

ГАФКЭ, Архив министерства иностранных дел, Дела польские 1652 г., стовп. I-а.

№ 180

1652 рік. 22—23 травня. Лист Миколи Длужевського до коронного канцлера князя Лещинського про розгром польської армії під Батогом (лист від 24 травня)

Ясновельможний князю канцлере і добродію! 3 червня я зустрів королівську пошту, що йшла в табір під Батогом. Через те, що тепер їй не було вже потреби йти до місця призначення, я розпорядився, щоб вона негайно вернулася назад і якнайскорше повідомила вас про жахливий, нечуваний і швидкий розгром наших військ Хмельницьким і ордами — кримською, ногайською і буджацькою.

Хід воєнних дій був такий: 1 червня орда в числі 16 тисяч підступила до нашого війська, яке билося в цей день з великою мужністю. Три полки відтиснули татар на півмилі. Але після того, як до орди підійшли підкріплення, їй удалось не тільки швидко відбити атаку, а й добитися переваги. Бій тривав до вечора і завдав нашим військам чималих утрат.

На другий день, 2 червня, коло полудня, нас атакував сам Хмельницький з такими великими силами, що ми не змогли протриматись і одної години. Нас, оточених з усіх боків, орда рубала шаблями, а козаки так захопили табір, що наше військо було буквально стерте з лиця землі. Гетьман [1]) одразу ж сховався в редутах, зайнятих іноземними полками. Але й там не можна було довго опиратись, бо ворог, який мав кілька десятків гармат, оточив наші редути з усіх боків. Оборонці останніх були або вбиті, або взяті в полон. Їм довелося здатися, бо боронити наспіх збудовані і не маючі води редути однаково не було змоги, особливо при тому замішанні, яке виникло після того, як довідалися про втечу челяді з табору. Цей табір був такий великий, що й 100 тисяч з трудом оборонили б його. З фронту, проте, його прикривала тільки одна шеренга, а в тилу не було не тільки ар'єргарду, а буквально жодної озброєної людини. Козаки й татари легко проникли в табір і брали в полон кого хотіли і де хотіли.

З усього нашого полку бог урятував тільки мене і ще одного воїна; нам удалося чудом переплисти ріку. Взагалі ж відійти вдалося дуже небагатьом, бо ріка й густі ліси дуже утруднювали відступ. Яка доля спіткала почет гетьмана (при гетьмані були такі пани: й. м. пан каштелян чернігівський Одживольський, й. м. пан коронний обозний Каліновський, син гетьмана польного коронного, й. м. староста красноставський Марк Собєський, його милість п. Балабан, п. Незабитовський, п. підсудок брацлавський Козаковський, п. Калінський і кілька інших ротмістрів), — сказати трудно. В усякому разі, навряд чи кому з них удалося пробитися крізь густі маси ворожих військ. Іноземці і рейтари трималися стійко, але й з них тільки небагато зможуть у майбутньому боронити Річ Посполиту. Його милість пан воєвода брацлавський, що стояв недалеко від табору, але не приєднувався до нас, зміг,

[1]) М. Каліновський.

мабуть, відступити до Кам'янця. Задніпровське військо і полки воєводи руського і Сапєгів стояли в Охматові; їм удалося з'єднатись і, оточені козаками, вони з боєм відступають у Полісся.

Які дальші наміри ворога, відомо тільки богові. Можна побоюватись, що він рушить углиб Польщі. Тому ви повинні спонукати короля і всю Річ Посполиту організувати оборону не пізніше, як через 1—2 тижні.

Подавши всі ці міркування на розсуд вашого світлого розуму, висловлюю надію, що нещасливі відомості, подані не філософом, а обпаленим порохом воїном, будуть все таки прийняті з подякою. Сподіваюсь також, що ви не забудете бідного солдата, який справно служить уже 20 років. Покладаюсь на вашу ласку. Ваш покірний слуга Микола Длужевський.

Новоконстантинів, вночі 3 червня 1652 року.

I. Michałowskiego, Księga pamiętnicza, № 246, cc. 654—656.

4. ВІЙНА 1652—1653 РОКІВ. ПИТАННЯ ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

ПОДІЇ 1652—1653 РОКІВ

№ 181

Грудень 1652 року — січень 1653 року. Переговори в Москві посланців Богдана Хмельницького — Самійла Зарудного з товаришами (уривки)

161 г. декабря в 17 день указал государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Русии быти на Казенном дворе у боярина и оружейничего у Григорья Гавриловича Пушкина да у дьяков у думного у Михайла Волошенинова да у Алмаза Иванова запорожским посланником Самойлу Богданову с товарыщи. И того дни посланники на Казенном дворе у боярина и оружейничего и у дьяков были, а посылан по них пристав их сотник стрелецкой Борис Бабаев; а шли посланники в город пеши.

А как посланники пришли на Казенной двор, и боярин и оружейничей Григорей Гавриловичь Пушкин говорил: великий государь царь и великий князь Алексей Михайловичь всеа Русии самодержец и многих государств государь и облаадатель, велел вам говорити: были есте у великого государя нашего, у его царского величества, на приезде и лист гетмана Богдана Хмельницкого и всего войска запорожского его царскому величеству подали, и великий государь наш, его царское величество, тот лист велел у вас принять и выслушал милостиво, и о которых делех сверх того с вами наказано, и тех дел указал царское величество выслушати у вас своего царского величества боярину и оружейничему и наместнику Нижнево Новагорода Григорью Гавриловичю Пушкину.

И посланники говорили: то де их делу начало и конец, что прислал их к царскому величеству гетман Богдан Хмельницкой и все войско запорожское, а велели бити челом, чтоб царское величество для православные християнские веры над ними умилосердился, велел их приняти под свою государеву высокую руку; и будет де царское величество их пожалует, под свою государеву высокую руку приняти изволит и им посланником про то сказать велит, и они де в то время

о тех делех, о чем с ними наказано, объявят и говорить учнут. А под королевскою де рукою уж они быти и с иными иноверцы случатись и соединятись не хотят, и поляком ни в чом не верят. А в нынешнем де во 161-м году в сентябре месяце в половине присыланы от короля к гетману к Богдану Хмельницкому на комисию пан Зацвилиховской да Черня, а чинячи то на обман — будто о згоде, и тем их оплошить, а в то б время собрати им войско и на них притти безвестно и их разорить. И как де им черкасом от лазутчиков ведомо учинилось, что поляки хотят над ними учинити обманом: кой де час на комисию они поляки комисаров вышлют, и тогож де часа за ними и войско свое на них черкас пошлют, и они де, черкасы, отложили ту комисию генваря до 1 числа, а для опасенья войска против их велели готовить. А после де того вскоре писал к гетману к Богдану Хмельницкому гетман великого княжества Литовского Януш Радивил, чтоб он гетман и все войско запорожское королю добили челом и были бы в подданстве на тех статьях, на чом договор учинен под Белою Церковью, и унеи бы и костелов им держати не забороняли; а будет де он гетман и войско запорожское на то но позволят, и у него де, Радивила, войска готовые есть, и он пойдет на них, черкас, войною. И гетман де Богдан Хмельницкой против того Радивилова листа писал к нему: будет король учинить с ними во всем по Зборовскому договору, и они тому ради; а будет король на то не позволит и церквей божиих не очистит, и им, хотя всем помереть, а за православную християнскую веру и за святые божии церкви стоять и в унею не отдать. И для де того гетман Богдан Хмельницкой и все войско запорожское послали к царскому величеству их, посланников своих, бити челом, чтоб царское величество над ними умилосердился, велел их принять под свою государеву высокую руку и держал их от неприятелей во оборони, и велел бы их, посланников, отпустить к гетману вскоре, чтоб им, приехав в войско, государская милость объявить и их тем утешить. А гетман де для того и комисию отложил, чтоб им, посланцом, к тому сроку приехать назад и государева милость ведать. Да как де гетман и все войско государеву милость к себе услышат, и они де тотчас от бусурманов от крымских татар отстанут. А у поляков де наперед сего собрано было войско корунное под Сокалем и под Володимером; а у Радивиля де в литовских городех также было войско в собранье. И бог де за их гордость и неправду им не помог, на войско их пришол мор, и от того мору многие люди померли, а достальные розбежались, и от того те обои войска рушились. Да и ныне де то моровое поветрее не минулося ж, а мрут в корунных во многих местех, в Кракове и в Варшаве и в Люблине и в иных местех; а в литовских де городех мору не слыхать. И ныне де литовской гетман Радивил збираетца с войском в литовских городех под Речицею, а польского де войска нигде в собранье нет, да и у Радивила де в собранье небольшие люди.

И посланником говорено: ныне его Радивилова с воинскими людьми приходу на них, войско запорожское, не чаять ли? потому что у них в зборе не многие люди, а у них, черкас, збираетца войска больши их.

И посланники говорили: про приход де Радивилов на себя они, черкасы, не ведают; а хотя де его приход на них и будет, и им то не страшно; а их де черкаского войска збираетца с 300 000, а к тому прибывает орды много; только де их черкаские войска не все на бою бывают, а многие живут на Украине для береженья от татар, потому: хотя де те татаревя к ним на помочь и ходят, только им черкасом от тех татар бывает грабеж и розоренье, и в полон емлют многих людей;

а отстать де им от них немочно было для того, что они на поляков помочь чинили, а ныне де только к ним царского величества милость взыщетца, велит их принять под свою государеву высокую руку, и они тотчас от татар отстанут. А поляком де им ни в каких мерах верити и с ними договоров о миру чинить отнюдь не мочно, потому что поляки всякими мерами то умышляют, как бы им Войску Запорожскому обиды свои отомстить...

И генваря в 29 день государь царь и великий князь Алексей Михайловичь всеа Русии, слушав сее записки, указал тех запорожских посланцов в посольском приказе в розговорех пороспросити: какими мерами и как тому быть, что гетману Богдану Хмельницкому и всему войску запорожскому быти под его государевою высокою рукою? И где им жить: там ли, в своих городех, или где инде? О том с ними наказано ли?

И того ж дни по государеву указу те запорожские посланцы в посольском приказе у дьяков были. И дьяки им говорили: говорили они посланцы, что приказывал с ними к царскому величеству гетман их Богдан Хмельницкой, что он гетман, коли был и не гетманом, и он того искал, чтоб ему быть царского величества под высокою рукою, а ныне о том же мыслит и милости у него государя просит, чтоб ему быти со всем войском запорожским под его государевою высокою рукою в подданстве, и они б, посланцы, объявили, какими мерами и как тому быть, что ему гетману и всему войску запорожскому быти под царского величества высокою рукою? И как им жити: там ли, в своих городех, или где инде? О том с ними от гетмана наказано ли подлинно?

И посланцы говорили: как гетману их Богдану Хмельницкому и всему войску запорожскому быти под царскою величества высокою рукою, о том они не ведают и от гетмана с ними о том ничего не наказано, а ведает то гетман. А с ними де только наказано царскому величеству бити челом — как наперед сего царское величество был к нему гетману и ко всему войску запорожскому милостив, так же бы и ныне своей государской милости от них не отдалял и неприятелем их поляком помочи на них не давал. А опричь де того ни о чем с ними говорити не наказано.

Акты Южной и Западной России,
т. III, № 335, сс. 484—485, 487.

№ 182

1653 рік. Березень. Наступ польського війська на Україну. Розгром його під Монастирищем. — В. Коховський

Чарнецький був у воєнній умілості дуже досвідчений, а найбільше вславився невтомністю і швидкістю дій; він використовував усяку нагоду, мав через це щастя на війні і тому користувався народною любов'ю, яка супроводить це щастя. Була середина зими, і ріки від холоду позамерзали; війська прискореними переходами ввійшли на Україну і одразу підійшли до Іленчі, бо сама природа постелила мости через непрохідні болота; там, де є сила, рішення приймають швидко. Начальник, несподівано натрапивши по дорозі на деякі місця, вирішив поширити славу про себе по всьому краю. Спочатку він тихо просувався з своїм військом і скрізь, куди б він не приходив, поводився з населенням лагідно і так, як це роблять розвідники. Довідавшись, що жителі вороже настроєні проти [польської] влади і чинять їй опір,

він узяв і зруйнував Якубець, Липівці, Погребище та інші міста — воїни були напочатку завзяті і самий успіх ще більше роз'ятрював їх.

Раптом рознеслася чутка про напад війська. Бунтівники не могли далі не знати про свою долю. Крім того, накази Хмельницького підбурювали народ до опору. Всі заховалися в міста, зачинили ворота і входи, знищили хліб і фураж. В той же час пролунав заклик до війни і до зброї.

Чарнецький, якому наказано було при вигнанні ворога вважати найважливішим швидкість, додержувався з'єднаного способу ведення війни: він швидко пройшов по всіх навколишніх містах, але, знаючи Богуна, вирішив дати йому бій з добірними військами своїми, бо поляки завжди кращі в відкритому бої.

Богун же мав вдачу лисиці, яка показує собакам зуби або хвіст: він був сильний і хитрий. Він ввів згадане ополчення в укріплене місто Монастирище, збираючись протипоставити Чарнецькому вал, рови і властиві йому хитрощі.

Чарнецький вдерся в це дуже укріплене місто з такою ж енергією, яку він виявляв у відкритому полі. Війська вдерлись у міські пригороди, викликаючи жах брязкотом зброї, звуками труб і криками челяді. Від цього шуму, що розлягався кругом, страх подвоювався, і все свідчило про наступ великого війська. Уже захопили вал, уже сотник Дрозденко був убитий, уже повидирали кілля; всі сподівались, що місто ось-ось буде захоплене, як раптом несподіваний випадок скував запал обложників. Чарнецький, даючи накази, носився серед свистячих куль, без шапки й без шолома; стріла уразила його, пройшовши через обидві щоки, майже смертельно. Піднебіння стряснулося від жорстокого вдару; кров, що ринула в порожнину рота, перешкоджала не тільки говорити, а й дихати. Друзі зняли його напівживого з коня і підтримували. Закинувши голову назад, він, оскільки міг, випльовував кров, що душила його, і спитав присутніх, чи захопили наші місто. Коли йому відповіли, що місто ще стоїть, а війська стурбовані його лихом, то від душевного хвилювання кров ринула в нього ще дужче.

Тим часом Богун, який завжди з однаковою готовістю йшов назустріч небезпеці і переживав її, прорвавшися з добірними вершниками, голосно кричав за скіфським звичаєм, щоб більше налякати і показати, що допомога, яка йде, ще страшніша. У наших не було ні машин, ні звичайних пристосувань для облоги.

Сувора зима, брак фуражу, особливо відчутний для тих, хто лишається на одному місці, також нещастя з Чарнецьким та інші події трохи потрясли наших, коли земля замерзла і коні, що живилися підземним кормом, уже не допомагали вершникам, якщо близько показувався ворог; вони здавались напівмертвими від утоми. Тому ми відійшли не тільки від Монастирища, а й зовсім з України, уражені всі, як одною раною, цим спішним відступом. Недарма кажуть, що про безпеку треба дбати раніш, ніж про славу.

Якби наші трохи почекали, а допомога поспішила, вони могли б завоювати Україну. Чарнецький терпів більше від незавершеної справи, ніж від рани, яка лишалась невигойною до кінця днів його: він мусив затикати піднебіння пластинкою, щоб рана не заважала йому говорити.

V. Kochovski, Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV, Climacter primus, cc. 361—363.

№ 183

1653 рік. 22 квітня. Переговори посланців Богдана Хмельницького — Кіндрата Бирляя і Силуяна Мужиловського в Москві (уривки)

161 года, апреля в 22 день, будучи у великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Русии самодержца, на приезде, запорожские посланники Кондрат Бырляй да Силуян Мужиловской говорили перед государем, что есть с ними гетмана Богдана Хмельницкого и всего войска запорожского о делех словесной приказ, и чтоб государь пожаловал, велел у них тех дел выслушать, кому он государь изволит.

И государь царь и великий князь Алексей Михайловичь всеа Русии указал у тех запорожских посланников тех дел, о чем с ними наказано, выслушать боярину князю Семену Васильевичю Прозоровскому, да окольничему Богдану Матвеевичю Хитрово, да дьяком думному Лариону Лопухину да Алмазу Иванову. А быти посланником на Казенном дворе.

И того ж дни боярин князь Семен Васильевичь Прозоровской с товарыщи тех запорожских посланников о делех спрашивали. И посланники говорили, что с ними наказано:

1. Прислал де к царскому величеству гетман Богдан Хмельницкой и все войско запорожское их посланников своих бити челом. Присылал де его царское величество к гетману к Богдану Хмельницкому и ко всему войску запорожскому столника Якова Лихарева да подьячево, объявляя к ним свою государскую милость, что хочет он государь для православные християнские веры и святых божиих церквей междоусобье их с поляки успокоить миром через своих государевых великих послов. И гетман де и все войско запорожское той его государской милости обрадовались и обнадежились, и посылали к королю и к панам раде и писали лист с вязнем их, чтоб они войну отложили до времяни, а посылает великий государь, его царское величество, к нему королю великих своих послов, чтоб церквей божиих не разорить и междоусобье с поляки успокоить. И король де и паны рада хотели было учинить соймик в Берестечку, а с соймику хотели прислать к ним на комисию комисаров своих, пана Маховского да пана Чернетцкого, марта в 24 день. И в том де они солгали, на срок на комисию не прислали, и вместо де комисии собрали на них войска свои, ведая то, что царское величество помирити их хочет без крови, и многие городы и места розорили и людей невинно замучили. И гетман де, видя их неправду и не хотя церквей божиих и православной християнской веры видеть в розоренье, против тех неприятелей своих збирается, а после их отпуску хотел итти сам в сход, а полковников де, миргородского и полтавского, встретили они, посланники, в дороге, а идут они в обоз. А татаровя де, которые кочюют близко их, с ними ж черкасы; а будет де их с 50 000. А к крымскому де хану гетман о помочи посылал же, и крымской де хан помогать ему хотел. И ныне де у них черкас с поляки, чают, что и бои были. А мириться де черкасы с ними, поляки, не хотят для того, что они в правде своей николи ни стоят. И ныне де они у царского величества милости просят, чтобы великий государь их пожаловал, для православные християнские веры велел гетмана их со всем войском запорожским принять под свою государеву высокую руку, и учинил бы им на неприятелей их на поляков помочь думою и своими государевыми ратными людьми. А к ним писали и присылали многожды турской салтан и крымской хан, зовучи к себе в подданство; и они де в том им отказали, что они мимо вели-

кого християнского государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Русии самодержца, к бусурманом в подданство итти не хотят.

Акты Южной и Западной России, т. III, № 377, сс. 480—490.

№ 184

1653 рік. Квітень. Опис козацького війська. — Павло Алеппський.

Павло Алеппський був сином антіохійського патріарха Макарія. В 1652 році Макарій, у почеті якого був Павло, поїхав у Росію, в Москву. Туди і назад він їхав через Молдавію і Україну. Павло лишив опис своєї подорожі з батьком, яка тривала кілька років. Відомості Павла Алеппського про Україну дуже важливі для історії нашого народу. Особливо важливі його дані про стан освіти на Україні (див. В. И. Ленин, Сочинения, т. XVI, с. 689).

Козаки міцні на війні, ніколи не відступають і не тікають. Вони дуже вправні в улаштуванні таборів, навчившись цього в ляхів за останні два роки [1]). Ці табори являють собою нариті з землі окопи, які по-турецьки звуться „матаріс"; їх роблять навколо війська, щоб ніхто не міг напасти на козаків несподівано. У кожного з них свій окремий табір, тобто яма в землі. Підвівшись на ноги, вони стріляють з рушниць, випускаючи заряд; коли ж ворог починає стріляти по них із своїх рушниць, вони ховаються в ямах і жодна куля їх не зачіпає: самі вони влучають, а в них не влучають. Вони терплять великі злидні в своєму житті і в походах задовольняються надзвичайно малим: крім сухого чорного хліба і води нічого не знають, не мають ні шатрів, ні гарного одягу, нічого іншого [подібного] і при цьому дуже витривалі.

Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1896, кн. IV, с. 92.

№ 185

1653 рік. 22 червня. Грамота царя Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому про згоду на приєднання України до Росії

Божиею милостью, от великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Русии самодержца, владимерьского, московского, новгородцкого, царя казанского, царя астраханского, царя сибирского, государя псковского и великого князя тверского, югорского, пермского, вятцкого, болгарского и иных, государя и великого князя Новагорода низовские земли, резанского, ростовского, ярославского, белоозерского, удорского, обдорского, кондинского и всея северные страны повелителя и государя Иверские земли, карталинских и грузинских царей и Кабардинские земли, черкаских и горских князей и иных многих государств государя и облаадателя, от нашего царского величества, Богдану Хмелницкому, гетману войска запорожского, и всему войску запорожскому нашего царского величества милостивое слово. В нынешнем во 161 году, июня в 20 день, писал к нашему царскому величеству из Путивля околничей наш и воевода князь Федор Ондреевич Хилков: посылал он к тебе гетману путивльцов Сергея Яцына с товарыщи и листы к тебе писал. И июня в 15 день путивльцы Сергей Яцын с товарыщи в Путивль приехали, а в распросе сказали, что от турского салтана послы у вас были и еще полномочной посол

[1]) Це помилка; козаки знали спосіб бою табором і раніш.

идет, толко де присяги ждет. А ты де гетман говорил им Сергею с товарыщи, что ты нашие государские милости к себе и ко всему запорожскому войску ожидаешь, и посланцов своих дожидаешься; а то де ты видишь, что нашие государские милости к себе не дождатца, не отойтить де тебе бусурманских неверных рук. И был де у тебя турского царя посол; а пишет де к тебе царь и посол говорил, чтоб де ты с войском запорожским был под его рукою и служил ему, турскому царю; и ты де ожидаешь нашие государские совершенные милости с посланцы своими, что мы великий государь велим тебя принять и быть под нашею царскою высокою рукой; а будет де совершенные нашие государские милости не будет, и вы де слуги и холопи турскому. И мы великий государь, возревновав о бозе благою ревностью и возжелев по вас, чтобы християнская вера в вас не пресеклась, но паче преисполнялась, и великого пастыря христа бога нашего стадо умножалось, якоже глаголет: да будет едино стадо и един пастырь, — изволили вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста христова в притчю и в поношение. А ратные наши люди, по нашему царского величества указу, сбираютца и ко ополчению строятца. И для того послали мы великий государь к вам столника нашего Федора Обросимовича Лодыженского, чтоб вам гетману и всему запорожскому войску наша государская милость была ведома; и прислали б есте к нам великому государю, к нашему царскому величеству, посланцов своих, а мы великий государь, наше царское величество, пошлем к вам наших царского величества думных людей. Писан в государствия нашего дворе, в царствующем граде Москве, лета от создания мира 7161, месяца июня 22 дня.

Акты Южной и Западной России, т. X, № I, сс. 1—4.

№ 186

1653 рік. Червень. Виступ у козацькому війську проти Богдана Хмельницького і вищої старшини. Відомості, зібрані російськими посланцями на Україні — Артамоном Матвеєвим і Іваном Фоміним

24 червня, ідучи в Медведівку, розпитували зустрічного козака, який сказав, що „он города Черкаского, зовут его Ониском Долговской; едет де он из войска гетмана Богдана Хмельницкого. А отпустил де их гетман едучи из под Каменца-Подольского из города Бедрикова. А как де он был у гетмана в войску под Каменцом-Подольским, и учинился в войску голод, хлеба и живности не стало. И к гетману де их Богдану приходили начальные люди, атаманы и есаулы и рядовые казаки, оприч полковников, з большим шумом: сколько де нам так жить и живот свой мучить; безпрестанно зимою и летом в войску бываем, и никакова себе покою не имеем, а в домех наших жены и дети помирают голодною смертью, да и впредь не ведаем, что будет, где свои головы приклонить. А с королем де у тебя посямест згоды нет; пойдем де все своими головами з женами и з детьми к великому государю, к его царскому величеству, чтоб он государь велел нас принять под свою государеву высокую руку в вечное холопство.

И гетман де их Богдан Хмельницкий, вышед ис кореты, учел им говорить: „Послал де я к великому государю, к его царскому величеству, послаников своих бить челом, чтоб государь изволил меня, гетмана, и со всем войском запорожским принять под свою государеву высокую руку в вечное холопство; а будет государь принять нас не изволит и он бы государь через своих государевых великих послов

велел нас с королем и с паны радою помирить. И те де мои посланники от царского величества посямест не бывали; а есть де мне весть, что с моими посланники царское величество шлет послов своих". И после того гетман вскоре ис под Каменца-Подольского всех ратных людей и крымского хана и Калгу и Нурадына и перекопского князя и нагайских мурз со всеми татары отпустил, а с собою оставил мурзу Калебет Мурзу, а с ним 200 человек татар; и пошол де крымской хан со всеми людьми по-за Богом реки".

Июня ж в 25 д. Артамон и Иван гетманского посланника Селуяна Мужеловского спрашивали, чтоб он им сказал: не было ль какой рады на гетмана от войска. И Селуян Мужеловской сказал: „За милость де великого государя, его царского величества, и за ваше приятство скажу вам; только мне дайте в том слово, чтоб вам гетману и писарю Ивану Выговскому того не сказывать. Рада де, кроме полковников, у всего войска запорожского на гетмана была. Как учинилась трата у гетманского сына Тимофея, побито на реке Яловице четыре тысячи черкас, и черкасы де, видя свои упадки, а после де того пришол голод, и стали де приходить к отаманом и к сотником, чтоб они с ними шли к гетману Богдану Хмельницкому. И пришед с невежеством большим а говорили: видим де мы последнюю свою беду что бегаешь от смерти своей и даеш волю сыну своему Тимофею; ходил сын твой тестя своего, волоского господаря, оборонять, а повинных наших к смерти привел, с пять тысеч людей потерял своим пьянством и дуростью, а ты пошол ево выручать, нас хочеш и достальных растерять, и поморишь голодом. Говорил тебе брат твой хан крымской, и братство тебе ево то, что Крым весь наполнил нами. Идем к христианскому государю, его царскому величеству з женами и з детьми и со всем скарбом; будет християнской государь, его царское величество, не велит нас принять под свою государеву высокую руку, лутше нам умрети у християн, чем умереть у поганцов в неволе. И только б де гетман молыл хотя малое слово жестоко им, — чаю б де было большое дурно.

И гетман де Богдан, узнав их раду, и вышел ис кареты, и стал им говорить: „Ведаете, братья, что я за веру православную и за церкви восточные, за вас православных християн братью свою, много всяких бед от ляхов принял, и милостью божиею, вас, православных християн, им, окаянным, в попрание не дал и многих обгатил и вольными учинил. А что вы говорите, что мне крымской хан брат, и вы то сами ведаете, что мы их братством от сабли ляцкой свободились, а что оне побрали в полон, идучи к нам на помоч, и мы тот весь полон у них отбили. А говорите вы, что нам пойти к великому государю християнскому, к его царскому величеству, и я вам говорю и вы то ведаете, что безпрестани я посылаю милости просить у великого государя християнского, его царского величества, чтоб нас пожаловал, велел принять под свою, царского величества, высокую руку; и нам, по нашему прошенью по се число от великого государя, его царского величества, нет ведомости. А слышу то, что идут от него, великого государя, послы и будет от его царского величества не будет какие милости, не токмо вы хотите к нему государю, и я, кроме его государя, его царского величества, никуды не мышлю".

Да после того гетман говорил черкасом, что де нам тепере стоять под городом Бедриком нечево; пойдем до Белой Церкви и станем дожидатца ляхов под Белой Церквою. И как де их гетман отпустил, и от тово де тот шум унялся.

ГАФКЭ, Архив министерства юстиции, Безгласные столбцы, № 74, ч. I, арк. 47—53.

№ 187

1653 рік. Червень—липень. Список полків і полковників в козацькому війську. Відомості, зібрані російськими посланцями на Україні — Артамоном Матвеєвим і Іваном Фоміним

Да по Артамонову ж и Ивану проведывано у гетмана и у писаря и у иных знатных людей и концеряли (?), сколко ныне у гетмана полков ратных людей учинено и хто у них полковников имяны.

Полк Чигиринской — полковник Карп Трушенко.
Полк Черкаской — полковник Яско Порхоменко.
Полк Каневский — полковник Федор Стародуб.
Полк Корсунский — полковник Максим Нестеренко.
Полк Белоцерковской — полковник Семен Половец.
Полк Уманский — полковник Есип Глух.
Полк Бряславский — полковник Тимофей Носач.
Полк Калницкий — полковник Иван Богун.
Полк Киевский — полковник Антон Жранович.
Полк Переяславский — полковник Павел Тетеря.
Полк Кропивенский — полковник Филон Ждалалы.
Полк Прилуцкий — полковник Яско Воронченко.
Полк Миргородцкий — полковник Григорей Сахнович.
Полк Платавский — полковник Мартин Пушкар.
Полк Черниговский — полковник Степан Побудайло.
Полк Нежинский — полковник Иван Ничипоренко.
Полк Паволоцкий — полковник Михайло Сулитич.
Всех 17 полков, а в них со 100 000 казаков.

ГАФКЭ, Архив министерства юстиции, Безгласные столбцы, № 74, ч. I, арк. 123—124.

№ 188

1653 рік. 30 липня. Вимоги польського уряду щодо України, поставлені польськими представниками російському посольству на чолі з Б. Репніним-Оболенським

Для де великого государя его царского величества королевское величество над ними [1]) милосердие свое покажет и вины им отдаст, только б Хмельницкой королевскому величеству добил челом, булаву отдал, и впредь гетманом не был. Так же бы и казаки королевскому величеству добили ж челом и оружие свое все положили и были б по прежнему в хлопех у панов своих и пашню пахали; а лестровых казаков учинить против прежнего шесть тысечь и жить бы им в Запорожье и где наперед сего живали; а в Киеве и в иных городех по обе стороны Днепра войску корунному и литовскому стоять бы было вольно.

ГАФКЭ, Архив министерства иностранных дел, Книга польского двора, № 84, арк. 237—238.

№ 189

1653 рік. Осінь. Виступ в козацькому війську проти Богдана Хмельницького за молдавську політику гетьмана. Статейний список Р. Стрешнева і М. Бредихіна

И того ж, государь, числа [11 жовтня] как мы холопи твои приехали в город Жолнино, и из Жолнино выезжал к нам холопам твоим

[1]) Українцями.

на встречю казак Левко, а сказывал нам холопем твоим: был де он Левко ныне в войску, а гетман де стоял под Борком, а из под Борка де гетман пошол с войском в Волоскую землю под город Сачаву, тому три недели, на помочь к сыну своему Тимофею, да с ним орда, а крымского царя самого нет, толко с ордою салтан царевич. И к гетману де приходили полковники и говорили ему гетману: непотребно де нам чюжой земли оборонят, а свою без остереганья метать; полно де нам того, что за себя стоять и свою землю оборонять. И гетман де, выняв саблю, и порубил черкаского полковника Еска по левой руке; а у гетмана де в те поры было подпито. И пришед де гетман к казакам, поклонился трижды в землю и велел им дать бочку меду и говорил им: детки де мои, напейтеся и меня не подайте. И казаки де гетману сказали: пане де гетмане, в том воля твоя, а быть мы с тобою все готовы.

Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, сс. 43—44.

№ 190

1653 рік. Жовтень — початок грудня. Жванецька кампанія. Відомості з статейного списку Р. Стрешнєва і М. Бредихіна

И столник Родион и дьяк Мартемьян писаря Ивана Выговскова в розговорах [1]) спрашивали: Ян Казимер, король полский, с войском своим как на вас нынешняго лета пошол и где с вами сшолся, и в которых местех король полский стоял, и крымской царь с ордою на полского короля к вам на помочь собою пришол, или по вашему прошенью, и бои у вас и у татар с полским королем были ль, и в которых местех гетман с войском и орда стояли, и с полским королем кто был санатырей, и много ль было войска, и все ли посполито поляки и литва были, и иных государств с королем были ль ратные люди и которых государств, и с крымским царем много ль было, и ныне с полским королем как у вас мир учинился и на чом положено, и вечно ль тот мир будет, и чем меж себя верились, и кто перво почел миру просить, и на съезде мирном от крымского царя мурзы были ль, и тот ваш мир крымскому царю и вам люб ли и впредь постоятелен ли будет, и в которых местех съезд о миру был, и кто с которую сторону на съездех были, и как вы с полским королем и с крымским царем розошлись, и которыми местами крымской царь и орда к себе пошли? И писарь Иван Выговский Родиону и Мартемьяну сказал: король де полский, отпустя царского величества великих послов, со всею потугою пошол на них и хотел было церкви божии и их разорить до основанья; а наперед де себя обманом прислал к ним в городы листы свои, что будто он правый и верный государь идет соглядать земли своей и городов, и чтоб казаки и мещане жили в покое безо всякого страхованья, и друг бы другу кривды никакой не чинили, и про его б приход выгоду всякую уготовляли, как их мочь будет; а что их от междоусобья каких нужд, и он их удоволит. И гетман де, услыша про королевский приход и узнав его обман, собрався, пошол против его, чтоб, не допустя его до своих городов, встретить; а для помочи себе призвал крымского царя. И царь де крымской со всею ордою к нему гетману на помочь пришол; и сошлись де они с крымским царем на реке Боге, а с реки де Бога гетман с войском и крымской царь с ордою пошли против короля; а король де с войском своим, послыша про крымского царя и про гетмана, что они идут против его, из под Каменца воротился

[1]) 24 грудня 1653 р.

и стал обозом под городом Звенцом, а гетман де стал с войском под городом Баром, а крымской де царь с ордою стал под городом Зинковым. И из под Зинкова де Крымской царь к гетману присылал, чтоб ему гетману с войском своим и с ним и с ордою подойтить к королевским обозом ближе, и к королю б в обоз ни с чем не пропустить. И гетман де из под Бара пошол и стал под городом Гусятиным, а крымской де царь с ордою из под Зинкова отошед, стал близко их обозов. И у полского де короля орда дороги занели и ни с чем в обоз к королю не пропустили. А что де были у короля в поможенье венгры и мутьяне и волохи, и у них де татарове лошеди отогнали и их погромили, и они де того убоясь, пошли в свои земли; и королю де от татар стало тесно и голодно, и от той де тесноты и с голоду у короля в обозе ратные люди и немцы учели пухнуть и мереть. И король де, видя над собою незгоду и тесноту, учел с крымским царем ссылатца и миру прошать от них тайно; и крымской де царь учел к королю писать, чтоб король с ним и с ордою учинил бой, а то он стал в обозе и окопался, а бою с ними не учинит, или б дал от себя откуп, и он крымской царь пойдет от него прочь. И король де против того к крымскому царю писал, что он в своей земле стоит как хочет; а он де крымской царь пришол в чужую землю, и будет ему бой надобен, и он бы крымской царь шол к его королевским обозом, и он ему бой учинит; а буде ему мир надобен, и он миритца с ним учнет. И после де того король к крымскому царю о миру послал послов своих; и татарове де, не допустя тех послов до царя, поимав, ограбили, а иных и порубили. И после де того королевской канслер писал втайне к Саферказы аге: король де было послал к царю о миру послов своих и, не допустя де их до царя, татарове ограбили и порубили, и то де сделали не гораздо, и впредь де им послать послов своих не мочно; и будет им мир надобен, и ему б Саферказы аге съехатца с ним канцлером для миру под Каменцом-Подолским; а гетман де и он Иван и полковники про тое их ссылку в то время не ведали. И против де того писма, от крымского царя поехал для згоды Саферказы ага да Сафер ага; и как де они под Каменец для миру поехали, и крымской де царь к гетману присылал толмача своего, чтоб гетман для згоды с королем ехал под Каменец, и у него де крымского царя с королем чинитца згода. И гетман де приказал царю с толмачом: призвал его царя с ордою он гетман к себе на помочь против неприятелей своих ляхов, и пристойно де было миритца с королем ему гетману, а не ему царю. И крымской де царь к гетману присылал в другой ряд, что он миритца с королем и их замировает по зборовскому договору; и будет он гетман для згоды сам не поедет, и он бы прислал писаря Ивана Выговского да лутчих полковников человек дву или трех. И гетман де послал его Ивана да полковников миргороцкого да плотавского да веницкого, для згоды, под Каменец-Подольский, да с ними, отобрав казаков тысечь с пять лутчих людей, для всякого опасенья. И он де Иван и полковники под Каменец-Подолский поехали; и, не доезжая Каменца за милю и болши, стали. И он де Иван приехал в намет к Саферказы аге и говорил ему, что они им велели быть на какой мир? а у них и ссылки никакой не бывало; а о чем царь с королем ссылаетца, того они не ведают, а он Саферказы ага того им не скажет. И Саферказы ага де ему Ивану сказал, что они ссылаютца с королем и с ляхами на том, что им помиритца и их замирить по збаровскому договору и, помирясь, на весне всем итти на Московское государство войною; а как де они с канслером договариватца станут, и он де по него Ивана и по полковников пришлет. И он де Иван Саферказы аге отказал, что им на Московское

государство войною итти никоторыми делы нелзя; да сами де они, быв у Саферказы аги, отъехали в полк свой. А как Саферказы ага и Сафер ага сошлись в намет с канслером и с моршалком корунным, и он де Иван к ним в намет прислал тайно подслушать толмача своего, на чом Саферказы ага и Сафер ага с канслером и с моршалком договариваютца, потому что они по него Ивана и по полковников к тому договору не прислали, и казаков, которой придет в намет, высылали вон. И толмач де послышал у них, что они договариваютца меж себя на том, что царю с королем помиритца и отступить прочь, а взять бы за то царю сто тысечь червонных золотых, а Саферказы аге да Сафер аге по двадцати тысечь золотых, а в вере б королю дать крымскому царю санатырей человек дву или трех, а гетмана де они и полковников тут замиривают просто. И говорит де Саферказы ага: гетман де и все войско запорожское в их воле; а ляхи де Саферказы аге говорили, чтоб на съезде от гетмана никто не был, для того, что гетман и все войско запорожское королевские издавна, и они де с ними помирятца особь. И договорясь на том съезде о миру, розъехались. А в заставе де дали крымскому царю прежнего канслера сына да корунного моршалка сына ж; да король же де велел крымскому царю и орде около Лвова и по Залесью в своих городех имать полон в селех и в деревнях, кроме городов. Да ему ж де Ивану, приехав, сказывал по дружбе татарин, чтоб де он берегся: ляхи де сулят за тебя татаром казны много, чтоб тебя поимав им отдать. И они де Иван и полковники, видя их лукавство и опасаясь от них всякого дурна, поехали к гетману и гетману де то все сказали. И после де того, гетман его Ивана послал к Саферказы аге, а велел ему Ивану Саферказы аги допросить, на чом у них с королем мир положен. И он де Иван к Саферказы аге от гетмана ездил и Саферказы аги спрашивал; и Саферказы ага де ему Ивану сказал: царь де и они с королем помирились на том, что королю дать царю сто тысечь червонных золотых, да ему Саферказы аге да Сафер аге по дватцати тысечь червонных же золотых; да царю ж де король велел около Лвова и в Полесье в селех и в деревнях имать полон; да король же де царю дал в заставе прежнего канслера сына да корунного моршалка сына ж; а гетмана де и все войско царь с королем замирил же по Збаровскому договору, что казаком быть сороке тысечам и на них королю давать гроши, а ныне де они и все войско до весны опочинут, а на весну де итить всем им воевать Московское государство, потому что с королем ныне они мирны. И он де Иван ему Саферказы аге говорил: для чего по них на тот мир они не прислали и договаривались без них одни? И Саферказы ага де ему Ивану сказал: для де того по него Ивана они на договор и не прислали, что он Иван человек сердитой, и толко б в каких словах учинился какой задор, и миру б де и не учинилось. И он де Иван Саферказы аге сказал: хотя де царь и они с королем и помирились, толко де гетман и полковники и все войско с королем не мирились и с ними Московского государства воевать не пойдут, потому что им и помыслить нелзя такова великого християнского государя прогневить и земли его итить воевать; да и непристойное де дело, что православным християном с православными християны воеватца; да к ним же де к гетману и ко всему войску запорожскому царского величества премногая милость: король де полской многожды к царскому величеству присылал о поможенье на них, и царское де величество, для православные християнские веры, и жалуя их, королю помочи никакой дать не изволил, а гетмана де и войско запорожское пожаловал, велел в городы свои въезжать и хлеб и соль и всякую живность

покупать поволно; а толко б де не его государева милость, и им бы де и прокормитца было нечим. И Саферказы ага де на него Ивана осердился и говорил: царь де и они к гетману безпрестанно на помочь приходят и гетмана де и их во всем слушают; а гетман де царя и их за что не послушал? И он де Иван Саферказы аге сказал: гетман де царя и их призвали к себе на помочь против неприятелей своих ляхов и тем де их гетман обогатил, полно де им и того, что от гетмана они стали богати. И приехав де к гетману, он Иван Саферказыны слова сказал. И гетман де учел с полковники думать, чтоб иттить от короля прочь, что он с королем не мирился; а ныне де от великого государя, от его царского величества, к нему гетману и ко всему войску запорожскому прислан ближней столник и дьяк, и идет боярин и околничей и думной дьяк, и такие де великие люди не с милостью к ним присланы не будут, чаять, что до него гетмана и до всего войска запорожского великого государя, его царского величества, милость взыскалась совершенна. И войско свое гетман роспустил и пошол к себе. А крымской де царь с ордою пошол, по королевскому веленью, воевать полскую сторону. И присылал де крымской царь к гетману, чтоб гетман с ним царем пошол воевать полские городы, или б оставил полковников и казаков, и гетман де поневоле и не хотя царю досадить велел было остатца казаком и с ними начальным людем, и казаки де гетмана не послушали, с царем не остались, и пошли все по домом.

Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, сс. 110—116.

№ 191

1653 рік. 20 грудня. Дарована грамота гетьмана Богдана Хмельницького київському Межигірському монастиреві на володіння селом Черниним

Богдан Хмельницкий, гетман, з войском запорозским. Ознаймуем тым писаньем нашим кождому, кому о том ведать належит, меновите, паном полковником, асаулом, атаманом и всей черне войска нашего запорозского и вшелякое кондицыи людем, иж мы видечи самую слушность и угледивши в тое, же превелебный отец игумен межигорский со всею братиею есть знищений в имениях монастырских межигорских через Радивила и иных неприятелей церкви божое: мы теды маючи респект на такое знищение места святого, даем, в нагороду того, село Чернин с поддаными в уживание вечьное той святой обители Межигорской и со всеми пожитками и приналежностями, з давних часов до того села належачими, то есть, с данью медовою, ловами рыбными, сеножатьми, борами и пущами, приказуючи сурово, абы в той помененой маетности селе Чернине и в належностях до него, помененому монастыреви Межигорскому никто так в старших, яко и меньших вшелякое кондицыи людей перешкоды жадной ни в чом не важилися чинить, под суровым войсковым караньем, за найменьшою помененого отца игумена и чернцов монастыря Межигорского жалобою. Подданым теж тамошним росказуем, абы они во вшелякой повинности знайдовалися и послушными месту святому Межигорскому были, иначей не чинячи; а непослушных вольно будет превелебному отцу игуменови и чернцом до того монастыра належачим карати, яко подданых места святого, водлуг проступков их. На що для певнейшое веры, сесь лист даем превелебному отцу игуменови и чернцом монастыря Межигорского, с печатью войсковою и с подписом руки нашое властное. Дан в Корсуне, року 1653, декабря 20 дня.

Акты Западной России, т. V, № 35, сс. 90—91.

5. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ (1654 РІК)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА І ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

№ 192

1653 рік. 1 жовтня. З ухвали Земського собору в Москві про приєднання України до Росії

О гетмане о Богдане Хмелницком и о всем войске запорожском бояре и думные люди приговорили, чтобы великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа Русии, изволил того гетмана Богдана Хмелницкого и все войско запорожское, с городами их и с землями, принять под свою государскую высокую руку, для православные христианские веры и святых божиих церквей, потому что паны рада и вся Речь Посполитая на православную християнскую веру и на святые божии церкви востали и хотят их искоренить, и для того, что они гетман Богдан Хмелницкий и все войско запорожское присылали к великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Русии, бити челом многижда, чтоб он великий государь православные християнские веры искоренить и святых божиих церквей разорить гонителем их и клятвопреступником не дал и над ними умилосердился, велел их приняти под свою государскую высокую руку; а будет государь их не пожалует, под свою государскую высокую руку приняти не изволит, и великий бы государь, для православныя християнския веры, и святых божиих церквей в них вступился, велел их помирити через своих великих послов, чтоб им тот мир был надежен. И по государеву указу, а по их челобитью, государевы великие послы в ответех паном раде говорили, чтоб король и паны рада междоусобье успокоили и с черкасы помирились и православную християнскую веру не гонили, и церквей божиих не отнимали и неволи им ни в чем не чинили, а учинили б мир по зборовскому договору; а великий государь, его царское величество, для православные християнские веры, Яну Казимеру королю такую поступку учинит: тем людем, которые в его государском имянованье в прописках объявились, те их вины велит им отдать. И Ян Казимер король и паны рада и то дело поставили ни во что и в миру с черкасы отказали. Да и потому доведетца их принять: в присяге Яна Казимера короля написано, что ему в вере християнской остерегати и защищати и ни какими мерами для веры самому не теснити и никого на то не попущати; а будет он тое своей присяги не сдержит, и он подданных своих от всякие верности и послушанья чинит свободными; и он Ян Казимер тое своей присяги не сдержал, и на православную християнскую веру греческого закона востал, и церкви божии многие разорил, а в иных унию учинил; и чтоб их не отпустить в подданство турскому салтану или крымскому хану, потому что они стали ныне присягою королевскою волные люди, и по тому по всему приговорили: гетмана Богдана Хмелницкого и все войско запорожское с городами и с землями принять.

А столники, и стряпчие, и дворяне московские, и дьяки, и жилцы, и дворяне ж и дети боярские из городов, и головы стрелецкие, и гости, и гостинные и суконные сотни и черных сотен и дворцовых слобод тяглые люди, и стрелцы, о государской чести и о приеме гетмана Богдана Хмельницкого и всего войска запорожского допрашиваны ж по чином, порознь. И они говорили тож, что за честь блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича,

всеа Русии, и за честь сына его государева, великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Русии, стояти и против литовского короля война весть; а они служилые люди за их государскую честь учнут с литовским королем битися, не щадя голов своих, и ради помереть за их государскую честь. А торговые всяких чинов люди вспоможеньем и за их государскую честь головами ж своими ради помереть; а гетмана Богдана Хмелницкого, для православные християнские веры и святых божиих церквей, пожаловал бы великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа Русии, по их челобитью, велел их приняти под свою государскую высокую руку.

Акты Южной и Западной России
т. X, № 2, сс. 16—18.

№ 193

1654 рік. Січень. Приєднання України до Росії. — Літопис Самовидця

На початку того року присланий бывает от его царского пресветлого величества Алексея Михайловича, всея России самодержца, ближний боярин и дворецкий Василий Василиевич Бутурлин, из ними бояри и многими столниками и дворянами, великим послом до гетмана Хмелницкого на жаданя его и усего войска запорозского, чинячи повстанову, як мають зоставати под високодержавною его царского величества рукою. Задля которих великих его царского величества послов зложил гетман Хмелницкий з'езд в Переясловлю усем полковником, сотником и атаманне, и сам приехал в Переясловле на день богоявления господня, и там рада была, где усе полковники и сотники с товариством, при них будучих, позволилися зоставати под високодержавною его царского величества рукою, не хотячи юже болш жадним способом быти подданними королю полскому и давним паном, а не теж примати к себе татар; на чом на той раде в том месяцю генваре и присягу виконал гетман Хмелницкий зо всеми полковниками, сотниками и атаманею и усею старшиною войсковою, и узяли великое жалование его царского величества соболями, и зараз по усех полках розослали столников с приданням козаков, жеби так козаки, яко теж войти, со всем посполством, присягу виконали на вечное подданство его царскому величеству. Що по усей Украине увесь народ з охотою тое учинил. А боярин и дворецкий Василий Василиевич Бутурлин повернул на Москву до его царского величества, и немалая радость межи народом стала.

Летопись Самовидца, сс. 35—36.

№ 194

1654 рік. 8 січня. Переяславська рада (уривки)

И того ж числа [1]) от гетмана Богдана Хмелницкого приходил писарь Иван Выговской, и сказывал боярину Василью Васильевичю с товарыщи: была де у гетмана тайная рада с полковники и с судьями и с войсковыми ясаулы; и полковники де и судьи и ясаулы под государеву высокую руку подклонилися. И по тайной раде, которую гетман имел с полковники своими, и с утра того ж дни, во вторый час дни, бито в барабан с час времяни на собрания всего народа слышати совет о деле хотящем совершитися. И как собралося великое множество

[1]) 8 січня.

всяких чинов людей, учинили круг пространный про гетмана и про полковников, а потом и сам гетман вышел под бунчуком, а с ним судьи и ясаулы, писарь и все полковники. И стал гетман посреди круга, а ясаул войсковой велел всем молчать. Потом, как все умолкли, начал речь гетман ко всему народу говорить:

„Панове полковники, ясаулы, сотники и все войско запорожское и вси православнии християне! Ведомо то вам всем, как нас бог свободил из рук врагов, гонящих церковь божию и озлобляющих все християнство нашего православия восточного, что уже шесть лет живем без государя в нашей земле в безпрестанных бранех и кровопролитиях с гонители и враги нашими, хотящими искоренити церковь божию, дабы имя русское не помянулось в земли нашей, что уже велми нам всем докучило, и видим, что нелзя нам жити боле без царя. Для того ныне собрали есмя раду явную всему народу, чтоб есте себе с нами обрали государя из четырех, которого вы хощете. Первый есть царь турский, который многижды через послов своих призывал нас под свою область; вторый хан крымский; третий король полский, который, будет сами похочем, и теперь нас еще в прежную ласку приняти может; четвертый есть православный Великия Росии государь царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа Русии самодержец, восточной, которого вы уже шесть лет безпрестанными молении нашими себе просим: тут которого хотите избирайте. Царь турский есть бусурман: всем вам ведомо, как братия наша, православнии християне, греки, беду терпят и в каком суть от безбожных утеснении. Крымский хан тож басурман, которого мы по нужди и в дружбу принявши, каковыя нестерпимыя беды приняли есмя. Какое пленение, какое нещадное пролитие крови християнския от полских от панов утеснения, — никому вам сказывать ненадобеть... А православный християнский великий государь царь восточный есть с нами единого благочестия греческого закона единого исповедания, едино есмы тело церкви православием великия Росии, главу имуще Исуса христа. Той великий государь християнский, зжалившися над нестерпимым озлоблением православныя церкви в нашей Малой Росии, шестьлетных наших молений безпрестанных не презривши, теперь милостивое свое царское сердце к нам склонивши, своих великих ближних людей к нам с царскою милостию своею прислати изволил, которого естьли со усердием возлюбим, кроме его царския высокия руки, благотишнейшаго пристанища не обрящем. А будет кто с нами не согласует, теперь куды хочет волная дорога".

К сим словам весь народ возопил: волим под царя восточного, православного, крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирати, нежели ненавистнику христову поганину достати! Потом полковник переяславской Тетеря, ходячи в кругу, на все стороны спрашивал: вси ли тако соизволяете? Рекли весь народ: вси единодушно. Потом гетман молыл: буди тако; да господь бог наш сукрепит под его царскою крепкою рукою. А народ по нем вси единогласно возопили: боже утверди, боже укрепи, чтоб есми во веки вси едино были! — И после того писарь Иван Выговской, пришедши, говорил, что де казаки и мещане все под государеву высокую руку подклонились.

И генваря в 8 же числе, гетман Богдан Хмелницкой и писарь Иван Выговской, и обозничей, и судья, и полковники, и ясаулы войсковые, и сотники и атаманы у боярина Василья Васильевича Бутурлина с товарыщи на съезжем дворе были. И боярин Василей Васильевич говорил гетману Богдану Хмелницкому речь, а молыл: „Божиею милостию, великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа Руси

самодержец, и многих государств государь и облаадатель, прислал к тебе Богдану Хмелницкому, гетману войска запорожского, и ко всему войску запорожскому свою царского величества грамоту". — И тое государеву грамоту ему отдал. А как государеву грамоту боярин Василей Васильевич гетману отдал, и тое государеву грамоту гетман принял с великою радостию, а приняв государеву грамоту, поцеловал, и распечатав отдал писарю Ивану Выговскому и велел ему вычесть при всех войска запорожского началных и всяких людей вслух. И тое государеву грамоту писарь Иван Выговской чел всем людем явно. И выслушав государеву грамоту, гетман и полковники и всяких чинов люди государской милости обрадовались; и говорил гетман, что великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Русии самодержцу, он гетман Богдан Хмелницкой со всем войском запорожским служити и прямити вседушно и за государское многолетное здоровье головы складывать ради, и веру государю учинити и во всем по его государеве воле быть готовы. И боярин Василей Васильевич молыл: „Божиею милостию, великий государь царь Алексей Михайлович, всеа Русии самодержец, и многих государств государь и облаадатель, жалует тебя гетмана Богдана Хмелницкого и полковников и все войско запорожское православные християнские веры, велел вас спросить о здоровье". Да как гетман и полковники на государеве милости, что их пожаловал, о здоровье велел спросить, челом ударили и про государево царево и великого князя Алексея Михайловича, всеа Русии, здоровье спросили, и боярин Василей Васильевич молыл: „Как мы поехали от великого государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Русии самодержца, от его царского величества, и великий государь наш царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа Русии самодержец, и многих государств государ и облаадатель, на своих великих преславных царствах Росийского царствия дал бог в добром здоровье". А после того говорил гетману:

„Божиею милостию, великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа Русии самодержец, и многих государств государь и облаадатель, велел тебе говорить: в прошлых годех и по нынешней по 162 год, присылали к великому государю нашему царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Русии самодержцу, и многих государств государю и облаадателю, к его царскому величеству, ты Богдан Хмелницкой, гетман войска запорожского и все войско запорожское бити челом, что паны рада и вся Речь Посполитая на православную християнскую веру греческого закона и на святые божие восточные церкви востали, и гонение учинили болшое, и от истинной православной християнской веры, в которой вы издавна живете, учали вас отлучать и неволить к своей римской вере, и в иных местех в Коруне и в Литве благочестивые церкви запечатали, а в иных учинили унию, и всякие над вами гонение и поругание и злости нехристиянские чинили.

А после того и помирясь с вами, сперва под Збаровом, а после под Белою Церковию, на правде своей не устояли, и церкви божии, которые в договоре написаны были отдати из унии, не отдали; а которые не многие и отданы были, и те оборочены опять под унию, и хотя православную християнскую веру искоренити и святые божии церкви до конца разорити, войска свои на вас собрали и многие городы и места и в тех городех и местех святые божии церкви осквернили и обругали и разорили, и православных християн, духовного и мирского чину, многих невинно замучили и всякое злое поругание

чинили. И вы, не хотя благочестивые християнские веры отбыти, святых божиих церквей в разорении видеть, по неволе призвав к себе на помочь крымского хана с ордою, учали за православную християнскую веру и за святые божии церкви против их стоять, а у великого государя нашего, у его царского величества, милости просите, чтоб великий государь наш, его царское величество, православные християнские веры искоренить и святых божиих церквей розорить гонителем вашим и клятвопреступником не дал, и над вами умилосердился, велел вас, тебя гетмана и все войско запорожское, приняти под свою царского величества высокую руку с городами и с землями; а вы великому государю нашему, его царскому величеству, служити и за его государское здоровье против всякого неприятеля хотите стояти во веки.

И по указу великого государя нашего, его царского величества, приказывано к вам, к тебе гетману к Богдану Хмелницкому и ко всему войску запорожскому, что у великого государя нашего, у его царского величества, с Яном Казимером, королем полским и великим князем литовским, вечное докончанье, и великому государю нашему, царскому величеству, государю християнскому, без причины вечного докончанья нарушить было не мочно; а которые неправды учинились с королевские стороны к нарушенью вечного докончанья, и великий государь наш, его царское величество, ожидает о том с королевские стороны по договору исправленья; а будет король и паны рада по договору исправленья не учинят, и великий государь наш, его царское величество, терпети им не будет, а за их неправды учнет против их стоять, а ему гетману и всему войску запорожскому велит его царского величества милостивой указ учинить. И вы Богдан Хмелницкой, гетман войска запорожского и все войско запорожское, великому государю нашему, царскому величеству, били челом: будет его царскому величеству под свою государеву высокую руку принять вас немочно, и царское б величество, для православные християнские веры и святых божиих церквей, в вас вступился и велел вас с королем и с паны рады помирити через своих государевых великих послов, чтоб вам тот мир был надежен, а собою вы с ними миритца не хотите, потому что поляки в правде своей не стоят.

И по указу великого государя нашего, его царского величества, а по вашему челобитью, посланы в Полшу к Яну Казимеру королю его государевы великие и полномочные послы, боярин и наместник великопермской, князь Борис Александрович Репнин - Оболенской с товарыщи, а велено королю и паном раде о том миру и о посредстве говорить накрепко. И те царского величества великие послы в ответех паном раде говорили, чтоб король и паны рада то междоусобье успокоили и с вами помирились, и православную християнскую веру греческого закона не гонили, и церквей божиих не отнимали, и неволи вам ни в чем не чинили, а учинили б мир по Зборовскому договору, и которые церкви оборочены под унею, и те б церкви отдали вам назад; и будет король и паны рада то учинят, с вами помирятца и в вере вам вперед неволи чинить не учнут и церкви божии отдадут вам по прежнему, и великий государь наш, его царское величество, для православные християнские веры и святых божиих церквей, королевскому величеству такую поступку учинит: тем людем, которые в его государском имянованье в прописке объявились и достойны были смертные казни, те их вины велит им отдать.

Да те же царского величества великие послы говорили: как Ян Казимер король обран на королевство, и он духовного и мирского

чину людем присягал на том, что ему меж разнствующими в вере християнской людми остерегати и защищати и никакими мерами для веры самому не теснити и никого на то не попущати; а будет он тое своей присяги не сдержит, и он подданных своих от всякие верности и послушания чинит свободными и разрешения о той клятве своей ни у кого просити не будет и не примет. И он Ян Казимер король не токмо что православную християнскую веру оберегал и защищал, но и гонение злое учинили, чего ни на которую и на еретическую веру не чинят, и по тому по всему он клятву свою, на чем присягал, преступил, а подданных своих, вас православных християн, тем от подданства учинил свободными. И он Казимер король и паны рада то все поставили ни во что, и в миру и в посредстве отказали, и хотят православную християнскую веру искоренити и церкви божии разорити, пошли на вас войною при них же великих послех, а их послов отпустили без дела. И великий государь наш, его царское величество, видя с королевские стороны такие неисправленье и досады, и вечному докончанью нарушенье, и на православную християнскую веру и на святыя божии церкви гонение, и не хотя того слышать, что вам единоверным православным християном в конечном разорении и церквам благочестивым в запустении и в поругании от латинов быти, под свою высокую руку вас гетмана Богдана Хмелницкого и все войско запорожское с городами и с землями от королевского подданства, преступлением присяги его, свободных приняти велел, и помочь вам на кривоприсяжцев и на хотящих разорити християнскую веру своими государевыми ратными людми чинити велел. И ты б гетман Богдан Хмелницкой и все войско запорожское, видя к себе великого государя нашего, его царского величества милость и жалованье, ему государю служили и всякого добра хотели и на его царского величества милость были надежны; а великий государь наш, его царское величество, учнет вас, тебя гетмана и все войско запорожское, держать в своей царского величества милости и от недругов ваших в оборони и в защищенье".

И выслушав речь, гетман и все началные и всяких чинов люди на государской милости били челом. Из съезжего двора гетман поехал к соборной церкве успения пречистые богородицы с боярином с Васильем Васильевичем с товарыщи в корете; а казанской преображенской архимандрит Прохор и рожественской протопоп Андреян и священницы и дьяконы, которые, по государеву указу, посланы с ними, пришли за Спасовым образом в соборную церковь наперед их. А как боярин Василей Васильевич и гетман Богдан Хмелницкой пришли к соборной церкви, и переяславской протопоп Григорей и всех церквей священницы и дьяконы встретили их у паперти со кресты и с кандилы, в ризах, и пели: буди имя господне благословенно от ныне и до века. А как вошли в церковь, и архимандрит Прохор и протопоп Андреян и переяславской протопоп Григорей со всем освященным собором, облачась в ризы, хотели начати обещание в вере по чиновной книге, какова от государя прислана к ним. И гетман Богдан Хмелницкой говорили им: чтоб им боярину Василью Васильевичю с товарыщи учинити вера за государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Русии, что ему государю их гетмана Богдана Хмелницкого и все войско запорожское полскому королю не выдавать и за них стоять, и волностей не нарушеть, и кто был шляхтичь или казак и мещанин, и кто в каком чину наперед сего и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть по прежнему; и пожаловал бы великий государь, велел им дать на их маетности свои государевы грамоты.

И боярин Василей Васильевич с товарыщи гетману говорили: что в московском государстве прежним великим государем нашим царем и великим князем, всеа Русии, веру чинили их государские подданные; также и великому государю нашему царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Русии самодержцу, всем государством они веру чинят на том, что им великому государю нашему служить и радеть и прямить и всякого добра хотеть; а того, что за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет; и ему гетману и говорить было о том непристойно, потому что всякой подданной повинен веру дати своему государю. И они б гетман и все войско запорожское, как начали великому государю служить и о чем били челом, так бы и совершили и веру великому государю дали, по евангелской заповеди, без всякого сомнения; а великий государь учнет их держать в своем государском милостивом жалованье и в призренье и от недругов их во оборони и в защищенье, и волностей у них не отымает и маетностями их, чем кто владеет, великий государь их пожалует, велит им владеть по прежнему.

И гетман Богдан Хмелницкой говорил им: что он о том поговорит с полковники и со всеми людми, которые ныне при нем гетмане. И вышед из церкви, пошол на двор к переяславскому полковнику к Павлу Тетере, и говорил о том с полковники и со всеми людми многое время; а они стояли в церкве. И из двора прислал в церковь к ним полковников, переяславского Павла Тетерю да миргородцкого Григорья Сахновича; а пришед к ним, полковники говорили те ж речи, чтоб им учинить вера за государя.

И боярин Василей Васильевич с товарыщи полковником потомуж говорили: то непристойное дело, что за государя им вера чинить; николи того не повелось, что за них государей подданным вера давать, а дают веру государю подданные.

И полковники говорили, что полские короли подданным своим всегда присягают.

И боярин Василей Васильевич с товарыщи говорили полковником: что полские короли подданным своим чинят присягу, и того в образец ставить непристойно, потому что те короли неверные и не самодержцы; а на чем и присягают, и на том николи в правде своей не стоят. А у прежних великих государей благочестивых царей и великих князей, всеа Русии самодержцов, также и у великого государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Русии самодержца, того николи не бывало, что за них великих государей давать вера. А присланы от великого государя они боярин Василей Васильевич с товарыщи к нему гетману и ко всему войску запорожскому с государским милостивым словом; и как государево милостивое слово боярин Василей Васильевич с товарыщи на съезжем дворе гетману и им сказали, и они государской милости обрадовався, пошли в церковь, и таких непристойных речей не говорили. Да и топере было гетману и им полковником говорить о том непристойно, потому что государское слово пременно не бывает.

И полковники говорили им боярину Василью Васильевичю с товарыщи: гетман де и мы в том верим, толко де казаки не верят, а хотят того, чтоб они дали им веру.

И боярин Василей Васильевич говорил полковником: что великий государь наш царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа Русии самодержец, для православные християнские веры и святых божиих церквей, изволил их принять под свою государеву высокую руку, по их челобитью, и им было его государская милость надобно пом-

нить и великому государю служить и радеть и всякого добра хотеть, и чтоб все войско запорожское к вере привести; а которые будет незнающие люди такие непристойные речи, которые к такому великому делу непристойны, и говорят, и им было надобно великому государю служба своя показать и таких незнающих людей от таких слов унимать.

И полковники с тем пошли от них к гетману. И после того пришли в церковь гетман Богдан Хмелницкой и писарь Иван Выговской, а с ними полковники и сотники и ясаулы и атаманы и казаки. И говорили боярину Василью Васильевичю с товарыщи гетман и писарь Иван Выговской и полковники: что они во всем покладываютца на государеву милость, и веру, по евангелской заповеди, великому государю вседушно учинить готовы, и за государское многолетное здоровье головы складывать ради; а о своих делех учнут они гетман и все войско запорожское бить челом великому государю.

Акты Южной и Западной России,
т. X, № 4, сс. 217—227.

№ 195

1654 рік. 10—12 січня. Переговори Богдана Хмельницького, старшини і української шляхти з посольством В. Бутурліна (уривки)

Генваря в 10 день у боярина у Василья Васильевича Бутурлина на дворе были гетман Богдан Хмелницкой и писарь Иван Выговской, и обозной, и судьи, и полковники, и ясаулы войсковые, и говорили о государевых делех боярину Василью Васильевичю с товарыщи. Гетман говорил: в запорожском де войске кто в каком чину был по ся места, и ныне бы государь пожаловал, велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а казак казаком, а мещанин мещанином; а казаком бы де судитца у полковников и у сотников. А чтоб де не так быть, как были за полским королем: покаместа казак жив, потаместа за ним и маетность; а как умрет, и паны де те маетности обирали на себя, а жон и детей высылают вон; да и волностей бы их пожаловал государь отнимать у них не велел.

И боярин Василей Васильевич с товарыщи говорили, что великий государь наш, его царское величество, пожалует их, кто в каком чину был, и ныне будет также: шляхтич шляхтичем, казак казаком, мещанин мещанином; а после умерших казаков пожалует государь, у жон их и у детей маетностей их и именей отнимать не велит и волностей их не отнимает.

Гетман же бил челом государю, чтоб пожаловал государь, велел у них учинить войска запорожского 60 000 человек.

И боярин Василей Васильевич с товарыщи говорили, чтоб они послали о том бити челом к государю, сколко укажет государь войску запорожскому быть казаком.

И гетман говорил: то де ему государю к чести и к повышенью, что у него государя войска будет много. Хотя б де государь пожаловал, велел у них войску быть и болши того, то де и лутче; а жалованья они у царского величества на тех казаков не просят. А как де они были против короля под Збаровым, и в те де поры с ним гетманом запорожского войска было 360 000. Да гетман же говорил, чтоб пожаловал государь войско запорожское, с их ратных людей мыту и мостовщины и перевозу имати не велел.

И им про то сказано, что у царского величества с ратных людей мыту и мостовщины и перевозу не емлют, и их пожалует государь,

имать того с них не велит. Да боярин же Василей Васильевич с товарыщи говорили гетману о крымском деле, чтоб он крымского хана уговаривал, чтоб от него не отступал, а был с ним заодно.

Да гетман же говорил: как де он еще был мал, и отец де его гетманов приказывал ему: как де ты учнешь служить, не моги де себе того учинить, что де тебе ходить войною на Московское государство; и ныне де всемогущий бог изволил ему служить великому государю царю и великому князю Алексею Михаиловичю, всеа Русии самодержцу. Да гетман же Богдан Хмелницкой говорил: учнет де он бити челом великому государю, его царскому величеству, чтоб великий государь его пожаловал, велел ему гетману дати на булаву чигиринский полк. А писарь Иван Выговской говорил же, что де и он царскому величеству бити челом будет же, чтоб государь его пожаловал, велел ему маетностями его владети по прежнему; а к тому б пожаловал государь, велел ему дати и иные именья...

Генваря в 12 день приходили к боярину к Василью Васильевичю Бутурлину с товарыщи писарь Иван Выговской, да войсковой судья Самойло, да полковники, переяславской Павел Тетеря, миргородцкой Григорей Сохновичь и иные полковники, и говорили: не изволили де вы присягать за великого государя нашего, его царское величество, и вы де дайте нам письмо за своими руками, чтоб волностям их и правом и маетностям быть по прежнему, для того, чтоб всякому полковнику было что показать, приехав в свой полк. А прежде сего, как у них бывали договоры с королем и с паны радами, и им де даван договор за сенаторскими руками; а вы де от великого государя нашего, от его царского величества, присланы с полною мочью и о том всю мочь имеете.

А будет они им такова писма не дадут, и столником де и дворяном в городы ехать не для чего, для того, что всем людем в городех будет в сумненье. А ныне де писали к гетману от Белые Церкви и из иных городов, что татаровя наступают, и столником де и дворяном в те городы ехать будет страшно.

И боярин Василей Васильевич Бутурлин с товарыщи говорили писарю Ивану Выговскому и судье и полковником: то дело нестаточное, что нам дати вам писмо за руками своими, да и вам о том говорить непристойно. Мы вам и преж сего сказывали, что царское величество волностей у вас не отъимает, и в городех у вас указал государь, до своего государева указу, быть по прежнему вашим урядником и судитца по своим правом, маетностей ваших отнять государь не велит. А говорили вы о том, что хотели послать бить челом к великому государю нашему, к его царскому величеству, и ныне надобно вам делать так, чтоб божие и государево дело во всем совершить по его государскому указу, и чтоб столников и дворян в городы послати и в городех всех привести к вере, против государева указу; а будет в котором городе татаровя объявятца, и оне в тот город не поедут.

И писарь Иван Выговской и судья и полковники говорили: долго ли де столником и дворяном мешкать в городех их?

И боярин Василей Васильевич с товарыщи говорили им, что царского величества столником и дворяном в черкаских городех мешкать не для чего: как в городех всяких людей к вере приведут, и они из тех городов и поедут.

И Выговской с товарыщи говорили, что они пойдут к гетману и те их речи ему гетману и полковником скажут; а на чом гетман и полковники положат, и они де о том им боярину Василью Васильевичю с товарыщи весно учинят.

И после того пришол к боярину к Василью Васильевичю Бутурлину с товарыщи миргородской полковник Григорей Сохновичь, а сказал: гетман де и полковники положили во всем на государеву волю; и велел де гетман и полковники говорить, чтоб к ним прислати роспись столником и дворяном, которому в которой город ехать.

И боярин Василей Васильевич с товарыщи приказал с ним полковником к гетману, что они роспись столником и дворяном к гетману пришлют, и гетман бы велел с столники и с дворяны ехать в городы полковником; а которых полковников в Переясловле нет, и в те б полки и в городы послать с столниками и с дворяны провожатых, чтоб им до городов доехать безстрашно.

И полковник говорил: все де гетман учинит так, как великому государю, его царскому величеству, годно.

Да к боярину ж к Василью Васильевичю в Переясловле приходили шляхта и говорили, чтоб шляхта была меж казаков знатна и судились бы по своим правом, и маетностям бы за ними быть по прежнему. И приносили на писме имена свои, воеводства и уряды себе росписали. И боярин Василей Васильевич говорил шляхте, что они то делают непристойным обычаем: еще ничего не видя, сами себе пописали воеводства и уряды, чего и в мысль взяти не годилось; и о том они боярин Василей Васильевич с товарыщи станут говорить гетману; а преж сего от гетмана государю о том челобитья не было. — И шляхта били челом, чтоб гетману про то не сказывать: мы де так писали от своей мысли, а не по гетманскому приказу, и то в воле государеве; а мы де пошли присягать и попишем имена, как кого зовут.

Акты Южной и Западной России,
т. X, № 4, сс. 242—244, 246—248.

№ 196

1654 рік. Березень. „Статті Богдана Хмельницького“ з російським урядом

Бьют челом великому государю царю и великому князю Алексею Михаиловичю, всеа Великия и Малыя Росии самодержцу и многих государств государю и облаадателю, его царского величества подданные, Богдан Хмельницкой, гетман войска запорожского и весь мир християнский российский, чтоб его царское величество пожаловал их тем, о чем посланники их бити челом учнут; а они его царскому величеству во всяких его государских повеленьях служити будут во веки. И что на которую статью царского величества изволенье, и то подписано под статьями.

1. Чтоб в городех урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут подданными царского величества урежати и доходы всякие, в правду, в казну царского величества отдавати, для того, что царского б величества воевода, приехав, учал права их ломать и уставы какие чинить, и то б им было в великую досаду; а как тутошние их люди где будут старшие, то они против прав своих учнут исправлятца.

И сей статье царское величество пожаловал, велел быть по их челобитью. А быти б урядником в городех войтам, бурмистром, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные сбирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет; да тем же присланным людем, кого для тое сборные казны царское величество пришлет, и над теми сборщиками смотрить, чтоб делали правду.

2. Писарю войсковому чтоб, по милости царского величества, 1000 золотых полских для подписков давать, а на судей войсковых по 300 золотых полских, а на писаря судейского по 100 золотых полских, на писаря да на хоружего полкового по 50 золотых, на хоружего сотницкого 30 золотых, на бунчюжного гетманского 50 золотых.

Царское величество пожаловав, велел быть по их челобитью; а давать те денги из тамошних доходов.

3. На писаря и на судей войсковых, на 2 человека, и на всякого полковника и на ясаулов войсковых и полковых, чтоб по мелнице было, для прокормленья, что розход имеют великой.

Царское величество пожаловал, велел быть по их челобитью.

4. На поделку наряду войскового и на пушкарей и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловать изволил учинить свое царское милостивое призренье, как в зиму, так и о станах, такожде на обозного арматного 400 золотых, а на хоружего арматного 50 золотых.

Царское величество пожаловал, велел давать из тамошних доходов.

5. Послы, которые издавна к войску запорожскому приходят из чюжих краев, чтоб гетману и войску запорожскому которые к добру были, волно приняти; а толко чтоб имело быть противно царского величества, то должни они царскому величеству извещати.

По сей статье царское величество указал: послов о добрых делех принимать и отпускать; а о каких делех приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и тех послов и посланников задерживать в войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указу царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и с полским королем без указу царского величества не ссылатца.

6. О митрополите киевском посланником изустной наказ дан. А в речах посланники били челом, чтоб царское величество пожаловал, велел дать на его маетности свою государскую жалованную грамоту.

Царское величество пожаловал: митрополиту и всем духовного чину людем на маетности их, которыми они ныне владеют, свою государскую жалованную грамоту дать велел.

7. Чтоб царское величество изволил рать свою вскоре прямо к Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправитца и с иными совокупитися, для того, что войска ныне принужены, чтоб никакой их лести не верили, естли б они имели в чем делать.

Царское величество изволил на неприятеля своего, на полского короля, итти сам и бояр и воевод послать со многими ратми, по просухе, как конские кормы учнут быть.

8. Чтобы наемного люду зде по рубежу от ляхов, для всякого безстрашия, с 3000, или как воля царского величества будет, хотя и болши

Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обереганья есть и вперед стоять учнут.

9. Обычай тот бывал, что всегда войску запорожскому платили Бьют челом и ныне царскому величеству, чтоб на полковника по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на казаков по 30 золотых полских давать.

И в прошлых годех присылал к царскому величеству гетман Богдан Хмелницкий и все войско запорожское и били челом многажды, чтоб его царское величество их пожаловал, для православные християнские

веры и святых божиих церквей, за них вступился и принял их под свою государеву высокую руку и на неприятелей их учинил им помочь. И великому государю нашему, его царскому величеству, в то время под свою государеву высокую руку приняти было вас не мочно, потому что у его царского величества с короли полскими и великими князи литовскими было вечное докончанье. А что с их королевские стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю, всеа Русии самодержцу, и многих государств государю и облаадателю, и деду его государеву, блаженные памяти великому государю святейшему патриарху Филарету Никитичю, московскому и всеа Русии, и великому государю нашему царю и великому князю Алексею Михаиловичю, всеа Русии самодержцу, его царскому величеству, учинились многия безчестья и укоризны, и о том, по королевским грамотам и по соймовому уложению и по констытуции и по посолским договорам, царское величество ожидал исправления; а гетмана Богдана Хмелницкого и все войско запорожское хотел с королем полским помирить, через своих государевых великих послов, тем способом: буде Ян Казимер король учинит с ними мир по Зборовскому договору и на православную християнскую веру гонения чинить не учнет и униятов всех выведет, и царское величество винным людем, которые за его государскую честь довелось смертные казни, вины их хотел отдать; и о том посылал к Яну Казимеру королю своих государевых великих и полномочных послов, боярина и наместника великопермского князя Бориса Александровича Репнина-Оболенского с товарыщи. И те царского величества великие и полномочные послы о том миру и о поступках королю и паном раде говорили всякими мерами.

И Ян Казимер король и паны рада ни на которую меру не сошли, и то великое дело поставили ни во что, и тех царского величества великих и полномочных послов отпустили без дела. И великий государь наш, его царское величество, видя таковые с королевские стороны многие неисправленья и грубости и неправды, и хотя православную християнскую веру и всех православных християн от гонителей и хотящих церкви божии разорити и веру християнскую искоренити, от латын оборонити, под свою государеву высокую руку вас принял; а для вашие обороны собрал руские и неметцкие и татарские рати многие, идет сам великий государь наш, его царское величество, на неприятелей християнских, и бояр своих и воевод шлет со многими ратми; и на тот ратной строй, по его государеву указу, роздана его государева казна многая. И ныне им посланником о жалованье на войско запорожское говорить, видя такую царского величества милость и к ним оборону, не довелось. А как был у гетмана у Богдана Хмелницкого государев ближней боярин и наместник тверской Василей Васильевич Бутурлин с товарыщи, и гетман говорил с ними в разговорех о числе войска запорожского, чтоб учинить 60 000; а хотя б де того числа было и болше, и государю де в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнут; да и им Самойлу и Павлу и иным людем, которые в то время при гетмане были, про то ведомо ж. А что в Малой Росии в городех и местех каких доходов, и про то царскому величеству неведомо; и великий государь наш, его царское величество, посылает доходы описать дворян. А как те царского величества дворяня доходы всякие опишут и сметят, и в то время о жалованье на войско запорожское, по розсмотренью царского величества, и указ будет. А ныне царское величество, жалуя гетмана и все войско запорожское, хочет послать своего государева жалованья по давным обычаям

предков своих, великих государей царей и великих князей российских, гетману и всему войску запорожскому золотыми.

10. Крымская орда если бы имела вкинутися, тогда от Астрахани и от Казани надобно на них наступити. Такожде и донским казаком готовым быть; а ныне ещо в братстве дать сроку и их не задирать.

Царского величества указ и повеленье на Дон к козаком послано: буде крымские люди задору никакова не учинят, и на них ходить и задору чинить не велено; а будет крымцы задор учинят, и в то время царское величество укажет над ними промысл чинить.

11. Кодак город на рубеже от Крыму, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает; чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом к наряду изволил построити. Также и на тех, которые за порогами коша берегут, чтоб царское величество милость свою изволил показать: понеже нелзя его самого без людей оставляти.

О той статье царского величества милостивой указ будет вперед, как про то ведомо будет, по сколку каких запасов в те места посылывано и сколко будет доходов в сборе на царское величество. [Далі рукою думного дяка Алмаза Іванова.]

А что в писме ж вашем написано: как великий государь наш, его царское величество, гетмана Богдана Хмелницкого и все войско запорожское пожалует, свои государские грамоты на волности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините: кто будет казак, или мужик; а чтоб число войска запорожского было 60 000. И великий государь наш, его царское величество, на то изволил им, числу списковым казаком быть велел. И как вы посланники будете у гетмана у Богдана Хмелницкого, и вы б ему сказали, чтоб он велел козаков разобрать вскоре и список им учинил, да тот список, за своею рукою, прислал к царскому величеству вскоре.

Акты Южной и Западной России,
т. X, № 8, сс. 478—484.

№ 197

1654 рік. 27 березня. Царська грамота війську запорізькому про його права (уривок)

Мы великий государь, наше царское величество, подданого нашего Богдана Хмелницкого, гетмана войска запорожского и все наше царского величества войско запорожское пожаловали, велели им быти под нашею царского величества высокою рукою, по прежним их правам и привилеям, каковы им даны от королей полских и великих князей литовских, и тех их прав и волностей нарушивати ничем не велели и судитись им велели от своих старших по своим прежним правам (а наши царского величества бояря и воеводы в те их войсковые суды вступать не будут). А число войска запорожского указали есмя, по их же челобитью, учинить спискового 60 000, всегда полное. А буде судом божиим смерть случитца гетману, и мы великий государь поволили войску запорожскому обирати гетмана, по прежним их обычаям, самим меж себя; а кого гетмана оберут, и о том писати к нам великому государю, та тому ж новообраному гетману на подданство и на верность веру нам великому государю учинити, при ком мы, великий государь укажем (а при булаве гетманской староству чигиринскому со всеми его приналежностями, которые преж сего при нем были, указали есмя быти по прежнему). Также и имений казатцких и земель, которые они имеют для пожитку, отнимати у них и вдов после

козаков осталых у детей не велели, а быти им за ними по прежнему. (А буде из которых пограничных государств учнут приходить в войско запорожское к гетману к Богдану Хмелницкому [закреслено: „и ко всему войску запорожскому“] послы о добрых делех, и мы великий государь тех послов гетману принимать и отпускать поволили. А из которых государств и о каких делех те послы присланы и с чем отпущены будут, и гетману о том о всем писати к нам великому государю вскоре. А буде которые послы от кого присланы будут с каким противным к нам великому государю делом, и тех послов в войске задерживать и писать об них к нам великому государю вскоре ж, а без нашего царского величества указу назад их не отпускать. А с турским салтаном и с полским королем, без нашего царского величества указу, ссылки не держать). И по нашему царского величества жалованию, нашим царского величества подданым, Богдану Хмелницкому, гетману войска запорожского и всему нашего царского величества войску запорожскому быти под нашей царского величества высокою рукою, по своим прежним правам и привилеям и по всем статьям, которые писаны выше сего [закреслено: „во всяком покое и свободе без всякие неволи служити им“]. И нам великому государю [іншою рукою] „и сыну нашему, государю царевичю князю Алексею Алексеевичю и наследником нашим служити“ и прямити и всякого добра хотети и на наших государских неприятелей, где наше государское повеление будет, ходити и с ними битись и во всем быти в нашей государской воли и в послушанье на веки.

Акты Южной и Западной России,
т. X, № 8, сс. 492—493.

№ 198

1654 рік. 27 березня. Царська грамота українській шляхті (уривок)

..Мы великий государь, наше царское величество, для челобитья подданного нашего Богдана Хмелницкого, гетмана войска запорожского, и всего нашего царского величества войска запорожского, шляхте, которые пребывают в нашей царского величества отчине в Малой Росии, велели быти под нашей царского величества высокою рукою, по прежним их правам и привилиям, каковы даны им права и привилия и волности от королей полских: а волностей их шляхетцких ни в чем нарушивати не велим, и старших им себе на уряды судовые земские и градцкие выбирати меж себя самим, и маетностями своими владеть поволили, и судитись им меж себя, по своим правам, поволили. И по нашему царского величества жалованию, нашие царского величества отчины Малые Росии жителем, шляхте, быти под нашею царского величества высокою рукою, по своим прежним правам и привилиям, в волностях шляхетцких свободно безо всякие неволи, во всем по тому, как в сей нашей государской жаловалной грамоте написано и нам великому государю [іншою рукою] „и сыну нашему, государю царевичю князю Алексею Алексеевичу“ и наследником нашим служити и всякого добра хотети, и на наших царского величества неприятелей, где наше государское повеление будет, ходити и с ними битися, и во всем быти в нашей государской воле и в послушанье на веки. А мы великий государь учнем вас держать в нашем царского величества милостивом жалованье и в призренье, и вам бы на нашу государскую милость быть надежным, безо всякого сумненья...

Акты Южной и Западной России,
т. X, № 8, сс. 495—496.

№ 199

1654 рік. 4 квітня. Царська грамота м. Переяславу (уривок)

Пожаловали есмя нашие царского величества отчины Малые Росии города Переяславля подданных наших мещан, купетцких людей: что в нынешнем во 162 году, как, по милости божии, учинились под нашею государскою высокою рукою Богдан Хмелницкий, гетман войска запорожского, и все войско запорожское и вся Малая Русь, и веру нам великому государю и нашим государским детем и наследником на вечное подданство учинили, и в марте месяце писали к нам великому государю, к нашему царскому величеству, он гетман Богдан Хмелницкой с посланники своими, с Самойлом Богдановым, с судьею войсковым, да с Павлом Тетерею, полковником переяславским, и посланные ваши Иван Григорьев с товарыщи нам великому государю били челом, чтоб нам великому государю вас, города Переяславля граждан, пожаловати, права ваши и привилия, которые имеете издавна от королей полских, подтвердить и нашими государскими грамотами укрепити. И мы, великий государь, наше царское величество, для челобитья Богдана Хмелницкого, гетмана войска запорожского, вас подданных наших, города Переяславля жителей, купетцких людей, пожаловали, велели быть под нашею царского величества высокою рукою по прежним правам и привилиям, каковы даны вам от королей полских, и тех всех прав и привилий ни в чем нарушивать не велели. И по нашему царского величества жалованью, подданным нашим, города Переяславля купетцким людем быти под нашею царского величества высокою рукою, по своим прежним правам и привилиям, свободно, безо всякие неволи, во всем по тому, как в сей нашей государской жаловалной грамоте написано, и герб свой держати им прежней, и нам великому государю и сыну нашему, государю царевичю князю Алексею Алексеевичю, и наследником нашим служити и всякого добра хотети и наши царского величества подати платити, как повелось издавна. А мы великий государь учнем вас держать в нашем царского величества милостивом жалованье и в призренье, а вам бы на нашу государскую милость быть надежным, безо всякого сумненья...

Акты Южной и Западной России,
т. X, № 9, сс. 533—534.

№ 200

1654 рік. 11 серпня. Ствердження російським урядом прав українського духівництва. З грамоти царя Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому (уривок)

В нынешнем во 162 году, июля в 28 день, писал к нам, великому государю, к нашему царскому величеству, ты гетман Богдан Хмелницкой в листу своем с посланцы, с тимоновским сотником с Михайлом Махаринским с товарыщи, что послал к нам великому государю, к нашему царскому величеству, Селивестр, митрополит киевский и галицкий и всеа Малыя Росии, посланца своего Инокентия Кгизеля, игумена монастыря Николы Пустынного, киевского, со всем духовным чином, бити челом нам великому государю, нашему царскому величеству, ищучи нашие царского величества милости, и чтоб нам великому государю, нашему царскому величеству, его митрополита и все духовенство пожаловати, велети прежние их права и привилия нашими государскими грамотами подтвердити. И мы великий государь, наше царское величество, Николского Пустынного монастыря игумена Инокен-

тия и иных старцев, которыя с ним к нам великому государю, нашему царскому величеству, бити челом приезжали, пожаловали, велели им видети наши царского величества очи и челобитья их выслушали; и по писму и прошенью киевского митрополита Селивестра Коссова и печерского монастыря архимандрита Иосифа и иных монастырей игуменов и братьи пожаловали, велели на их маетности дати наши царского величества жаловалные грамоты, что им теми маетностями, по нашей государской милости, владети и дани всякие имати.

Акты Южной и Западной России, т. X, № 16, сс. 759—760.

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ 1654 РОКУ

№ 201

1654 рік. Освіта на Україні. — Павло Алеппський

Починаючи з цього міста [Рашкова] і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас: всі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях...

Всякий базар [1]) і містечко в землі козаків має багато жителів, особливо маленьких дітей. Кожне місто має, може, до 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти. Вдів і сиріт у цій країні сила; чоловіки їхні були вбиті в безнастанних війнах. Але в них є хороший звичай: вони одружують своїх дітей молодими і тому вони численніші за зорі небесні і за пісок морський.

Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1897, кн. IV, сс. 2, 15.

№ 202

1654 рік. Багатства України. — Павло Алеппський

...Виступивши звідси [2]), ми проїхали ще дві великі милі по великому лісу між двома горами, шляхом вузьким і трудним, що пролягав по долині. Через невеличкі проміжки шлях перегороджений зв'язаними колодами, щоб перешкодити нападові кінноти. З правого і лівого боку містяться упорядковані будинки числом коло трьохсот. На дні долини в них розміщені один за другим до десяти ставів для риби; вода тече з одного ставу в другий, тобто з протоки греблі першого до другого, від другого до третього... На ставах млини; греблі обсаджені численними вербами.

Зауваж, що по озерах усіх цих країн росте звичайно дуже багато жовтої квітки „ненюфари" [латаття], а також подвійної білої.

Ніщо так не дивувало нас, як багатство в них запасів і птиці, а саме: курей, гусей, качок, індиків, сила яких гуляє по полях і лісах, годуючись далеко від міст і сіл. Вони кладуть свої яйця серед лісу і в затишних місцях, бо нікому їх розшукувати через велику кількість їх. У цій країні немає і не знають ні тхорів, ні орлів, ні плазунів; а коли зрідка й трапляються змії — ми бачили одну по дорозі з Валахії до

[1]) Місто.
[2]) З Медвина.

столиці Московії і вбили її, — то вони не шкідливі. Немає в них ні злодіїв, ні грабіжників.

Знай, що в домах цієї країни ми бачили людей, тварин і птиць (разом) і дуже дивувались багатству в них усяких благ. Ти побачиш, читачу, в домі кожної людини по десять і більше дітей з білим волоссям на голові; за велику білизну ми називали їх дідусями. Вони погодки і йдуть драбинкою одне за одним, і це ще дужче збільшувало наш подив. Діти виходили з домів дивитися на нас, але більше ми з них милувались. Ти побачив би, що більший стоїть скраю, коло нього — нижчий за нього на п'ядь, і так все нижче і нижче до самого маленького з другого краю. Хай буде благословенний їх творець!

Що нам сказати про цей благословенний народ? З них убиті за ці роки під час походів сотні тисяч, і татари забрали їх у полон тисячі; пошесті вони раніш не знали, але в ці роки вона з'явилась у них, унісши з них сотні тисяч у сади блаженства. При всьому тому вони численні, як мурашки, і більш незліченні, ніж зорі.

Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1897, кн. IV, сс. 30—31.

№ 203

1654 рік. Опис Києва. — Павло Алеппський (уривок)

В місті є багато людей знатних, поважних, панів і багачів. Нам привозили мед і пиво в великих бочках на каруцах (возах). Горілки багато. Хліб приставляли возами, а рибу кінтарами, бо в них усього цього дуже багато. Риба дешева і її напрочуд багато всяких сортів і видів, бо велика ріка Дніпро, як ми вже згадували, міститься коло них і по ній ходить багато кораблів.

Щодо видів суден, які плавають по цій ріці, то вони величезні, бо ми виміряли по довжині, від одного кінця до другого, один кусок дерева в 150 п'ядей. На цій ріці є багато суден, довжиною в 10 ліктів, видовбаних з одного величезного куска; на них їздять у Чорне море, як ми сказали вище.

Будинки в цьому місті прекрасні, високі і збудовані з колод, вистругaних зсередини і ззовні. При кожному будинку, як при палацах, є великий сад, де є всі плодові дерева, які тільки в них ростуть: безліч великих тутових дерев привізних [з породи] „аль хаззаз" з білим і червоним листям, але їх ягодами нехтують; є також великі горіхові дерева; дуже багато в цих садах виноградної лози. (Серед своїх прекрасних грядок з огірками вони сіють дуже багато крокосу, рути і гвоздики різних кольорів.)

Купці привозять сюди оливкову олію, мигдаль, оливки (рис, ізюм), смокви, тютюн, червоний сап'ян, шафран, прянощі, перські матерії і бавовняні тканини в великій кількості з турецьких земель, на відстані 40 днів шляху. Але все це дуже дороге. Жінки продають на гарних базарах і в прекрасних крамницях усе необхідне з матерій, соболів та ін.; вони нарядно одягнені, заняті своїм ділом і ніхто нахабно не позирає на них.

Нам розповідали, що в цій країні козаків, коли захоплять у перелюбстві чоловіка або жінку, одразу збираються на них, роздягають і ставлять як ціль для рушниць. Такий у них закон, якого ніхто ніколи не може уникнути.

В цьому місті серед козацьких живописців є багато вправних митців, розум яких дуже винахідливий щодо зображення людей, як вони є, а також у зображенні всіх страстей господніх з їх подробицями.

Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1897, кн. IV, сс. 75—76.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

№ 204

1654 рік. Богдан Хмельницький. — Павло Алеппський (уривки)

Щодо гетьмана Хмеля, то він із своїми полками стояв поза цим містом [1]). Його повідомили про наше прибуття. В середу пізно вранці прийшла звістка, що гетьман їде вітати нашого владику патріарха. Ми вийшли зустріти його поза нашим житлом, коло якого пролягає шлях у фортецю, де для гетьмана було приготовлено приміщення.

Він під'їхав від міських воріт з великим почетом, серед якого ніхто не міг би його впізнати: всі були гарно вбрані і з дорогою зброєю, а він був одягнений у простий короткий одяг і мав недорогу зброю.

Побачивши нашого патріарха здаля, він зійшов з коня, — це зробили й інші, що були з ним, — підійшов до нього, уклонився і, двічі поцілувавши край його одежі, приложився до хреста, облобизав його праву руку, а наш владика патріарх поцілував його в голову. Де очі ваші, господарі Молдавії і Валахії? Де ваша велич і пиха? Кожний із вас нижче всякого полковника, його підлеглих; господь по правосуддю і по справедливості осипав його дарами і обдарував щастям у мірі, неприступній царям. Він одразу взяв під руку нашого владику патріарха і пішов з ним крок по кроку, поки не ввів його всередину фортеці, при чому плакав.

Вони сіли за стіл і разом з ними полковники. О, читачу! Ти міг би бути свідком розумності його мови, його лагідності, покірливості, смирення і сліз, бо він був дуже радий нашому владиці патріархові, надзвичайно його полюбив і казав: „Дякую богові, що удостоїв мене перед смертю побачитись із твоєю святістю". Він багато говорив з ним про різні речі і все, про що просив його наш патріарх, він покірно виконав...

Напроти нього сиділи його візир і вищі з його наближених: „бісарай" [писар] — граматикос і десятеро з його полковників. Всі вони, за їх звичаєм, з голеними бородами. Таке значення назви „козак" — тобто з голеною бородою і який має вуса, а значення назви „полковник" те ж, що паша або емір.

Цей Хмель — літня людина, але щедро наділений дарами щастя: нелукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто, в міру їсть і п'є і одягається, наслідуючи в способі життя найбільшому з царів, Василію Македонянину, як про нього оповідає історія. Всякий, хто побачить його, дивом здивується і скаже: „Так ось він, цей Хмель, слава і ім'я якого рознеслася по всьому світу". Як нам переказували, у франкських землях складали в похвалу йому поеми і оди на його походи, його війни з ворогами віри і його завоювання. Хай зовнішність його непоказна, але з ним бог, — а це велике діло. Молдавський господарь Василь був високий на зріст, мав суворий, показний вигляд, слово його виконували безсуперечно,

[1]) Богуславом.

він славився в цілому світі і мав великі маєтності й багатства, але все це не допомогло йому, і як під час першого свого походу, так і другого й третього, він обертав тил. Який контраст, Хмелю, між твоїм (гучним) ім'ям і діяннями і твоїм зовнішнім виглядом! По-істині бог з тобою, він, який поставив тебе, щоб визволити свій обраний народ від іноземного рабства, як у давнину Мойсей визволив ізраільтян від неволі фараона: той потопив єгіптян у Красному морі, а ти вигубив і винищив ляхів, які гірші [за єгіптян], своїм гострим мечем. Хвала богові, що вчинив через тебе всі ці великі діла!

Якщо траплялось, що хтось приходив до нього із скаргою під час обіду або звертався до нього з промовою, то він звичайно говорив потихеньку, щоб ніхто не чув: такий постійний у них звичай. Щодо того, як він сидів за столом, то він сів нижче, а нашого владику патріарха посадив на першому місці, відповідно до пошани, яка йому личить на зборах; не так, як господарі Валахії і Молдавії, які самі займали перші місця, а архієреїв садили нижче себе.

Потім подали до столу миски з горілкою, яку пили ложками [чарками] ще гарячу. Гетьманові поставили вищий сорт горілки в срібному келеху. Він спочатку пропонував пити нашому владиці патріарху, а потім сам пив і частував кожного з нас, бо ми стояли перед ним. Поглянь на цю душу від праху земного! Хай продовжить бог її існування! У нього немає виночерпіїв, ні спеціальних людей, які подають йому страви й напої, як то водиться в царів і правителів. Далі подали на стіл розписані глиняні блюда з солоною вареною рибою і з іншим у малій кількості. Не було ні срібних блюд і келехів, ні срібних ложок, ні іншого подібного, хоч у кожного з слуг його є по кілька скринь, наповнених блюдами, чашами, ложками і дорогоцінностями ляхів з срібла й золота. Але вони цим всім нехтують, бувши в поході; коли ж бувають дома, на батьківщині, тоді інша справа.

Перед заходом сонця гетьман попрощався з нашим владикою патріархом, провівши його за браму фортеці, і сів у свій екіпаж, запряжений одним тільки конем. Не було царських карет, оздоблених коштовними тканинами і запряжених великим числом прекрасних коней, хоч у гетьмана таких тисячі. Він одразу виїхав під великою зливою, прямуючи до свого війська. На ньому був білий дощовий плащ. Він від'їхав, приславши нам грошей на дорогу з вибаченням, а також дав листа для [одержання] їжі й пиття, безплатних коней і возів, і ще листа до царя московського і до воєводи путивльського...

Знай, що в Хмеля тепер вісімнадцять полковників, тобто пашів, з яких кожний править багатьма містами і фортецями з незчисленною кількістю жителів. Серед них є четверо — п'ятеро, з яких кожний має під своєю владою сорок, п'ятдесят і шістдесят базарів [1]); війська, зобов'язаного службою, у них 60, 50, 40 тисяч; найменший з них має під своєю владою тридцять — сорок базарів, а війська 30—20 тисяч. Ті, що нижче їх чином, мають під владою кожний по 20 базарів і менше, а війська по 20 тисяч і менше. Всі ці тисячі війська збираються в Хмеля при поході, становлячи понад 500 тисяч. Вони досконало навчені різних воєнних хитрощів.

Тепер у гетьмана є коло ста тисяч хоробрих молодих людей, вправних у їзді верхи і в джигітовці. Раніш ці війська були просто селяни, що не мали ніякого досвіду в війні, але які поступово навчилися. Згадані ж молоді люди всі вчилися з малих років наїздництва, хоробрості, стрільби з рушниць і кидання стріл.

---

[1]) Міст.

Май на увазі, що всі ці воїни не одержують утримання, але сіють хліб, скільки схочуть, далі жнуть його і забирають у свої доми. Ніхто не бере з них ні десятини, ні іншого чогось подібного: вони від усього цього вільні. І в такому становищі перебувають усі піддані козаків: не знають ні податків, ні харачу, ні десятини. Але Хмель віддає на відкуп усю митну оплату з купців на кордонах своєї держави, а також прибутки з меду, пива й горілки за сто тисяч динарів (червінців) утримувачам митниць. Цього стає йому на витрати на цілий рік. Крім цього він нічого не бере.

Ці відомості про Хмеля і козаків, які ми передали докладно, старанно і точно, після багатьох розпитів і перевірки, я зібрав з трудом і утомою, переконуючись в їх правдивості. Скільки ночей я просиджував над записуванням їх, не дбаючи про відпочинок!..

Ми виїхали з Богуслава в четвер 22 червня. Їхати нам доводилось серед табору війська козаків і Хмеля. Вони були вже виступили всі в похід, але гетьман послав запросити до себе нашого владику патріарха, відклавши через це свій виступ. Ми в'їхали в середину війська. Ти міг би бачити тоді, читачу, як тисячі й сотні тисяч їх, стараючись випередити один одного, поспішали юрбами, щоб приложитися до руки і хреста нашого владики патріарха, кидались на землю, так що коні [патріархового] екіпажа спинились, і ми були цим незадоволені і роздосадовані через їх чисельність, але, нарешті, доїхали до палатки гетьмана Хмеля, маленької і непоказної. Він вийшов назустріч нашому владиці патріархові і низько уклонився йому. Тоді наш владика патріарх прочитав над ним молитву про війну і перемогу, призиваючи благословіння боже на нього і його військо.

Гетьман, підтримуючи патріарха під руку, ввів у свою палатку, де не було дорогих килимів, а проста постілка. Він раніш сидів за столом, на якому стояла страва, і обідав; перед ним не було нічого, крім блюда з вареним кропом, хоч у той же час ми бачили, що слуги з його війська і ратники ловили для себе рибу в розташованих поблизу ставах. Дивись же, яка повздержливість! Далі він почастував нас горілкою, ми встали і він вийшов з нашим патріархом, щоб знову провести його. Ми вирушили.

Ратники не мають палаток, а ставлять навколо себе дерева або гілля, на зразок шатра, вкриваючи їх своїми плащами для захисту себе від дощу: вони задовольняються надзвичайно малим.

Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1897, кн. IV, сс. 32—33, 34—35, 36—37.

№ 205

Характеристика Богдана Хмельницького. — Карл Віцфій (друга половина XVII століття)

[Богдан Хмельницький] знаменитий силою тіла і хитрістю ума. Щоб побороти шляхту, він озброїв селян. Здобувши посеред них шляхетство, руйнував міста, примушував війська тікати, здобував провінції; раз побитий, знову побивав; змушений до втечі, змушував до втечі, немов той Антей сам себе попихав наперед. Збунтувавшися проти короля, просив у короля прощі, а одержавши її бунтувався знов. Хоча в союзі з татарами, московитами, турками часто ламав їм віру, в тім однім [1]) не ламаючи свого слова. Хоча невдячний вітчизні [2]), бо

[1]) Тобто в боротьбі проти Польщі.
[2]) Польщі.

прискорив обіцяну їй загибель, зруйнував її дооснови. Непостійний, покидав замки і йшов під шатра. Чоловік без ніякої релігії, умер без неї неспокійний, бо його бунтівливий дух одна тільки смерть могла втихомирити.

Видруковано у І. Франка, Хмельнищина 1648—1649 років у сучасних віршах. Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. XXIII—XXIV, сс. 29, 64.

№ 206

Характеристика Богдана Хмельницького. — Літопис Г. Граб'янки

Муж поистинне имени гетманского достоин, много дерзновен в бедствия входити, множае советен в самих бедствиях бяше, в нем же ни тело коими либо труди изнуренно, ни благодушество противними навет побежденно быти можаше; мраза и зноя терпение равно, пищи и пития не елико непотребное иждивение, но елико естеству довлеяше толико вкушаше; сном ни в нощи, ни во дни побеждашеся; аще же когда от дел и упражнения воинского времени избываше, тогда мало почиваше, и то не на многоценнех одрех, но на постели яже воинскому мужу приличествует; спящи же паки не печашеся, дабы уединенное коему место изберати, но и между немалим воинским кличем, ничто же о том радящи, з тихостию сна приимаше, одеяние ничим же от прочиих разнствующее; оружие точию и кони мало что от инних лучшее; мнози многажди его воинским плащем покровенна между стражми от труда изнемогоша почивающа созерцаху; первий на брань, последний по уставшей брани исхождаше. Сицевия и сим подобния в нем добродетели разсуждающе, что дивно есть внести, яко победителем и страшилом ляхов сотворися, иже сладостем мирским, всецело себе вдавше, воинских дел и обучений весьма устранишася...

Летопись Грабянки, с. 153.

ХРОНОЛОГИЯ

1569 Перші відомості про гути на Волині.

XVI ст. Розвиток діяльності єзуїтів у Польщі.

70-ті роки

1572 Запровадження польським урядом реєстру для українських козаків.

приблизно

1573 Заснування першим російським друкарем Іваном Фьодоровим друкарні у Львові (перша друкарня на Україні).

1574 Вихід з друкарні Івана Фьодорова в Львові книги „Апостол" (перша друкована книжка на Україні).

1575 Напад татар на Поділля.

XVI ст. Заснування православної школи в Острозі.

70-ті роки приблизно

1577 Похід Івана Підкови (претендента на Молдавське князівство) і козацького гетьмана Шаха на Молдавію.

1577 Напад татар на Поділля, Волинь і Галичину.

1578 Набір польським урядом на службу полку українських козаків і „постанова з низовцями" (умови, які ці найняті козаки повинні виконувати під час служби).

1581 Вихід на Україні з друку Острозької біблії.

1581 Початок походу Єрмака (завоювання Західного Сибіру Московською державою).

1581 Облога Пскова польською армією короля Стефана Баторія.

1582 Початок запровадження в Європі григоріанського календаря.

1582 Вихід у світ першого на Україні полемічного твору проти католицизму („Послание к латинянам").

приблизно

1583 Виступ селян с. Кобчі на Волині, біля Луцька, проти пана М. Хорковського.

1583 Смерть друкаря І. Фьодорова у Львові.

грудень

XVI ст. Скасування „Юрьєва дня" (права переходу селян від поміщика раз на рік в Московській державі.

кінець

1584 Напад українських козаків на Очаків.

1584—1598 Царювання Федора Івановича в Російській державі.

1585 Потоплення українськими козаками Глембоцького (посланця польського короля, виряджeного для відшукання козаків, що зробили напад на татар).

1585 Походи українських козаків на Крим.

1586 Реформа Львівської братської православної школи в бік поширення програми викладання.

1587—1632 Сігізмунд III, король Польщі.

1588 Ствердження константинопольським патріархом Єремією статуту Львівського братства і надання йому права ставропігії (безпосередньої залежності від патріарха, а не від єпіскопа).

1589 Відомості про виробництво паперу в Галичині (в Сяноцькій землі).

1589 Переселення кількох сот українських козаків на чолі з отаманом Матвієм Федоровим у межі Російської держави.

1589—1590 Повстання населення Білої Церкви проти старости (намісника польського уряду).

1590—1595 Війна Московської держави з Швецією, яка закінчилась поверненням до Росії Івангорода, Яма і Копор'я.

1590 Постанова польського сейму про роздачу панам земель на Україні за Білою Церквою.

XVI ст. Розквіт літературно-полемічної діяльності Івана Вишенського.

90-ті роки — XVII ст. перше десятиліття

1591—1593 Повстання козаків і селян на Україні на чолі з гетьманом К. Косинським.

1591 Захоплення загонами Косинського Білої Церкви й Трипілля.

1593 січень Поразка К. Косинського князем К. Острозьким під П'яткою.

1593 травень Похід гетьмана К. Косинського на Черкаси проти князя О. Вишневецького. Смерть Косинського.

1593—1595 Виступи міщан у Брацлаві проти польської шляхти.

1594 Подорож посла імператора Рудольфа II Е. Ляссоти на Запоріжжя.

1594—1595 Походи українських козаків на чолі з Г. Лободою й С. Наливайком на Молдавію.

1594—1596 Повстання козаків і селян на Україні на чолі з Г. Лободою, С. Наливайком, М. Шаулою проти польської шляхти.

1595 Похід С. Наливайка на Білорусію.

1596 Битва українських повстанців під проводом М. Шаули з польською армією на чолі з гетьманом С. Жолкевським під Гострим Каменем на Київщині (біля Трипілля).

1596 травень — червень Облога і різанина українських повстанців польським гетьманом С. Жолкевським при Солониці (на Лубенщині).

1596 Посилення репресій польського уряду проти українських козаків (оголошення козаків банітами, скасування козацького самоврядування, заходи проти втечі людності на Запоріжжя).

1596 Церковна унія в Брест-Литовську.

1597 квітень Страта польським урядом у Варшаві С. Наливайка.

1597—1598 Боротьба між Полоусом і Байбузою на Запоріжжі.

1598—1605 Царювання Бориса Годунова в Московській державі.

XVI ст. кінець Перші відомості про соляні промисли на р. р. Бахмуті й Торі.

1601 Ухвала польського сейму „Про козаків запорізьких" (часткові поступки польського уряду козакам: скасування баніції, надання часткового самоврядування).

1601—1603 Голод у Московській державі.

1601—1603 Походи українських козаків на Крим і Туреччину.

1603 Висунення польською шляхтою Лжедмитрія як кандидата на Московське царство з метою захоплення й поневолення Росії.

1605—1606 Царювання Лжедмитрія в Московській державі.

1606 травень Повстання людності в Москві проти Лжедмитрія і поляків. Убивство Лжедмитрія.

1606—1610 Царювання В. Шуйського в Російській державі.

1606—1607 Повстання селян під керівництвом Івана Болотнікова в Московській державі.

1607—1610 Лжедмитрій II („Тушинський вор") в Московській державі.

1607—1614 Рухи українського населення проти польських панів і адміністрації в різних районах України.

1608 Похід українських козаків на Перекоп.

1609 Ухвала польського сейму „Про козаків запорізьких" (заходи проти об'єднання міщан з козаками, призначення комісії для придушення козацьких рухів).

1609 Польський король Сігізмунд III починає похід на Московську державу.

1610 Захоплення поляками-інтервентами Москви.

1610 Вихід з друку в Вільні твору українського православного вченого Мелетія Смотрицького „Фрінос" („Тренос") (Плач).

1611 Ополчення на чолі з Прокопом Ляпуновим у Московській державі і похід його на Москву проти інтервентів-поляків.

1611 березень Повстання московського населення проти поляків і спалення поляками Москви.

1611 червень Захоплення поляками Смоленська.

1611 липень Захоплення шведами Новгорода.

1611—1612 Народне ополчення (під проводом К. Мініна і Д. Пожарського) проти польських інтервентів у Російській державі.

1612 Напад татар на Поділля.

1612 жовтень Вигнання поляків-інтервентів з Москви.

1613 лютий Обрання земським собором на царя Московської держави Михайла Федоровича Романова.

1613—1645 Царювання Михайла Романова в Московській державі.

1613 Ухвала польського сейму „Про козаків і людей свавільних" (скасування козацької юрисдикції, наказ польському й литовському гетьманові придушити козацький рух).

1614 Похід українських козаків на Туреччину (захоплення Сінопа).

1614 Житомирська комісія (репресії польського уряду проти українських козаків: дозвіл жити лише на Запоріжжі; призначення старшого королем; в інших місцевостях України підлягання козаків і їхніх родин юрисдикції урядових старост і поміщиків).

1615 Утворення православного братства в Києві.

1615 Напад українських козаків на околиці Константинополя.

1615 Утворення в Києві братської школи.

1615 приблизно Заснування в Києво-Печерському монастирі друкарні.

1616 приблизно Спільний похід донських і запорізьких козаків на турків.

1616 Взяття українськими козаками на чолі з гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним Кафи.

1617—1618 Рух селян і козаків проти польської шляхти в районах Фастова, Кодні, Паволочі, Коростишева, Брусилова, Ходоркова, Радомишля та ін.

1617 Угода Польщі з Туреччиною під Яругою на Дністрі (Польща обіцяє знищити українське козацтво).

1617 Ольшанська комісія (репресії польського уряду проти українських козаків — зведення козацтва до загону в тисячу чоловіка).

1618 Втоплення в Києві козаками намісника уніатського митрополита — Грековича.

1618 Похід польського королевича Владіслава на Москву.

1618 Деулінське перемир'я Польщі з Російською державою (захоплення Польщею Смоленська й Сіверщини).

1619 Вихід на Україні церковнослов'янської граматики Мелетія Смотрицького.

1619 Раставицька комісія (дальші репресії польського уряду проти українських козаків: знищення човнів на Запоріжжі, виключення з реєстру всіх некозаків з походження, що пристали до козаків за останні п'ять років).

1620 Поновлення православної ієрархії на Україні і в Білорусії.

1620 Похід гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного на Крим.

1620 Посольство гетьмана Петра Сагайдачного до Москви.

1620—1621 Гетьман Яків Неродич Бородавка.

1620 Розгром турками польської армії на чолі з гетьманом С. Жолкевським у Молдавії на Цецорських полях (під Яссами).

1621 приблизно Написання Захарією Копистенським антиуніатського твору „Палінодія".

1621 Похід донських і запорізьких козаків на Туреччину.

1621 Польсько-турецька війна; Хотинська кампанія. П. Сагайдачний — гетьман.

1622 Посольство українського єпископа Ісаії Копинського до московського царя в справі приєднання України до Російської держави.

1622—1623 Гетьман Оліфер Голуб.

1623 Похід донських і запорізьких козаків на Туреччину (на Трапезунд).

1623 Вбивство православними міщанами в Вітебську уніатського архієпископа І. Кунцевича.

1624 Похід донських і запорізьких козаків на околиці Кафи і Керчі.

1624 Посольство київського митрополита Іова Борецького до московського царя в справі приєднання України до Росії.

1625 Вбивство козаками в Києві війта Ф. Ходики (прихильника польського уряду) і уніатського попа І. Юзефовича.

1625 Гетьман Марко Жмайло.

1625 осінь Війна польського уряду проти козаків. Куруківська угода (обмеження козаків шеститисячним реєстром).

1625—1628 Гетьманування Михайла Дорошенка.

1626 Плани виключених з реєстру українських козаків („випищики") шукати допомоги проти польського уряду в російського царя.

1626 Напади татар на Київщину і Поділля.

1626 Походи українських козаків разом з донськими козаками на Туреччину (під Трапезунд).

1627—1647 Петро Могила — архімандрит Києво-Печерського монастиря (з 1632 року і митрополит київський).

1629 Похід українських козаків на Крим.

1629 Напад татар на Україну.

1629 Церковний православний собор у Києві.

1630 Розпорядження польського магната князя Д. Заславського про перехід православних попів у його маєтках в уніатство.

1630 Неврожай і голод на Україні.

1630 Повстання селян і козаків на Україні на чолі з Тарасом Федоровичем проти польської шляхти.

1630 22 травня Перемога війська гетьмана Тараса Федоровича над польським гетьманом С. Конецпольським під Переяславом. Переяславська угода (поступки Конецпольського реєстровим козакам — збільшення реєстру до восьми тисяч).

1632 Похід запорізьких козаків разом з донськими козаками на Туреччину (під Сіноп).

1632—1648 Владіслав IV — король Польщі.

1632 Вбивство українськими козаками гетьмана І. Петражицького-Кулаги (за угодовство відносно польського уряду).

1632 Видання польським урядом „Статтей для заспокоєння руського народу" (дозвіл православним мати свою церковну ієрархію).

1632—1634 Війна Московської держави з Польщею (Смоленська війна).

1634 Похід запорізьких козаків разом з донськими під Азов.

1634 Поляновський мир Московської держави з Польщею.

1635 Видання польським сеймом ухвали про заборону православним на Україні мати вищі школи (обмеження програми викладання в існуючих школах).

1635 Збудування польським урядом Кодацької фортеці (з метою перешкодити тіканню селян на Запоріжжя).

1635 Взяття і зруйнування українськими козаками на чолі з гетьманом Іваном Сулимою Кодацької фортеці. Страта Сулими польським урядом (в грудні 1635 р.).

1635—1636 Переговори колишнього гетьмана Тараса Чорного з російським урядом про переселення в межі Московської держави кількох сот української людності.

1637—1638 Неврожай і голод на Україні.

1637 Взяття донськими й запорізькими козаками Азова (залишений козаками в 1642 р.).

1637 Повстання селян і козаків на Україні на чолі з Павлюком, Скиданом і Гунею проти гніту польської шляхти.

1637 грудень Поразка українських повстанців польським військом під Кумейками.

1638 Страта польським урядом Павлюка, Томиленка та інших проводирів повстання проти польської шляхти.

1638 „Ординація 1638 р." (посилення репресій польського уряду проти українських реєстрових козаків; скасування козацького самоврядування).

1638 Повстання селян і козаків на Україні на чолі з Я. Остряниним, Д. Гунею і К. Скиданом проти гніту польської шляхти.

1638 квітень Поразка польського війська Станіслава Потоцького Остряниним під Голтвою.

1638 травень Невдача Острянина в бою з польською армією під Лубнами.

1638 травень Поразка поляками (за Лубнами) донських і запорізьких козаків, що йшли на допомогу Острянину.

1638 червень Поразка Острянина польським військом під Жовніним. Переселення Острянина з частиною козаків у межі Російської держави (Чугуїв). Д. Гуня стає на чолі повстанців.

1638 червень — липень	Бої українських повстанців проти польського війська. Облога польським військом українських повстанців на р. Старці (біля впаду її в р. Сулу).
1638	Рада на Масловому Ставу (нове прийняття реєстровими козаками „Ординації" 1638 р.; призначення польським урядом козацької старшини).
1639	Захоплення холмським уніатським єпіскопом М. Терлецьким церков у православних в Любліні, Красноставі, Белзі й Сокалі.
1639	Поновлення польським урядом Кодацької фортеці.
XVII ст. 40-і роки	Посилення переселень української людності в зв'язку з гнітом польської шляхти в межі Російської держави.
1640	Спільний похід українських і донських козаків на чолі з Д. Гунею на Туреччину.
1640 весна	Виступ міщан і селян містечок Старого і Нового Коростишева (на Радомщині) проти шляхти.
1641	Виступ православних проти уніатів у Белзі.
1641	Похід українських і донських козаків на Перекоп.
1643	Рух селян проти шляхти біля Луцьку.
1645	Похід запорізьких козаків разом з донськими козаками під Азов.
1645—1676	Царювання Олексія Михайловича в Московській державі.
1647	Походи польських магнатів Є. Вишневецького і О. Конецпольського в степи.
1647 приблизно жовтень	Арешт з наказу О. Конецпольського Богдана Хмельницького.
1647 кінець року	Втеча Богдана Хмельницького на Низ Дніпра.

1648 рік

Початок року	Голод у Криму.
25, 30 січня	Напади Богдана Хмельницького на Запорізьку Січ і вигнання звідти урядового гарнізону.
Лютий, березень	Повстанські рухи на Наддніпров'ї.
Лютий	Посольство Богдана Хмельницького до кримського хана Іслам-Гірея III. Союз Хмельницького з Кримом.
11 квітня	Початок походу війська Стефана Потоцького й Шемберга проти Богдана Хмельницького.
19 квітня	Початок битви війська Богдана Хмельницького з польським військом під Жовтими Водами.
24 квітня	Повстання реєстрових козаків біля Кам'яного Затону.
6 травня	Розгром Богданом Хмельницьким польського війська під Жовтими Водами.
10 травня	Смерть польського короля Владіслава IV.
16 травня	Розгром Богданом Хмельницьким польської армії під Корсунем.
2 половина травня	Початок розвитку повстань на Наддніпров'ї.
29 травня	Напад повстанців на маєток Височанських у Борині в Галичині.
Кінець травня — початок червня (приблизно)	Повстанські рухи в районі Белза.
31 травня	Взяття повстанцями Немирова.
Початок червня	Поява М. Кривоноса на чолі повстанських загонів на Брацлавщині.
Початок червня	Повстання на Стародубщині.
Червень	Взяття повстанцями Ладижина, Бершаді, Брацлава, Вінниці, Красного
2 червня	Лист Богдана Хмельницького до польського короля.
8 червня	Лист Богдана Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича.
11—12 червня	Взяття повстанцями Тульчина (Нестервара).

13 червня	Захоплення повстанцями Новгород-Сіверська.
Червень	Розвиток повстанських рухів на Переяславщині, Ніженщині, Лубенщині, Чернігівщині.
Червень — липень	Відомості про донських козаків у відділах повстанців.
Початок липня	Богдан Хмельницький починає мобілізацію війська для походу проти Польщі.
2 липня	Універсал Б. Хмельницького про ствердження маєтків Густинському монастиреві і неприйом до війська монастирських „підданих".
16—18 липня	Бої Кривоноса з польським військом на чолі з Є. Вишневецьким під Константиновим.
20 липня	Богдан Хмельницький у Паволочі.
Кінець серпня — початок вересня	Повстання на Західній Волині, Поділлі і на Галицькому пограниччі (райони Гусятина, Теребовлі, Сатанова).
13 вересня	Розгром польської армії під Пилявцями.
16 вересня	Здача Кодака відділам Богдана Хмельницького.
Кінець вересня — жовтень	Розпал повстання в Галичині.
26 вересня — 16 жовтня	Облога військом Богдана Хмельницького Львова.
26 жовтня — 10 листопада	Елекційний сейм у Польщі.
27 жовтня — 14 листопада	Облога Богданом Хмельницьким Замостя.
Початок листопада	Придушення литовським військом повстання в Пінську.
7 листопада	Обрання Яна Казіміра польським королем.
Кінець року	Смерть Максима Кривоноса.
1—3 грудня	Погром польської шляхти в Києві.
23 грудня	Урочистий в'їзд Богдана Хмельницького в Київ.
28 грудня	Універсал Богдана Хмельницького з Києва Києво-Печерському монастиреві на послушенство селян.

1649 рік

Початок року	Селянські рухи в Галичині.
Січень — лютий	Виряджения Богданом Хмельницьким до Москви Силуяна Мужиловського.
Січень — (початок)	Початок наступу литовського війська Я. Радзівілла на повстанців у Білорусії.
10—16 лютого	Переговори комісарів польського уряду з Богданом Хмельницьким у Переяславі.
12 лютого	Взяття військом Я. Радзівілла Бобруйська.
17 квітня	Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині царського посла В. Унковського.
31 травня	Вирушення Богдана Хмельницького з Чигирина в похід.
Червень 10-ті числа	Розгром Д. Нечаєм польських відділів під Межибожем.
29 червня	Початок облоги Збаража військами Богдана Хмельницького і кримського хана.
21 липня	Поразка українського війська на чолі з київським полковником Кричевським під Лоєвим.
28 липня	Універсал польського короля Яна Казіміра під Топоровим про позбавлення Хмельницького гетьманства і про призначення на місце його гетьманом С. Забуського.
5—6 серпня	Битва під Зборовом.
5 серпня	Лист польського короля Яна Казіміра до кримського хана Іслам-Гірея з пропозицією угоди.

5 серпня	Лист польського короля Яна Казіміра до Богдана Хмельницького з закликом припинити бій і дійти угоди.
8 серпня	Видання польським королем Яном Казіміром „Декларации ласки“ (Зборовські пакти).
1 жовтня	Ухвала шляхти Брацлавського воєводства на сеймику в Володимирі про заходи, яких повинен ужити польський уряд для майбутньої війни з Україною.
8 жовтня	Універсал Богдана Хмельницького прилуцькому полковникові про приборкання непослушних Густинському монастиреві малівських селян і козаків.
Осінь **1649** — весна **1650** року	Складання реєстру на Україні.
22—27 листопада	Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині царських послів Б. Неронова і Г. Богданова.
Кінець **1649** — початок **1650** року	Повстання селян на чолі з Д. Нечаєм на Брацлавщині.

1650 рік

9 січня	Універсал Яна Казіміра про залишення селян на Україні в підданстві панам.
6 березня	Виступ киян проти А. Киселя.
Травень	Рухи проти шляхти на Чернігівщині (Любеччина).
24 травня — 3 червня	Перебування в Богдана Хмельницького посла венеціанського уряду А. Віміни.
Серпень	Повстання селян і козаків на Україні проти польської шляхти і урядовців.
Кінець серпня — вересень	Похід Богдана Хмельницького на Молдавію.
17 вересня	Прийом Богданом Хмельницьким у Ямполі царських послів П. Протасьєва і Г. Богданова.
23, 27 вересня	Прийом Богданом Хмельницьким у Брацлаві і в Севастіянівці (під Кальником) царських послів П. Протасьєва і Г. Богданова.
28 вересня	Повідомлення польським королем Яном Казіміром панському нунцієві про план Польщі воювати з Україною.
12, 15, 20 жовтня	Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині царського посла Василя Унковського.
8—9 листопада	Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині митрополитів назаретського й корінфського і Арсенія Суханова.
25 листопада — 14 грудня	Сейм у Варшаві.
26 грудня	Видання польським королем віц на посполите рушення.
Кінець грудня **1650** — початок січня **1651 р.**	Вирядження Богданом Хмельницьким до царя посольства на чолі з М. Сулічичем.

1651 рік

Перша половина січня	Наказ польського короля Яна Казіміра коронному й польному гетьманам почати наступ на Україну.
11 січня	Універсал Богдана Хмельницького з Чигирина Києво-Братському монастиреві на маєтки.
9—11 лютого	Поразка в Красному відділів брацлавського полковника Д. Нечая. Загибель Нечая в бою.
19 лютого — початок березня	Ухвала земського собору в Москві прийняти Україну під царську владу.
28 лютого — 11-го березня	Напад польського війська на чолі з М. Каліновським на Вінницю. Розгром поляків вінницьким полковником І. Богуном.

Кінець лютого — початок березня	Грамота турецького султана Магомета IV Богданові Хмельницькому про прийняття Хмельницького під свій протекторат.
3 квітня	Вирушення польського короля Яна Казіміра в похід проти України.
27 квітня	Відступ війська Каліновського спід Кам'янця на Волинь.
29 квітня — 2 травня	Напад козацького війська на чолі з Д. Лисовцем на Кам'янець-Подільський.
Початок травня	Бій козацького війська з військом М. Каліновського під Купчинцями.
Травень	Повстання проти шляхти в місцевості біля Турова.
9 травня	Універсал Б. Хмельницького спід Зборова полковникові миргородському карати „своеволников", що чинять кривди Мгарському монастиреві.
13 травня	Напад міщан і селян с. Колкова на Волині (біля Овруча) на відділ шляхетського війська, що йшов під Берестечко.
Середина травня	Виряджения Богданом Хмельницьким до Москви Ільї Мануйловича і В. Данилова.
16 травня	Універсал Богдана Хмельницького спід Зборова Максаківському монастиреві на маєтки.
Червень	Повстання селян в Підгір'ї під керівництвом Костки Наперського.
4—7 червня	Напад війська М. Небаби на Гомель.
5 червня	Перехід козацького відділу на чолі з Тарасенком російського кордону (з дозволу царського уряду). Вирушення на Рославль.
18—20 червня	Битва під Берестечком.
21—30 червня	Облога польським військом козацького табору під Берестечком.
26 червня	Поразка війська М. Небаби військом Радзівілла під Ріпками.
29 червня	Невдача війська Я. Радзівілла під Черніговом.
4 липня	Повернення шляхетського посполитого рушення спід Берестечка по домах.
7 липня	Універсал Богдана Хмельницького спід Білої Церкви про збір війська для боротьби проти Польщі.
13—18 липня	Прийом Б. Хмельницьким у Корсуні царського посла Г. Богданова.
25 липня	Захоплення Києва литовським військом на чолі з Радзівіллом.
Серпень	Виряджения Богданом Хмельницьким до Москви послів С. Савича, Л. Мозирі, І. Золотаренка.
14 серпня	Взяття і зруйнування польським військом Трилісів.
15 серпня	Захоплення поляками Фастова.
25—26 серпня	Бої козацьких відділів з литовськими під Києвом.
12 вересня	Наступ польської й литовської армії на Білу Церкву.
13—15 вересня	Бої під Білою Церквою.
18 вересня	Білоцерківська угода.
Жовтень (приблизно)	Повстання селян проти польської шляхти на Наддністров'ї і Задніпров'ї (на Чернігівщині).
Листопад-грудень	Рухи проти Богдана Хмельницького на Україні.
10 листопада	Смерть польського коронного гетьмана М. Потоцького.
Листопад	Повернення польських панів і урядовців на Сіверщину.
30 листопада	Універсал Богдана Хмельницького з Чигирина про послушенство селян м. Вереміївки Київському пустинському Миколаївському монастиреві.
Грудень	Забиття повстанцями білоцерківського полковника М. Громики.

1652 рік

5 січня	Прийом Богданом Хмельницьким царського посла П. Зеркальнікова.
17 січня	Передача Богданом Хмельницьким А. Киселеві нового реєстру.

19 січня	Відрядження Богданом Хмельницьким посольства на сейм до Варшави.
28 січня	Універсал Богдана Хмельницького з Чигирина до С. Пободайла про виселення останнього з козаками з Чернігівщини на Київщину, а селянам — відбувати „послушенство" панам.
Початок року	Рух польського війська на Лівобережну Україну.
Лютий—березень	Ріст переселення людності з України в Росію.
Лютий	Польський сейм не затвердив Білоцерківської угоди.
Лютий	Повстання проти польських жовнірів на Прилуччині. Нищення жовнірами сіл.
Березень	Перебування в Москві посла Богдана Хмельницького Івана Іскри.
Квітень	Комісія Богдана Хмельницького і польських комісарів у Корсуні. Розстріл М. Гладкого та інших опозиційних до Хмельницького старшин.
Квітень	Наказ польського польного гетьмана М. Калиновського польському війську на Лівобережжі прибути до головного польського війська на Правобережжі.
2 квітня	Розгром селянами Кам'янки і Малої Деражні, маєтку пана П. Мельновського в с. Токареві (на Волині, біля Луцька).
Середина травня	Богдан Хмельницький мобілізує військо для війни з Польщею.
17 травня	Лист Богдана Хмельницького до окольничого Ф. Хілкова з проханням клопотатись перед царем про допомогу проти наступу поляків.
22—23 травня	Розгром Богданом Хмельницьким польської армії під Батогом.
29 травня 13 червня	Облога військом Богдана Хмельницького Кам'янця.
Червень	Вирядження царем до Богдана Хмельницького В. Унковського і Ардаб'єва.
1 червня	Польський уряд оголошує посполите рушення проти України.
Літо	Заснування переселенцями з Лівобережної України м. Острогожська на Слобідській Україні.
18 серпня	Універсал Богдана Хмельницького київському Золотоверхо-Михайлівському монастиреві на маєтки.
21 серпня	Шлюб Тимоша Хмельницького з Домною Розандою Лупулівною в Яссах.
Грудень 1652 — січень 1653 р.	Переговори посла Богдана Хмельницького С. Богдановича-Зарудного в Москві.

1653 рік

6 січня	Рада старшини в Богдана Хмельницького в справі приєднання України до Росії.
21 лютого	Ухвала собору в Москві про прийняття України під владу Росії.
Березень	Напад С. Чарнецького на Правобережжя і розгром його І. Богуном під Монастирищем.
Початок березня	Вирядження царем Олексієм до Богдана Хмельницького стольника Я. Лихарева й подячого І. Фоміна.
23 березня — 14 травня	Посольство від Богдана Хмельницького до царя Кіндрата Бурлія і Силуяна Мужиловського.
13 квітня	Виступ Богдана Хмельницького в похід з Чигирина.
30 квітня	Вирядження царським урядом посольства в Польщу на чолі з Репніним.
1 травня	Вирушення Тимоша Хмельницького з Ясс у похід на Валахію.
4 травня	Розпорядження царського уряду про скликання земського собору в Москві.
17 травня	Поразка Тимоша Хмельницького під Торговищем.
25 травня	Земський собор у Москві.
Кінець травня	Вирядження царським урядом до Богдана Хмельницького посольства в складі А. Матвеєва і І. Фоміна.

Друга половина червня	Виступ козацького війська проти Богдана Хмельницького і вищої старшини.
Червень	Виряджения донськими козаками на допомогу Богданові Хмельницькому відділу козаків на чолі з отаманом І. Медведевим і осавулом І. Донецьким.
22 червня	Грамота царя Олексія Богдану Хмельницькому з повідомленням, що цар приймає Україну під свою владу.
28 червня	Огляд царем Олексієм війська і промова його про необхідність бути готовими до війни.
1 липня	Повернення Богдана Хмельницького з походу до Чигирина.
Початок липня	Оголошення польським королем посполитого рушення проти України.
4 липня	Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині царських послів А. Матвеєва і І. Фоміна.
3 серпня	Вирушення Тимоша Хмельницького в похід на Молдавію.
6 серпня	Закінчення переговорів посольства Репніна з представниками польського уряду.
10 серпня	Тиміш Хмельницький під Сочавою.
11 серпня — 30 вересня	Облога Сочави.
12 серпня	Вирушення польського короля Яна-Казіміра спід Глинян у похід на Україну.
17—18 серпня	Прийом Богданом Хмельницьким у Суботові царського посла Івана Фоміна.
19 серпня	Вирушення Богдана Хмельницького з Суботова в похід проти польської армії.
26 серпня — 9 вересня	Посли Б. Хмельницького Г. Яцкович і П. Абрамович у Москві.
2 вересня	Смертельне поранення Тимоша Хмельницького.
6 вересня	Виряджения царем Олексієм до Богдана Хмельницького Родіона Стрешнева і Мартеміяна Бредихіна.
Вересень (приблизно середина)	Виряження Богданом Хмельницьким до Москви Лавріна Капусти.
Друга половина вересня	Прибуття польського короля Яна Казіміра з військом під Кам'янець-Подільський.
1 жовтня	Ухвала земського собору в Москві про приєднання України до Росії.
9 жовтня	Виїзд із Москви на Україну царської місії на чолі з В. Бутурліним.
23 жовтня	Оголошення царем Олексієм Михайловичем в Успенському соборі ухвали про війну з Польщею.
Листопад (приблизно)	Змова проти Богдана Хмельницького старшини Миколи Федоровича. Страта Федоровича.
16 листопада	Початок переговорів кримського хана з польським королем під Жванцем.
5 грудня	Закінчення переговорів і укладення угоди між Польщею і Кримом під Жванцем.
Грудень	Захоплення татарами з дозволу польського короля великого ясиру на Волині.
20 грудня	Універсал Богдана Хмельницького з Корсуня київському Межигірському монастиреві на с. Чернин.
22 грудня	Привезення до Чигирина тіла Тимоша Хмельницького.
24 грудня	Повернення Богдана Хмельницького з походу до Чигирина.
26, 29 грудня	Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині царських послів Стрешнева і Бредихіна.
31 грудня	Прибуття В. Бутурліна до Переяслава.

1654 рік

6 січня	Приїзд Богдана Хмельницького до Переяслава.
7 січня	Зустріч Богдана Хмельницького з В. Бутурліним.
8 січня	Переяславська рада. Приєднання України до Росії.

ЗМІСТ

I. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ НАСТУПУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ (1569—1638 РР.)

1. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ (1569—1596 рр.).

Ріст магнатсько-шляхетського землеволодіння і феодально-кріпосницької експлуатації селян 7

№ 1 1573 рік. 7 травня. Закладна шляхтича І. Ощовського шляхтичеві Л. Якубовському на десять селян. Повинності селян (уривок) . 7

№ 2 1589 рік. Вересень. Інвентар с. Верхова (уривок) 7

№ 3 1590 рік. Постанова польського сейму про роздачу шляхті земель за Білою Церквою 8

№ 4 1590 рік. 8 квітня. Дарована грамота короля Сігізмунда III князеві Олександру Вишневецькому, старості черкаському і канівському, на вічне володіння землями по р.р. Сулі, Удаю і Солониці і уходом Лужок (уривок) 9

Польська шляхта 10

№ 5 Друга половина XVI століття. Польська шляхта не дає захисту від нападів турків і татар 10

Землеволодіння православних монастирів 11

№ 6 1576 рік. 9 вересня. Ствердження київським воєводою К. Острозьким земельних володінь київському Золотоверхо-Михайлівському монастиреві 11

Міста 12

№ 7 1576 рік. 10 листопада. Привілей короля Стефана міщанам м. Канева 12

№ 8 1594 рік. Опис Києва. Еріх Ляссота 12

Братства і їх діяльність 13

№ 9 1586 рік. Січень. Статут Львівського братства. З листа антіохійського патріарха Іоакима (уривок) 13

№ 10 1588 рік. 28 травня. Лист віленських православних Львівському братству з подякою за прислану книгу і з повідомленням про надіслання книжок Львівському братству 16

Козацтво. Класова диференціація серед козацтва. Боротьба селян і козаків проти шляхти 17

№ 11 1582 рік. Жовтень. Виступ селян с. Кобчі проти пана М. Сокольського 17

№ 12 1590 рік. З інструкції віленської шляхти послам на сейм . . 18

№ 13 1594 рік. Літо. Запорізька Січ. Класова диференціація серед запорожців. Еріх Ляссота (уривки) 19

Національне гноблення шляхетською Польщею українського народу . . 21

№ 14 1576 рік. 7 липня. Лист брацлавської шляхти королю Стефану Баторію, про те, щоб королівські укази писалися їм не польською мовою, а українською 21

Зв'язки російського і українського народу 22

№ 15 XVI століття. Друга половина Перші кроки друкарства в Росії, Білорусії і на Україні. І. Фьодоров 22

№ 16 1589 рік. Переселення з України в Росію відділу козаків на чолі з М. Федоровим. З наказу царському посланцеві в Крим П. Зіновʼєву 25

№ 17 1593 рік. 20 березня. З грамоти царя Федора до донських козаків, щоб вони спільно з запорізькими козаками воювали проти турків і татар 25

Селянсько-козацьке повстання під проводом К. Косинського (1591—1593 рр.). 26

№ 18 1591 рік. 19 грудня. Напад відділів К. Косинського на Білу Церкву 26

№ 19 1592 рік. 1 січня. З ухвали шляхти Волинського воєводства про розвиток повстання 26

№ 20 1592 рік. 1 серпня. Про козацьку сваволю. З інструкції Краківського воєводства на сейм (уривок) 27

№ 21 1593 рік. Весна. Плани К. Косинського про боротьбу проти шляхетської Польщі. З листа О. Вишневецького до Я. Замойського від 13 травня 1593 року (уривок) 27

Селянсько-козацьке повстання на чолі з С. Наливайком, Г. Лободою, М. Шаулою (1594—1596 рр.) 27

№ 22 1594 рік. Осінь. Напад відділів С. Наливайка на Брацлав . . 27

№ 23 1595—1596 роки. Похід війська С. Наливайка на Білорусію. — Ф. Євлашевський 28

№ 24 1596 рік. 25 березня. З листа польського польного гетьмана С. Жолкевського до Я. Замойського про боротьбу з повстанцями 29

№ 25 1596 рік. Боротьба українських повстанців проти польського війська. — І. Бєльський (уривки) 31

Брестська церковна унія (1596 р.) 34

№ 26 1596 рік. Жовтень. Ухвала православного собору 34

2. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ГНІТУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ В КІНЦІ XVI — ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

Гноблення шляхтою селян 35

№ 27 1604 рік. Квітень. Скарга М. Барковського проти утискання А. Речицьким селян в заставленому йому маєтку Варковського . . 35

№ 28 1622 рік. Лютий. З люстрації Житомирського староства . . 36

№ 29 1622 рік. 4 квітня. Донесення возного про утискання селян с. Козеничів шляхтичем Ф. Підгороденським 38

Козацтво і класова диференціація серед нього. Наступ польського уряду на козацтво 39

№ 30 1598 рік. 5 листопада. З листа Т. Байбузи до С. Жолкевського про класову боротьбу між запорожцями 39

№ 31 1600 рік. 8 серпня. Тестамент козака Тишка Волевача . . . 41

№ 32 1617 рік. 13 вересня. Договір між Польщею і Туреччиною під Яругою (уривок) 42

№ 33 1617 рік. Жовтень. Ольшанська комісія між польським урядом і військом запорізьким 43

№ 34 1619 рік. Вересень — жовтень. Раставицька комісія між польським урядом і військом запорізьким 48

№ 35 1621 рік. Спільний похід запорожців і донських козаків під м. Ризу на турків. Повідомлення посланого на Дон російського урядовця С. Опухтіна 52
№ 36 1623 рік. Спільний похід запорожців і донських козаків на Туреччину. З грамоти царя Михайла на Дон 52
Міста 52
№ 37 1614 рік. Утискання остерських бояр і міщан старостою М. Ратомським 52

Національно-релігійний гніт шляхетської Польщі 53
№ 38 XVI століття. (Кінець). З послання Івана Вишенського до митрополита і єпіскопів, які прийняли унію (уривки) 53
№ 39 1608 рік. З інструкції, даної львівськими міщанами на сейм 1609 року 54
№ 40 1620 рік. Промова Л. Деревинського на Варшавському сеймі . 55
№ 41 1623 рік. З суплїки православної шляхти і духівництва на сейм проти національно-релігійного гніту в Польсько-Литовській державі (уривок) 57

Боротьба українського народу проти польсько-шляхетського гніту . . 58
№ 42 1599 рік. Розрухи на Україні. З інструкції белзької шляхти . . 58
№ 43 1609 рік. Розрухи на Україні. З листа кн. Я. Острозького до короля Сігізмунда III від 27 серпня 1609 р. (уривок) 58
№ 44 1609 рік. 29 травня. Виступ запорізьких козаків проти уніатського намісника Грековича в Києві. Лист гетьмана Г. Тискіневича до київського підвоєводи М. Холоневського 58
№ 45 1616 рік. Розрухи на Україні. З королівської інструкції на сеймик від 10 січня 1616 р. 59
№ 46 1618 рік. 15 лютого. Забиття в Києві запорожцями намісника уніатського митрополита Потія — А. Грековича 59

Українсько-російські відносини 60
№ 47 1620 рік. 26 лютого. Прийом в Москві посланців гетьмана Петра Сагайдачного 60
№ 48 1622 рік. Посольство єпіскопа Ісаії Копинського до російського уряду. Відписка путивльських воєвод царю 61

Наступ польсько-шляхетської влади на Україну. Куруківський трактат 1625 року 61
№ 49 1625 рік. Оповідання в Москві в січні 1626 р. українського попа Филипа про події війни 61
№ 50 1625 рік. 27 жовтня. Куруківський трактат 61

3. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ГНІТУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ В ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

Людність України 65
№ 51 XVII століття. Друга чверть. Опис люду України. — Г. Боплан . 65

Наступ шляхти на селянство 67
№ 52 1626 рік. 14 червня. Інвентар села Городка (уривок) . . . 67
№ 53 1630 рік. 7 квітня. Скарга Андрія Фірлея на Андрія Лінєвського, що останній пригнічував селян орендованих ним у Фірлея маєтків 68
№ 54 1631 рік. 13 червня. Інвентар половини села Шпакова . . . 70
№ 55 1636 рік. 26 вересня. Інвентар сіл Свиди й Видибора . . . 71

Напади татар на Україну 72
№ 56 XVII століття. Друга чверть. Опис нападів татар на Україну. — Г. Боплан 72

Козаки. Зв'язки українських козаків з козаками донськими 75

№ 57 XVII століття. Друга чверть. Морські походи козаків. — Г. Боплан 75

№ 58 1626 рік. Оповідання запорізького старшини Олексія Шафрана в Москві про зв'язки запорожців і донських козаків . . . 78

№ 59 1626 рік. Спільний похід запорожців і донських козаків на Туреччину. Відписка царю астраханських воєвод П. Головіна і О. Зубова 78

№ 60 1632 рік. Початок року. Оповідання донських козаків російському стрілецькому п'ятидесятникові В. Угрюмову про союз запорожців і донців 79

№ 61 1635 рік. Спільний похід запорожців і донських козаків під Керч. Звідомлення В. Струкова 79

Міста 79

№ 62 Київ у другій чверті XVII століття. — Г. Боплан 79

№ 63 1634 рік. Підтвердження королем Владіславом IV прав міста Києва згідно з привілеями Сігізмунда III 1588 року 10 травня і 1619 року 15 лютого (уривок) 80

Монастирське землеволодіння 83

№ 64 1630 рік. 28 лютого. Універсал гетьмана Григорія Чорного з забороною козаками порушувати земельні права Києво-Печерського монастиря 83

Національно-релігійне гноблення України шляхетською Польщею. . . . 84

№ 65 1630 рік. 6 лютого. Лист князя Д. Заславського про підлягання перебуваючих у його маєтках православних священиків уніатському митрополитові і єпископам 84

№ 66 1635 рік. 4 березня. Розпорядження короля Владіслава IV про заборону православним на Україні і в Білорусії мати вищі школи 85

Боротьба українського народу проти польської шляхти в 1630—1635 рр. Українсько-російські відносини 85

№ 67 1627 рік. Липень. Свідчення в Москві О. Лукомського про події на Україні і про українсько-російські відносини 85

№ 68 1630 рік. Повстання проти гніту шляхетської Польщі. — Львівський Руський Літопис 86

№ 69 1630 рік. Серпень. Повстання 1630 року. Оповідання в Путивлі путивльського боярського сина Г. Гладкого. — Відписка царю путивльських воєвод 89

№ 70 1630 рік. Серпень. Плани козаків. Оповідання в Путивлі сина київського митрополита Іова Борецького Андрія. Відписка царю путивльських воєвод (уривок) 89

№ 71 1635 рік. Збудування польським урядом фортеці Кодак. Зруйнування її запорожцями на чолі з гетьманом Іваном Сулимою. — Львівський Руський Літопис 90

№ 72 1635 рік. Взяття козаками на чолі з гетьманом Іваном Сулимою фортеці Кодак. — Щоденник Ф. Обуховича 90

Повстання 1637—1638 років 91

№ 73 1637 рік. Червень—серпень. Початок повстання. Скарання Павлюком зрадників — козацьких старшин. — Щоденник С. Окольський (уривки) 91

№ 74 1637 рік. Грудень. Битва під Кумейками. — С. Окольський (уривки) 93

№ 75 1637 рік (кінець) — 1638 р. (початок). Повстання після битви під Кумейками. Терор польського уряду проти повстанців. — С. Окольський 95

№ 76 1638 рік. Ординація війська запорізького, заведена польським урядом 96

№ 77 1638 рік. 11 березня. Донесення польського ротмістра Мелецького С. Потоцькому про невдалу експедицію проти Запоріжжя 98
№ 78 1638 рік. 2 червня. Битва під Жовнином. З реляції ротмістра Хршонстовського до С. Конецпольського від 14 червня . . 99
№ 79 1638 рік. Червень—липень. Облога польським військом повстанського табору. —С. Окольський (уривки) 100
№ 80 1638 рік. Червень. Переселення люду з України в Росію. З відписки путивльського воєводи Н. Плещеєва царю 102
№ 81 1639 рік. Березень. Указ царя Михайла про влаштування в Чугуєві Я. Острянина й козаків, які переселилися з України . . 103

II. ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ГНІТУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ (1648—1654 РР.)

1. УКРАЇНА ПЕРЕД ВИЗВОЛЬНОЮ ВІЙНОЮ (1639—1647 РР.).

1. РІСТ ШЛЯХЕТСЬКО-МАГНАТСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЕКСПЛУАТАЦІЇ СЕЛЯН. НАСТУП ШЛЯХТИ НА КОЗАКІВ, КОЗАЦЬКУ СТАРШИНУ, МІСТА, СВАВОЛЯ ШЛЯХТИ-МАГНАТІВ.

№ 82 1639 рік. 24 липня. Інструкція польського коронного гетьмана С. Конецпольського комендантові фортеці Кодак 107
№ 83 1640-і роки. Реєстр володінь князя Єремії Вишневецького на Вишневеччині 109
№ 84 Становище селян Середнього Наддніпров'я. — Г. Боплан . . 110
№ 85 1643 рік. 5 листопада. Орендний договір С. Конецпольського з М. Длуським на Гадяцьку волость (уривки) 110
№ 86 1646 рік. 19 січня. Скарга панів Замойських на пана Душу-Подорецького і дружину його про те, що вони, взявши в оренду маєток скаржників Нову Волю, всіляко пригнічували тамтешніх селян і вкрай зруйнували маєток (уривок) 113
№ 87 Становище козаків і козацької старшини. — Літопис Самовидця 114
№ 88 1648 рік. Скарги і інструкція послів козацьких, виряджених Богданом Хмельницьким у Варшаву на сейм у червні (уривок) . 115
№ 89 Перед 1648 роком. Свідчення ігумена Федосія Васьківського про становище київських міщан (уривки) 116
№ 90 1646 рік. Сваволя Самійла Лаща. — Я. Єрліч 117

Національно-релігійний гніт. Союз вищої української шляхти і частини вищого православного духівництва з польською шляхтою проти визвольної боротьби українського народу 118

№ 91 1641 рік. Промова ректора Київського колегіуму І. Старушича на похороні князя І. Четвертинського 118
№ 92 1645 рік. З інструкції Волинської православної шляхти на Варшавський сейм про утиски православних у Польщі . . . 118

Українсько-російські відносини 119

№ 93 1638—1639 роки. Участь українських козаків в обороні донськими козаками Азова від турків і татар. — а) Із свідчень у Москві в квітні 1638 року донського отамана М. Татарина. — б) Із свідчень у Москві в листопаді 1639 року донецького отамана С. Алфімова 119
№ 94 1646 рік. Травень—червень. Поручні записи українців на російській службі (уривок) 119

2. ПОВАЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ

Початок повстання 120

№ 95 1647 рік (кінець) — 1648 (початок). Виступ Богдана Хмельницького, втеча його на Низ Дніпра. Початок повстання. Союз Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гіреєм III. Короткий літопис 120

№ 96 1648 рік (початок). Універсал Богдана Хмельницького з закликом українського народу до повстання (уривки) 121
№ 97 1648 рік. 21 березня. Лист до короля Владіслава IV гетьмана коронного М. Потоцького про становище на Україні. Початок повстання (уривок) 122

Розгром польських військ під Жовтими Водами і Корсунем . . . 124

№ 98 1648 рік. 24 квітня. Повстання реєстрових козаків. Донесення коменданта Кодака Гродзіцкого М. Потоцькому від 29 квітня . 124
№ 99 1648 рік. 16 травня. Розгром польського війська під Корсунем. — Короткий літопис 124
№ 100 1648 рік. 16 травня. Реляція про розгром гетьманів під Корсунем. — Щоденник походу польського війська 125

Прагнення українського народу до об'єднання з російським і перші зносини Богдана Хмельницького з російським урядом 128

№ 101 1648 рік. 7 червня. Відписка сівських воєвод царю про зібрані ними відомості щодо настрою люду на Україні 128
№ 102 1648 рік. Червень. Відписки царю воєвод: а) сівських і б) хотмиського 128
№ 103 1648 рік. 8 червня. Лист Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича 129
№ 104 1648 рік. Початок липня. Відписка хотмиського воєводи С. Болховського царю 130

Розвиток повстання після Корсунської битви 131

№ 105 1648 рік. Розвиток повстання після Корсунської битви. — І. Єрліч (уривок) 131
№ 106 1648 рік. Літо. Із скарги А. Бонковського про зруйнування його села Конлівки і захоплення його майна повстанцями, поданої 19 серпня 1650 року 132
№ 107 1648 рік. Кінец травня — перша половина червня (приблизно). Виступ повстанців проти православних монастирів. — Актовий літопис Густинського монастиря 133
№ 108 1648 рік. Липень. Скарга від імени п. Стефана Песляка про зруйнування його хутора Лобачівщини ясногородськими міщанами і бузівськими й гурівськими селянами, подана 6 квітня 1649 року (уривок) 133
№ 109 1648 рік. 21 червня — 2 липня. Щоденник невідомої особи (очевидно офіцера з війська князя І. Вишневецького) про похід війська останнього на Правобережну Україну проти повстанців (уривки) 135
№ 110 1648 рік. Липень. Скарга від імени київського скарбника Данила Юрія Воронича про розгром маєтку в слободі Крошні покозаченими житомирськими міщанами, подана 5 липня 1650 року (уривок) 136

Розгром польської армії під Пилявцями 137

№ 111 1648 рік. Вересень. Розгром польської армії під Пилявцями. — С. Твардовський (уривок) 137
№ 112 1648 рік. 13 вересня. З листа Адама Киселя, воєводи брацлавського, до князя-примаса і панів про розгром під Пилявцями (лист від 19 вересня) 140
№ 113 1648 рік. Вересень—жовтень. Паніка серед польської шляхти після розгрому під Пилявцями. — Літопис Грабянки . . . 142

Повстання в Білорусії 142

№ 114 1648 рік. Літо—осінь. Розвиток повстання на Україні. Повстання проти шляхти в Білорусії. — Щоденник Ф. Обуховича . . 142

Розвиток повстання після битви під Пилявцями 143

№ 115 1648 рік. 14 жовтня. Донесення папського нунція в Варшаві І. Торреса про розвиток повстання після битви під Пилявцями. Повстання селян у Польщі 143

№ 116 1648 рік. Жовтень—листопад. Відписка царю воєвод: а) брянського і б) сівських про прагнення українського народу до об'єднання з російським (уривки) 143
№ 117 1648 рік. Повстання в Галичині. Свідчення повстанцями Василя Амброжика 26 березня 1649 року (уривок) 144
№ 118 1648 рік. 27 листопада. Скарга Олександра Ржечицького на княгиницьких міщан і селян з Городища, Ляшків, Бориничів, Острова та інших місць за напад на садибу в Бориничах від 10 травня 1649 року 145
№ 119 1648 рік. 2 грудня. Універсал Богдана Хмельницького польській шляхті, виданий під час походу його військ спід Замостя в Київ 145

Богдан Хмельницький у Києві 146

№ 120 1648 рік. Грудень. Урочиста зустріч Богдана Хмельницького в Києві. З щоденника В. Мясковського, члена посольства від польського уряду до Богдана Хмельницького на початку 1649 року 146
№ 121 1648 рік. 23 грудня. В'їзд Богдана Хмельницького в Київ. — І. Єрліч 147

Соціальна політика Богдана Хмельницького 147

№ 122 1648 рік. 2 липня. Універсал Богдана Хмельницького Густинському монастиреві про ствердження маєтків 147
№ 123 1648 рік. Грудень. Універсал Богдана Хмельницького про „послушенство" селян з сіл Великих Дмитровичів, Малих Дмитровичів і Вишеньок Київському монастиреві Флора і Лавра . . 148
№ 124 1648 рік. 28 грудня. Універсал Богдана Хмельницького селянам села Подгорці, приписаним до Києво-Печерського жіночого монастиря про відправлення монастирських робіт і повинностей . 148
№ 125 1648 рік. 29 грудня. Охоронний універсал Богдана Хмельницького шляхтичеві Себастіану Снетинському 149

Наступ шляхти на Білорусію 149

№ 126 1649 рік. Січень—лютий. Придушення князем Радзівіллом повстання в Білорусії 149

Переговори Богдана Хмельницького з посланцями польського уряду . . 150

№ 127 1649 рік. 10 січня — 25 лютого. Щоденник В. Мясковського про подорож комісарів польського уряду до Богдана Хмельницького (уривки) 150

Українсько-російські відносини. Політика Богдана Хмельницького щодо приєднання України до Росії 158

№ 128 1649 рік. 8 лютого. Лист Богдана Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича 158
№ 129 1649 рік. 13 березня — 22 травня. Статейний список Г. Унковського, посла російського уряду на Україну до Богдана Хмельницького 159
№ 130 1649 рік. Квітень. Свідчення в Путивлі і в Москві ігумена Павла, посланого Богданом Хмельницьким до Москви 174
№ 131 1649 рік. 3 травня. Лист Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича, надісланий з чигиринським полковником Федором Вешняком 175

Загальнонародне піднесення на боротьбу проти шляхетської Польщі . . 176

№ 132 1649 рік. Весна. Допит сотника Брагинського полку про повстання в Білорусії. Лист невідомої особи від 8 квітня . . . 176
№ 133 1649 рік. 13 квітня. Лист Лукаша Мясковського, подільського судді, невідомому (уривок) 176
№ 134 1649 рік. Травень. Відписка царю сівських воєвод . . . 177
№ 135 1649 рік. Травень—червень. Лист невідомого до литовського підканцлера (уривок) 177

№ 136 1649 рік. Червень. З листів магнатів Миколи Остророга і Андрія Фірлея до коронного канцлера і короля від 23 і 27 червня . . 177

Війна 1649 року і зборовський трактат 177

№ 137 1649 рік. Весна. Спроби польського уряду організувати змову проти Богдана Хмельницького серед старшини. Загибель Смяровського. — Повідомлення секретаря польського короля Ієроніма Піночі 177

№ 138 1649 рік. Вирушення війська Богдана Хмельницького в похід. — Літопис Самовидця 178

№ 139 1649 рік. Червень—серпень. Облога військом Богдана Хмельницького польського війська в Збаражі. — Літопис Самовидця . 179

№ 140 1649 рік. Оповідання в Брянську росіян Леонтія Жаденова і Івана Котьолкіна про Збаразьку і Зборовську кампанії . . . 179

№ 141 1649 рік. 21 липня. Поразка козацького війська на чолі з М. Кричевським під Лоєвом військом Я. Радзівілла. — Записки А. Радзівілла 180

№ 142 1649 рік. Липень. Повстання проти шляхти в Білорусії після поразки війська Кричевського. Відступ литовського війська. . 182

№ 143 1649 рік. 5 серпня. Лист польського короля до Богдана Хмельницького, надісланий в ніч на 6 серпня 182

№ 144 1649 рік. 8 серпня. Умови миру, подані Богданом Хмельницьким польському королю під Зборовом (уривок) 184

№ 145 1649 рік. Серпень. Зборовський трактат (уривок) 185

3. НАСТУП ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ НА УКРАЇНУ І ЗНИЩЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ НА НАДДНІПРОВ'Ї (1650—1652 РР.)

Підготовка шляхетською Польщею нападу на Україну 187

№ 146 1649 рік. 2 жовтня. З постанов шляхти Брацлавського воєводства про заходи до розриву союзу козаків і татар і про польського головнокомандуючого в війні проти України . . . 187

Повстання проти шляхти в кінці 1649 — на початку 1650 року. Повстання Худолія проти Богдана Хмельницького 188

№ 147 1649 рік (кінець) — 1650 (початок). Повстання шляхти на Правобережній Україні. — А. Віміна 188

№ 148 1650 рік. 19 березня. Лист Адама Киселя, воєводи київського, до короля про становище на Україні і про повстання на чолі з Худолієм проти Богдана Хмельницького (уривок) 189

№ 149 1650 рік. Березень. Становище на Україні. Лист польського коронного гетьмана М. Потоцького до короля 191

Україна в середині 1650 року 193

№ 150 1650 рік. Літо. Україна в середині 1650 року. Донесення посла Венеціанської республіки Альберта Віміни до Богдана Хмельницького (уривки) 193

Похід війська Богдана Хмельницького в Молдавію. Повстання проти шляхти в другій половині 1650 року 196

№ 151 1650 рік. Серпень—вересень. Похід війська Богдана Хмельницького в Молдавію. — Літопис Самовидця 196

№ 152 1650 рік. Серпень—вересень. Повстання проти шляхти в Київському воєводстві. Універсал Богдана Хмельницького . . 196

Українсько-російські відносини. Переговори Богдана Хмельницького про приєднання України до Росії 197

№ 153 1650 рік. Листопад. Статейний список Арсенія Суханова (уривки) 197

№ 154 11 листопада 1650 року — січень 1651 року. а) Лист Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича і б) чолобитна А. Суханова царю (уривок) 199

Богдан Хмельницький і Туреччина 200

№ 155 1650 рік. Грудень. Грамота турецького султана Мохамеда IV до гетьмана Богдана Хмельницького з висловленням готовості прийняти його і військо запорізьке під свій протекторат . . 200

Напад польського війська на Україну і перші бої 201

№ 156 1651 рік. 11 січня. Донесення папського нунція І. Торреса про готування Польщею нового походу проти України (уривок) . 201

№ 157 1651 рік. 10 лютого — 14 березня. Напад польського війська на Україну. Поразка козацького війська Д. Нечая. Розгром польського війська під Вінницею. — С. Освенцім (уривки) . . 202

№ 158 1651 рік. 28 лютого — 12 березня. Розгром польського війська під Вінницею. — В. Коховський 207

№ 159 1651 рік. Травень. Загальнонародне піднесення на боротьбу проти шляхетської Польщі. Лист Бечинського, секретаря короля, з табору під Сокалом від 29 травня 1651 року 210

Битва під Берестечком і білоцерківський трактат 210

№ 160 1651 рік. Червень. Рух козацького війська до Білорусії. Повстання в Білорусії в районі Смоленська. — С. Освенцім . . . 210

№ 161 1651 рік. Червень. Повстання на чолі з Косткою Наперським у Краківському воєводстві. — С. Освенцім 211

№ 162 1651 рік. 20 червня. Бій під Берестечком. — С. Освенцім . . 213

№ 163 1651 рік. Червень. Богдан Хмельницький в полоні у кримського хана. — Звістка з листа шляхтича Бжостовського з польського табору від 7 липня 216

№ 164 1651 рік. 22 червня. Плани польської шляхти під час облоги козацького табору під Берестечком. — С. Освенцім . . . 216

№ 165 1651 рік. 26 червня. Поразка козацького війська М. Небаби під Ріпками. — С. Освенцім 216

№ 166 1651 рік. 30 червня. Розгром козацького табору під Берестечком. — С. Освенцім 217

№ 167 1651 рік. Липень. Становище на Україні. Українсько-російські відносини. Перебування на Україні царського посланця Г. Богданова і назаретського митрополита Гаврила (уривки) . . 219

№ 168 1651 рік. Серпень. Боротьба українського народу проти наступу польського війська. — С. Освенцім 222

№ 169 1651 рік. Серпень. Розправа польського війська з жителями Трилісів. З листа Андрія Мясковського, стольника галицького, до короля (уривок) 223

№ 170 1651 рік. 18 вересня. Білоцерківський трактат (уривок). . . 225

Україна в кінці 1651 року 227

№ 171 1651 рік. Жовтень—грудень. Становище на Україні після укладення Білоцерківського договору. — С. Освенцім (уривки) . . 227

№ 172 1651 рік. Листопад. Становище на Україні і плани Богдана Хмельницького. — С. Освенцім 228

№ 173 1651 рік. 26 листопада. Утискання шляхтою козаків. Універсал польного гетьмана Мартина Каліновського шляхті Київського воєводства 229

Переселення люду з України в Росію 230

№ 174 1651—1652 роки. Переселення народу з України в межі Росії. — Літопис Самовидця 230

№ 175 1652 рік. Лютий. Відписка царю путивльських воєвод про переселення люду з України 230

№ 176 1652 рік. Березень. Відписка царю путивльських воєвод про переселення люду з України 231

№ 177 1652 рік. Березень. Відписка царю путивльських воєвод і свідчення козацьких посланців у Москві про переселення українців у Росію 231

Підготовка Богданом Хмельницьким нової війни проти Польщі і розгром польської армії під Батогом 233

№ 178 1652 рік. Березень. Переговори посланця Богдана Хмельницького Івана Іскри в Москві 233

№ 179 1652 рік. Квітень. Комісія в Корсуні. Скарання Богданом Хмельницьким Матвія Гладкого і інших лідерів старшинської опозиції. Відписка царю путивльських воєвод Ф. Хілкова і П. Протасьєва 235

№ 180 1652 рік. 22—23 травня. Лист Миколи Длужевського до коронного канцлера князя Лещинського про розгром польської армії під Батогом від 24 травня 236

4. ВІЙНА 1652—1653 РОКІВ. ПИТАННЯ ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

Події 1652—1653 років 237

№ 181 Грудень 1652 року — січень 1653 року. Переговори в Москві посланців Богдана Хмельницького — Самійла Зарудного з товаришами (уривки) 237

№ 182 1653 рік. Березень. Наступ польського війська на Україну. Розгром його під Монастирищем. — В. Коховський . . . 239

№ 183 1653 рік. 22 квітня. Переговори посланців Богдана Хмельницького — Кіндрата Бирляя й Силуяна Мужиловського в Москві (уривки) 241

№ 184 1653 рік. Квітень. Опис козацького війська — Павло Алеппський 242

№ 185 1653 рік. 22 червня. Грамота царя Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому про згоду на приєднання України до Росії . 242

№ 186 1653 рік. Червень. Виступ в козацькому війську проти Богдана Хмельницького і вищої старшини. Відомості, зібрані російськими посланцями на Україну — Артамоном Матвеєвим і Іваном Фоміним 243

№ 187 1653 рік. Червень—липень. Список полків і полковників в козацькому війську. Відомості, зібрані російськими посланцями на Україні — Артамоном Матвеєвим і Іваном Фоміним . . . 245

№ 188 1653 рік. 30 липня. Вимоги польського уряду щодо України, поставлені польськими представниками російському посольству на чолі з Б. Репніним-Оболенським 245

№ 189 1653 рік. Осінь. Виступ в козацькому війську проти Богдана Хмельницького за молдавську політику гетьмана. Статейний список Р. Стрешнєва і М. Бредихіна 245

№ 190 1653 рік. Жовтень — початок грудня. Жванецька кампанія. Відомості з статейного списку Р. Стрешнєва і М. Бредихіна . . 246

№ 191 1653 рік. 20 грудня. Дарована грамота гетьмана Богдана Хмельницького київському Межигірському монастиреві на володіння селом Черниним 249

5. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ (1654 РІК)

Переяславська рада і приєднання України до Росії 250

№ 192 1653 рік. 1 жовтня. З ухвали Земського Собору в Москві про приєднання України до Росії 250

№ 193 1654 рік. Січень. Приєднання України до Росії. — Літопис Самовидця 251

№ 194 1654 рік. 8 січня. Переяславська рада (уривки) 251

№ 195 1654 рік. 10—12 січня. Переговори Богдана Хмельницького, старшини і української шляхти з посольством В. Бутурліна (уривки) 257

№ 196 1654 рік. Березень. „Статті Богдана Хмельницького“ з російським урядом 259

№ 197 1654 рік. 27 березня. Царська грамота війську запорізькому про його права (уривок) 262

№ 198 1654 рік. 27 березня. Царська грамота українській шляхті (уривок) 263

№ 199 1654 рік. 4 квітня. Царська грамота м. Переяславу (уривок) . 264
№ 200 1654 рік. 11 серпня. Ствердження російським урядом прав українського духівництва. З грамоти царя Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому (уривок) 264

Україна на початку 1654 року 265

№ 201 1654 рік. Освіта на Україні. — Павло Алеппський . . . 265
№ 202 1654 рік. Багатства України. — Павло Алеппський . . . 265
№ 203 1654 рік. Опис Києва. — Павло Алеппський (уривок) . . . 266

Богдан Хмельницький 267

№ 204 1654 рік. Богдан Хмельницький. — Павло Алеппський (уривки) 267
№ 205 Характеристика Богдана Хмельницького. — Карл Віцфій (друга половина XVII століття) 269
№ 206 Характеристика Богдана Хмельницького. — Літопис Г. Граб'янки 270

Хронологія 271

БФ 2314. Зам. № 1346. Тираж 10.000 (1—4000).
Друк. арк. 18¹/₄. Авт. арк. 25,87. Друк. зн. в 1
друк. арк. 56,3 т. Підписано до друку 21. IV.
1941 р.

Друкарня Академії Наук УРСР, Львів, вул. Оссолінських 11.

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
В ДОКУМЕНТАХ І МАТЕРІАЛАХ

ТОМ III

ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ГНІТУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ І ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

(1569—1654 роки)

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ 1941

Ціна 10 крб. 50 коп.
Оправа 1 крб. 50 коп.

ПРИЙМАННЯ ЗАМОВЛЕНЬ І ПЕРЕДПЛАТИ

на всі видання Академії Наук УРСР провадиться в книготорговельному секторі Видавництва Академії Наук УРСР (Київ, вул. Чигиновського, 2)

ПРОДАЖ ВИДАНЬ

у науковій книгарні Академії Наук УРСР: Київ, вул. Леніна, 12 і по всіх книгарнях Укркниготоргу, КОГИЗ-у, Укоопкнигокультторгу і „Академкнига".

Друкарня Академії Наук УРСР у Львові, Оссолінських, 11